

UNIVERZITET U ZENICI
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNİK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

X/ 2012.

**ZBORNİK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI**

Godište 10, broj 10, 2012

Zbornik izlazi godišnje

Izdavač

PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

Za izdavača

Dekan Damir Kukić

Redakcija

Amel Alić

Nadira Aljović

Muhamed Bajramović

Muris Bajramović

Dževad Burgić

Refik Ćatić

Memnuna Hasanica

Faruk Kozić

Enes Kujundžić

Damir Kukić

Mirjana Mađarević

Indira Meškić

Hazema Ništović

Edina Solak

Dženan Skelić

Kemal Subašić

Lada Šestić

Željko Škuljević

Nebojša Vasić

Sekretar redakcije

Alica Arnaut

Urednik

Muhamed Arnaut

DTP

Enisa Šeper

Štampa:

"Meligrafprint" d.o.o. Zenica

SADRŽAJ

UVODNA RIJEĆ	11
<i>Damir Kukić</i> PEDAGOŠKI I(LI) FILOZOFSKI FAKULTET	15
<i>Željko Škuljević - filozofija</i> OD EPIKURA DO MARXA	25
<i>Faruk Kozić - sociologija</i> SOCIOLOGIJA SELA	35
<i>Refik Ćatić - pedagogija</i> ŠKOLA NA PREKRETNICI - IZAZOVI SAVREMENOG OBRAZOVANJA	55
<i>Amel Alić - pedagogija</i> DEFINIRANJE FIZIČKIH I EMOCIONALNIH GRANICA U OBITELJSKOM SISTEMU	63
<i>Izet Pehlić, Anela Hasanagić, Naira Jusufović - pedagogija</i> TERAPIJSKA VRIJEDNOST MUZIKE U INKLUZIVNOM RADU SA OSOBAMA S MENTALNOM RAZVOJNOM TEŠKOĆOM – PRIKAZ SLUČAJA	83
<i>Amer Ćaro - pedagogija</i> UČENIČKA PERCEPCIJA ODNOSA IZMEĐU NASTAVNIKA I UČENIKA U SREDNJOJ ŠKOLI	93
<i>Dženan Skelić - psihologija</i> SEMIOTIKA RENESANSNOG STEĆKA	113
<i>Hazema Ništović - bosnistika</i> NEVERBALNI ELEMENTI U GOVORNOM ČINU	129
<i>Muhamed Arnaut - bosnistika</i> MIT O DRVETU ŽIVOTA U SEVDALINCI	143

<i>Edina Solak - bosnistika</i> SLUŽBENI VILAJETSKI LISTOVI I SLUŽBENA „NOMINACIJA“ JEZIKA U BOSANSKOM VILAJETU.....	157
<i>Alica Arnaut - bosnistika</i> PRIJEDLOŽNO-PADEŽNI IZRAZI S GENITIVOM ZA IZRAŽAVANJE NAMJERNOG ZNAČENJA	173
<i>Memnuna Hasanica - germanistika</i> TVORBA PRIDJEVA U NJEMAČKOM POMOĆU SUFIKSA – MÄSSIG I –SAM I NJIHOVI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU	189
<i>Amela Ćurković - germanistika</i> PARTICIPI U NJEMAČKOM I B/H/S JEZIKU – KONTRASTIVNA ANALIZA	203
<i>Almina Lisičić-Hedžić - germanistika</i> NJEMAČKI GERUNDIR I NJEGOVI EKVIVALENTI U B/H/S JEZIKU	223
<i>Mersiha Škrgić - germanistika</i> KRITIKA SOCIJALNE NEPRAVDE I DRUŠTVENOG UREĐENJA U BÜCHNEROVOJ DRAMI WOYZECK	239
<i>Nebojša Vasić - anglistika</i> TEORIJA VIŠESTRUKKE INTELIGENCIJE I NJEN ZNAČAJ ZA UČENJE ENGLSKOG JEZIKA U PREDŠKOLSKOM I RANOM ŠKOLSKOM DOBU	253
<i>Naida Osmanbegović - književnost</i> POSTMODERNISTIČKI DISKURS U POEZIJI JOZEFINE DAUTBEGOVIĆ.....	261
<i>Mirjana Mađarević, Savo Maksimović - kineziologija</i> PLANIRANJE I PROGRAMIRANJE POJEDINIH SADRŽAJA RITMIČKE GIMNASTIKE.....	273

<i>Dževad Burgić, Edin Tabak - matematika</i> TEORIJA BIFURKACIJA	285
<i>Amir Suljičić, Meliha Vočić - matematika</i> INTERAKTIVNO UČENJE I TRADICIONALNI PREDAVAČKO-RECEPTIVNI OBLIK POUČAVANJA TEORIJSKE OSNOVE	307
<i>Hermina Alajbegović, Almir Huskanović - matematika</i> IZRAČUNAVANJE VRIJEDNOSTI TRIGONOMETRIJSKIH FUNKCIJA POMOĆU TEORIJE GALOA	317
<i>Safet Penjić, Nedžad Cikotić - matematika</i> ORTOGONALNI POLINOMI I RAZVIJANJE PROIZVOLJNE FUNKCIJE U RED PREKO ORTOGONALNIH POLINOMA	325
<i>Spahija Kozlić - prikaz</i> AUTIZMI OVDAŠNJIH MONOTONOTEIZAMA	353
<i>Enes Kujundžić – kulturna baština</i> KULturna BAŠTINA – DOKUMENTARNA OSNOVA ZA PROUČAVANJE I POUČAVANJE	359

UVODNA RIJEČ

U ovoj godini ostvaruje se rekonceptualizacija Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici i tim povodom otvaramo stranice *Zbornika* tekstom dekana Damira Kukića, koji sagledava taj proces i transformaciju ove institucije u Filozofski fakultet. To je značajan korak, ali i veliki izazov. On potvrđuje zrelost akademske zajednice u domenu humanističkih i društvenih nauka Univerziteta u Zenici, kao i nastavnog tima koji je iznjedrio ovu visokoškolsku instituciju u Zenici prije osamnaest godina u najtežim ratnim okolnostima. Plodotvornu nastavnu aktivnost i naučnoistraživački rad nastavnici i saradnici ove institucije potvrdili su kako nizom naučno-stručnih skupova tako i publikacijom *Zbornik radova* Fakulteta koji doživljava i izlazak *desetog broja* u 2012. godini. U proteklih devet brojeva čitaocima je bilo na raspolaganju 211 radova na 3145 stranica.

Jubilarni deseti broj *Zbornika radova* donosi nam 25 radova iz oblasti *filozofije, sociologije, pedagogije, psihologije, bosnistike, germanistike, anglistike, književnosti, kineziologije, matematike i kulturne baštine*.

Tekstom *Od Epikura do Marxa* autor Željko Škuljević nudi čitaocu zahvalan sadržaj za proučavanje Marksovog vrednovanja grčke filozofije.

Faruk Kozić sagledava savremeno stanje bosanskih sela i u tekstu *Sociologija sela* nastoji dati sliku sela nakon ratnih destrukcija u Bosni i Hercegovini u kontekstu obnove i revitalizacije ruralnih sredina.

U ovom broju pedagogija je zastupljena sa četiri rada. Refik Čatić u radu *Škola na prekretnici – izazovi savremenog obrazovanja* naglašava da je znanje resurs a ulaganje u obrazovanje najbolja investicija. *Definiranje fizičkih i emocionalnih granica u obiteljskom sistemu* autorski je rad Amela Alića i u njemu se ističe da su između ljudi definirane granice, kao i u svijetu koji nas okružuje, a one su vidljive i nevidljive. Izet Pehlić, Anela Hasanagić i Naira Jusufović prezentiraju rad *Terapijska vrijednost muzike u inkluzivnom radu sa osobama s mentalnom razvojnom teškoćom*, gdje u prikazu slučaja ukazuju na djelotvornost muzike u radu sa ovom kategorijom osoba. Tekst Amera Čare *Učenička percepcija odnosa između nastavnika i učenika u srednjoj školi* obrađuje senzibilan odnos učenika prema nastavnicima u periodu adolescencije.

Rad *Semiotika renesansnog stećka* autora Dženana Skelića bavi se semiotikom stećaka i interpretacijom njihovog sadržaja u kontekstu istorijskog, nacionalnog i prostornog identiteta.

Bosnistika je zastupljena sa četiri rada. Hazema Ništović u tekstu *Neverbalni elementi u govornom činu* predstavlja neverbalnu komunikaciju koja je složenija od verbalne, dopunjava je i pojašnjava, te joj daje dodatnu dimenziju. Legenda o drvetu života skrivena u sadržajima narodnih pjesama, osobito sevdalinki, otkriva se u radu *Mit o drvetu života u sevdalinci* autora Muhameda Arnauta. Edina Solak prezentira rad *Službeni vilajetski listovi i službena „nominacija“ jezika u Bosanskom vilajetu* i daje sliku kodificiranja jezika u BiH na početku austrougarske vladavine. Tekst *Prijedložno-padežni izrazi s genitivom za izražavanje namjernog značenja* autora Alice Arnaut osvjetljava jedno otvoreno pitanje iz oblasti sintakse padeža.

Čitaoci imaju mogućnost da iz oblasti germanistike upoznaju slijedeće radove: *Tvorba pridjeva u njemačkom pomoću sufiksa -mässig i -sam i njihovi ekvivalenti u bosanskom jeziku* autora Memnune Hasanice, *Participi u njemačkom i B/H/S jeziku – kontrastivna analiza* autora Amele Ćurković, *Njemački gerundiv i njegovi ekvivalenti u B/H/S jeziku* autora Almine Lisičić-Hedžić, *Kritika socijalne nepravde i društvenog uređenja u Büchnerovoj drami Woyzeck* autora Mersihe Škrgić.

Autor Nebojša Vasić nudi anglistima tekst *Teorija višestruke inteligencije i njen značaj za učenje engleskog jezika u predškolskom i ranom školskom dobu*.

Iz oblasti književnosti u *Zborniku* se objavljuje rad *Naide Osmanbegović Postmofernistički diskurs u poeziji Jozefine Dautbegović*.

Autori Mirjana Mađarević i Savo Maksimović prezentiraju kineziološku temu *Planiranje i programiranje pojedinih sadržaja ritmičke gimnastike*.

Na stranicama *Zbornika* čitaocima se prezentiraju radovi iz matematike: *Teorija bifurkacija* autora Dževada Burgića i Edina Talabaka, *Interaktivno učenje i tradicionalni predavačko-receptivni oblik poučavanja teorijske osnove* autora Amira Suljičića i Melihe Vočić, *Izračunavanje vrijednosti trigonometrijskih funkcija pomoću teorije Galoa* autora Hermine Alajbegović i Almira Huskanovića, *Ortogonalni polinomi i razvijanje proizvoljne funkcije u red ortogonalnih polinoma* autora Safeta Penjića i Nedžada Cikotića.

Spahija Kozlić autor je teksta *Autizmi ovdašnjih monotonoteizama* u kojem je dat prikaz knjige *Manifest ateizma* Željke Škuljevića.

Kulturna baština – dokumentarna osnova za proučavanje i poučavanje rad je Enesa Kujundžića. Fokusiran je na pitanja izvora za izučavanje kulturne baštine koji je sve više predmet istraživanja ne samo u akademskim krugovima nego i u široj javnosti općenito s ciljem reafirmacije uloge kulturne baštine a radi ostvarivanja kontinuiteta civiliziranog društva.

Nadamo se da će ovih 25 radova jubilarnog desetog broja *Zbornika radova* Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici biti evidentan doprinos razvoju humanističkih i društvenih nauka u okrilju Fakulteta i Univerziteta u Zenici, kao i unapređivanju nastavnog procesa studijskih smjerova koji se ostvaruju primjereno reformskim procesima i zahtjevima akademske zajednice i društva u cjelini.

Urednik

PEDAGOŠKI I(LI) FILOZOFSKI FAKULTET

Sažetak

Rekonceptualizacija Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici i njegova transformacija u Filozofski fakultet predstavljaju, u akademskom smislu, značajan iskorak, ali i veliki izazov. Ta promjena će ostati formalnost ako se kvalitetom i kreiranjem istinske zajednice naučnika, u oblasti humanističkih i društvenih nauka, ne odgovori na brojne društvene probleme, kao i na proces pretvaranja akademske istine u ideološke koncepte.

Ključne riječi: *reforma, ideologija, fakultet, kolektivni imaginarij, kultura*

Summary

Reconceptualization of the Pedagogical Faculty University of Zenica and its transformation to Faculty of Philosophy represent, in academic sense, a significant step forward and also great challenge. This change will remain a formality if the quality and creating a true community scientists, in the field of social and humanities sciences, did not respond to numerous social problems, as well as on the process of converting academic truth to ideology.

Key words: *reform, ideology, faculty, collective imaginary, culture*

Uvodne napomene

Promjene u oblasti visokog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, koje se odvijaju u zadnjih deset godina, označene su sadržajem Bolonjske deklaracije, odnosno Bolonjskom reformom. Ova reforma je, na različite načine i s različitim intenzitetom, obuhvatila čitavu Evropu, pa tako i Bosnu i Hercegovinu. Ključni ciljevi ove reforme su

fokusirani na stvaranje jedinstvenog prostora za visoko obrazovanje u Evropi uz realizaciju nekoliko elemenata od kojih se izdvajaju dva – mobilnost za studente i profesore, te osiguranje kontrole kvalitete.

Aktualna transformacija univerziteta u BiH, kao i oblasti visokog obrazovanja uopće, odvija se pod utjecajem Bolonjskog procesa. Ali, veliko je pitanje u kojoj mjeri je ta reforma u BiH osmišljena, te da li su adekvatno određeni strateški ciljevi, kadrovi i sredstva na osnovu kojih će se realizirati ta reforma. S druge strane, problemi s kojima se suočava bosanskohercegovačko društvo danas, kao i evidentne teškoće u oblasti visokog obrazovanja, ukazuju na činjenicu kako je djelovanje univerziteta zaista neophodno reformirati uz koncipiranje njihove misije.

Nedostatak sredstava i strateškog plana za razvoj javnih univerziteta umnogome opterećuje njihovu egzistenciju i kvalitet njihovog rada. Univerziteti sve manje doprinose u promjeni uvjeta života u BiH – nema unapređenja kvalitete života niti poboljšanja standarda. A kada je riječ o razvoju i utjecaju društvenih i humanističkih nauka, onda imamo, također, veoma lošu situaciju koja ima i svoju specifičnu karakteristiku. Ove grupacije naučnih disciplina izgledaju nemoćne i jalove u odnosu na današnje izazove koji određuju bosanskohercegovačku realnost.

Nove mogućnosti

Globalni fenomen koji je zahvatio oblast visokog obrazovanja jeste proces komercijalizacije. Profit i tržišni principi su postali veoma bitni elementi u strategiji razvoja današnjeg univerziteta. Ovo se ne odnosi samo na privatne univerzitete nego i na javne univerzitete koji nastoje na tržištu izboriti svoju poziciju i svoj materijalni interes. Ovakva praksa nije novost jer je ona postojala na nekim univerzitetima u SAD još u 19. stoljeću. Međutim, komercijalizacija znanja u oblasti visokog obrazovanja danas, u doba neoliberalnog kapitalizma, doživljava svoj procvat.

Ovaj proces podrazumijeva podređivanje naučnoistraživačkog rada i obrazovnog procesa profitabilnim i komercijalnim interesima. Različiti modeli doškolovanja, dopunskog učenja i obuke, povremenih i specijaliziranih kurseva, predstavljaju upravo takve obrazovne procese koji su postali dio svakodnevne prakse brojnih univerziteta na prostorima Evrope, pa tako i Bosne i Hercegovine.

S obzirom da je profitabilnost često najvažniji cilj ovih procesa, to umnogome utječe na njihov sadržaj i kvalitet.

Pokretanje raznih tečajeva, namijenjenih za profesionalce i stručnjake u određenim oblastima, kao i veoma popularna upotreba interneta za sprovođenje edukacijskih programa i ciljeva, donose prihode univerzitetima,¹ ali i bitno utječu na opterećenost profesora i na kvalitet nastave koju oni realiziraju. To se onda, zbog visokog stepena angažiranosti nastavničkog tima, odražava i na kvalitet onog redovnog dijela nastavnog procesa koji se na javnim univerzitetima isplaćuje javnim sredstvima i sredstvima studenata.

Uopću komercijalizaciju i profitabilnu orijentaciju univerziteta, širom svijeta, uklopio se i naučno istraživački rad. Ovaj fenomen nije toliko izražen u BiH jer ona ne posjeduje potrebne naučno istraživačke resurse za realizaciju velikih, skupih i savremenih naučnih projekata. Međutim, pojedine djelatnosti i oblasti, poput farmaceutske industrije, danas se ne mogu zamisliti bez upliva čisto tržišnih interesa. Ono što posebno zabrinjava jeste činjenica da, u ovakvim slučajevima, tržišni interes utječe i na istraživačke postupke, na objektivnost naučnika, te na rezultate istraživanja i njihovu interpretaciju.

Ipak, najveći problem s kojim se danas suočavaju univerziteti i oblast visokog obrazovanja u BiH, osim nedostatka materijalnih sredstava za kreiranje kvalitetnih i strateških planova, jeste njihova nemoć i ravnodušnost spram (ne)rješavanja brojnih društvenih problema. To se posebno odnosi na društvene i humanističke nauke koje su, često, zapostavljene i nerazvijene u okviru pojedinih bosanskohercegovačkih univerziteta. Okosnica za razvoj humanističkih nauka jeste, u institucionalnom smislu, postojanje filozofskog fakulteta.

Na gotovo svim univerzitetima u okruženju filozofski fakulteti su svojevrsna esencija visokog obrazovanja i oni objedinjuju najznačajnije oblasti društvenih i humanističkih nauka. Oni decenijama postoje na univerzitetima u Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, te u našoj zemlji (univerziteti u Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Tuzli). Na tim fakultetima se izučavaju discipline iz oblasti jezika, književnosti, psihologije, filozofije, komunikologije, sociologije, historije, pedagogije, bibliotekarstva, antropologije, kulturologije, odnosno iz različitih humanističkih i društvenih naučnih oblasti.

Upravo je to bio jedan od ključnih razloga zašto se krenulo u proces transformacije Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici.

¹ Bok, Derek (2005): *Univerzitet na tržištu*. Beograd: Clio.

Pedagoški fakultet je od svog osnivanja 1994. godine, kada je egzistirao kao Pedagoška akademija, pa do danas, odigrao bitnu ulogu u oblasti visokog obrazovanja u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Njegov značaj se ogleda i u edukaciji novih profesora razredne nastave, ali i profesora bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti, engleskog i njemačkog jezika i književnosti, matematike i informatike, odnosno u edukaciji kadrova koji su bili neophodni za realizaciju nastave u osnovnim i srednjim školama. Pedagoški fakultet je, u tom kontekstu, bio izuzetno važan faktor u procesu stvaranja Univerziteta u Zenici.

Uloga Pedagoškog fakulteta je nezaobilazna u svakoj analizi i evaluaciji institucionaliziranog modela djelatnosti visokog obrazovanja na ovim područjima. Aktualna transformacija Pedagoškog u Filozofski fakultet, s druge strane, omogućava matičnost i uvjete za razvoj humanističkih nauka, te razvoj nekoliko društvenih naučnih disciplina. Novoimena organizaciona jedinica (Filozofski fakultet), za razliku od Pedagoškog fakulteta, ima znatno veći potencijal da se razvija u budućnosti i da ponudi atraktivnije studentske programe i kolegije, kako sa stanovišta akademske javnosti tako i sa stanovišta potreba tržišta rada.

Statusnim promjenama Pedagoški fakultet postaje Filozofski fakultet i time se postiže nekoliko ciljeva:

- bez ulaganja se omogućava rekonceptualizacija Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici što, između ostalog, znači i da se postojeći odsjeci mogu nastaviti razvijati;
- jača se humanistička komponenta na Univerzitetu u Zenici koja se u svijetu i regionu pokazala kao najbitnija za razvoj kritičkog i humanističkog diskursa neophodnog za razvoj cjelokupnog društva i unapređenje elemenata civilnog društva;
- stvara se mogućnost za otvaranje atraktivnih i traženih studentskih programa (filozofija, sociologija, kulturalni studiji);
- unapređuje se naučno-istraživački rad i to u oblasti koja ima svoju izraženu humanističko-društvenu vrijednost, što je opravdano kako s akademskog aspekta tako i sa aspekta potreba društva;
- otvara se prostor za kvalitetnu i efikasnu saradnju između univerziteta i javnosti (različite institucije i ustanove iz oblasti kulture, umjetnosti i obrazovanja, turizma, politike, nevladinog sektora, masovnomedijske produkcije i poduzetništva), čime se na optimalan način može ispuniti i veoma značajan zadatak koji

ima visokoškolska ustanova – utjecaj na kvalitet života u zajednici u kojoj ta ustanova postoji i djeluje.

Rekonceptualizacija Pedagoškog fakulteta i njegova transformacija u Filozofski fakultet stvorili su preduvjete i za pokretanje novog studijskog programa – Kulturalnih studija. Ovo je prvi dodiplomski studij takve vrste u Bosni i Hercegovini koji, na određen način, dokazuje kako je pomenuta rekonceptualizacija bila opravdana. Ključni cilj Kulturalnih studija usmjeren je ka promjeni dominirajućeg razumijevanja značaja kulture za društvo, odnosno ka promjeni poimanja kulture isključivo kao potrošnje. Kultura i kulturna baština se mogu posmatrati i kao osnova za ekonomski razvoj određenog regiona.

Na ovu, u svijetu odavno poznatu činjenicu i praksu, ukazuje i dokument pod nazivom *Zajedništvo u razlikama: Kultura na raskrsnici u Bosni i Hercegovini*² u kojem ekspert Vijeća Evrope za kulturnu politiku konstatira da kultura predstavlja jednu od ključnih poluga obnove i reintegracije zemlje. I u Deklaraciji Kulturnog foruma BiH ističe se, između ostalog, da je potreban „intenzivan rad na promjeni shvaćanja kulture kao dijela javne potrošnje i njenog pozicioniranja kao investicije od posebnog društvenog interesa za budućnost kulturnog, socijalnog i ekonomskog razvoja“.³

(De)ideologizacija

Uključivanje BiH u evropske integracije i prihvatanje evropskih kriterija za unapređenje kulture, zaštitu kulturne baštine i afirmaciju kulturne industrije i kulturnog turizma usmjereni su ka potrebi za edukacijom novog profila stručnjaka u ovoj oblasti. Znanja i vještine tih stručnjaka trebaju omogućiti promociju kulturnih i humanističkih vrijednosti, te oblikovanje jednog modernog koncepta kreativne industrije koja motivira ustanove i institucije kulture, kao i lokalne zajednice i regije, za drugačiji program strateškog planiranja vlastitog razvoja.

Teorijski osnov *Kulturalnih studija* počiva na uspostavi osobenog koncepta kulture i osvještavanju značaja kulture za razvoj

² Cultural Policy in Bosnia-Herzegovina: Experts Report. *Togetherness in Difference: Culture at the crossroads in Bosnia and Herzegovina.*, (2002), Charles Landry.

³ https://www.parlament.ba/sadrzaj/ostali_akti/deklaracije/default.aspx?id=30678&langTag=bs-BA

Bosne i Hercegovine. Pomenuti osnov, kao i koncept, zasnovani su, prema onome što je istaknuto u Elaboratu posvećenom pokretanju Kulturalnih studija, na nekoliko ključnih komponenti :

- kulturno-historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine je veoma bogato – u njegovom nastanku učestvovala su četiri velika kulturno-civilizacijska kruga: mediteranski, srednjoevropski, bizantski i orijentalno-islamski;
- nužnost promjene društvenog položaja kulture – kulturu ne treba poimati kao dio javne potrošnje već kao jedan od ključnih faktora ekonomskog i socijalnog razvoja Bosne i Hercegovine i Zeničko-dobojskog kantona;
- ulaganje u kulturu i kulturne industrije treba imati značajnu ulogu u planiranju i provođenju ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine;
- ulaganje u kulturu kreira nova radna mjesta, smanjuje siromaštvo, učestvuje u povećanju trgovine, potiče razvoj novih tehnologija i utječe na poboljšanje opće kvalitete života;
- kulturni proizvodi su, jednim dijelom, podložni tržištu i tržišnoj valorizaciji – kultura iz kategorije potrošnje prelazi u kategoriju proizvodnje;
- u tranzicijskom, postratnom i podijeljenom bosanskohercegovačkom društvu kultura je faktor koji doprinosi jačanju socijalne kohezije i igra značajnu ulogu u procesu pomirenja;
- bez očuvanja materijalne i duhovne kulturne baštine nema kulturnog identiteta;
- u doba opće globalizacije kultura igra značajnu ulogu u procesu izgradnje i očuvanja grupnog/nacionalnog identiteta.

Kulturalni studiji omogućavaju i jačanje pozicije humanističkih nauka na Univerzitetu u Zenici, kao i razvoj jednog humanističkog koncepta zasnovanog na tradicionalnim vrijednostima prosvjetiteljstva. Humanistički koncept podrazumijeva stvaranje potrebe da se kritički i imaginativno promišlja o pitanjima s kojima se čovjek suočava danas, kako kao građanin jedne zemlje, tako i kao građanin svijeta. Na taj način se otvara prostor za stvaranje otvorenog mišljenja o osnovnim vrijednostima vlastite kulture, kao i mišljenja koje omogućava da se razumiju i prihvate iskustva drugih kultura.

Međutim, pred transformirani Pedagoški, a sada Filozofski fakultet, postavljaju se brojni problemi. Neki od njih već su apostrofirani u kontekstu reformskog Bolonjskog procesa koji

obuhvata čitav domen visokog obrazovanja u BiH. Osim nedostatka materijalnih sredstava i osmišljene strategije, potrebno je istaknuti još jednu teškoću koja bitno određuje ulogu univerziteta i djelovanje, posebno, humanističkih nauka u društvu. Riječ je o naslijeđenoj matrici koja danas određuje, umnogome, principe i modele djelovanja univerziteta i profesora u BiH.

Naime, na prostorima bivše Jugoslavije, možemo identificirati dva kolektivna imaginarija koja su obilježila političko-ideološke, ekonomske, sociološke, te kulturne i obrazovne matrice. Hronološki gledano, prvi taj imaginarij je tradicionalni imaginarij koji je svoje korijene pronašao u buđenju i formiranju nacionalne svijesti kod balkanskih naroda, te koji je predstavljao svojevrsnu ideju kolektivnog otpora i bunta protiv strane vlasti. Evokaciju tradicionalnog imaginarija možemo prepoznati u matrici epskog poimanja vlastite nacije i svijeta.⁴

Nakon Drugog svjetskog rata tradicionalni imaginarij je zamijenjen novim kolektivnim imaginarijem – revolucionarnim, koji je predstavljao politički imaginarij revolucionarne ljevice. Oba ova imaginarija, a posebno revolucionarni, utjecala su na formiranje univerziteta na ovim prostorima, kao i na modeliranje osnovnih ideja o misiji i ulozi univerziteta u društvu. Mnoge funkcije univerziteta su, u kontekstu djelovanja kolektivnog imaginarija, bile svedene na afirmaciju i promociju određenih političko-ideoloških stavova.

Na taj način univerzitet je podrazumijevao mjesto gdje se kreira naučna istina, ali kao uputstvo, kao preporučeni koncept za realizaciju društvene prakse. Univerzitet nije predstavljao prostor gdje se kritički preispituju stavovi i teze, on nije bio predviđen da funkcioniра kao mjesto za javnu debatu i otvaranje naučnostručnih diskusija o društvenim problemima. Naprotiv, univerzitet je, u toj društvenoj matrici, egzistirao kao topos gdje su akademsko znanje i akademske istine instrumentalizirane na način da promoviraju određene ideološke konstrukcije.

Nepostojanje kritičkih stavova i slobodne razmjene mišljenja, u forumu kojeg čini zajednica naučnika, uvjetovali su da bez problema funkcionira postavka prema kojoj je ideologija mogla dobiti naučni legitimitet i sama se predstaviti kao nauka. Ovakvu ulogu univerziteta i naučne misli, naročito u oblasti humanističkih i društvenih nauka, kojom se afirmiraju subjektiviteti revolucije i proletera/seljaka, nakon

⁴ O ovome vidjeti Žanić, Ivo (1998): *Prevarena povijest*. Zagreb: Durieux.

formiranja novih država na prostoru eks-Jugoslavije, zamijenila je nova matrica i novi subjektivitet.

Nakon što je dominantna humanistička misao, u prethodnom političkom sistemu, legitimirala i afirmirala jedan kolektivitet i jedan kolektivni imaginarij, onaj revolucionarnog karaktera u čijem središtu se nalazila radnička klasa, u novom periodu, sada ta humanistička misao, koncentrirana na bosanskohercegovačkim univerzitetima, uglavnom, promovira etniju i nacionalne interese kao najvažnije sadašnje i buduće komponente bosanskohercegovačke stvarnosti.⁵

Taj proces koji danas, umnogome, utječe na reformu visokog obrazovanja u BiH, ponovo omogućava politizaciju univerziteta i akademskog znanja. Pretvaranje dijela društvene i humanističke misli u BiH u svojevrstu apologetiku etnonacionalne ideologije i politike omogućava i legitimiranje potpune podjele bosanskohercegovačkog društva prema etnonacionalnim principima i kriterijima. Na taj način i univerzitet i ta misao gube svoj akademski i naučni značaj.

To je jedan od najvećih izazova pred kojima se danas nalazi univerzitet u BiH, a posebno društvene i humanističke nauke, odnosno one naučne discipline koje se, pretežno, bave društvenim pitanjima. Stvaranje slobodnog i otvorenog akademskog foruma kojeg čini zajednica naučnika, jeste preduvjet da se naučna misao u BiH suoči s ogromnim društvenim problemima, te preduvjet za kreiranje rješenja za te probleme. Takav izazov, te svojevrсна akademska i moralna odgovornost, sada su postavljeni i pred transformirani Pedagoški, odnosno Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.

Završna razmatranja

Aktualno stanje u oblasti visokog obrazovanja i na bosanskohercegovačkim univerzitetima označeno je reformom u skladu sa sadržajem Bolonjske deklaracije. Reforma se odvija u veoma teškim ekonomskim uvjetima tako da su njeni efekti neizvjesni. To se posebno odnosi na javne univerzitete čije je finansiranje opterećeno upravo nedostatkom sredstava kojim raspolažu osnivači. U takvom kontekstu otežano je obezbijediti kvalitetno egzistiranje i funkcioniranje javnih univerziteta i fakulteta.

⁵ O ovome vidjeti Vlasisavljević, Ugo (2003): *Lepoglava i univerzitet : Ogledi iz političke epistemologije*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta, str. 177-187.

Ipak, složeno stanje u bosanskohercegovačkom društvu i brojni problemi, postavljaju velike izazove i zadatke pred akademsku zajednicu, a to se, naročito, odnosi na djelovanje društvenih i humanističkih nauka. To znači da se kvalitet funkcioniranja univerziteta mora povećavati bez obzira na kompliciranu ekonomsku situaciju u BiH. S druge strane, društveni okvir unutar kojeg djeluje visoko obrazovanje u BiH, već decenijama je opterećen svojevrsnom ideologizacijom i utjecajem neakademskih postavki reproduciranih iz matrica kolektivnog karaktera.

Nastojanje da se omogući razvoj visokog obrazovanja na Univerzitetu u Zenici, bez dodatnih ulaganja, modelirao je proces rekonceptualizacije Pedagoškog fakulteta i njegovu transformaciju u Filozofski fakultet. U okviru iste ideje, osmišljeno je i pokretanje novog studijskog programa jedinog takve vrste u BiH – Kulturalnih studija. Na taj način potencijal i referentnost Pedagoškog fakulteta su postali osnovom za razvoj kako postojećih tako i novih društvenih i humanističkih naučnih disciplina. Međutim, veliki izazovi u budućnosti će provjeriti (ne)uspješnost ovog procesa transformacije jer društvo, u cjelini, očekuje određene odgovore od akademske zajednice.

Literatura

- Altermatt, Urs (1998): *Etnonacionalizam u Evropi*. Sarajevo: Svjetionik.
- Bend, Julien (1997): *Izdaja intelektualaca*. Zagreb : “Politička kultura”.
- Bok, Derek (2005): *Univerzitet na tržištu*. Beograd: Clio.
- Lovrenović, Ivan (1996): *Bosna, kraj stoljeća*. Zagreb: Durieux.
- Vlaisavljević, Ugo (2003): *Lepoglava i univerzitet, Ogledi iz političke epistemologije*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta.
- Žanić, Ivo (1998): *Prevarena povijest*. Zagreb: Durieux.

Analize, elaborati i deklaracije

- Cultural Policy in Bosnia-Herzegovina: Experts Report. *Togetherness in Difference: Culture at the crossroads in Bosnia and Herzegovina*; 2002, Charles Landry.
- *Deklaracija*, Forum BiH, Sarajevo, 2011.
- *Elaborat o statusnim promjenama*, Pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, 2012.

OD EPIKURA DO MARXA

Iz Predgovora disertacije vidljivo je da Marx polazi od Hegelove *Povijesti filozofije* za koju kaže da je „zadivljujuće veliki i smioni plan“, s jedne strane, a, s druge, da se od nje „tek uopće može datirati povijest filozofije“.¹ Iz Predgovora, takođe, saznajemo da rad, prema vlastitom uvjerenju, sadrži i *rješenje* „jednog do sada neriješenog problema iz povijesti grčke filozofije“. Ono se, u najkraćem, sastoji u Marxovom stavu da su sistemi epikurovske, stoičke i skeptičke filozofije „ključ za pravu povijest grčke filozofije“. Bez obzira na uporno pozivanje na Hegela, bjelodano je da je ovaj stav usmjeren protiv njega. Priznaje mu se da je „u cjelini doduše točno odredio ono opće u spomenutim sustavima“, ali uslijed grandioznosti svoje zadaće utemeljenja „filozofijske povijesti filozofije“ (filozofije filozofije) nije mogao ulaziti u pojedinosti; dijelom je to i njegovo stajalište koje Hegel *par excellence* naziva *spekulativnim* koje ga je spriječilo da u ovim sistemima „spozna veliko značenje koje su oni imali za povijest grčke filozofije i za grčki duh uopće“.² Marta 1841. godine diplomirao je na pravu, a već aprila iste godine, na osnovu rasprave *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode* (*Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie*), promovisan je u Jeni za doktora filozofije. To je najznačajniji Marxov rad iz tog vremena, ujedno djelo koje nam pruža najbolji materijal za izučavanje njegovog filozofskog stajališta u tom periodu,³ napose, njegov odnos i vrednovanje grčke filozofije. Prema Marxovim riječima ovu raspravu treba smatrati prethodnicom voluminoznijeg rukopisa u kojem će opširno prikazati ciklus epikurovske, stoičke i skeptičke filozofije „u vezi s cijelom grčkom spekulacijom“. Rješenje dosad neriješenog problema, a to je vidljivo iz nekih kasnijih Marxovih ocjena značenja njegove disertacije, odnosi se, prije svega, na njegovo postavljanje *razlike između Demokritove i Epikurove filozofije prirode*. I mnogo godina poslije Marx će se, u nekoliko navrata, vratiti disertacionim filozofskim problemima. Primivši od

¹ K. Marx, F. Engels *Werke*, Band 1, Dietz Verlag, Berlin, 1957., s. 261.

² *Ibid*, 261 – 262.

³ Usp. P. Vranicki *Misaoni razvitak Karla Marxa*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1963., 49.

Ferdinanda Lassallea 1857. njegov rad o Heraklitu Mračnom, Marx će to iskoristiti da se, u nekoliko pisama, ponovo osvrne na svoju doktorsku disertaciju i proučavanje Epikurove filozofije prirode. Bez obzira što je u procjeni vrijednosti Lassalleovog rada primjetna određena *dvostrukost*, fragment jednog pisma, ipak, zaslužuje da se glasno (iz)govori. Naime, Marx u pismu Lassalleu od 21. decembra 1857. godine zapisuje: „Mene je uvijek uveliko zanimalo taj filozof (Heraklit, op.) pred kojim, od svih starih, priznajem prednost samo Aristotelu. /Kasnija/ filozofija – Epikur (naročito ovaj), stoicizam i skepticizam – bila je predmet moga *specijalnog proučavanja*...”⁴

I za Karla Löwitha se osnovno značenje njegovog istorijskog nazora pokazuje, ponajprije, u njegovoj filozofskoj disertaciji o Epikurovoj i Demokritovoj filozofiji prirode.⁵ Lajtmotiv ove analize antičkog materijalizma je, u najopštijem, pitanje o povijesnom značenju kasnijih filozofija: „Marx upoređuje epikurejsku, stoičku i skeptičku školu nakon Platona i Aristotela s modernom, posthegelijanskom školom, prije svega, s Feuerbachom, Stirnerom i Brunom Bauerom, da bi izložio historijski značaj ovih jednostranih, mobilizirajućih sekti kao nužnu posljedicu prethodnog dovršenja jedne obuhvatne filozofije čiste kontemplacije. Jer ako se apstraktni princip jedne klasične filozofije razvio u jedan sveobuhvatan totalitet, kao kod Aristotela i Hegela, onda više nije moguć daljnji napredak u tradicionalnom smislu. Na takvim povijesnim prekretnicama mora se prekinuti s filozofskom tradicijom i početi iz početka ... Onaj tko ne uviđa nužnost novog početka rezignirat će ili će, poput konzervativnih Hegelovih učenika, biti prinuđen da ‘kopira u vosku, gipsu i bakru’ ono što je majstor oblikovao u ‘kararskom mramoru’. Samo ako se shvaća nužnost revolucionarne promjene, može se razumjeti zašto su se nakon Aristotela mogli pojaviti Zenon, Epikur i skeptici i zašto je nakon Hegela došlo do ‘krajnje ograničenih pokušaja’ novih

⁴ MEW, Bol. 29, s. 547 (uobičajena skraćenica za Karl Marx, F, Engels *Werke*, ciz. izd.).

⁵ Treba (s)pomenuti da Marxovom rukom pisani tekst disertacije nikada nije pronađen, a sačuvani prijepis s Marxovim ispravcima nije kompletan. Nedostaju dva možda najvažnija poglavlja, dijela i to IV. *Opšta principijelna razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode* i V. *Rezultat* (za ta poglavlja ostavljeno je u prijepisu prazno mjesto). Može se pretpostaviti da ih je Marx upravo zbog njihove važnosti htio, prije centralnog štampanja, još jednom redigovati, no da to nije stigao. Svakako je šteta što nisu sačuvana, piše Gajo Petrović, “no i sačuvani dijelovi disertacije dosta jasno govore o Marxovim glavnim zaključcima”. *Marx i marksisti*, 70.

filozofa“.⁶ Ako je Marxov zbiljski iskorak i drugačije filozofsko gledanje na stvar, poslije Hegela, samo „krajnje ograničeni pokušaj“, onda Löwithu moramo odgovoriti Marxom koji, na primjeru Temistokla, kaže da samo „prosječni duhovi gledaju takva (kritična) vremena drugačije od pravih vojskovođa“.

Kao što i sam naslov sugerije, neposredan cilj disertacije bio je da se elaborira razlika (naravno, ukoliko postoji) između Demokritove i Epikurove filozofije prirode. Glavni, ali ne i jedini. Naime, iscrpno predstavljanje epikurovske, stoičke i skeptičke filozofije u odnosu prema ranijoj i kasnijoj grčkoj filozofiji (spekulaciji), odnos između Epikurove i Demokritove filozofije prirode bio je tek „jedan primjer“. Da postaristotelovske filozofske škole u cjelini nisu zainteresovale Marxa kao historičara filozofije, govori u prilog činjenici da je njega kao mislioca, prevashodno, intrigiralo pitanje „o mogućnosti utemeljenja jedne filozofije slobode“.⁷ To je važno napomenuti iz razloga što je Epikur i njegovo mišljenje ostvarilo „trajan uticaj“ na Marxa. Prije svega, zato što je svoje učenje o slobodi izgradio u svjesnoj suprotnosti prema *eimarmene* (sudbini) stoika i *ananke* (nužnosti) Demokrita. Njegov napor spasavanja i održanja slobode ljudske samosvijesti bio je, prije svega, iz razloga da ospori „njenu zavisnost od natprirodnih sila“.⁸ Iz toga proizlazi da je za Epikura osnovni problem slobode na koji način da čovjek pobijedi strah od natprirodnih sila, bogova i smrti. Ako je, dakle, „Epikur shvatio slobodu kao čovjekov naučni odnos prema svijetu i životu“,⁹ utvrdivši da je čovjekov položaj određen njegovom vlastitom djelatnošću

⁶ K. Löwit *Svjetska povijest i događanje spasa*, August Cesarec, „Svjetlost“, Zagreb – Sarajevo, 1990., 60 – 61, 80 (prevod M. Vukić). Služeći se metodom inverzije Löwith, vidno teologizirajući i „navijajući“ za Hegela, od njegove (sve)umnosti pravi „krajnji materijalizam, dok je marksizam istinski idealizam“. Negdje pri kraju teksta o Marxu, reći će i ovo: pošto je Hegel „sjedinio povijest svijeta s poviješću duha, njegovo shvaćanje povijesti zadržava mnogo manje od svog religioznog porijekla nego materijalistički ateizam. *Marksistički mesijanizam* (???) tako radikalno transcendiraju postojeću zbilju da on, usprkos njegovom „materijalizmu“, zadržava eshatološki naboj, a time i „religiozni motiv svog povijesnog nacrt“. Kako nema ni ingerencija ni prostora za jednu plodnu „polemiku“ s Löwithovim „spasenijama“, upućijem na svoju netom izašlu knjigu Ž. Škuljević *Manifest ateizma, (ne)mogućnost umskog vjerovanja*, Hijatus, Zenica, 2012.

⁷ Usp. F. Cengle *Marxovo shvatanje slobode*, Svjetlost, Sarajevo, 1974., 24 – 25.

⁸ Vidi R. Sannwald *Marx und die Antike*, Einsiedeln, 1956., 79, 97.

⁹ B. Bošnjak *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, 1966., 286 (takođe i drugo, dopunjeno izdanje, dvadeset dvije godine poslije, u izdanju zagrebačke Stvarnosti).

u svijetu, onda mladohegelovcu Marxu nije bilo teško da, poput Prometeja, već u predgovoru disertacije energično istupi ne samo „protiv svih nebeskih“, nego i protiv svih „zemaljskih bogova koji ljudsku samosvijest ne priznaju za najuzvišenije božanstvo“. ¹⁰ Zvuči istinitom ona mehringova da „je Marks osnovni Epikurov princip dublje promislio i iz njega izveo jasnije zaključke nego sam Epikur“. ¹¹

Iako je, još uvijek, formalno na poziciji Hegelove istorije filozofije i logike, Marx se od njega dobrim dijelom i razlikuje, naročito u interpretaciji i davanju značenja pojedinom sistemu. Već naziv disertacije *Razlika...*, sugerise Marxovo suprotstavljanje ustaljenom shvatanju o odnosu Demokritove i Epikurove filozofije prirode. Od stoičara Posidonija do Leibniza, pa sve do Marxovih dana, orkestrirano se smatralo da nema bitne razlike između prirodofilozofskih koncepcija tih mislilaca, da je, čak šta više, „Epikur svoju fiziku pozajmio od Demokrita...“ I Hegel je mnogo više cijenio Leukip-Demokritovu filozofiju od one epikurejske. Ona je, po njemu, spekulativno prilazila i tumačila predmet, razlikovala opšta svojstva od osjetilnih, dok je Epikur sveo problem na nemisaonost, ostajući pri običnom shvatanju stvari, ne prevladavajući gledište običnog ljudskog razuma. ¹² Po Hegelovom shvatanju, ono što je za Leukipa i Demokrita „prvo jest *jedno (Eins)*, određenje *bitka za sebe (Für-sich-Sein)*; to određenje mi još nismo imali. Parmenidu je bitak apstraktno, opće; Heraklitu je proces; određenje jednog, bitka za sebe, dolazi kod Leukipa. Parmenid kaže: ništa je uopće ništa; kod Heraklita bijahu bitak i ništa, u procesu; Leukip ima također pozitivno kao jedno za sebe, i negativno kao prazninu“. ¹³ Dakle, dok su za Hegela Leukip i Demokrit istorijski prvi zasnovali pojam *bitka-za-sebe* kao jednog u smislu atoma i beskonačnog kao idealne suštine stvari, Epikur je samo vulgarizovao taj veliki princip i zato „ne možemo imati poštovanja pred Epikurovim filozofskim mislima; ili, čak više, to nisu nikakve misli“. ¹⁴

¹⁰ K. Marx *Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie*, Aus dem lit. Nachlass, I sv., 67. Takođe, F. Cengle *Marxovo shvatanje slobode*, cit. izd., 25. U tom smislu, nastavlja autor, Marx će se „u duhu najsajnijih tekovina antičke i klasične njemačke filozofske tradicije, opredijeliti za čovjeka i njegovu samosvijest kao temeljni i vrhovni princip filozofije“.

¹¹ F. Mering *Karl Marks. Istorija njegova života*, Beograd, 1958., 43.

¹² P. Vranicki *Misaoni razvitak Karla Marxa*, cit. izd., 51.

¹³ Hegel *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, I sv., Stuttgart, 1940., 383.

¹⁴ Hegel, *ibidem*, II sv., Stuttgart., 500.

Iako se na prvi pogled čini da su osnovni principi Demokritove i Epikurove fizike slični (atomi i praznina), Marx uočava njihovu različitost i načelnu suprotstavljenost. Navodno obje filozofije naučavaju „istu nauku“, međutim, u svemu onome što se tiče istine, izvjesnosti, primjene te nauke „i općenito odnosa misli i zbilje“ one su dijametralno suprotne: Demokrit je skeptik, a Epikur dogmatik, prvi smatra svijet subjektivnim prividom, a drugi objektivnom pojavom (Demokrit se oslanja na empirijsku prirodnu nauku i na pozitivna znanja, dok Epikur smatra pojavni svijet realnim, a ipak prezire empiriju). Međutim, ta protivrječnost po Marxu ide i dalje: „*Skeptičar i empiričar* (Marxov kurziv), koji osjetilnu prirodu smatra objektivnim prividom, promatra je sa stanovišta nužnosti i pokušava objasniti realnu egzistenciju stvari. Naprotiv, *filozof i dogmatičar* koji pojavu smatra realnom vidi svugdje samo *slučaj* i njegov način objašnjavanja ide prije za tim da prevlada svu objektivnu realnost prirode“.¹⁵ Rečeno pojednostavljeno, Demokrit uzima nužnost kao opšti zakon koji vlada, Epikur slučaj i slobodu. Na izvjestan način, ova dvojica grčkih atomista su, po svome učenju, različiti, ali kod njih postoji i neka vrst povezanosti. Tu protivrječnost Marx, na kraju trećeg poglavlja I dijela svoje radnje, u izvjesnom smislu i najavljuje: „Ali teško se može još pretpostaviti da će ti ljudi, koji u svemu protivrječe jedan drugome, pripadati istom učenju. A čini se da su ipak vezani jedan za drugoga. Shvatiti njihov odnos općenito, to je zadatak slijedećeg odjeljka“.¹⁶ Dakle, epikurovska filozofija nije, primarno, varijanta Demokritove atomističke doktrine, „nego zajedno sa stoičkom i skeptičkom filozofijom, jedna od filozofija samosvijesti...“ Te filozofije, po Marxu, nisu samo partikularne pojave, nego „pratipovi rimskog duha, oblik u kojem Grčka prelazi u Rim“.¹⁷ Smatrajući njihova shvatanja bitno različitim (pogotovo nasuprot onima koji su smatrali da je Demokrit bio veliki filozof,¹⁸ a

¹⁵ E.I.S. (uobičajena skraćenica Marx, Engels *Werke*), 276.

¹⁶ *Ibidem*. Iako slijedeći odjeljak nije sačuvan nije teško, za razliku od nekolicine drugih, pogoditi kakvu je tezu o tome zastupao Marx. Bez obzira što ta dva filozofa bili vezani jedan uz drugog, oni ne pripadaju istom učenju. Drugim riječima, ono što ih razdvaja mnogo je značajnije od onoga što ih veže. Demokritova atomistička koncepcija bila je mehanističko-deterministička, dok je Epikur u svojoj ostavio mjesta “za slučaj u prirodi i za slobodno djelovanje u ljudskoj povijesti”.

¹⁷ E.I.S., 266.

¹⁸ Tako, primjerice, čitamo Timonovu pohvalu: “Takav je mudri Demokrit, čuvar (*poiména myíthon*) razgovora, oštroumni besednik, među najboljima koje sam ikada čitao” (D.L. IX, 40 – 41).

Epikur neoriginalan kompilator ili, čak, plagijator), Marx smatra da je Epikur svojom filozofijom slobode nadmašio Demokrita, „te da više nego Demokrit može biti ishodište i inspiracija za suvremeno filozofiranje“. Tako i dolazi do toga da je osnovno pitanje Epikurove filozofije prirode, *deklinacija atoma od okomice*, interpretirajući je na originalan način (upravo u njoj gleda onu suštinu Epikurove filozofije „koja je za mladohegelovce bila zapravo suština te postaristotelovske filozofije“). U deklinaciji atoma vidi Marx ostvarivanje osnovnog principa čitavog razvitka, specifično realizovanje samosvijesti kao suštine svega. Hegel je, kako je već napomenuto, shvatio *bitak-za-sebe* kao negaciju negacije, tj. kao prevladavanje bitka i postojanja.¹⁹ Pokušava spekulativnom dedukcijom izvesti ne samo kvantitet iz pojma kvaliteta nego, takođe, atrakciju i repulziju. I Marx shvata atom kao jedinstvo suprotnosti: materijalne egzistencije, relativnog postojanja i čiste forme, oblikovnog određenja, negacije svake relativnosti. Upravo ovo oblikovno određenje (*Formbestimmung*) jest njegova idealna određenost, Hegelov bitak-za-sebe. Ali ta idealna određenost jeste u stvari negacija relativnosti, odnosno negacija relativnog postojanja. Relativna egzistencija atoma, stoga, nije ništa drugo do prava linija, to je, kako veli Marx, „neposredna negacija toga gibanja drugo jedno gibanje, dakle, predloženo kao prostorno, jest deklinacija od prave linije. Atomi su posve samostalna tijela, ili čak tijela pomišljana u apsolutnoj samostalnosti, kao nebeska tijela. Oni se, prema tome, gibaju također kao i ova, ne u pravim nego u krivim linijama. Gibanje pâda je gibanje nesamostalnosti. Ako, dakle, Epikur prikazuje u gibanju atoma po pravoj liniji njegovu materijalnost, to je on u deklinaciji od prave linije pronašao njegovo oblikovno određenje...“²⁰ Upravo u tom stavu o deklinaciji Epikur je, prema Marxu, konzekventno proveo princip samosvijesti, princip slobode: upravo to uklanjanje atoma od svoje relativne egzistencije, prave

¹⁹ P. Vranicki *Misaoni razvitak Karla Marxa*, 52. Tako je *bitak-za-sebe*, po Hegelu, *idealnost svega postojećeg*, stvarna beskonačnost, ali koja u sebi sadrži kategorije postojanja i bitka kao prevladane. Zato je bitak-za-sebe ne samo stvarna beskonačnost, nasuprot “rđavoj beskonačnosti” običnog aritmetičkog niza nego, ujedno, i jedno (*Eins*). To jedno je realitet bitka-za-sebe, ali ne kao postojanje, ne kao određenost u smislu odnosa prema nečem kvalitativno drugom i drugačijem, nego je negacija tih kategorija i zato nesposobno za promjenu, tj. nepromjenljivo. Shvatajući bitak-za-sebe u tom smislu, pridaje mu samo odnos prema samom sebi, čime on poprima prefix negativnosti. Zbog toga se to i javlja na način da se od samog sebe odbija i time se postavlja kao mnoštvo i repulzija (odbijanje od sebe samog).

²⁰ K. Marx *Differenz der demokratischen und epikureischen Naturphilosophie*, 87.

linije, jest princip cjelokupne Epikurove filozofije, *slobodnost*. Tako je cilj djelovanja, kako duhovito primjećuje Marx, „apstrahiranje, uklanjanje pred boli i zbrkom, ataraksija. Tako je dobro bijeg pred rđavim, tako je užitak uklanjanje pred mukom. Konačno, gdje se apstraktna pojedinačnost pokazuje u svojoj najvišoj slobodi i samostalnosti, u svom totalitetu, tu je, konsekventno, postojanje, kome se uklanja, cjelokupno postojanje; i odatle se uklanjaju bogovi svijetu, i ne brinu se za njega, i stanuju izvan njega“.²¹

Kao da se posljednje poglavlje drugog dijela disertacije, ono o meteorima rijetko čita i do kraja promišlja: nije razlog tome što ovo učenje o nebeskim tijelima i procesima ima izrazito filozofski karakter. Sistematično otkrivajući Epikurovu suprotnost prema Demokritu, čija su astronomska shvatanja filozofski irelevantna, Marxova kritičnost tu ne (za)staje. Uvidjevši da je njegovo učenje o meteorima u suprotnosti sa shvatanjima o istom cjelokupne grčke filozofije,²² neće poštediti ni samog Epikura. Bez obzira što je ovo smatrao bitnim određenjem njegove filozofije, iznalazi u tome, ujedno, i njene granice, ali i protivrječnosti u koje se on, svjesno ili nesvjesno, zapliće. Marx kaže da Epikur ozlojeđeno i s ljutim žarom odbacuje suprotno(a) mišljenje(a). Oni koji se drže samo jednog načina objašnjavanja, pritom isključujući ostale, koji u meteorima vide jedini element, pa stoga vječan i božanski, „predaju se praznom nagađanju i ropskim veštinama astrologa“. Na taj način oni prekoračuju granice izučavanja prirode i „bacaju se mitu u naručje“. Trudeći se da ostvare nemoguće, oni ugrožavaju i samu ataraksiju. Njihovo brbljanje valja prezirati (D.L. X, 97). Zaključujući, dakle, Epikur je odrješit i nedvosmislen: *Pošto bi vječitost nebeskih tijela ometala ataraksiju samosvijesti, to je nužna, obavezna konzekvenција da ona nisu vječna*. Istražujući dalje, Marx uočava jednu još „zagonetniju antinomiju“ koju su osporivači Epikurove filozofije jednostavno previdjeli. Naime, prigovori tipa da je njegovo učenje inkohherentno s ostalom fizikom odn. učenjem o atomima, te da su zato dovoljni razlozi borba protiv stoičara, praznovjerja i astrologije, naprosto ne pogađaju bit

²¹ *Ibid*, 89.

²² K. Marks Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode, Kultura, Beograd, 1963., 42 (prevodilac B. Živojinović): „... dok Aristotel u saglasnosti s ostalim helenskim filozofima smatra nebeska tela za vječna i besmrtna, jer se ponašaju uvek na isti način; dok im on pripisuje čak i neki poseban, viši elemenat, nepotčinjen sili teže; dotle Epikur, u direktnoj suprotnosti prema njemu, tvrdi da stvar stoji upravo obrnuto. Teorija meteora se specifično razlikuje od svake ostale fizičke doktrine upravo time što se u njima sve dešava višestruko i nepravilno...”

problema. Ako su nebeska tijela *atomi koji su postali stvarni* („u njima je materija u sebe samu primila pojedinačnost“) onda je, po Marxu, „Epikur morao videti najvišu egzistenciju svoga principa, vrhunac i završnu tačku svoga sistema“.²³ Zašto se Epikur odlučno pobunio protiv ove, naizgled toliko očite potvrde njegovog vlastitog sistema? Upravo zato što je u nebeskim tijelima ostvarena, kaže se dalje, i time ugašena ona protivrečnost između biti i supstancije, između oblika i materije, koja prožima cijelu Epikurovu filozofiju: „Mi smo naime videli kako je cela Epikurova filozofija prirode prožeta protirečjem između bića i egzistencije, između forme i materije. Međutim, *u nebeskim telima je ove protivrečnosti nestalo* (Marksov kurziv), oprečni momenti su pomireni. U nebeskom sistemu je materija prihvatila formu, primila pojedinačnost u sebe i tako postigla svoju samostalnost. *Ali na ovoj tački ona prestaje da bude afirmacija apstraktne samosvesti* (Marksov kurziv). U svetu atoma kao i u svetu pojave borila se forma s materijom; jedno određenje potiralo je drugo, i upravo *u toj protivrečnosti je apstraktno-pojedinačna samosvest osećala da je njena priroda opredmećena* (Marksov kurziv). Apstraktna forma, koja se pod vidom materije borila sa formom i osamostalila, pojedinačna samosvest izlazi iz svoje ućaurenosti, oglašava se istinitim principom i napada osamostaljenu prirodu“.²⁴ Ili, rečeno na „drugačiji“ način: sudeći da je materija primila u sebe pojedinačnost, formu, kao što je to slučaj kog nebeskih tijela, *ona je prestala da bude apstraktna pojedinačnost. Ona je postala konkretna pojedinačnost, opštost*.²⁵ Na taj način, stvarni sjaj meteora se javlja kao pobijanje apstraktno-pojedinačne samosvijesti, „kao opštost koja je postala egzistencija i priroda“. Upravo u tome Epikur vidi sav strah i pomutnju među ljudima; jer strah i ukidanje apstraktno-pojedinačnog jesu ono opšte. Dakle, ovdje se temeljni Epikurov princip, apstraktno-pojedinačna samosvijest, prestaje skrivati. Ona se kao raskrivenost *resp.* „oslobođenost materijalne prerušenosti“ upinje da na osnovu apstraktne mogućnosti (što je moguće može biti i drugačije, kaže Marx, mogućna je i suprotnost mogućnoga), „uništi stvarnost osamostaljene prirode“.²⁶ I sada slijedi, možda, najvažniji uvid i

²³ Ibid, 43.

²⁴ Ibid, 44.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Na istom mjestu, u tezi, Marx kaže da su to razlozi “polemika protiv onih koji nebeska tijela objašnjavaju *ἀπλῶς* to jest na jedan određen način; jer što je jedno to je nužno i u sebi samostalno”.

razumijevanje ovog osnovnog Epikurovog principa. Naime, *dokle god priroda kao atom i kao pojava izražava pojedinačnu samosvest i njenu protivrečnost, subjektivnost ove protivrečnosti javlja se samo pod formom same materije; naprotiv, ondje gde priroda postaje samostalna, onde se samosvest reflektuje u sebi, u svom sopstvenom obličju se suprotstavlja prirodi kao samostalna forma* (Marksov kurziv).²⁷ Nije slučajno da u teoriji meteora Marx vidi *dušu Epikurove filozofije prirode*: to nije *Arhestratova gastrologija*, kao što je mislio Hrisip (Athen. *Deipnos*. III, 104) nego, prije svega, „apsolutnost i sloboda samosvesti..., iako se samosvest uzima samo pod formom pojedinačnosti“. Međutim, Marx je, itekako, svjestan ograničenosti koju sobom nosi Epikurov koncept. Ukoliko pojedinačnost ne vlada u prirodi samih stvari, onda se ukida svaka istinita i stvarna nauka, ali i sve ono što se transcendentno odnosi prema ljudskoj svijesti, što dakle pripada „imaginativnom razumu“. Međutim, ukoliko bi se za apsolutan princip promovisala samosvijest „koja sebe zna samo pod formom apstraktne opštosti“, onda bi to značilo promovisanje sujevjerja i ropske mistike. Eklatantan primjer za to možemo naći u stoičkoj filozofiji. Sudeći da apstraktno-opšta samosvijest nosi u sebi nagon da se afirmiše u samim stvarima, njena afirmacija nosi sobom negiranje, ništenje tih istih stvari. S toga, nema dvojbe da je Epikur „najveći grčki prosvjetitelj“.

Iako bi, eventualno, ostvarivost Epikurovog principa značila, u isto vrijeme, i njegov nestanak, on je po Marxu, za razliku od Demokrita, mnogo veći poticaj u smislu zasnivanja jedne savremene filozofije slobode.

²⁷ *Ibid* (*Meteori*, peta glava), 45. Ako bi (samo) pretpostavili potčinjenost pojedinačne samosvijesti određenosti prirode ili, pak, obrnutost, Marx ingeniozno upućuje na sljedeće. Tada bi određenost samosvijesti, tj. njena egzistencija, prestali, “jer samo ono što je opšte, u slobodnom razlikovanju od sebe, može u isti mah da zna i za svoju afirmaciju”.

SOCIOLOGIJA SELA

Sažetak

Sociologija sela je jedna od posebnih sociologija koja isključivo proučava selo, tradiciju, običaje, seoski život. Ova posebna sociologija dobila je na značaju u susjednim državama i širem regionu. Nakon etničkog čišćenja, pljačkanja i spaljivanja bosanskih sela u BiH, sociologija sela je izuzetno važna i potrebna kako bi pomogla da se izvrši revitalizacija napuštanih sela. Opšti je trend smanjenja seoskog stanovništva i odumiranja sela. Ako se trend ne zaustavi, posljedice će biti velike. Vlasti trebaju imati osjećaja za realnost i pomoći da se sačuvaju i revitaliziraju sela. Etno sela služe kao pokušaj da se sačuva od zaborava tradicionalno selo.

Ključne riječi: *sociologija, sociologija sela, sociologija grada, etno-selo, seoski turizam.*

RURAL SOCIOLOGY

Summary

Rural Sociology is one of the special sociology exclusively studied village, traditions, customs, rural life. This special sociology has gained in importance in the neighboring countries and the wider region. After the ethnic cleansing, looting and burning of villages in Bosnian BH, sociology of the village is a very important and necessary to help to make the revitalization napuštanih villages. The general trend of decreasing population and seoskg dying villages. If the trend does not stop the consequences would be enormous. Authorities should have a sense of reality and help to preserve and revitalize the village. Ethnic villages serve as an attempt to preserve from oblivion the traditional village.

Uvod

U nazivu sociologije sadržana je latinska osnova (*socius* – drug, pratilac, učesnik, odnosno *societas* – udruženje, zajednica, društvo), kojoj je dodata uobičajena izvedenica od grčke riječi *logos* – riječ, govor, nauka. Prema tome, sociologija je „nauka o društvu“ ili „nauka o društvenosti“. Kao posebna nauka pojavila se sredinom XIX vijeka. To ne znači da u ranijim periodima nije bilo nastojanja da se na racionalan i sistematski način shvati i objasni šta je čovjek i kakvo je njegovo mjesto u svijetu i društvu, da se pronikne u suštinu društva i društvenih odnosa, istraže uzroci, oblici i glavni pravci društvenih promjena, da se razmotre državni oblici, prouče društvene grupe i ustanove. Promišljala su se osnovna pitanja koja i danas spadaju u centar socioloških istraživanja. Takvi pokušaji pojavili su se rano u ljudskoj historiji i traju u nekom obliku tokom cijelokupne pisane historije. Kao najopštija nauka o ljudskom društvu, njegovoj strukturi, oblicima i uzrocima promjena, te historijskim tipovima postojanja, sociologija nastoji da doprinese do općeg i sistematičnog znanja. Njen osnovni predmet proučavanja je društvo kao konkretni povijesni totalitet.

Vremenom su se razvile brojne sociološke discipline. Među njima su: sociologija historije, sociologija djetinjstva, sociologija društvenih devijacija, sociologija emocija, sociologija grada, sociologija iskustva, sociologija izbora, sociologija kulture, sociologija masovnih komunikacija, sociologija medicine, sociologija mentalnih poremećaja, sociologija morala, sociologija muzike, sociologija školskog života, sociologija nauke, sociologija obrazovanja, sociologija politike, sociologija porodice, sociologija prava, sociologija rada, sociologija razumijevanja, sociologija religije, sociologija saznanja, sociologija sela, sociologija sporta, sociologija svakodnevnog života, sociologija umjetnosti, sociologija egzistencijalistička (sociologija iskustva), sociologija ekonomska (ili ekonomska sociologija ili sociologija ekonomskog života), sociologija fenomenološka, sociologija formalna, sociologija industrijska, sociologija interpretativna, sociologija historije, sociologija klinička, sociologija matematička, sociologija psihijatrijska...¹

¹ *Sociološki rečnik*, (priredili: Aljoša Mimica i Mirjana Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., str. 536-578.

Historijski razvoj sociologije sela

Sociologija sela ili *ruralna sociologija* je sociološka disciplina koja je nastala početkom XX vijeka, u vrijeme kada su selo i seljačko društvo zahvaćeni modernim globalizacijskim procesima industrijalizacije i urbanizacije. Tada se pojavila potreba i mogućnost da se nagli preobražaj seljačkih društava, njihove tradicionalne agrarne strukture, lokalne društvene organizacije i posebne narodne kulture, racionalno shvate i objasne u okviru nastajuće sociologije. Vremenom je uobličen poseban sadržaj predmeta sociologije sela koja se bavi tradicionalnim seljačkim društvima, njihovom strukturom i općenito razvojem i perspektivama sela. Ona se bavi društvenim promjenama u selu, promjenama u načinu privređivanja, stanovanja i oblikovanja srodničkih i komšijskih odnosa u lokalnoj seoskoj zajednici, tj. promjenama u seoskom načinu života.

Sociologija sela je jedna od najstarijih posebnih sociologija koja se u tradicionalnim i tipično seljačkim društvima skoro poklapa sa sociologijom uopšte, a neposredno se prepliće sa svim drugim posebnim sociologijama. Najbliža je problemski, od srodnih nauka, sociokulturnoj antropologiji i etnologiji, s kojima zajedno proučava strukturu i promjene tradicionalnog seoskog života. Značajan podsticaj razvoju sociologije sela dala je agroekonomija, koja teorijski proučava poljoprivredu kao primarnu granu narodne privrede, te agrarna politika, koja se bavi praktičnim mjerama državnog usmjeravanja razvoja poljoprivrede i sela. Planiranje integralnog društvenog razvoja seoskih regiona i naselja postalo je naj snažniji praktični podsticaj za razvoj sociologije sela.

Sociologija sela prvo je uspostavljena u SAD, gdje je i danas najrazvijenija. Skoro da nema univerziteta na kome se studira sociologija ili agronomija, a da se na njemu ne proučava i sociologija sela, kao samostalan predmet ili u okviru sociologije naselja, agrarne sociologije ili sociologije lokalnih zajednica.

Ona se njeguje na posebnim katedrama ili institutima, kroz udruženja i časopise.²

² Prvu katedru za sociologiju sela osnovao je Čarls Galpin u SAD (Viskonsin, 1911). Prvo Društvo za ruralnu sociologiju osnovano je u SAD 1949. i prvi specijalizovani časopis (*Rural Sociology*, 1935). Evropsko društvo za ruralnu sociologiju osnovano je 1957, a od 1960. godine izdaje svoj časopis *Sociologija ruralis*. Od 1976. godine djeluje i Međunarodno udruženje za ruralnu sociologiju koje organizuje svjetske kongrese ruralista i koordinira saradnju među nacionalnim udruženjima i institucijama.

U zemljama s razvijenom tradicijom formirana su nacionalna udruženja ruralista ili sekcije u okviru širih udruženja sociologa, a pokrenuti su i specijalizirani časopisi, među kojima je jedan od prvih i uglednijih bio jugoslovenski *Sociologija sela* (Zagreb, 1963). Problemi sociologije sela odslikavaju razlike u karakteru društvenih procesa u razvijenim industrijskim društvima Zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Japana, u odnosu na manje razvijena društva Istočne Evrope i nerazvijene zemlje Azije i Afrike. U razvijenim društvima tranzicija od seljačkog ka modernom društvu već se odigrala, a kod nerazvijenih ovaj prelazak je još u toku. Ona je najmanje razvijena tamo gdje je najpotrebnija, u Aziji i Africi. U nerazvijenim zemljama, u kojim su praktični problemi mnogo veći ona je potrebnija. Tu je sociologija sela pod neposrednim egzistencijalnim problemima prehranjivanja i elementarnog preživljavanja stanovništva koje se naglo povećava, radikalnih političkih ideologija, političkih pokreta i nedemokratskih režima. U nerazvijenim društvima, i bivšim socijalističkim, u centru pažnje su bili problemi raslojavanja sela, siromašenje seljaka, agrarne reforme, pitanje oblika seljačkih kooperacija i lokalne ekonomske i političke organizacije seljaka, te najpodobnijih modela kulturnog prosvjećivanja i iskorjenjivanja siromaštva.³

U savremenom svijetu energetska kriza, ekološki problemi, eksplozija stanovništva u nerazvijenom i depopulacija sela u razvijenom dijelu svijeta otvaraju nove sporove i dileme u odnosu na dominantne modele globalnog, agrarnog i ruralnog razvoja. Posljednjih godina pažnja se usmjerava ka ekološkim problemima društvenog razvoja. Time sociologija sela dobija nove podsticaje i brojne nove izazove kad proučava urbanizaciju seoskog prostora, alternativnu poljoprivredu i proizvodnju zdrave hrane, primarne odnose u lokalnim zajednicama, modernizaciju tradicionalnih kulturnih obrazaca i integralni seoski razvoj. Sela su ostala kao čiste ekološke sredine, a gradovi prenaseljeni i prebukirani, a mnogi i ekološki zagađeni.

U gradovima industrijski najrazvijenijih država živi oko 90 posto stanovnika. U gradovima je formiran urbani način života koji se bitno razlikuje od seoskog načina života. Urbani način života je dinamičan, otvoren i pun promjena, zasnovan na univerzalnim normama, racionalan i podsticajan. Zbog svega toga je u svjetonazoru savremenog čovjeka prisutan stanoviti animozitet ili potcjenjivački odnos prema selu i seoskom životu.

³ *Sociološki rečnik*, n.dj., str. 566-567.

U ekonomski najrazvijenije zemlje spadaju SAD, Kanada, Japan, Njemačka, Velika Britanija, Francuska, Švedska, Norveška, Finska, Austrija, Italija, Holandija, Belgija, Švajcarska, Australija, Novi Zeland... U ovim državama je zaposlenost na selu ispod 5 posto. Tokom 1998. godine u Velikoj Britaniji je u poljoprivredi bilo zaposleno 2 posto, u SAD 2,8 posto, u Njemačkoj 3,8 posto, Kanadi 3,4 posto itd. Istovremeno u nerazvijenim državama kao što su Nepal, Ruanda, Etiopija i Uganda zaposlenost u poljoprivredi je preko 80 posto. U razvijenim državama uslužne djelatnosti (tzv. bijeli okovratnici) porasle su sa 31 na 71 posto zaposlenih.

Sociologija sela kao predmet u BiH

Sociologija sela u BiH ima vrijednu baštinu koju su nam ostavile njene preteče, oni koji su prvi proučavali pojedine aspekte tradicionalnog života južnoslovenskih naroda i brojne probleme modernizacije bosanskohercegovačkog seoskog društva. Mnogo toga zabilježeno je u putopisima. Sve bi to trebalo sistematizirati i kritički obraditi. Ovakvi spisi postoje i u susjednim državama.⁴ Mnogi se površno bave procesima i promjenama u društvu, depopulacijom sela i modernizacijom poljoprivrede. U poslijeratnom periodu ovom problemu se malo pridavalo značaja u BiH. Selo se sve više zapostavlja. Činjenica je da je u prethodnom sistemu bila bolje utemeljena i organizovana politika razvoja sela.

Sociologija sela nije tipična primijenjena nauka, ali posjeduje osobine na osnovu kojih bi to mogla biti.

Sociologija u cjelni jeste sociološka sinteza rezultata posebnih sociologija kojih ima mnogo.⁵

⁴ Takvi su historijski spisi Vuka Stefanovića Karadžića i politički spisi Svetozara Markovića, istorijske studije starog srpskog sela Stojana Novakovića i proučavanje prvih običaja u Južnih Slovena iz pera Valtazara Bogišića; antropogeografske studije Jovana Cvijića i etnografski radovi Jovana Erdeljanovića i Tihomira Đorževića; angažovani spisi o zdravstvu Mihajla Avramovića i o seljaštvu i poljoprivredi Dragoslava Jovanovića u Srbiji. Sintezu te etnološke tradicije čine radovi Sretena Vukosavljevića, osnivača sociologije sela, koji je od 1938. do 1941. godine prvi predavao ruralnu sociologiju na Pravnom fakultetu u Beogradu. (Isto, str. 567.).

⁵ Časopis *Sociologiju sela* pokrenula je grupa mladih zagrebačkih ruralnih sociologa i agrarnih ekonomista, kasnije prozvanih zagrebačkom ruralnosociologijskom školom, u julu 1963. godine, nakon formiranja Odjela za sociologiju sela na Agrarnom institutu. Njen izdavač je Institut za društvena istraživanja u Zagrebu od 1973. godine. Časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja izlazi u Zagrebu.

Jedan od rijetkih specijaliziranih časopisa iz ruralne sociologije u svijetu i najstariji hrvatski sociologijski časopis bio je spomenuti časopis *Sociologija sela*. Obrađivao je osnovne probleme hrvatskog sela i poljoprivrede te učestvovao u razvoju ruralne sociologije. To je naučni časopis koji je objavljivao izvorne naučne i stručne radove domaćih i stranih autora iz ruralne sociologije i srodnih disciplina, te prikaze stranih i domaćih časopisa, skupova i knjiga. U njemu su se objavljivali članci najznačajnijih svjetskih ruralnih sociologa ili rezultati važnijih istraživanja iz ove oblasti.

Od 1998. godine koncepcija časopisa je dorađena, a profil definiran problemski pa je *Sociologija sela* dobila podnaslov *Časopis za istraživanja prostornoga i sociokulturnog razvoja*, te počela objavljivati radove iz sociologije i srodnih naučnih polja i disciplina. Nakon 43 godine izlaženja, od 1998. godine, *Sociologija sela* (s brojem 175 (1) 2007) promijenila je naslov u ***Sociologija i prostor***. Sadržaj časopisa s vremenom je sve manje odgovarao njegovom nazivu, a naziv je demotivisao za saradnju širi krug saradnika iz drugih područja sociologije i drugih naučnih disciplina. Zato je uredništvo časopisa zaključilo da je promjena naziva potrebna za nastavak njegovog uspješnog izlaženja. U prilog promjeni naziva govorile su i činjenice vezane uz promjene sela, povezivanje sela s drugim tipovima naselja; promjene u tipu rada, kulture, izgleda sela; globalizacija cijeloga prostora i interakcija tipova naselja (mreža) te činjenica da svjetska literatura tretira globalno-i-lokalno kao jedno i povezano. Rastao je broj istraživanja i tekstova iz područja urbane sociologije i sociologije prostora uopće. Novi naziv, *Sociologija i prostor*, poziv je na saradnju širem krugu saradnika, jer su sociološke analize pojedinih segmenata društva (obrazovanje, znanje, religija, mladi, rod, kultura...) vezane i uz prostornu dimenziju.

Selo je i dalje ostalo temom časopisa.⁶

Selo je jedna od atraktivnih, izazovnih i aktuelnih tema i u BiH.

Okvirni sadržaj nastavnog predmeta Sociologije sela u BiH bi,

⁶ Njezini se prilozi citiraju u nekoliko svjetskih sekundarnih i tercijarnih izvora odnosno banaka i baza podataka: Sociological Abstract, Social Science Citation Index, Social Scisearch, Journal Citation Reports/Social Science Edition, World Agricultural Economics and Rural Sociological Abstract, Agricola, Agris, CAB Abstracts, Geobase and Edina. U postupku vrednovanja u naučnom napredovanju drže se radovima s međunarodno priznatom recenzijom.

naprimjer, mogao biti ispunjen sljedećim temama: Nasljeđe i razvoj sociologije sela u BiH. Bosansko selo kroz historiju. Odrednice seljačkog i seoskog načina života. Selo i seljaštvo, narodna i seljačka kultura. Seosko društvo, institucije i socijalna struktura u selu. Ruralni okoliš, rad i porodica. Modernizacija društva i ruralnih sredina (industrijalizacija, deagrarizacija i urbanizacija). Tipologije tradicionalno, modernizirano i novo selo. BiH i ruralno nasljeđe. Ruralno društvo i selo u tranziciji. Vrijednost ruralnog svijeta. Razorena i uništena sela. Demografske promjene nastale etničkim čišćenjem, zločinima, genocidom, općenito ratom i moderno organizovanje sela... Interesantna i atraktivna su u novije vrijeme postala i tzv. etno-sela.

Selo je proživjelo raspad agrarnog društva, uspostavilo nove višestruke odnose s gradom, a potkraj osamdesetih godina 20. vijeka javila su se nova porodična poljoprivredna gospodarstva. Već devedesetih godina bosansko selo je ponajviše bilo ugroženo u nemilosrdnom ratu i agresiji. Nakon rata izloženo je nesistemijski preduzetoj obnovi i svim nevoljama tranzicije.

Cilj ovog izučavanja sociologije sela u BiH kao predmeta je takva koncepcija nastave koja bi studentima omogućila sticanje dodatnih teoretskih i empirijskih znanja iz posebnog područja sociologije, koja će doprinijeti boljem razumijevanju socijalnih promjena u prostornoj organizaciji društva u ruralnoj prošlosti, savremenosti i budućnosti. Osim znanja o teoretskim pristupima stekla bi se i konkretna znanja o sociokulturnim obilježjima ruralnog društva, posebno bosanskohercegovačkog. Studenti bi upoznali predmet i metode sociologije sela: sa osnovnim teorijskim pristupima; osnovnim pojmovima; metodama; savremenim stanjem i problemima sela i seljaštva. Upoznali bi osnovne procese u selu tokom bosanskohercegovačke modernizacije i tranzicije. Kroz ovaj predmet studenti bi postigli veću stručnu kompetentnost u tumačenju društvenih promjena i ruralnog razvoja.

Interesantno je da je ruralna sociologija u Republici Češkoj, naprimjer, prolazila kroz različite razvojne etape u toku kojih je naizmjenično bila uništavana i ponovo dobijala na važnosti. Za vrijeme takozvane Prve republike (između prvog i drugog svjetskog rata) pažnja je bila usmjerena na monografsko istraživanje čeških i slovačkih sela. Posle drugog svjetskog rata ruralna sociologija „ostala je u tišini“. Ponovo je pokrenuta početkom šezdesetih godina

20. vijeka kada je bila usmjerena na opsežan socijalistički razvoj poljoprivrede. Posle sovjetske intervencije 1968. godine sociologija sela bila je ponovo potisnuta na margine društva. Opstala je u redukovanom obliku, ali samo u istraživanju. Ponovo je obnovljena od 1989. godine u istraživačkom radu i u studijama. Krajem 20. vijeka počelo je sistemsko empirijsko istraživanje čeških seoskih područja. Češki sociolozi su se ponovo uključili u međunarodnu saradnju, a ruralna sociologija postala je važna disciplina u oživljavanju i razvoju seoskih područja.⁷ Možda se ovaj obrat dogodi i u BiH.

Još je Edhem Mulabdić, tridesetih godina 20. vijeka govorio i pisao o zaostalosti i zapuštanosti bošnjačkog sela, koje je izvor narodne tradicije.⁸ „Kad nam treba, svi mu laskamo, a uistinu svi ga varamo.“⁹ U naše vrijeme se zadržala predratna izreka iz socijalističkog perioda: „Selo fali, a u gradu živi“. Autorica knjige „Biti Musliman na bosanski način“ Tone Bringa, kao socijalni antropolog vrlo iscrpno govori o običajima, kulturi i tradiciji u BiH.¹⁰ Autorica u svom radu navodi kako je u BiH, bivšoj Jugoslaviji i na Balkanu uobičajena praksa označavati ljude na osnovu skale pretpostavljenih određenja „kulturnog“ i „nekulturnog“. Na selu se koncept „kulturnog“ i „nekulturnog“ jasno vezuje za dihotomiju sela i grada. I u samom selu navodi podjelu na donji dio i onaj gornji, koji je školovaniji, bogatiji i kulturniji. U ovom interesantnom radu se govori o nošnjama u selu i gradu, te razlikama u nošnji između muslimama i katolika. Uočila je značaj komšiluka kao važnu karakteristiku u mješovitim selima. Temelj komšijskog odnosa bio je gostoljubivost i međusobno pomaganje.

Za sociologiju sela u Federaciji BiH treba da ima mjesta u nastavnim planovima fakulteta, jer za ovim predmetom postoji mnogo šira potreba. U Banjaluci se već izučava sociologija sela.¹¹

⁷ Vera Majerova, Ruralna sociologija u Republici Češkoj posle 1989. godine, *Acta agriculturae Serbica*, 2004, vol. 9, br. 18, str. 43-53

⁸ Hamdija Mulić, „Kroz život učitelja: Prilikom četrdesetogodišnjice kulturnog rada Edhem ef. Mulabdića“. *Novi behar*, 14-15, Sarajevo, 1.decembra 1930.; u knjizi Enes Kujundžić, *Bošnjačka tradicijska kultura: uspomenar*, LAPIS, Sarajevo 2009., str.222-223.

⁹ Isto, str. 223.

¹⁰ Prestižni američki akademski časopis „Choice“ proglasio je ovu studiju jednom od najznačajnijih znanstvenih antropoloških djela u 1996. godini.

¹¹ <http://www.sijakovic.com/katedra/osnovni-studij/sociologija-sela/>

Sela u BiH

Bosna i Hercegovina je izrazito ruralna zemlja. Bosansko selo se po ko zna koji put u posljednjih pola vijeka nalazi na prekretnici. Pitanje je kako će se i da li će se dalje razvijati? Zapostavljeno i zaboravljeno, etnički očišćeno, selo stari i nesestaje. Međutim, u BiH postoje uslovi za razvoj sela, ali to se još ne događa. Vidljivo je da BiH ima neujednačen privredni razvoj. Prisutna je politika i praksa marginaliziranja ruralnih područja. Iskustva nam govore što su udaljenija sela od urbanih sredina, prije i nestaju.

Ruralna ekonomija podrazumijeva ravnomjeran regionalni razvoj po ugledu na zemlje Evropske unije. Opstanku i ostanku bh. sela može da doprinese ravnomjerni regionalni razvoj i ruralno preduzetništvo. U Evropskoj uniji je regionalna politika druga po važnosti odmah iza agrarne politike. Poljoprivredno stanovništvo nekadašnje Jugoslavije u 1948. godini činilo je 72 posto od ukupnog stanovništva, dok je taj udio u 1991. godini iznosio 17,3 posto. Odlazak iz sela u gradove predstavljao je način raseljavanja stanovništva, a to je ispraznilo sela u kome su ostala staračka domaćinstva. Omladina je odlazila za poslom i boljim životom. Pod uticajem brojnih privrednih, agrarnih i ustavnih reformi pokrenuta je ogromna populacija koja se još nije stabilizirala. Raspadom SFRJ, život na selu je unazađen za nekoliko decenija. Rat u BiH je doprinio degradaciji općeg sistema vrijednosti, posebno života u ruralnim sredinama i stvorio brojne socijalne probleme. Sukobi, etničko čišćenje, ekonomske i agrarne krize, suše, poplave, nerodne godine, razorili su demografsko stablo seoskog stanovništva u BiH i ostavili trajne posljedice.¹²

U toku rata i agresije na državu Bosnu i Hercegovinu došlo je do razaranja zemlje, gradova, naseljenih mjesta, uništavanja kulturno-historijskih spomenika, poslovnih objekata, fabrika, objekata infrastrukture, stambenih blokova, sakralnih objekata.¹³

¹² Sve to se u susjednoj Srbiji odrazilo na smanjenje nataliteta stanovništva, tzv. „bijelu kugu“ u ruralnom prostoru. Od oko 4.800 sela većina ih je zahvaćena depopulacijom, a svako četvrto je na putu izumiranja. U Srbiji godišnje 40.000 stanovnika umre više nego što se rodi. Raspadom Jugoslavije iz Srbije je otišlo oko 350.000 mladih, iz Hrvatske oko 150.000, a iz BiH oko 2,2 miliona stanovnika, skoro polovina.

¹³ Ozren Žunec, *Socijalne ratne štete u Bosni i Hercegovini: zašto je narod ponovo izabrao patnju*, „ERASMVS“, Zagreb, 1997., br.20, str.21-26.

Intenzitet stradanja bio je izuzetno veliki. Rušeći sistematski, planski i ne birajući oružja i oruđa, agresor je izvršio destrukciju svih vidova života, čineći planski, sistemski i istovremeno, genocid, kulturocid, urbicid, memoricid, ekocid – rušeći sve što nosi urbani predznak i simbole civilizacije, kao i zajedničkog života naroda u BiH. Neki kažu da je to zapravo bio *sociocid* – ubijanje društva.

Ljudski gubici i materijalna razaranja sela, prigradskih naselja i gradova, imali su povratni negativan uticaj na drastično pogoršanje životnih uslova preživjelih. Demografska struktura stanovništva je potpuno izmijenjena. Nakon progona stanovništva i tzv. “humanog preseljenja” sad u BiH imamo “ogromne demografske lišajeve”, odnosno “demografske goleti”.¹⁴ Najveće socijalne štete uzrokovane su prisilnim migracijama koje su potpuno izmijenile demografsku strukturu stanovništva. U toku agresije svi podsistemi su porušeni: privreda, saobraćaj, infrastruktura, država, pravo, zdravstvo, školstvo, nauka, moral, ideologija.¹⁵ Masovna preseljenja stanovništva u vidu etničkog čišćenja, što je eufemizam za genocid, najveće su civilizacijsko osiromašenje u duhovnoj i materijalnoj sferi. Nasilan progon stanovništva u cilju promjene demografske slike nedozvoljeno je srestvo sa stanovišta humanizma. To je predstavljalo destrukciju demografske strukture BiH. Pričinjeni su ogromni demografski gubici koji za BiH predstavljaju teško premostiv problem i ostavili su trajne posljedice na veličinu i strukturu njenog stanovništva. Bosanskohercegovačko društvo je ratom nenadoknadivo oštećeno, a proces revitalizacije biće dug i težak, uz angažovanje svih potencijala i resursa.¹⁶ Posebno su stradala bosanskohercegovačka sela, koja su opljačkana i spaljena. Infrastruktura je u njima uništena, dalekovodi, električna mreža, telefonska mreža, vodovodi, izgorjele su kuće, štale, prateći objekti, uništen stočni fond...

U revitalizaciji života na selu u BiH od 1995. godine do danas nauka nije igrala značajnu ulogu. Sela su se slila u gradove.

¹⁴ Mićo Carević, *Kako dalje*, „Comesgrafika“, Banja Luka, 1999., str.191 i 200.

¹⁵ Isto, str. 249.

¹⁶ Širi popis radova iz oblasti sociologije sela u Jugoslaviji dat je uz pojedina poglavlja udžbenika Stipe Šuvara *Sociologija sela*, a najpotpuniji pregled predstavlja rad Bosiljke Milinković: *Istraživanja sela i poljoprivrede u Jugoslaviji u poslijeratnom periodu*: vrste istraživanja, osnovne teme, bibliografija radova; Zagreb, 1979. Uz knjigu Henri Mendrasa *Seljačka društva* data je jedna odabrana bibliografija stranih knjiga o ruralnim područjima u pojedinim dijelovima svijeta, koja omogućuje produbljenje studije problema sociologije sela.

U Republici Srpskoj „Nezavisne novine“ imaju svake sedmice po jedan prilog o selu. Sarajevske novine „Oslobođenje“ i „Dnevni avaz“ nemaju ili rijetko imaju takav dodatak.

Opustjelost sela nije samo bosanskohercegovačka karakteristika. Slično stanje je u Srbiji. Mladi napuštaju selo a stari izumiru. Akademija BiH nije posvetila pažnju istraživanju sela, a sociologija sela kao akademska disciplina skoro da i ne postoji. Normalni procesi i prisilni procesi uticali su na promjenu stanja u sve zapuštenijim selima. Slovenija je sačuvala selo. Primjer Slovenije može poslužiti da se sačuva i revitalizira selo u BiH.

Stanje i prilike u selima BiH su takve da je potrebno organizovati konferenciju o tome i raspravljati o daljem razvoju. Političke elite su zaniteresovane za plate, neka radna mjesta i honorare, a nisu zainteresovane za stalne probleme sela. Savremeni trendovi pokazuju da će u budućnosti sve važniji biti poljoprivreda i voda. Poljoprivreda će biti važna zbog potrebe za zdravom hranom, a voda zbog sve veće potrebe za čistom pitkom vodom, koje ima po selima i više nego što su realne potrebe.

Etno-sela i revitalizacija tradicije

U etno-selima može se vidjeti kako su živjeli naši preci. U Bosni i Hercegovini nastala su etno-sela nakon rata. To je pokušaj da se sačuvaju izgled sela, običaji i tradicija. U autentičnim naseljima građenim od prirodnog materijala u ponudi su domaća jela i pića, odnosno tradicionalna bosanska hrana. Svi koji žele bar nakratko iskusiti kako su naši preci živjeli i jeli, mogu to postići odlaskom u takozvana etno-sela, kojih je u našoj zemlji sve više. Etno-sela su jedna nova pojava koja često i u kvazitradicijskom smislu pokušava da obnovi sjećanje na napuštena i skoro zaboravljena bosanska sela. To se često čini s ciljem komercijalizacije i razvoja turističke djelatnosti. Međutim, seoska idila i ambijent su nezaboravni i uvijek privlače i plijene svojom ljepotom.

U zaštićenoj zoni prirodnog rezervata Bijambare, u mjestu Borak, između Nišićke visoravni i Bijambarskih pećina, na 1.400 metara nadmorske visine otvoreno je **Begovo etno selo**. Udaljeno je oko 500 metara od magistralnog puta Sarajevo-Tuzla. Selo je izgrađeno od starih materijala, od kojih su neki stari nekoliko stotina godina i tehnikama koje su korištene ranije. Izgrađena je čaršija sa

mnoštvom seoskih kuća i džamijom. Može se dobiti seoska hrana, sokovi od smreke, zohve...

Begovo selo ima originalni ambijent bosanskog sela koje upotpunjuje sjajna gastro ponuda. Hrana koju spravljaju kuha se na autentičan način i od domaćih namirnica iz obližnjih sela, pa se mogu pojesti uštipci od heljde s mileramom ili bosanski lonac, te iznajmiti apartman ili soba u simpatičnim kućicama. Selo se nalazi u blizini mjesta Srednje.

Stiče se utisak da je malo očuvanih čisto bosanskih sela, a više oštećenih i potpuno uništenih. Potpuno očuvana sela su rijetkost i dragocjenost, takvih je malo. U BiH postoje očuvana autentična sela kao što su **Lukomir na Bjelašnici** te vlašićka sela i sela oko Fojnice, Kaknja, Vareša, Kraljeve Sutjeske i Bobovca, Goražda i Banja Like. U Hercegovini čuveno je **Herceg etno-selo**, na tromeđi Čitluka, Međugorja i Ljubuškog. Selo čine pedesetak kamenih kuća, kapelica i vinograd s autohtonim sortama loze. Kompleks kamenih kuća tipičnih za prošlost ovog podneblja upotpunjen je restoranom, amfiteatrom, kongresnom dvoranom, suvenirnicom, a u sklopu sela je i vinograd sa autohtonim sortama iz Hercegovine, žilavkom i blatinom.

Nedaleko od Bijeljine nalazi se **etno-selo Stanišići**, izgrađeno po uzoru na srpska sela srednje Bosne skraja 19. i početka 20. vijeka.¹⁷

Etno selo Stanišići izgrađeno je po uzoru na starobosansku gradnju u tamošnjim selima, a jedan dio posvećen je i duhovnom načinu života stanovnika semberske ravnice. Osim restorana, čistog vazduha, nudi i teniske terene i kutke za djecu.¹⁸

Nedaleko od Bugojna nalazi se izletište **Rostovo**, a u okviru istoimeneog hotelskog kompleksa nalazi se i etno-selo. U njemu su vikendice i mlin, vodenica, a izgrađena je kovačnica, mljekara i štala za konje.

Kraljevsko selo Kotromanićevo je turističko naselje u dobojskoj regiji posebno primamljivo sportistima, lovcima, ribolovcima, članovima ekoloških udruženja, đacima, penzionerima, historičarima i drugim ljubiteljima prirode. Pored bungalova u obliku starih srednjovjekovnih brvnara, kampa, vodenica, drvenih mostova i igrališta, ima i hopodrom sa štalom za konje, etno pijacu, terene za

¹⁷ U etno-selu možete vidjeti kako su živjeli naši preci, „Dnevni avaz“, Sarajevo, 23.juli 2010., str.12.

¹⁸ <http://www.putuj.ba/component/content/article/82/82>

mini golf, boćanje i druge aktivnosti.

Stanovnici Ban Brda u Hadžićima u Bosni i Hercegovini mogu da se pohvale da imaju najveću zastavu BiH u zemlji, ali imaju probleme sa vodom i nemaju asfaltni put, objavio je sarajevski portal Klix.ba.

Etno-sela u Srbiji : Koštunići, Gostilje, Sopotnica, Resnik, Trubarevac, Belndija, Katići, Mokra Gora, Mačkat... Etno-selo „Drvengrad“ napravio je filmski režiser Emir Kusturica na brdu Mećavniku kod Mokre Gore u Srbiji, koje podsjeća na stara srpska sela i naselja.

Trend odumiranja sela odavno je zahvatio i susjedne države. Sela odumiru u tranziciji u Srbiji.¹⁹ U selima Srbije je 10.000 napuštenih kuća, 40.000 praznih staja i 260.000 momaka koji su dospjeli do četrdesete, objavila je „Politika“. O stanju i perspektivama života u selima zemalja bivšeg socijalizma bilo je riječi na trodnevnom, četrnaestom po redu, međunarodnom naučnom skupu “Selo u tranziciji”, održanom na Vlasinskom jezeru. Skup su organizovali Srpsko udruženje za sociologiju sela i Zavod za proučavanje sela iz Beograda, a naučnici iz Mađarske, Rumunije, Poljske, Hrvatske, Češke, zajedno sa kolegama iz Srbije, pokazali su na mnoštvu primjera da stanovništvo ruralnih naselja doživljava povratak u kapitalizam kao sopstveni sumrak.

Dok razvijene kapitalističke zemlje raspolažu čitavim sistemom zaštitnih mjera, a prije svega interventnim cijenama, kojima štite svoje proizvođače poljoprivrednih kultura, u BiH i regiji su ove intervencije države svedene na minimum, tako da je bavljenje poljoprivredom danas prava avantura.

Pored toga, poljoprivrednici u ovom dijelu Evrope spadaju u sitne vlasnike, sa tri-četiri hektara zemlje u prosjeku, na kojima je teško nešto zaraditi. Problem “deruralizacije” nije samo balkanski ili istočnoevropski već svjetski.

Ovim nepovoljnim trendovima u zemljama EU pokušavaju se suprotstaviti konceptom *integralnog ruralnog razvoja* koji se razlikuje od agrarnog jer je mnogo širi i zasniva se na podsticanju gotovo svih djelatnosti – turizma, zanatstva, sitnih industrijskih pogona, lova, ribolova, šumarstva, zdravstva, proizvodnji zdrave hrane, struje...

¹⁹ Sela odumiru u tranziciji, „Politika“, 11. septembar 2008., Beograd.

U Hrvatskoj se, u skladu s tim trendom, izučava i Sociologija poljoprivrede.²⁰

Moglo bi se reći da je bh. selo doživjelo demografski slom, a sociološki gledano bez obnove sela nema obnove BiH, pa je zato potrebno uvesti podsticajne mjere za obnovu porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Bez povratka na uništena sela nema reintegracije BiH. Najvažniji uslov za taj obrat jeste dugoročna realna i osmišljena agrarna politika, kojom će se dokinuti zanemarivanje seoskih područja i njihovih prirodnih vrijednosti, te tako osigurati i proizvodnju, naročito čiste domaće hrane.

U javnosti je selo općenito negativno shvaćeno i favorizira se grad. U bosanskohercegovačkoj politici ono je zatočenik poljoprivrede. Razvoj sela mora se zasnivati na njegovoj posebnosti, na povezanosti s prirodom i prostorom, na manjim naseljima, na upotrebi lokalnih materijala, na jednostavnijim socijalnim zajednicama... Radi budućih generacija, selo se mora sačuvati u potpunosti. Selo, njegov ambijent, običaji, tradicija i kultura, te seoski stil života predstavljaju dragocjenu vrijednost, koju bi trebalo sačuvati od zaborava. Međutim, vrijeme čini svoje. U protivnom o seoskom životu mogli bi samo čitati u romanima i gledati na televiziji.

Selo je proživjelo raspad agrarnog društva, uspostavilo nove višestruke odnose s gradom. Krajem osamdesetih godina 20. vijeka pojavila su se nova porodična poljoprivredna gospodarstva, a devedesetih godina bosansko selo je izloženo nemilosrdnom ratu i agresiji. Nakon rata izloženo je obnovi i nevoljama tranzicije.

Postoji globalni odnos ruralno-urbano. Već polovina globalne populacije živi u gradovima. Tako su se obistinile procjene UN. Do sredine XXI vijeka u gradovima će živeti 6,4 milijarde ljudi, a svjetska populacija će do 2050. godine narasti na 9,2 milijarde. U najrazvijenijim regionima – Evropi, Severnoj Americi i Okeaniji, daleko više ljudi živjeće u urbanim sredinama, kao i u Latinskoj Americi i na Karibima. Izuzetak u tom trendu su Afrika i Azija, ali na tim kontinentima živi najveći dio svjetske populacije. Azija i Afrika još imaju veću seosku od gradske populacije, jer na tim kontinentima u gradovima živi 40 posto populacije. Sa ubrzanom urbanizacijom,

²⁰ Cilj nastave iz predmeta Sociologija poljoprivrede je da studenti steknu osnovno znanje o ruralnoj i agrarnoj sredini u kojoj će profesionalno djelovati kao agrarni i ruralni intelektualci. Studentima ovaj predmet pruža uvid u komparativne analize sociologije sela i poljoprivrede u razvijenim zemljama zapadne Evrope i SAD-a.

svjetska ruralna populacija počće da opada i mogla bi da se spusti na 2,8 milijardi ljudi u 2050. godini, sa 3,4 milijarde koliko je sada. Gradsko stanovništvo uvećava se mnogo brže nego svjetsko stanovništvo.²¹

Postoji metafora koja kaže: „*Svijet je globalno selo*“. Da li će tako biti i ubuduće? Savremeni svijet postaje takvo selo, kao zajednica ljudi sa univerzalnim normama ponašanja i djelovanja. U najrazvijenijim industrijskim društvima, zahvaljujući primjeni informacija u procesu proizvodnje, došlo je do kvalitetno novih promjena a za njihovo označavanje uvedeno je *informatičko i postindustrijsko društvo*. Informatička revolucija dovela je do promjena u načinu proizvodnje i uspostavljanja fleksibilne automatizacije, uspostavljanja globalne ekonomije („elektronska“ ekonomija), te uspostavljanja globalne kulture i globalnog tržišta. Približavanjem Evropskoj uniji i prihvatanjem njenih standarda, ukidanjem zaštitnih carina, domaća proizvodnja postala je ugrožena i nezaštićena u BiH. To dodatno ugrožava bosansko selo, proizvodnju domaće čiste i kvalitetne hrane. Parola „Kupujmo domaće“ došla je 17 godina nakon rata. Da li je to zakašnjeli povratak bosanskom selu i domaćoj proizvodnji, tek će se vidjeti. Razne svjetske krize i suše pokazuju da se država mora više oslanjati na svoju proizvodnju i praviti krupne zaokrete ka selu. Podsticanjem domaće proizvodnje smanjila bi se zavisnosti od stranih tržišta.

Posljednje pravo bosansko selo

Na oko 1.500 metara nadmorske visine nalazi se najviše i najizolovanije selo u Bosni i Hercegovini. Jedinstveno po kamenim kućama prekrivenim šindrom od trešnjinog drveta. Ovo selo zaslužuje epitet koji je dobilo – posljednje pravo bosansko selo. Zimi ga svi napuste, da bi se u proljeće vratili.

U selo ne svraćaju oni koji bi mogli da mu pomognu. Selo je na rubu kanjona rijeke Rakitnice i na rubu opstanka. U proljeće prvi lijepi dani označe povratak mještana sela Lukomir. Popravlja se ono što se izlomilo pod naletima vjetra i težinom snijega. Zimi je Lukomir nekoliko mjeseci potpuno prazan, jer uz prvi snijeg svi odlaze. Lukomir je najizolovanije selo u BiH. Stariji stanovnici pamte i neka bolja vremena, kada je u selu bilo 50 domaćina, a selo

²¹ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd 2005., str.582-585.

živjelo cijele godine. Stanovnici su se razili. Stariji ljudi su već ostarili ili pomrli. Mladi neće da budu u Lukomiru, odlaze u grad za boljim životom. Djevojke su se udale, a djeca otišla za svojim poslom.

Stećci na rubu sela govore da je selo bilo naseljeno još u 14. i 15. vijeku. Mezarje, zaraslo u travu, svjedoči o aktivnom životu do prije koju deceniju. Sadašnji stanovnici potomci su ovčara iz hercegovačkih sela Kamen i Žulj. Dolazili su ljeti zbog bogatih pašnjaka, da bi sezonska naselja prerasla u današnje selo. Tradicija seoba u skladu sa godišnjim dobom danas se vratila, ali iz drugih razloga. Lukomir je selo u kome se živi sezonski. Od kraja četvrtog pa sve do kraja devetog mjeseca ljudi se bave zemljoradnjom i stočarstvom. Međutim, kad dođe zima i padne prvi sneg, veći dio stanovništva odlazi u niže predjele. Tokom prošle zime u selu nije ostao niko.

Česti posjetioci su biciklisti i motoristi. Tek predstoji sezona ovih posjeta. Tokom proteklog rata u Lukomiru su bili smješteni mještani okolnih sela koja su spaljena, a seljani su ih primili i hranili. U Lukomiru su snimani fimovi "Gluhi barut" i "Nebo iznad krajolika". Mještani kažu da filmadžije dođu i odu, turisti selo posjećuju ljeti, a nadležni ni tada. Lukomir ostaje selo ni na nebu ni na zemlji. Mještana, prepuštenih samima sebi, sve je manje. Dok je njih, selo će opstojati bar ljeti. Kad ih više ne bude, ostatak će pričati o posljednjem pravom bosanskom selu.²² Lukomir je primjer kako polagano nestaju bosanska sela.

Posljednjih godina na značaju sve više dobija eko-etno ponuda u BiH. Među najatraktivnijim destinacije ovog tipa je Etno selo „Stanišići“ kod Bijeljine. Veliku podršku razvoju ovog tipa turizma daje Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, koje je 2012. godine objavilo i Pravilnik o uslovima i načinu ostvarivanja novčanih podsticaja za razvoj poljoprivrede i sela.²³ Ti podsticaji ostvaruju se i kroz podršku unapređivanju znanja i vještina u ruralnim područjima i to kroz podršku seminarima,

²² <http://balkans.aljazeera.net/makale/lukomir-posljednje-pravo-bosansko-selo>

²³ U okviru ovog Pravilnika podršku za razvoj turističkih aktivnosti u ruralnom području imaju fizička i pravna lica sa boravištem, odnosno sjedištem u ruralnim oblastima. Pod razvojem turističkih aktivnosti smatraju se: izgradnja centara za prihvatanje turista na poljoprivrednim gazdinstvima; izgradnja, popravka i označavanje staza za šetnju i pristupnih puteva u turističkim područjima, izgradnja i opremanje izložbenih prostora i manjih smještajnih kapaciteta za seoski turizam.

savjetovanjima, studijskim putovanjima, radnim grupama, stručnim skupovima, poljoprivrednim sajmovima i izložbama, savjetodavnim aktivnostima, informisanju i medijskim aktivnostima, promociji, stručnim časopisima i literaturi u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja.

Zahvaljujući ovakvim podsticajima povećaće se broj interesenata koji žele da se bave seoskim turizmom, koji je jedna od osnovnih razvojnih šansi našeg turizma. Načinjeni su značajni pomaci u razvoju seoskog turizma na teritoriji područje sela Piskavica kod Banjaluke, gdje posjetioci mogu da pogledaju tradicionalne prikaze običaja krsne slave, kosidbe, svadbe, babina... Turistička organizacija grada Banjaluka je izvršila i edukaciju seoskog stanovništva ovoga kraja za prihvatanje gostiju.²⁴

Selo i ekologija

Sela su uvijek važila za ekološki čiste i zaštićene sredine. Oni koji ne misle dobro selu bacaju smeće u blizini sela u rijeke i potoke. Zato je i njihova ekološka ispravnost ugrožena. Prelazak na obnovljive izvore energije u Njemačkoj je službena politika vlade.

U nekim opštinama se dobija 100 posto energije iz obnovljivih izvora energije. Na granici sa Francuskom je njemačko selo Freiamt, nalazi se u Švarcvaldu (Schwarzwald), koga odlikuje sveobuhvatno i dosljedno korištenje obnovljivih izvora energije: vjetra, sunca, gasa iz organskih tvari, vode i drveta. Zahvaljujući ovakvom pristupu Freiamt je sa 4.200 stanovnika postao izvoznik energije. U ovom njemačkom selu se ne razmišlja samo ekološki već se i ekološki djeluje. Ovo selo je postalo model za korištenje alternativnih izvora energije.²⁵ Kad se naša aktuelna vlast i politika pozabave ekologijom, alternativnim izvorima energije i očuvanjem bosanskih sela, možda i BiH bude imala eko-sela koja proizvode struju.

Etno selo Čardaci u Vitezu koje ima 13 objekata građenih isključivo prirodnim materijalima prvo je u BiH koje se grije na običnu vodu. Zahvaljujući novim tehnologijama toplinskih pumpi etno selo koristi običnu vodu koja se crpi iz obližnjeg bunara dubokog tri metra. Kilovat energije dobiven iz vode putem toplinskih crpki, jeftiniji je pet puta nego kilovat energije iz elektromreže bilo kojeg

²⁴ <http://www.poljoprivreda.ba/pitajte-odgovaramo/pcele-i-med/6638-sela-u-bih-sve-interesantnije-lokacije-na-turistikim-mapama-svijeta>.

²⁵ <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15617729,00.html>

isporučioća električne energije. Investicija ugradnje toplinskih crpki u obnovljivi izvor energije isplati se za tri do pet godina, a to je brz povratak uložених sredstava. Iz obične vode uz pomoć toplinskih crpki postiže se temperaturu od 60 stepeni. Svaki objekt ima grijanje na običnu vodu. Ovo je prvo etno-selo u Bosni i Hercegovini koje se grije na ovaj alternativan način.

Etno-selo Čardaci u Vitezu ima, pored srednjovjekovnog trga, sa raznim suvenirima za turiste, i luksuzne apartmane za prenoćište, a u svojim objektima ima i konferencijske dvorane, kinodvoranu... U blizini ovog sela nalaze se četiri obnovljiva izvora energije. Pored toplinskih crpki tu je hidroelektrana koja proizvodi struju snagom vode, vjetroelektrana na bazi vjetra i solarne ćelije koje proizvode struju na bazi sunčeve svjetlosti.²⁶

Nadati se da će ovakvih sela, sa obnovljivim izvorima energije biti sve više. Za to je potrebna politička orijentacija ka alternativnim izvorima energije. U BiH je u ovoj oblasti prisutan entuzijazam pojedinaca, pa i komercijalni interes – iako još uvijek nedostaje pravi odnos ljubavi i privrženosti selu i modelu zdravog i humanog življenja.

Literatura:

- Šuvar, Stipe. *Sociologija sela* 1 i 2., Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- Bićanić, R. *Kako živi narod*, Globus, Zagreb 1996.
- Cifrić, I. *Ruralni razvoj i modernizacija*, IDIS, Zagreb, 2003.
- Cifrić, I., *Prema ekologiji ruralnih sredina*, Sociologija sela, 28, 7/11, Zagreb, 1990.
- Rogić, I., Štambuk, M., Mišetić, A., *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut „Ivo Pilar“, Zagreb, 2002.
- Mitrović, Milovan, *Sociologija sela*, Beograd, 1998.
- Carević Mićo, *Kako dalje*, „Comesgrafika“, Banja Luka, 1999.
- *Sociološki rečnik*, (priredili: Aljoša Mimica i Mirjana Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
- Majerova Vera, *Ruralna sociologija u Republici Češkoj posle 1989. godine*, Acta agriculturae Serbica, 2004, vol. 9, br. 18, str. 43-53
- Batina Goran, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, Kultura i društvo, Zagreb, 2006.

²⁶ <http://www.vitez.info/gospodarstvo/vijesti-iz-ekonomije/bih/3773-foto-trinaest-objekata-u-novom-etno-selu-cardaci-u-vitezu-izgradeno-je-od-prirodnih-materijala>

- Prikaz knjige Gordane Vuksanović „Stari seljaci“, *Sociologija sela*, Beograd, br. 19/1997.
- Mendras Henri, *Seljačka društva*, Globus, Zagreb, 1986.
- Cifrić Ivan, *Ruralni razvoj i modernizacija*, prilozi istraživanju ruralnog identiteta, IDIZ, Zagreb, 2003.
- *Prostor iza, kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zbornik (urednik Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić), IDIZ, Ivo Pilar, Zagreb, 2002. IV dio Budućnost ruralnog svijeta, str. 289-417.
- Haralambos, Michael, *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb, 1979.
- Firšt Ruža, *Seoska porodica danas*, IDIS, Zagreb, 1981.
- Štambuk Maja, „Neki pokazatelji neujednačenog prostornog rasporeda poljoprivrednog pučanstva u Hrvatskoj“, *Sociologija sela*, 31, 1, Zagreb, 1993.
- Župančić M., „Neki aspekti modernizacije seoskih gospodarstava“, *Sociologija sela*, 29, 11/12, Zagreb, 1991.
- Župančić M., „Poslijeratna obnova kao mogućnost revitalizacije seoskih područja“, *Sociologija sela*, 30, 1, Zagreb, 1992.
- Puljiz V., „Hrvatsko selo: bilanca i perspektive“, *Sociologija sela*, 30, 1, Zagreb, 1992.
- Mulić Hamdija, „Kroz život učitelja: Prilikom četrdesetogodišnjice kulturnog rada Edhem ef. Mulabdića“. *Novi behar*, 14-15, Sarajevo, 1.decembra 1930.
- Kujundžić Enes, *Bošnjačka tradicijska kultura: uspomenar*, LAPIS, Sarajevo 2009.
- Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1907.
- Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd 2005.
- <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15617729,00.html> (21.12.2011)
- Nacionalni sastav stanovništva - Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991., statistički bilten br. 234, Izdanje Državnog zavoda za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- <http://balkans.aljazeera.net/makale/lukomir-posljednje-pravo-bosansko-selo>
- <http://www.putuj.ba/component/content/article/82/82> (13-04.2012)

- <http://www.vitez.info/gospodarstvo/vijesti-iz-ekonomije/bih/3773-foto-trinaest-objekata-u-novom-etno-selu-cardaci-u-vitezu-izgradeno-je-od-prirodnih-materijala> (20.12.2012)
- <http://www.etnoselo-vitez.com/> (20.12.2012)
- <http://www.sijakovic.com/katedra/osnovni-studij/sociologija-sela/> (27.12.2012).

ŠKOLA NA PREKRETNICI - IZAZOVI SAVREMENOG OBRAZOVANJA

Sažetak

Eksplוזija znanja i tehnološka revolucija postavljaju pred školu nove zadaće. Tradicionalni nastavni sistemi su u osnovi prevaziđeni a sa njima i tradicionalna uloga učitelja kao pukog prenosioca znanja. Nove odgojno-obrazovne paradigme podrazumijevaju konceptualnu promjenu filozofije poučavanja i potpuno novu ulogu učenika. Ovaj rad naglašava znanje kao resurs a ulaganje u obrazovanje kao najbolju investiciju.

Ključne riječi: obrazovanje, znanje, učitelj, učenik

Svijet se danas mnogo brže mijenja nego prije desetak godina. Nagli razvoj civilizacije generiraju razvijene zemlje koje najviše ulažu u obrazovanje. Švajcarska, Japan, Malezija, Luksemburg, Singapur, Irska ... nemaju ni naftna polja ni velike žitnice a imaju najveći dohodak po stanovniku. Najveći resur ovih zemalja je „siva supstanca“ u koju one i najviše ulažu. Dok se u Zenici proizvede tona čelika, potroši se mnogo energije, zagadi okoliš, radnici rade u teškim uvjetima i za veoma nisku platu i za tu tonu čelika se zaradi par stotina dolara, a u isto vrijeme tu istu tonu čelika kupe Švajcarci i u komfornim uvjetima, bez mnogo energije, zagađenja i znoja prerade u visoko sofisticirane dijelove za razne industrije i na njoj zarade i hiljadu puta više. Šta je to što Švajcarci prodaju? Uglavnom pamet i znanje.

Najčešće spominjani primjer kako znanje može preobraziti svijet je Sicilijska dolina koja je pedesetih godina prošlog stoljeća bila poznata po uzgoju naranči i vinove loze, a danas je to prostor gdje 240 javnih tehnoloških tvrtki obrće oko 1000 milijardi dolara godišnje proizvodeći, uglavnom, digitalnu i računalnu tehnologiju. Sličan je primjer i Kembridž gdje se za kratko vrijeme razvilo preko 1200 tvrtki visoke tehnologije, a Driden ga ovako oslikava: „U njemu je budućnost ocrtana tako da grad ostaje turistima napućena košnica kapelica, prolaza i bujnih tratina - okružena prstenom industrijskih parkova i tvornica čipova.“ (Driden, 2001))

Priča o Finskoj je još čudesnija. U njoj je krajem 20. stoljeća glavna industrija brodogradnja i celuloza počela posrtati, pa se država okrenula ulaganju u nauku i istraživanje sa 2,9 posto nacionalnog proizvoda. Za kratko vrijeme ova će zemlja postati tehnološko čudo gdje samo Nokia godišnje obrće preko sto milijardi dolara.

Ulažući u obrazovanje sićušna ostrvska zemlja Singapur će, također, razviti ekonomiju koja privlači najveće svjetske kompanije.

Ovi primjeri govore kako je ulaganje u znanje, a samim tim i u obrazovanje, najbolja investicija.

Svijet kakvoga znamo radikalno se promijenio, a promjenama u obrazovanju treba pristupiti da može pratiti te promjene.

Znanje koje učenici stječu je zastarjelo, a mnogi poslovi jednostavno izumiru. Udžbenici su već zastarjeli u trenutku kad idu u štampariju. Ako povjerujemo velikim koncernima, kao što su Simens i Mercedes, tada je današnja škola zastarjela i potrebna joj je temeljita reforma. Jer, kako kažu mnogi stručnjaci, iz proizvodnje, škole previše naglašavaju receptivno i jednostavno kognitivno učenje, dakle, učenici se odgajaju i obrazuju da slušaju i gutaju gradivo koje nastavnik sam iznosi. Ključne kvalifikacije koje traži savremena industrija, kao što su sposobnost za preuzimanje odgovornosti samostalnost, kritičnost i invencija su zanemareni. Nažalost, u današnjim je školama prevaga na učenju a malo je otkrivanja i zarađivanja znanja. Učenici nisu naviknuti da samostalno prorađuju nova znanja niti ih znaju primijeniti na nove situacije. Zato bi strategija poučavanja primjerena novom vremenu i potrebama učenika trebala biti umijeće poučavanja djece da sama sebe poučavaju.

Toni Buzan navodi svoje iskustvo koliko se u školi uče nepotrebne stvari a zanemaruje poučavanje djece kako učiti. "U školi sam potrošio tisuće sati učeći matematiku. Tisuće sati učio sam o jeziku i literaturi. Tisuće sati učio sam o prirodnim znanostima, geografiji i povijesti. Onda sam se zapitao: Koliko sam sati potrošio na učenje o tome kako funkcionira moje pamćenje? Koliko sam sati potrošio učeći o funkcioniranju svojih očiju? Koliko sati učeći kako učiti? Koliko sati u učenju o tome kako radi moj mozak? Koliko sam sati potrošio učeći o naravi svojeg mišljenja i kako ono utječe na moje tijelo? I odgovor je bio: niti jedan sat. Drugim riječima, zapravo me nitko u stvari nije učio kako koristiti svoju glavu." (Driden, 2001, str.75)

Zato bi, prema Buzanu, tri glavna “predmeta” koja se poučavaju u školi trebala biti učenje o tome kako učiti, učenje o tome kako misliti i učenje o tome kako postati “samostalni upravljač vlastite budućnosti”.

Buzan priželjkuje društvo 21. stoljeća u kome će: svaki učenik raspolagati vlastitim prijenosnim računalom; svaka će porodica i svaki učenik biti povezani Internetom; svako može birati što god želi iz najboljih svjetskih knjižnica, interaktivnih znanstvenih muzeja i umjetničkih galerija; svaki petogodišnjak ili šestogodišnjak započinje školovanje s jednakom mogućnošću.

Evald Terhart (2001) zagovara super učenje kao mega učenje ili sugestopediju. Ipak, ti nazivi impliciraju složenost, jer je jednostavno istinsko učenje ono kroz igru i zabavu koje potječu sve inteligencije i osjete: da djeca i odrasli uče putem glazbe, ritma, rime, slika, osjećaja, emocija i postupaka. Uglavnom, najbolje su metode učenja one koje su slične onima koje koristimo kao mala djeca.

Howard Gardner (1993) cijeli je svoj život posvetio proučavanju višestrukih inteligencija. Korištenje višestrukih inteligencija u učenju znači stvaranje konteksta u kojem svaki učenik može uspjeti. Tako ćemo u odnosu na prevladajuće inteligencije učenicima pristupiti:

Verbalno-lingvistički: predavanje, kasete, razgovor i čitanje;
 Interpersonalni: rad u skupini, partneri i kooperativni rad;
 Tjelesno-kinestetički: radnja, pokret i simulacije;
 Prostorni: umjetnički rad, umne mape i redizajniranje okoline;
 Intrapersonalni: samovrednovanje, intuicija i metakognicija;
 Matematičko-logički: rješavanje problema, matematika i predviđanje;

Ritmičko-glazbeni: glazba, zvuk i značenje.

Nastava u savremnoj školi se značajno promjenila, više nije dovoljno imati puno ljubavi i želje za poučavanjem, potrebno je više znanja i metodičkog umijeća. Učenicima treba omogućiti da iskažu svoje mogućnosti u raznim područjima inteligencije. U tom smislu treba upotrijebiti niz medija poput vodenja bilježki za vrijeme učenja, drame, debata, glazbe, igranja uloga, modela, umnih mapa, prezentacija, dnevnika i poezije. Nasuprot planiranju nastavne jedinice nastavnici bi trebalo da planiraju učenje, a najbolji su oni planovi koji su iz stvarnoga života. Kuhanje možemo naučiti kuhajući a tenis igrajući ga. Očit primjer ove filozofije poučavanja

je srednja škola Mt. Edgecumbe iz Sitke na Aljaski. Ova javna škola internatskog tipa ima 210 učenika i 13 nastavnika. Osamdeset i pet posto njenih učenika potječe iz malih sela. Većina njih su Indijanci. Četrdeset posto učenika te škole imalo je poteškoća u drugim školama. Međutim, u posljednjih nekoliko godina ta je škola postigla jednu od najviših stopa upisa maturanata u visokoškolske ustanove.

Po uzoru na neke japanske škole ova je škola uvela tečaj informatike tako da sada svi učenici pišu zadaće na računar. Plan i program je podešen spram učeničkih potreba i interesovanja. U školi se mnogo polaže na razvoj samopouzdanja i kreativnosti. Učenici i nastavnici su otvorili tvrtku za preradu lososa. Cilj je bio da se učenici nauče vještinama i steknu iskustva koja su im potrebna za vođenje uvozno-izvoznih poslova usmjerenih na azijska tržišta. Do 1988-89. godine ta je tvrtka u Japan izvozila četiri godišnje brodske pošiljke dimljenog lososa. A učenici se tako uče da povezuju praktičnu nastavu i akademske nastavne programe. Na časovima matematike računaju tečaj dolara u odnosu na jen. U društvenim se predmetima uči geografija pacifičkog područja. Na časovima umjetnosti učenici dizajniraju promotivne brošure i etikete za proizvode. Pored toga obučavaju se u tehnikama poslovanja i računarstva i kako izrađivati liste za analizu troškova i cijena cijelog projekta. (Driden, 2001)

U tradicionalnim školama učitelj je bio medijator između učenika i nastavnog sadržaja, u kojem je položaj subjekta isključivo pripadao njemu, a položaj objekta isključivo učeniku. Sve to uvjetovalo je nekvalitetan odnos i nekvalitetnu komunikaciju između ova dva faktora nastavnog procesa i dovelo do potrebe da se koriste novi oblici, metode i sredstva rada. U ritualu tradicionalne nastave, gdje učitelj predaje, učenik ponavlja, učitelj ocjenjuje, a učenik odgovara, poučavanje je prije programiranje dječijih umova nego pomoć i podrška u razvijanju kreativnog i fleksibilnog mišljenja. U tom smislu su nezaobilazne ove uloge suvremenog učitelja: poučavanje učenika u svrhu stjecanja znanja, vještina i razvoja sposobnosti (obrazovanje učenika, polaznika), uloga obrazovatelja.

Poučavanje učenika u svrhu usvajanja ili promjene vrijednosti, stavova i navika (odgajanje učenika, polaznika): uloga odgajatelja. Sudjelovanje u procesima razvoja škole, odnosno u razvoju procesa obrazovanja i odgoja, zajedno sa ostalim članovima obrazovne organizacije, savjetnicima i stručnjacima iz razvojnih službi: razvojna uloga. Da bi učitelj mogao „odigrati“ sve ove uloge, treba

posjedovati: adekvatnu motivaciju za profesiju, opću sposobnost, posebna svojstva ličnosti, široko znanje, opću kulturu, respektabilnu informiranost, profesionalnu zrelost, spremnost za stalno učenje, mijenjanje i usvršavanje. (Ćatić, R.; Ćatić, A. 2009)

Učitelj, dakle, sve više postaje animator i terapeut, odnosno regulator odgojnog procesa, a ne samo informator. Zbog širokog dijapazona zadataka koje treba realizovati (novi nastavni sadržaji, novi oblici, metode i sredstva rada, nova uloga učenika, osposobljavanje učenika za permanentno obrazovanje), suvremeni učitelj je više: redatelj nastave; organizator; analitičar svog i učenikovog rada; graditelj suradničkih timova; kreator stvaralačkog izražavanja učenika; racionalizator, istraživač i inicijator; onaj koji grupu orijentira i ukazuje na pravce daljnjeg rada; tražitelj i davatelj informacija; koordinator, programer, mentor.

Suvremeni nastavnik treba da u sebi sjedinjuje bogata iskustva iz prošlosti, ali da bude istovremeno osposobljen i za poziv sutrašnjice. On prvenstveno mora biti otvoren prema budućnosti jer život sutrašnjice će biti znatno drugačiji nego u prethodnim razdobljima.

Pedagoški odnos je osnovni smisao odgojne i obrazovne djelatnosti. Dok se ranije pod tim pojmom podrazumijevao odnos između odgajatelja i odgajanika, danas tu relaciju shvaćamo u širem kontekstu, posebice s gledišta polivalentnih utjecaja društva na određenom stupnju njegovog kulturnog i povijesnog razvoja. Pedagoški odnos se prati kao participacija i anticipacija odgajatelja i odgajanika, tj. njihovi aktualni i futurologijski interpersonalni odnosi, zavisno od djeteta i njegovih konkretnih potreba i imaginarnog pojedinca koji će u budućnosti imati druge potrebe. Obrazovanje je pojedinačna (ali i društvena) potreba u sadašnjosti i budućnosti koja se realizira prema osobnim i općim pedagoškim ciljevima i zadacima s osnovnom intencijom razvijanja samostalnosti i samoostvarenja ličnosti. „Nastavnici trebaju poznavati dječji razvoj, strategije višestrukog poučavanja, razne ocjenjivačke strategije, te imati znanje o učeničkim stilovima učenja.“ (Stol, L.; Fink, D. 2000; str. 25)

Budućnost škole treba tražiti u njezinom većem uključivanju u stvarni život i stalnu nadogradnju postojećeg fonda znanja putem cjeloživotnog učenja. Informacijska i medijska tehnologija postat će osnovna baza pismenosti. Škola će morati pružiti više odgovara na suvremena pitanja koja se odnose na multikulturalizam, multireligioznost, multietničnost i pluralistički sustav vrijednosti.

Mladi će imati potrebu za slano proširivanje svog obrazovanja pa će škola morati odgovoriti na koje načine mladi mogu odbraniti svoj identitet od birokratskog aparata u društvu.

Zaključak

Svijet budućnosti će biti društvo koje uči (learning society) u kojem će se znanje cijeniti kao nezamjenljivi resurs u razvoju društva. Obrazovne institucije će više mlade morati osposobljavati u metodama i tehnikama efikasnog učenja, kako bi se bolje osposobili za cjeloživotno učenje jer će učenje postati važnije od poučavanja. Škola će stalno morati kritički preispitivati svoje odgojne i obrazovne sadržaje kako bi ih što češće mijenjala i prilagođavala novim potrebama.

Oblici učenja će doživjeti velike promjene zahvaljujući sve snažnijim utjecajima medija. Uloga učitelja će biti promijenjena u smislu da će postati dijagnostičar učenja i koji će biti savjetnik, koordinator, motivator, onaj koji osigurava ugodnu klima za rad i potrebne materijale. Prevladavat će namjenske škole (camp – škole), kratki tečajevi (sandwich – tečajevi) za opće i stručno obrazovanje, postojat će raznovrsni televizijski tečajevi. Prevladat će učenje u manjim skupinama s 10-20 sudionika, ali i individualizirana nastava. Timska nastava će biti samo za veće skupine. (Ćatić, R.; Stevanović, M., 2006)

Škole i fakulteti će stalno proširivati svoju funkciju poučavanja u korist davanja praktičnih uputa za pitanja odabira buduće škole/fakulteta, odabira buduće profesije, savjetovanja kod rješavanja vlastitih životnih problema, pomoć kod odgojnih teškoća, organiziranje slobodnog vremena, za borbu protiv suvremenih medicinskih bolesti, seksualna i ekološka pitanja, stvaralački djelovanje i dr.

Literatura

- Ćatić, R.; Stevanović, M. (2006), *Pedagogija*, PA, Zenica
- Ćatić, R.; Ćatić, A. (2009), *Strategije učenja i poučavanja*, PF, Zenica
- Jensen, E. (2002), *Super-nastava*, Educa, Zagreb
- Vukasović, A. (2001), *Pedagogija*, Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb

- Gudjons, H. (1999), *Pedagogija – temeljna znanja*, Educa, Zagreb
- Dryden, G.; Vos, J. (2001), *Revolucija u učenju*, Educa, Zagreb
- Stol, L.; Fink, D. (2000), *Mijenjajmo naše škole*, Educa, Zagreb
- Terhart, E. (2001), *Metode učenja i poučavanja*, Educa, Zagreb
- Gardner, H. (1993), *Disciplinirani um*, Slap, Jastrebarsko

DEFINIRANJE FIZIČKIH I EMOCIONALNIH GRANICA U OBITELJSKOM SISTEMU

Sažetak

U svijetu koji nas okružuje svuda su uspostavljene vidljive i nevidljive granice i barijere. Granice između država, kultura, naroda, uspostavljene su na bazi političkih, nacionalnih, društvenih, ekonomskih, vojnih odnosa i karakteristika. Te granice mogu biti vidljive ili nevidljive, jasne ili nejasne, rigidne, difuzne, propusne ili nepropusne. Za prelazak iz jedne teritorije na drugu, preko granice koja te teritorije razdvaja, u zavisnosti od definicije granice, trebaju nam različiti dokumenti, potvrde, identifikacije...

Na istovjetan način definirane su i granice između ljudi. One mogu biti fizičke, emocionalne, socijalne, intelektualne, moralne itd. Prve granice s kojima se suočavamo i koje učimo su one koje se uspostavljaju u obiteljskom sistemu. U tom primarnom socijalnom, emocionalnom, intelektualnom, duhovnom, moralnom i fizičkom jezgru mi usvajamo i prve pojmove i predstave o granicama. Osobe koje najdirektnije određuju prirodu i vrstu granica su naši roditelji. Uz prve korake, riječi, razmjenu emocija i rađanje našeg socijalnog JA uče se i prve predstave o granicama. Priroda granica uvjetuje naknadna emocionalna, voljna, intelektualna i socijalna (po)rađanja i obratno, uspjeh prvih socijalnih, emocionalnih i fizičkih koraka uvjetuje prirodu granica. Naučeni koncept granica prenosimo dosljedno tokom našeg života na sve druge životne relacije, van primarnog sistema u kojem obitavamo – van obitelji u izvanobiteljske sisteme.

Ključni pojmovi: *emocionalne i fizičke granice, unutarobiteljske granice, vanobiteljske granice, obiteljski sistem.*

DEFINING PHYSICAL AND EMOTIONAL BOUNDARIES IN FAMILY SYSTEM

Summary

In a world that surrounds us, visible and invisible boundaries and barriers are set up everywhere. Boundaries between countries, cultures, nations, are based on political, national, social, economical, military relations and characteristics. Those borders can be visible or invisible, clear or vague, rigid, diffuse, permeable or impermeable. To cross from one territory to another, over the border that separates them, depending on definition of that border, we need different documents, verification, identifications...

Boundaries between people are defined in the same way. They can be physical, emotional, social, intellectual, moral, etc. First boundaries we face and of which we learn are ones set up in family system. In that primary social, emotional, intellectual, religious, moral and physical core we adopt first terms and ideas of boundaries. Persons who most directly determine nature and type of boundaries are our parents. With first steps, words, exchange of emotions and development of our "social I", we learn first time of boundaries. Nature of those boundaries determines later emotional, willing, intellectual, and social births and vice versa, success of first social, emotional and physical steps determines nature of boundaries. We pass on learnt boundaries concept consistently during our life on other relations, outside of primary system of living - in out-of-family systems.

Keywords: *emotional and physical boundaries, inside-of-family boundaries, out-of-family boundaries, family system.*

Vidljive i nevidljive barijere – fizičke i emocionalne granice

Cjelokupna priroda oko nas svjedoči istinu da sve u rasponu od mineralnog do svijeta ljudi ima svoje limite, oblike, tijela na temelju kojih komunicira sa okolinom. Naša tijela su fizičke granice putem kojih se određuju dometi, svrhe, ali prepoznaju prve granice – one fizičke. Krljušti kod riba, bodlje kaktusa, želatinozna masa meduze, su

fizičke granice putem kojih ove vrste komuniciraju sa okolinom, ali i okolina sa tom vrstom. Ljudi svojim izgledom, neverbalnim gestama, oblačenjem, dodirima i blizinom tijela nagovještavaju granice koje uspostavljaju sa okolinom. U svijetu ljudi prvi koraci i oslanjanje na druge, prve razmjene nježnosti, učenje toalet kulture, ali i oblačenje, neki su od najznačajnijih procesa putem kojih usvajamo pojam granica. Očekivanja koja roditelji imaju od svoje djece u emocionalnoj i intelektualnoj razmjeni imaju tu funkciju. Gdje naše osobno završava a drugo počinje jeste granica. Postupci podizanja djece koji su također kulturalno uvjetovani utiskuju se u našu svijest i prate nas kroz život razotkrivajući strukturu naše ličnosti i u području definiranja distance i bliskosti prema drugima.

Različite kulture na raznolike načine definiraju kod svojih pripadnika i koncept odnosa koji se nastavlja graditi do kraja života. Rano odvajanje u zasebnu postelju tek rođene djece u nekim kulturama kroz koncept ranog učenja nagovještava i definiranje socijalnih i emocionalnih zona koja karakteriziraju aktore odnosa u toj kulturi. Nasuprot takvim, u drugim kulturama insistira se na većoj socijalnoj i emocionalnoj koheziji, razvoju kolektivnog duha i podređivanju zajednici, pa se njezini pripadnici duže u prvim mjesecima i godinama života zadržavaju u roditeljskoj postelji (Keller, 2007).

Način na koji se ostvaruje kontakt, razmjenjuju nježnosti i vrlo rano uči na koga se možemo osloniti, koga oslovljavati sa „ti“ ili „vi“ u službi je usvajanja koncepta nevidljivih i vidljivih barijera. Kome otkrivamo emocionalna stanja, a kome ne, također je način putem kojeg definiramo barijere i granice. Način na koji se učimo toalet kulturi, preuzimanju brige za vlastitu čistoću ima istu funkciju. Postavka porodice/obitelji, raspored, način objedovanja uči nas kako uspostaviti granice između ljudi, generacija, distribucije moći, povjerenja... Insistiranje na pozitivnoj, negativnoj ili ometajućoj atribuciji dječijeg ponašanja također¹.

Kroz ove atribucije i etiketiranja dječijeg ponašanja roditelji nastavljaju davati svojoj djeci imena. „Nadijevajte djeci lijepa imena“ jeste jednom od religijskih normi, ali se davanjem imena i prezimena ne završava imenovanje djece. Putem atribucije dječijeg ponašanja nadijevanje imena se nastavlja, a ta imena na nekom suptilnom duhovnom nivou nastavljaju etiketirati i imenovati jednu osobu.

¹ Detaljnije opise atribucije dječijeg ponašanja vidjeti u: Alić, A. (2012). *Struktura i dinamika obiteljske kulture*. Sarajevo: Dobra knjiga i CNS.

Kako? Ukoliko roditelji dječije ponašanje karakteriziraju nazivima „bezobrazniče-bezobraznice“, „banditu“, „lopove“, „nestaško“, oni nesvjesno nastavljaju djeci davati imena i definirati njihov identitet. Ta imena vrlo često znaju oblikovati dječije poimanje sebe i dalekosežno odrediti ponašanje jedne osobe. Dijete nesposobno da se oslobodi, pogotovo negativnih stigmi, na kraju će naći izlaz u reverznoj zabrani, pa će reći „e sad ću vam baš pokazati kako sam nestašan!“. Nošenje bremena nedovoljnosti, bezobraznosti (bez-obraza) sa tako definiranim pred-imenima najdirektnije utječe i na definiranje granica prema sebi, unutar obitelji, u vanobiteljskim relacijama. Zbog toga su ljudi skloni u svakodnevnim relacijama za one koji su bez-obraza i konstatovati kako „nemaju granica“. Granice nemaju ni oni koji neumjereno grabe, zgrću, gomilaju ne samo materijalna bogatstva, već i stvari kojima se mjere društveni prestiž, karijera, ugled, stavljaju socijalno poželjna lica, priželjkuju potvrdu, milovanja, zagrljaje, unutarnji smiraj nalaze, ne u vlastitim sposobnostima i postignućima, već isključivo u priznanjima koja dolaze iz vana, iz socijalnog miljea u kojem se kreću.

Znamo da se pojedinim osobama ne smije povjeriti novac jer će ga pronevjeriti, ali isto tako znamo da se nekima ne smiju povjeriti tajne, jer ih ne znaju čuvati. S nekim ljudima nismo sigurni, ne smijemo im se previše tjelesno približiti, niti odavati intimne stvari, naprosto, jer znamo da nisu naučeni uspostaviti adekvatnu granicu i distancu. Takvi ljudi zloupotrebljavaju blizinu jer nemaju usvojen koncept granica.

Na eksplicitnom nivou, ponašanjem, oblačenjem ali i preferiranjem vrijednosti ljudi također govore o tome kako su definirali granice. Odjećom na simboličkom nivou komuniciramo sa okolinom: tijesno – elegantno/široko, šareno – jednobožno, veselo – zatvoreno... samo su neki od polova između kojih osobe izborom odjeće govore o tome kakve granice žele uspostaviti.

Nesmotreni upadi u tuđu intimu, postavljanje pitanja koja nas se ne tiču o drugim osobama (posebno o stvarima o kojima te osobe ne žele razgovarati) jeste govor o granicama. Prevažodno granicama uspostavljenim na osobnom iskustvu učenja granica u obitelji orijentacije. Kroz proces uvođenja u kulturu (enkulturacija) učimo o tijelu, upoznajemo vlastito tijelo i spoznajemo granice tijela; kroz socijalizaciju učimo kako i u koje svrhe koristiti tijelo. Isto je i sa učenjem jezika, kontrole emocija, mišljenjem... Tako se formira naš

subjektivitet u objektivnom tjelesnom, emocionalnom, kognitivnom, moralnom, voljnom biću. Obitelj sa svojim specifičnim granicama definiranim unutar sebe, ali i prema vanjskim sistemima predstavlja predvorje kulture i društva. U tom predvorju, sukladno tome kako su u obitelji definirane granice, mi učimo kako definirati i sve relacije prema ostatku svijeta.

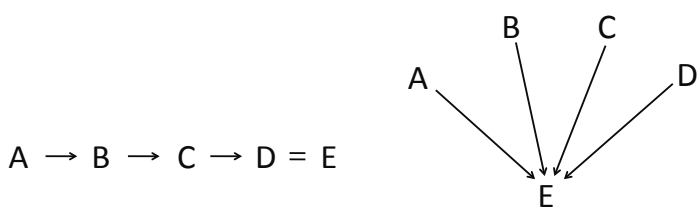
Isprepletenost odnosa u obiteljskom sistemu

Sa stanovišta funkcionalizma, za čovjekovo funkcioniranje neophodna je prilagodba za participiranje u društvu, dok je za strukturalni dio važno postojanje stabilnog sistema odnosa, pri čemu su i stabilnost, ali i sposobnost prilagodbe, neophodne funkcije obitelji. Polazeći od pretpostavke da je svaka osoba dio društvenog sistema te da je za razumijevanje pojedinca i obitelji od posebnog značaja razumijevanje društvenog i obiteljskog sistema, struktura, funkcija i procesa, pobornici strukturalnog modela izučavanja i tretmana obitelji akcenat stavljaju radije na kontekstualni, nego na individualni aspekt obiteljskog funkcioniranja. U strukturalnom smislu, zdravlje, kompetentost i poziciju pojedinca uvjetuju ključne odrednice obitelji u njezinoj cjelovitosti, hijerarhijskog organizaciji i međuzavisnosti obiteljskih subsistema. Temeljeći svoje stavove na istraživanju i terapijskom radu s velikim brojem različitih tipova obitelji, Salvador Minuchin i saradnici su ustanovili kako se brojni psihosomatski poremećaji zapaženi kod pojedinaca mogu pripisati istovjetnim psihosomatskim procesima začetim u samim obiteljima (Goldenberg & Goldenberg, 2008). Prikupljajući podatke o djeci koja su patila od dijabetesa, astme i anoreksije, Minuchina su nalazi redovno upućivali na zaključak da je lokus patologije nužno preusmjeriti na izučavanje obiteljskog konteksta. U obiteljima za koje je zapazio da imaju zajednička obilježja prenaplašene emocionalne vezanosti, s nejasno definiranim granicama subsistema u kojem je onemogućen razvoj autonomije, redovno su se pojavljivale brojne somatizacije članova uzrokovane bolešću obiteljskog sistema. Za obitelji koje Minuchin označava kao psihosomatske, utvrđeno je da su se roditelji ponašali prezaštitnički, ometajući na taj način proces razvoja autonomnog djelovanja i sputavajući želju mlađe generacije za bilo kakvim vanobiteljskim aktivnostima. U velikom broju slučajeva, ranjiva djeca su zauzvrat razvijala mehanizme putem kojih

su na različite načine „donosili odluku“ (istina, nesvjesnu) da zaštite svoju obitelj. Takva vrsta „zaštite“, a zapravo transakcije, najčešća je tamo gdje su narušeni odnosi između roditelja, ali i ostalih obiteljskih sustava. U situacijama kada je zbog nerazvijenih mehanizama nošenja sa stresom obitelj bila pod neizdrživim pritiskom, pojava bolesti kao da je imala za cilj da deaktivira potencijalnu imploziju, te skrene pažnju s bazičnih obiteljskih problema fokusirajući se isključivo na potrebe jednog njezinog člana (u većini slučajeva predisponiranosti za bolesti su postojale, ali se ne bi aktivirale da obitelj nije iskusi krizu koju nije u stanju riješiti)². Na ovaj način se odlaže rješavanje problema obiteljske disfunkcionalnosti, donosi odluka da se privremeno odlože i sukobi te pažnja preusmjeri na onog člana koji je u stanju najveće ugroženosti.

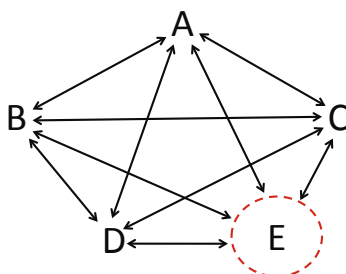
Polazeći od strukture, unutar ovog modela uvode se pojmovi operativnih pravila i rituala, generičkih i idiosinkrazijskih pravila, transakcijskih ponašanja putem kojih se regulira ponašanje pojedinaca i sustava u cjelini, razumijevanje utjecaja formiranja i funkcioniranja sustava i sustava, granica između sustava i sustava, dijada, triangulacija, koalicija te hijerarhije obiteljskih odnosa. Cijeli niz pojmova koji su predloženi unutar strukturalnog modela dalekosežno je utjecao na razvoj cjelovitog pogleda na obitelj te postao nezaobilaznim repertoarom pojmova u sistemskoj teoriji obitelji. Najznačajnija ideja koja će se razvijati tokom druge polovine dvadesetog stoljeća jest udaljavanje od tradicionalnog, linearnog razumijevanja uzročnosti i efekata obiteljske konstelacije. Linearno gledanje na sistem utjecaja, uzroka i posljedica ponašanja članova obitelji slijedilo je logiku po kojoj osoba (ili događaj) A uzrokuje ponašanje osobe B, koja utječe na osobu C, a ova na osobu D, što za posljedicu ima događaj E (slika 1.). Logika $A+B+C+D=E$ opisivala je takozvani „efekat bilijarskih kugli“, prema kojem se shema utjecaj – posljedica tumačila posrednim prenosom stanja s jednog na drugu osobu.

² Pogledati opširnije opise obiteljskih situacija u sjajnoj knjizi: Elkaim, M. (2002). *Ako me voliš, nemoj me voleti*. Novi Sad: Prometej.

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

Shema 1. Linearna uzročnost (slika 1.), višestruka uzročnost (slika 2.) i sistemsko razumijevanje obiteljskih stanja i odnosa (slika 3.) (adaptirano prema: Friedman, 2011, str. 16)

Istraživači su prvobitno postavku sistemske teorije gradili na modelu višestruke uzročnosti, što je značilo odmicanje od linernog razumijevanja odnosa. Prema ovom modelu (slika 2.) nezavisni utjecaj više osoba ili događaja istovremeno učestvuje ili utječe na efekat E. Premda su na ovom stupnju razumijevanja obitelji događaji i osobe promatrani još uvijek kao nezavisni, ali ipak kao dijelovi sistema, uviđanje međusobne povezanosti među njima doprinijet će razvoju nove ideje: *dijelovi sistema ne funkcioniraju samo na temelju svoje „prirode“, već s obzirom na njihovu poziciju u mreži odnosa* (Friedman, 2011). Fenomen obiteljske emocionalne jedinice koji se razvio na temelju brojnih istraživanja i terapijskih tretmana pojedinaca i obitelji bit će Bowenu osnovna ideja za definiranje koncepta obitelji kao emocionalnog sistema (Kerr i Bowen, 1988). Uvođenje novih, međusobno povezanih i zavisnih varijabli omogućit će da se o obitelji kao sistemu govori u kontekstu individualnih i obiteljskih ciklusa, individualnih pozicija članova, emocionalne atmosfere koja utječe na sve članove te tumačenja individualnog i

zajedničkog stanja u međuzavisnim relacijama. To je, u najkraćem, značilo da se sve više pažnje u analizi obitelji treba poklanjati:

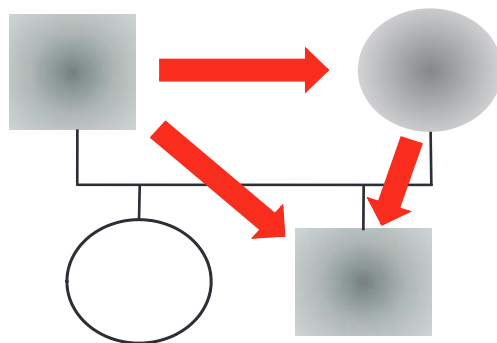
- ukupnoj obiteljskoj atmosferi koja na različite načine i u različitim kontekstima, simultano uvjetuje stanje članova sistema i sistema u cjelini;
- emocionalnom polju u kojem se realizira odnos majka – dijete koje ne samo da je važno za razumijevanje samog odnosa, već samo po sebi postaje važnim područjem istraživanja;
- izdvojenoj relaciji majka – dijete koja će imati različite karakteristike s obzirom na funkciju oca, ne samo u pogledu toga kako otac ostvaruje relaciju prema majci i djetetu, te njima oboma, već kako očevo prisustvo u nuklearnoj obitelji kao cjelini utječe na funkcioniranje i definiranje emocionalnog polja;
- čak se i trauma treba izdići iznad pojednostavljenog modela linearne uzročnosti, budući da trauma koju je doživio jedan član višestruko utječe na sistem, jednako kao što trauma koju doživljava cijeli sistem ne ostavlja bez utjecaja nijednog člana unutar sistema. Pored toga, pozicija svakog člana unutar sistema nije ista, pa neće ni svi članovi biti izloženi istom nivou stresa. I pored toga što će razumijevanje pozicije svakog člana biti jednako važno za razumijevanje unutarobiteljske dinamike, ta se pozicija opet neće moći shvatiti bez analize cijelog sistema (Friedman, 2011).

Obitelj se, tako, poima kao struktura operativnih pravila i rituala putem kojih se regulira funkcioniranje sistema. Uspostavljanje pravila, izricanje dozvola i zabrana te cijeli niz eksplicitnih i implicitnih rituala utkani su u svaki postupak i način na koji se reguliraju odnosi i ponašanja. Primjer svakodnevnih i rutinskih interakcija u kojima dijete neće poslušati majku kada mu kaže da pospremi svoju sobu, ali će zato poslušati oca, dovoljan je za objašnjenje nekih bazičnih značenja obiteljskih pravila. U ovom primjeru vidljiv je koncept obiteljske hijerarhije, nejednakog doživljaja i pozicije roditelja, nestabilnosti roditeljskog subsistema i emocionalnih polja te mogućeg nastajanja koalicija između članova obiteljskog sistema. Dimenzije kontrole i emocionalnosti nisu ujednačeno raspoređene između roditelja, što za posljedicu može imati i neizbalansiranost ukupne emocionalnosti i kontrole na nivou cijelog sistema. Važno je podsjetiti: neizbalansiranost ili disfunkcionalnost jednog člana potencijalno izaziva disfunkcionalnost i neizbalansiranost cijelog sistema. U podjeli uloga, ko, šta, kada, kako i gdje treba da radi u

kući, ugrađena je armatura obiteljske strukture. Kako struktura traži balans, adaptibilnost i fleksibilnost, tako će i priroda sistema biti dobrim dijelom određena strukturom operativnih pravila i podjelom uloga. Dijada, kao najmanja mjera socijalne interakcije, uspostavljena između dva člana obitelji, najosjetljivija je unutar roditeljskih relacija. Djeca već od faze promatrajuće dijade uviđaju djelotvornost roditeljskog ponašanja, kako između roditelja i djeteta tako i između samih roditelja. Strukturalni model veliku pažnju poklanja dijadi roditeljskih odnosa, budući da od funkcionalnosti ove dijade zavise i svi drugi odnosi.

Granice emocionalnih odnosa u obiteljskom sistemu

Iz prethodnih primjera imali smo priliku vidjeti da obitelj funkcionira kao sistem. Kao i u slučaju individue, za obitelj se može ustvrditi kako predstavlja neponovljivu i univerzalnu emocionalnu jedinicu. Prema Bowenu, *emocionalni sistem nuklearne obitelji* ispunjen je pravilom da sve što se tiče jednog člana ima utjecaj i na sve ostale članove obitelji te da se članovi obitelji fuzioniraju u zajedničke relacije, gradeći svojevrsno, obiteljsko „JA“ (Kerr i Bowen, 1988). U prirodi i životinjskom svijetu je poznato da se stanje jednog člana krda, čopora ili jata prenosi na ostale članove. Tako se i stanja anksioznosti ili sreće prenose s jednog člana na druge unutar obitelji. Poznato je da anksioznost može biti akutna i hronična. Akutna se pojavljuje kod ljudi svakodnevno, pod utjecajem dnevnog ritma života. Tako se, naprimjer, usljed vožnje do posla, stresa kojeg proizvodi rad i borba za socio-ekonomski status, kretanja u socijalnim mrežama profesionalnih i intimnih odnosa, može u svakom čovjeku taložiti određena količina anksioznosti. Nasuprot akutnoj, hronična anksioznost se taloži tokom života, procesom programiranja koji se odvija tokom odgoja, enkulturacije, imprintinga. Za hroničnu anksioznost zaslužni mogu biti i obitelj, ali i širi društveni i kulturalni kontekst. Nosimo je kao naviku, ispoljavamo automatski proizvedeći vrlo često brige i o onim stvarima koje se još uvijek nisu ni desile. Za mnoga stanja anksioznosti neophodni su okidači iz makro, mezo i mikro sistema – što je okidača više, to je anksioznost veća. Brojni primjeri nesvjesnog prenosa anksioznosti s jednog člana obitelji na drugog uzrokom su nestabilnosti cjelokupnog obiteljskog sistema.

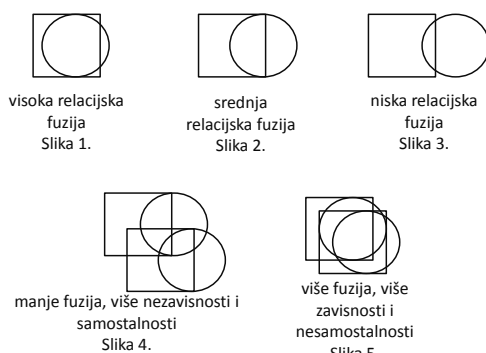
Shema 2. Emocionalni sistem nuklearne obitelji – prenos anksioznosti

Na prethodnoj shemi prikazan je jedan primjer takvog djelovanja. Ukoliko otac dođe kući s nerazriješenim konfliktima s posla, opterećen egzistencijalnim ili poslovnim problemima, anksioznost će prenijeti najčešće na suprugu. U slučaju kada supruga i majka nije u stanju preraditi, apsorbirati ili preusmjeriti anksioznost koja je sada prešla na nju, negativna energija će se u najvećem broju slučajeva na različite načine proslijediti ka djeci. Budući da su djeca nedužna, ali i ponajmanje spremna da se nose s problemima koje ni odrasli nisu u stanju razriješiti, sav teret anksioznosti će se akumulirati u dječijem potencijalnom socijalno nepoželjnom ponašanju. Roditelji će reagirati tek kada iz djeteta progovori agresivnost, neposluš ili neka druga vrsta pobune, začeta zapravo još s prvim unosom anksioznosti iz vanjskog svijeta u obitelj. Koliko je samo obiteljskih sistema u kojima su njeni članovi potpuno nesvjesni da žive nasilje i izlažu jedni druge nasilju? Kontaminaciji obiteljskog sistema potmulim nasiljem i anksioznostima ponajviše pogoduju savremena dinamika i organizacija, koje su karakterizirane životom u prenapućenim gradovima i agresivnim i rigidnim arhitektonskim čudovištima (soliterima i zgradama) u kojima su se čovjek i priroda potpuno udaljili i život učinili robotiziranim i beživotnim. U svakodnevnom nesvjesnom prenosu anksioznosti skriveni su procesi emocionalnog i mentalnog programiranja pojedinaca i u polju definiranja granica prema drugima. Izvorišta stalnih opasnosti, nepovjerenja ili kontinuiranog povrjeđivanja kod većine osoba imaju za posljedicu ili neumjereno nepovjerenje, ili pretjeranu otvorenost i

okrenutost, obično ka vanjskim krugovima u kojima se traži utočište od roditeljskog povređivanja.

Optimalno obiteljsko funkcioniranje proporcionalno raste sa sposobnošću obiteljskog sistema da obezbijedi uvjete za diferencijaciju individualnog selfa od obiteljske ego mase (Kerr i Bowen, 1988). Potvrdom autentičnih vrijednosti svakog člana povećava se poboljšano individualno kognitivno funkcioniranje i smanjenje frustracija. Nasuprot tome, utapanje u amorfnu obiteljsku masu, u kojoj se cijeni samo vrijednost cjeline, ali ne i individualnih specifičnih vrijednosti, uvod je u brojne disfunkcije pojedinaca i sistema. Poremećaji u odnosima mogu eskalirati pojačanim omalovažavanjem, potcjenjivanjem i degradacijom pojedinačnih članova ukoliko pokušaju uspostaviti autentičan vrijednosni odnos. To je sljedeći primjer neadekvatnog učenja definiranja granica.

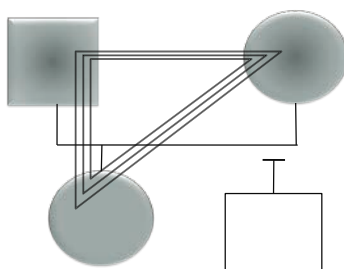
Stanje obitelji kao socijalnog miljea odražava se na kvalitet procesa socijalizacije, a slika obitelji kao autentičnog socijalnog središta prenosi se na socijalnu percepciju u cjelini. Obiteljsko zajedništvo ostvaruje se putem emocionalnih fuzija koje mogu biti labave, optimalne i isprepletene. Murray Bowen izdvaja kategoriju nedovoljno zrelih roditelja, s niskim stupnjem diferenciranosti selfa te izraženim nadfunkcionalnim i neadekvatnim reciprocitetom funkcionalnosti, kao roditelje koji su skloni izabrati jedno od djece na koju fokusiraju svu pažnju. Ovakvu pojavu Bowen označava **procesom obiteljske projekcije**. Na dijete koje je, bez obzira na spol ili redoslijed rađanja, izabrano da bude u centru pažnje, prenose svoj vlastiti nivo diferencijacije i nezrelosti. Dijete koje je uvučeno u ovaj proces imat će najniži nivo diferencijacije, autonomije, najviše će biti zavisno, naprosto „usisano“ unutar emocionalnih gabarita definiranih od strane samih roditelja i najteže će se odvojiti od roditeljskog doma. Posebno su opasne po vlastiti doživljaj djeteta one situacije u kojima roditelji u brojnim kombinacijama i relacijama kontinuirano ističu jedno dijete, drugom-im prebacuju „zašto se ne ugledaš na tvoju sestru – brata...?“, jedni druge iscrpljuju u usporedbama, kritikama i slično. Preferiranje jednog djeteta može biti uvjetovano i spolom, pa se ženska djeca u slučaju dugo očekivanog muškog djeteta mogu osjećati nedovoljno vrijednim ili zapostavljenim. Emocionalne relacije između članova sistema se mogu razvijati u rasponu od visoke do vrlo niske relacijske fuzije i mogu imati nekoliko različitih kombinacija unutar različitih relacija.

Shema 3. Modeli relacijskih fuzija prema Bowenu (adaptirano prema: Gilbert, 2006)

U slučaju visoke relacijske fuzije emocionalne veze su maksimalno isprepletene, čineći jednu osobu pretjerano zavisnom o drugoj i rezultirajući niskom diferencijacijom selfa (slika 1.). Niska fuzija ne obezbjeđuje dovoljan nivo emocionalne energije koja se investira u odnos, zbog čega je veza isuviše labava i nepovezana te može uzrokovati haotičnu formu uspostavljanja prava, obaveza, rituala i podjela uloga (slika 3.). Optimalna fuzija podrazumijeva izbalansiranu emocionalnu vezanost u kojoj osobe istovremeno osjećaju međusobnu privlačnost, povezanost i posvećenost, pri čemu se ne osporava pravo i jednih i drugih za neophodan nivo autonomije, ali i viši nivo diferencijacije selfa (slika 2.). Način uspostavljanja fuzija unutar jedne dijade (posebno roditelja) može se preslikati na dosljedno uspostavljanje i ostalih obiteljskih emocionalnih veza. Tako je ustanovljeno da obitelji u kojima su uspostavljeni optimalni nivoi fuzije imaju i optimalnu strukturu, koja nije rigidna, ali ni haotična (slika 4. i 5.).

Visoko izražena emocionalna relacija između roditelja može se prenijeti i na djecu kao članove sistema. Insistirajući na modelu socijalizacije i obiteljske strukture u kojoj se nastoje ostvariti viši nivo kohezije, roditelji mogu uspostaviti prezaštitnički odnos koji rezultira ne samo prenatravanom emocionalnom vezanošću, već i „pristankom“ djeteta na nesamostalnost, nezavisnost i nesposobnost autonomnog djelovanja. Ovakav tip emocionalne relacije otežava naknadno odvajanje od obitelji orijentacije i uspostavljanje nezavisnog i optimalnog sistema obitelji prokreacije.

Shema 4. Emocionalni sistem nuklearne obitelji – emocionalna fuzija i prekid

Ukoliko obitelj ima više djece, moguće su i takve konstelacije u kojima će drugo dijete odbiti emocionalno se fuzionirati, što se može označiti suprotnim i reverznim ponašanjem. Proces obiteljske projekcije i fokusiranja na jedno dijete također ne mora nužno uzrokovati udaljavanje drugog ili ostale djece. Ukoliko se to ipak desi, tada proces separacije, udaljavanja, izolacije, povlačenja, negiranja važnosti obitelji orijentacije otvara prostor za **emocionalni prekid** („**cut-off**“) djeteta koje ne pristaje na emocionalnu fuziju. Ovo se obično ostvaruje kombinacijom emocionalne izolacije i fizičkog distanciranja, zbog čega osobe koje izlaz iz pretjerane kohezije i emocionalne fuzije nalaze u statusu prekida, traže način na koji će ranije napustiti roditeljski dom – bježanjem od kuće, odlaskom na studije u drugo mjesto, preranom udajom/ženidbom ili na neki drugi način. Emocionalni ili fizički cutoff (prekid) često se prenosi na profesionalni i poslovni plan, ali i na specifično funkcioniranje u obitelji prokreacije. Nisu rijetki slučajevi dugogodišnjih sudskih sporova između najbližih članova familije, a koji ne predstavljaju borbu za parcelu i imovinu, već su zapravo nesvjesna rasprava o emocionalnoj zaostavštini.

Od kvalitete emocionalne vezanosti između članova pojedinačno, ali i cijelih obiteljskih sustava, ovise vrste unutarobiteljskih granica, kao i zaštitnih barijera koje obavijaju obitelj. Postavka roditeljske dijade umnogome uvjetuje i na koji način će unutar obitelji biti uspostavljeni sustavi. Tako se obitelj kao cjeloviti sistem može raslojavati na sustave po različitim kriterijima: sustav roditelja, sustav djece (sa subsustavima

muške ili ženske djece), generacijske, spolne itd. Subsistemi su zasnovani na različitim interpersonalnim potrebama, ali su i definirani različitim kvalitetima granica.

Svako definiranje granica između subsistema predviđa i nivo propusnosti u odnosu na ostale subsisteme. Najpropusnija je **difuzna granica**, što podrazumijeva neumjerenu i nekritičnu otvorenost prema svim relacijama i utjecajima. Takva vrsta neumjerene otvorenosti posebno je izražena kod članova obitelji koji iskazuju nesposobnost za autonomno djelovanje, otežavajući njihovu adaptaciju za vanobiteljske sisteme. **Rigidna ili nefleksibilna granica** potpuno je zatvorena za bilo kakve utjecaje, dok je najoptimalnije definirana propusnost **jasne granice**. Istovjetne tri vrste zaštitnih membrana jedna obitelj može uspostaviti i prema vansjkom svijetu, nastojeći tako zaštititi obiteljski sistem od vanjskih utjecaja.

Shema 5. Primjeri obiteljskih subsistema s različito definiranim granicama

Na prethodnoj shemi opisan je jedan hipotetički model obiteljskog sistema sa subsistemima tri generacije: djeda i nane/bake, roditelja i djece koji se raslojavaju na subsustiseme kćeri i sinova. Subsistem pripadnika najstarije generacije označen je simbolom difuzne granice, subsistem roditelja jasno definirane granice, subsistem djece jasnom, dok se subsustisem kćerki i sinova raslojava na jasnu i rigidnu granicu. Iščitavanje simbola omogućava nam da *rigidno uspostavljenu granicu* tumačimo kao odnos obilježen distancom, insistiranjem na generacijskim i hijerarhijskim različitostima te spremnošću da se održava veza, briga o drugom i zadovoljavanje potreba, ali s vrlo niskim nivoom emocionalnog investiranja. U slučaju mlađe generacije, ona može označavati pobunu i ustajanje protiv pretjerane emocionalnosti ili uspostavljene strukture rituala, pravila, dozvola i zabrana. *Jasna granica* koju su

uspostavili roditelji podrazumijeva balans između kontrole i emocija, prava i obaveza, nivoa zadovoljavanja potreba i optimalnog uplitanja u privatnost drugih, na temelju čega se ostvaruje najoptimalnija autonomija i nezavisnost. Ovako uspostavljene granice omogućavaju da osjećamo prisnost i vezanost i kada smo udaljeni jedni od drugih, ali istovremeno i da budemo dovoljno nezavisni i autonomni da možemo funkcionirati i adaptirati se u vanobiteljskim krugovima. *Difuzna granica* se uspostavlja tamo gdje su nejasno definirane uloge, hijerarhija te se potencijalno nastoji neumjereno ulaziti u privatnost drugih. Ovako definirani subsistemi mogu trpiti česte inverzije uloga na relaciji roditelj – dijete, pa se u slučaju navedenog hipotetičkog modela najstarija generacija može poistovjećivati s pozicijom djeteta, očekujući zauzvrat od svoje djece i unuka da u pojedinim situacijama zauzmu poziciju roditelja.

U disfunkcionalnim obiteljima česte su pojave različitih formi koalicija u kojima se dva ili više članova obitelji udružuju protiv treće, četvrte ili drugih subsistema. Koalicije mogu imati različite forme:

- stabilne su nefleksibilne unutarobiteljske zajednice u kojima okrenutost protiv jednog ili drugih članova obitelji ima trajni karakter te je obilježje svakodnevnog i dugoročnog obiteljskog (ne)funkcioniranja;
- izbjegavajuće koalicije su one u kojima se na trećeg člana prebacuje krivnja zbog različitih oblika disfunkcionalnosti (unos stresa u sistem, nesposobnost, nesnalažljivost da se riješe problemi vitalni za funkcioniranje zajednice i slično) (Minuchin i saradnici, 1978; prema Goldenberg & Goldenberg, 2008).

U slučajevima različitih stilova ponašanja među roditeljima moguće je formiranje specifičnih odnosa unutar dijada, kao i razvoj nekoliko posebnih odnosa (Janković, 2004). Neki od takvih odnosa u obiteljskom sistemu mogu biti označeni kao **simetrični** ili natjecateljski, u kojem se odvija borba partnera za poziciju dominantnog. Iscrpljivanje oko nadmoći tokom vremena može uvući u odnos trećeg člana kako bi se tenzija reducirala, što za posljedicu često ima veću zasićenost tim odnosom prema drugim nego prema samom partneru. Pretjerana zavisnost o drugom i izražena potreba za emocionalnom razmjenom vrlo često zna uvjetovati ovakav odnos, a da sami partneri ili nisu toga svjesni ili to ne žele priznati. **Komplementarni odnos** se zasniva na nejednakosti u dijadi, pri

čemu emocionalni kapital kojeg jedan partner posjeduje ili nudi, drugi uopće nema (hladnoća jednog i pretjerana toplina drugog roditelja ili partnera). Ovakav odnos također može biti povod za traženje redukcije tenzije u uključivanju treće, ili formiranjem zasebnih koalicija i sustava. **Recipročan odnos** podrazumijeva optimalno funkcioniranje partnera, pri čemu partneri ili nisu skloni nadfunkcionalnim statusima, ne iscrpljuju se oko pozicije nadmoći ili uspješno mijenjaju pozicije raspoređujući obaveze, ali i transakcijska stanja. Iz ovako definiranih odnosa proističu i raznolike obiteljske koalicije između kojih se uspostavljaju difuzne, rigidne i jasne granice. Izloženost nekom od različitih odnosa u obitelji utječe na ponašanje u kasnijim fazama života. Pažljivom promatraču i dobrom poznavaoцу utjecaja granica na razvoj pojedinaca, ta saznanja mogu poslužiti i za razumijevanje ponašanja osoba u doba odraslosti.

Intervencije u polju uspostavljenih granica

Neuralgične tačke transmisije opisuju i brojne narodne izreke poput: „kakav otac, takav sin“, ili „iver ne pada daleko od klade“. Razumijevajući takve izreke iz ugla sistemske teorije, složiti ćemo se da značenja takvih izjava premašuju nasljedni faktor te ukazuju na sistemski utjecaj okruženja koji se, jednom naučen, može i generacijama nesvjesno prenositi. Slično je i s kulturalnim programiranjem software-a u pogledu odnosa prema spolovima, sistemu socijalne podrške bliskih i dalekih članova obitelji u stanjima neke potrebe (socijalna osjetljivost kada neko treba pomoć), načinima građenja socijalnih veza u obitelji, odnosu prema obiteljskim tajnama ili granicama moguće zloupotrebe u relacijama nadređeni – podređeni (kao što su relacije; šef – uposlenik; profesor – studentica, roditelj – dijete itd.). Sklonost nepotizmu, korupciji, seksualnim ucjenama, seksualnim zloupotrebama, mobingu i slično, neki su od najilustrativnijih primjera kršenja granica, odnosno, nesposobnosti da se osoba vlada sukladno socijalno i emocionalno propisanim i očekivanim granicama³.

Danas poznajemo niz postupaka putem kojih se može obiteljima pomoći da redefiniraju i poboljšaju proces uspostavljanja granica.

³ Zbog toga smo se na početku teksta i prisjetili svakodnevnih konstatacija: “Ovaj čovjek baš nema granica!”

Neki od primjera obiteljske terapije zasnovane na strukturalnom pristupu podrazumijevaju analizu i interveniranje u području interakcije, raspodjele moći, prirode formiranja koalicija, pozadine i načina definiranja granica sistema i subsistema te specifičnih ciljeva prema kojima je usmjerena obitelj. Terapijske tehnike mogu biti usmjerene ka promjeni **komunikacije** i intervencijama u području definiranja obiteljske **strukture**. Komunikacijska dimenzija zahtijeva analizu atribucije dječijeg ponašanja, najfrekventnijih iskaza, načina na koji se ostvaruju dozvole, zabrane te ispunjavaju svakodnevni rituali.

S obzirom na komunikaciju, granice se redefiniraju promjenom pogrešnih kvalifikacija i atribucija dječije nespretnosti, nepažljivosti itd... te su usmjerene ka *promjeni definiranja problema*. Tako roditeljima koji su prilikom pada djeteta skloni više pažnje posvetiti isprljanoj ili pocijepanoj odjeći treba skrenuti pažnju na potrebu fokusiranja na djetetov bol i strah prouzročen padom. Uporedo s tim, u takvim situacijama se redefinira koncept posramljivanja i kritikovanja grešaka počinjenih u javnosti, kako posramljivanje u javnosti ne bi imalo za posljedicu razvoj koncepta srama, krivice, pogrešne interpretacije vlastite odgovornosti, sigurnosti i opasnosti te granica slobode.

Fokusiranje na hipoteze najčešće je tamo gdje se bježanje, slabije postignuće u školi i drugi problemi pripisuju djetetu smatajući ga pogrešno izoliranim članom koji nema nikakve veze s funkcioniranjem sistema. Tek se uvidom u načine ostvarivanja komunikacije i prirode strukture mogu ukazati stvarni razlozi koji su doveli do ovakvih manifestacija, kao u slučaju projekcije, fuzije, prekida, triangulacija i statusa subsistema i sistema u cjelini.

Četiri situacije triangulacije o kojima su govorili Bowen i Kerr mogu poslužiti za objašnjenje interveniranja u polju *redefiniranja osjećaja između članova jedne obitelji*. Naprimjer, stabilni par koji se suoči s destabilizacijom nakon pojave treće osobe (u slučaju ciklusa obitelji s novorođenčetom), svoju zbunjenost novom situacijom treba sagledati putem identificiranja emocionalnih stanja, a potom redefinirati i preusmjeriti osjećanja nakon identifikacija stvarnih razloga.

Promjene obiteljske strukture podrazumijevaju definiranje ili uspostavljanje već postojećih, ali i nedovršenih granica između subsistema (Janković, 2004; Friedman, 2011). Takvi primjeri

su najčešći u obiteljima u kojima se djeca uvlače u roditeljske sukobe zbog njihove nespremnosti da se nose sa svojim ulogama. Prebacivanja tipa: „kad bi tvoj otac bar jednom uradio ovo kako treba“, ili „kada bi vaša majka pokazala malo više osjećaja za kuću i naše potrebe...“ najslikovitiji su primjeri neophodnosti interveniranja u polju strukture.

Nesložni i nedosljedni roditelji, u strukturalnom smislu, djecu uče neadekvatnom uspostavljanju granica. Spoznaja da se sve može ostvariti priklanjanjem, služenjem, udovoljavanjem, umiljavanjem jednom roditelju, jeste jednim od najčešćih problema koji ugrožava učenje o granicama. Strukturna intervencija u ovakvim odnosima prevashodno je usmjerena na optimiziranje roditeljske i supružničke dijade.

Djelovanja s ciljem mijenjanja odnosa usmjerena su ka reduciranju ili otklanjanju nekonstruktivnih i nepovoljnih odnosa. U slučajevima neodgovornosti jednog roditelja (napuštanje doma, razvod nakon kojeg jedan roditelj odbija komunicirati s bivšim partnerom i djecom, sklonost jednog roditelja alkoholizmu i slično), najstariji sin ili kćerka mogu izdati sebi nalog da kompenziraju i preuzmu odgovornost i ulogu koju je trebao nositi nedostajući roditelj. S obzirom na to da su djeca još uvijek nedovoljno zrela i kompetentna da se nose sa zahtjevima roditeljske uloge (a izostali su i dobri modeli), preuzimanje uloge drugog može ostaviti trajne posljedice na funkcionalnost individue. Takve primjere moguće je naći i u onim obiteljima u kojima bolest ili psihička nesposobnost jednog roditelja da se ponaša optimalno funkcionalno ima za posljedicu djetetovo preuzimanje uloge roditelja, ali na način da se roditelj i obitelj kao sistem zaštite.

Ukoliko roditelji ne pružaju model socijalno odgovorne i osjetljive osobe, djeca će uviđati kako hedonizam, odavanje užitku ili nebriga za potrebe drugih jesu cilj kojem treba težiti. Primjeri olako ostvarenog imetka, serviranje i aranžiranje okoline, kupovina skupih tehnoloških pomagala (kultura nadmetanja mobitelima i kompjuterima), kupovina skupih automobila popraćena porukama „ne smije tebi niko ništa“ i slično ilustrativni su i aktuelni primjeri kako se interveniranjem u polju životnog stila mogu očekivati promjene navika i ponašanja djece.

Literatura

- Alić, A. (2012). *Struktura i dinamika obiteljske kulture*. Sarajevo: Dobra knjiga i CNS.
- Elkaim, M. (2002). *Ako me voliš, nemoj me voleti*. Novi Sad: Prometej.
- Friedman, E.H. (2011). *Generation to Generation*. New York: The Guilford Press.
- Gilbert, R.M. (2006). *The Eight Concepts of Bowen Theory*. Leading Systems Press.
- Goldenberg, H., & Goldenberg, I. (2008). *Family Therapy*. Brooks/Cole, CENGAGE Learning.
- Janković, J. (2004). *Pristupanje obitelji*. Zagreb: Alinea.
- Katherine A. (2000). *Boundaries – Where You End and I Begin*. New York: A Fireside Book.
- Keller, H. (2007). *Cultures of Infancy*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Kerr, M.E., Bowen, M. (1988). *Family Evaluation*. New York: WW Norton & Company, Inc.
- Nietzel, M., Bernstein, A., Milich, R. (2002). *Uvod u kliničku psihologiju*. Zagreb: Naklada slap.
- Nikolić, S, i suradnici (1996). *Osnove obiteljske terapije*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Richardson, R.W. (2011). *Family Ties That Bind*. Bellingham: International Self-Counsel Press.

*Izet Pehlić
Anela Hasanagić
Naira Jusufović*

TERAPIJSKA VRIJEDNOST MUZIKE U INKLUZIVNOM RADU SA OSOBAMA S MENTALNOM RAZVOJNOM TEŠKOĆOM – PRIKAZ SLUČAJA

Sažetak

Budući da je muzika vid senzorne stimulacije, koja izaziva reakcije zahvaljujući prisutnosti, izražajnosti i osjećanju sigurnosti koji su s njom povezani, djelotvorna je u radu sa osobama koje imaju problema na psihosocijalnom, afektivnom, spoznajnom planu, kao i u uspostavljanju komunikacije. Muzika budi dublje čuvstvene rezonatore ili afektivne slojeve i prema potrebi doprinosi opuštanju, smirivanju, stimuliranju, emocionalnom pražnjenju, te boljoj komunikativnosti i socijalizaciji. Ona je sredstvo rada, ali i terapijska tehnika koja doprinosi razvoju osobnosti i poboljšanju socijalnog funkcioniranja osoba s mentalnom razvojnom teškoćom. Prikazana studija slučaja potvrđuje efikasnu djelotvornost muzike u radu sa djecom s mentalnom razvojnom teškoćom. Rezultati pokazuju pozitivne efekte u razvoju pažnje i znatiželje, kao i pozitivni pomak u emocionalnom, kognitivnom i socijalnom funkcioniranju ove djece. Muzika, kao sredstvo, ali i terapijska tehnika, pokazala je svoju pozitivnu vrijedost i funkcionalnu dimenziju u edukacijskom radu s osobom s mentalnom razvojnom teškoćom.

Ključne riječi: muzika, tretman, mentalna razvojna teškoća, studija slučaja

UVOD

Temeljne emocionalne potrebe djece su, prema Furlanu (1991) osjećaj sigurnosti, doživljavanje izraza ljubavi, dobivanje priznanja i stjecanje raznolikog iskustva. Wenar (2003) govori o uspostavljanju privrženosti, inicijative, samokontrole i savjesti. Ukoliko emocionalne potrebe djece nisu zadovoljene, stvara se društvo koje ne cijeni ljude. Djeca najbolje znaju kako da rastu, da se šire i da otkrivaju. Ono što im treba je prostor „za sve to“. Drugim riječima, djeci je nužno omogućiti kapacitet za širenje vlastitih potencijala, pružiti im šansu dajući ljubav, odajući priznanje, ali i obezbjeđivanjem široke mreže različitih poticaja.

Muzika je sredstvo kojim bi se trebali služiti kako bi dozvolili djetetu da osluškuje, pronalazi i izražava samo sebe, na način kako mu odgovara, prema vlastitim osjećanjima. Putem muzičkih aktivnosti podstiču se i otkrivaju latentne snage djeteta, koje stvaraju uvjete da putem uspjeha pomognemo djetetu da se oslobodi straha i osjećanja manje vrijednosti, koji mu inače smanjuje volju za rad, guše interes i ljubav za ono čemu dijete teži.

Muzika kao pozadina (Ferović, 1994) doprinosi jačanju grupne povezanosti i učvršćivanju intrepersonalnih odnosa, stvara emocionalnu toplotu, smanjuje inhibiciju, stidljivost i povučenost. Slušanje muzike, uz angažovanje mašte, predstavlja kognitivni, emocionalni i konativni angažman ličnosti. Kod aktivnog muziciranja učestvuje veći broj receptora, doživljaj muzike je potpuniji i djelovanje na čovjeka putem muzike je znatno veće, nego kod pasivno-receptivnog slušanja muzike, čak i u slučaju kada je muzika centralna aktivnost.

Muzika kao terapija

Muzika utječe na emocije, dišni sistem, ritam srca, stav tijela i mentalne slike slušatelja, a to, kako Jensen (2003) ističe, doprinosi dramatičnoj promjeni raspoloženja, stanja i fiziologije osobe.

Muzika je vid senzorne stimulacije koja izaziva reakcije zahvaljujući prisutnosti, izražajnosti i osjećanju sigurnosti koji su s njom povezani. Dok se muzika koristila stoljećima, muzikoterapija se razvila tek u 20. stoljeću.

Muzikoterapija je (Gaston, 1968) djelotvoran i vrijedan tretman za osobe koje imaju problema na psihosocijalnom, afektivnom, spoznajnom planu, kao i u uspostavljanju komunikacije. Muzika budi dublje čuvstvene rezonatore ili afektivne slojeve i prema

potrebi doprinosi opuštanju, smirivanju, stimulisanju, emocionalnom pražnjenju, te boljoj komunikativnosti i socijalizaciji, a može se koristiti kao:

- receptivna (slušanje) – razvoj pažnja, buđenje interesa, modifikacija raspoloženja, postizanje smirenja, oslobađanje energije
- aktivna grupna (pjevanje, mali instrumentalni sastavi) – podstiče se osjećaj zajedništva i pripadnosti grupi, oslobađa energiju i pobuđuje interes
- aktivna individualna (sviranje na instrumentu) – doprinosi samodisciplini i sticanju samopouzdanja uvježbavanjem i uspjehom, postiže se unutrašnja harmonija, te usklađivanje odnosa sa drugima i oslobađanje energije.
- Muzika unapređuje rad sa djecom koja imaju tendenciju povlačenja u sebe, djecom sa agresivnim ponašanjem, djecom pod pritiskom i autističnom djecom. Jedna od najvećih poteškoća emocionalno pogođene djece je njihova nesposobnost da komuniciraju verbalno. Prema mišljenju Nordoffa i Robbinsa (1983), muzika prodire jer nema zaštite protiv prodiranja zvuka.

Preporučujući muziku kao neverbalnu komunikaciju, Gaston (1968) ističe da je muzika najintimnija vrsta neverbalne komunikacije koju je čovječanstvo gajilo i intenzivno njegovalo od svog postanka.

Mentalna razvojna teškoća¹

Mentalna razvojna teškoća je kontinuirano i trajno stanje, a ne aktivan proces koji ima svoj prestanak u ozdravljenju ili smrti i ovim problemom zahvaćeno je 1-3% cjelokupne populacije. Mentalna razvojna teškoća ogleda se, prije svega, u oštećenosti inteligencije, osobine, koja se ubraja u najveće čovjekove vrijednosti. Tako je osoba s mentalnom razvojnom teškoćom veoma rano obilježena kao posebna, što se, između ostalog, odražava i u odnosu društvene sredine prema njoj. (Šarenac, 1999)

Prema Američkoj asocijaciji za mentalnu retardaciju iz 1973. godine mentalna razvojna teškoća odnosi se na intelektualno funkcioniranje značajno ispod nivoa prosječne populacije, egzistirajući paralelno sa nedostacima u adaptivnom ponašanju i manifestujući se za vrijeme razvojnog perioda.

¹ U ovom radu koristimo humanizirani termin za stariji naziv za ovaj razvojni poremećaj – mentalna retardacija.

Definicija koju daje Gunzburg i koja je prihvaćena od Svjetske zdravstvene organizacije najpotpunije definira ovu složenu društvenu pojavu, a glasi: "Mentalna retardacija je ispodprosječno opće intelektualno funkcionisanje, koje potječe iz razvojnog perioda, a udruženo je sa oštećenjem jednog ili više slijedećeg; maturacije, učenja i socijalnog prilagođavanja." (Šarenac, 1999)

Pravilnikom o otkrivanju, ocjenjivanju sposobnosti, razvrstavanju i evidentiranju djece i omladine ometene u fizičkom i psihičkom razvoju djeca s mentalnom razvojnom teškoćom u Bosni i Hercegovini definiraju se članom 11. Licima sa psihičkom zaostalošću, u smislu ovog *Pravilnika*, smatraju se "lica ometena u razvoju do te mjere da im je otežano uključivanje u društveni život usljed zaustavljenog ili nedovršenog razvoja intelektualnog funkcionisanja, radi čega se ni uz pojačanu brigu okoline ne mogu obrazovati i vaspitati i osposobljavati za život i rad u redovnim uslovima, na intelektualnom nivou orijentaciono sa IQ od 0 do 69."

Muzika u tretmanu osoba s mentalnom razvojnom teškoćom

Osobe s mentalnom razvojnom teškoćom često više reagiraju na muzičke aktivnosti nego na ostale. Stoga se muzika od 1940. godine koristi i kao edukacijsko sredstvo, ali i kao terapeutsko, s ciljem pojačanja adaptivnosti. Cilj tretmana je doprinijeti promjenama u ponašanju osobe s mentalnom razvojnom teškoćom, tako da se može bolje prilagoditi ili funkcionirati u svojoj socijalnoj okolini.

Postavlja se pitanje zašto je muzika efektan alat u radu sa osobama s mentalnom razvojnom teškoćom? Jedan od najvećih problema osoba s mentalnom razvojnom teškoćom je u komunikaciji. One imaju ograničenu upotrebu riječi ili uopće ne mogu govoriti. To stvara problem u interpersonalnim odnosima. Kontakt je prvi korak u rješavanju problema interpersonalnih odnosa. Muzika, budući da je neverbalna komunikacija, jeste prirodni medij za ostvarivanje željenog kontakta. Ključ je ostati u vezi sa svojim učenicima, a za to, kako Jensen (2003) ističe, pomaže muzika.

Muzika je odličan medij za grupna iskustva, jer pruža interakciju na neverbalnom nivou i dozvoljava prihvatljivo i uspješno učešće na različitim nivoima sposobnosti. Ona pruža razvijanje u grupi bez obzira na nivo sposobnosti djeteta.

Najvažnija od svih vrijednosti muzike za dijete s mentalnom razvojnom teškoćom jeste estetsko senzorno iskustvo, zato što bogatija senzorna okolina povoljnije utječe na razvoj mozga. Ako je bogata senzorna okolina bitna za prosječno dijete, onda je neophodna za dijete s mentalnom razvojnom teškoćom.

Osobe s mentalnom razvojnom teškoćom mogu učestvovati u mnogim muzičkim iskustvima, uključujući pokret u muzici, ritmičke aktivnosti, pjevanje, slušanje, jednostavno sviranje i kreativnost. Pjevanje poboljšava njihovu artikulaciju, ritam i plućnu kontrolu, te razvija svijest o drugima. Pjesma i govor su povezani. Pjevanje može stimulirati govor ovakve djece. Sviranje na instrumentima poboljšava motoriku, koordinaciju, utječe na izgradnju samopouzdanja, samopoštovanja i samodiscipline. Ritmički pokret poboljšava individualni lanac kretanja, pomaže uključivanje pojedinca u grupu. Improvizacija (vokalna, instrumentalna i pokretna) nudi kreativnost, dok slušanje muzike ima široku primjenu, doziva sjećanje i asocijacije, te opušta.

Sve naučeno, bez obzira koliko maleno bilo, važan je doprinos za osobu s mentalnom razvojnom teškoćom i pomaže promjeni njezinog ponašanja. Budući da muzikoterapija pomaže djeci da odu na viši adaptivni nivo ponašanja i osnuju bolje međusobne veze, što utječe na razvoj samopoštovanja, trebala bi biti medij za integraciju u školsko društvo.

Prema Gastonu (1968) muzika u radu sa djecom s mentalnom razvojnom teškoćom ima pet osnovnih namjera:

- socijalizacija, međusobno djelovanje sa drugim na društva način; pomoć stidnoj i nesigurnoj djeci sa jedne strane i agresivnoj sa druge koji imaju izraženu potrebu za predvidivim okruženjem;
- pojačanje odbrambenog sistema kod onih koji imaju problema pri kontrolisanju impulsa i ne razmišljaju o mogućim posljedicama svojih djela, npr. marširanje uz bubanj;
- ulaženje u maštu, ograničena inteligencija mu otežava da se nosi sa realnošću, posebno ako je svjestan svojih ograničenja, pa može biti depresivan ili šizofrenik; način nošenja sa frustracijama rezultira ili pretjeranim ponašanjem ili pretjeranim povlačenjem u sebe; muzika koja podržava motorno učešće ulazi u maštu, ali i slušanje određene vrste to može isto; zbog toga što je struktuirana, može dovesti do organiziranog ponašanja;
- stimulacija, veliki broj osoba s mentalnom razvojnom teškoćom

su iz domova gdje kultura nije zastupljena, pa nisu imali dovoljno stimulacije, stoga im se propisuje terapija za stimulaciju interesa ili dodatnih osjećajnih iskustava;

- gratifikacija - zadovoljavanje, može biti osnovni cilj kod dizajniranja nekih grupa, djeca uživaju u izvođenju programa ukoliko su sigurna da će uspjeti, naglašava se lično i društveno ponašanje itd.

Metod

U radu je korištena kvalitativna znanstvena paradigma, a kao istraživački metod studija slučaja. Istraživanje je obavljeno u toku primjene muzikoterapije u edukacijskom radu sa osobom s mentalnom razvojnom teškoćom.

Rezultati istraživanja

Muzika je kada pjevamo, to je pjesma. Muzika je kada sviramo, igramo.

Iz muzike izlaze note i iz klavira, harmonike, gitare. Muzika je sreća. Muzika je zabava.

Uz muziku svašta može da se radi. Muzika nam kaže kako da igramo i šta da crtamo.

Muzika nam daje igru. Muzika ima više stvari, ona nam daje ono što nam je potrebno, veselje, sreću.

Uz muziku svašta izmišljamo. Dok slušamo muziku i nešto radimo mi uživamo.

(Iskazi predškolske djece, Ivanović i saradnici, 2009)

U Dječiji vrtić Busovača upisana je i petogodišnja djevojčica sa blažom mentalnom razvojnom teškoćom. Budući da se njena mentalna dob nije poklapala sa starosnom, trebala je ići u mlađu, a ne stariju grupu. Odgajateljice iz mlađe grupe odbile su da je prime, pod isprikom da nisu educirane za rad sa djecom s mentalnom razvojnom teškoćom, te je njezin boravak u vrtiću postao upitan. Primljena je u stariju grupu, iako joj nije pripadala.

Rad sa njom, posebno na samom početku, bio je jako zahtjevan.

Njena pažnja bila je veoma slaba. Činilo se da je nezainteresirana za bilo šta. Stalno se kretala, nije mogla biti na jednom mjestu, a prilikom tog, naizled besciljnog kretanja, udarala je djecu. Stoga, djeca su se nje plašila i nisu je pozivala da se s njima igra. Njeno ponašanje bilo je nepredvidivo. Govor joj je bio nerazvijen. Kada bi trebala ići u WC, skidala se nasred sobe.

Vrtić je bio novootvoreni. Niko od djece nije imao prethodna iskustva boravka u vrtiću. Trebalo je raditi na adaptaciji cijele grupe, a posebno ove djevojčice. Srećom, odgajateljica je svirala harmoniku, pa je djeci u grupi svakodnevno svirala i pjevala. Za sve njih je to bilo novo iskustvo, koje ih je radovalo, jer su me, čim bi došli u vrtić, pitali, hoću li im svirati i pjevati. Svi su željeli da dodirnu harmoniku i pokušaju svirati, djevojčica također. To je bio način odgajateljice za razvijanja boljeg i neposrednijeg interpersonalnog odnosa sa djecom i sa djevojčicom.

Budući da su djeca, uglavnom, bila iz ruralne sredine i nisu imala iskustva u pjevanju, posebno dječijih pjesama, počelo se sa manje zahtjevnim pjesmama, pjesmama za mlađu vrtićku grupu, što je djevojčicinoj mentalnoj razvojnoj dobi i odgovaralo.

Prva pjesma koju smo obrađivali bila je “Šta se u vrtiću radi”. Primijećeno je da djevojčica gleda u harmoniku, pokušava pjevati i klata se. Nije ometala drugu djecu, nije se kretala po sobi, što je inače činila za vrijeme drugih aktivnosti.

Sutradan se iz UPD-a sa djecom vodio razgovor o vrtiću. Kada bi čula vrtić, djevojčica bi pokušala pjevati pjesmu “Šta se u vrtiću radi...”. Sjedila je na podu sa ostalom djecom ostavljajući utisak da nešto čeka. Čim bi neko pomenuo vrtić, ponovo bi pokušala pjevati. Njeno strpljenje nagradili smo na kraju pjesmom “Šta se u vrtiću radi”, koju smo narednih dana svakodnevno pjevali obogaćujući je pljeskanjem ili udaranjem olovke o olovku umjesto štapića. Djevojčica je cijelim bićem učestvovala udarajući olovku o olovku i pokušavajući pjevati.

Ubrzo se pjesma počela koristiti i za njenu socijalizaciju. Činjenica je da su se djeca nje plašila i nisu je zvala da se igra s njima. Pjesmu “Koka i pilići” radili smo sa pokretom. Djeca su bila podijeljena u dvije grupe – koke i pilića. Djevojčica je u početku bila u grupi koka, mahala je krilima, pokreti su joj bili široki i nezgrapni. Poslije je bila u grupi pilića, koji su polako hodali, ključali zrnevlje,

tako da je trebala praviti mekše, laganije pokrete i za nju je to predstavljalo napor, ali se trudila. Bila je usmjerena na sebe, a ne na ometanje druge djece. To smo ponavljali u toku sedmice. Svi su bili zaokupljeni svojim ulogama, tako da je nisu isključili iz grupe, a ona je pokušala da ih oponaša i da uskladi svoje kretanje sa pokretima druge djece.

Djevojčica je kada je imala potrebu za toaletom skidala odjeću u samoj grupi, u sobi. S ciljem da i taj dio korigiramo ponašanje djece, pjevajući različite pjesme “Ovako se ruke peru... Ovako se lijepo sjedi... Ovako se teta sluša...” i sa različitim ciljevima, uključili smo i pjevanje pjesme “Ovako se piškit ide” i na taj način riješili i taj djevojčicin problem.

Pjevanje pjesama smo ponavljali svaki dan i to nam je, na neki način, postalo sredstvo redovnog komuniciranja, najavljivanja, sporazumijevanja, usmjeravanja aktivnosti i djelovanja.

Kada bih željela razgovarati sa djecom, počela bih pjevati “Ovako se teta sluša...” i sjela bih na pod. Djeca bi mi se pridružila i tako bi pjevajući napravili uvod za slušanje. Kod djevojčice javljala se asocijacija – treba sjesti i slušati.

Ukoliko bi u toku aktivnosti ona počela hodati, počela bih pjevati “Ovako se lijepo sjedi...” – dobijala je asocijacije kako se treba ponašati, da bismo mogli nastaviti sa radom.

Kada bih primijetila da hoće da se u sobi skine za obavljanje nužde, pjevala bih “Ovako se piškit ide ...” i otišli bismo zajedno u toalet i tek tamo skidala bi se za obavljanje nužde.

Opći utisak je da se kod te djevojčice, uz pomoć muzike, odgovarajućeg teksta i pokreta, moglo utjecati na razvoj pažnje, odgovornosti, govora, komunikativnosti, socijalizacije – moglo se usmjeravati njezino prihvatljivo ponašanje i socijalno funkcioniranje u vrtićkoj grupi.

Umjesto zaključka

Rezultati korištenja muzike u radu sa djecom s mentalnom razvojnom teškoćom pokazali su pozitivne efekte u razvoju pažnje i znatiželje. Uočen je pozitivan pomak u emocionalnom, kognitivnom i socijalnom funkcioniranju osobe s mentalnom razvojnom teškoćom.

Uz korištenje muzike u radu s djecom s razvojem teškoćom osnažen je interakcijsko-komunikacijski aspekt njezinog socijalnog funkcioniranja.

Muzika kao sredstvo, ali i terapijska tehnika, pokazala je svoju pozitivnu vrijedost i funkcionalnu dimenziju u edukacijskom radu s osobom s mentalnom razvojnom teškoćom.

Literatura

- Ferović, S. (1994). *Muzika kao komunikacija – pomoć djeci u ratu, Psihosocijalna pomoć djeci predškolskog uzrasta i roditeljima u ratu*, Sarajevo: UNICEF.
- Furlan, I. (1991) Psihički razvoj čovjeka, Zagreb: Školska knjiga.
- Gaston, E. T. (1968). *Music in therapy*. New York: Macmillan.
- Ivanović, R., Marković, M., Gajić, Z., Beljanski-Ristić, Lj., Kovačević, I., Krsmanović, M., Peković, D., Koruga D., Šain M. (2009). *Korak po korak 2 - vaspitanje dece od tri do sedam godina*, Beograd: Kreativni centar.
- Jensen, E. (2003). *Super-nastava: nastavne strategije za kvalitetnu školu i uspješno učenje*. Educa, Zagreb.
- Nordoff, P. & Robbins, C. (1983). *Music Therapy in Special Education*, (2nd Ed.). St. Louis, MO: MMB Music.
- Šarenac, O. (1999). *Teorija i praksa specijalnog školstva u BiH*, Tuzla.
- Wenar, C. (2003). *Razvojna psihopatologija i psihijatrija od dojenačke dobi do adolescencije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

UČENIČKA PERCEPCIJA ODNOSA IZMEĐU NASTAVNIKA I UČENIKA U SREDNJOJ ŠKOLI

Sažetak

Fenomen odnos nastavnik-učenik star je koliko je stara i učiteljska profesija. Kako se društvo usložnjavalo, tako se usložnjavao i odnos nastavnik-učenik. Odnos nastavnik-učenik je složen međuljudski odnos koji se gradi godinama, a može se narušiti u trenutku. Cilj rada je ispitati percepciju odnosa koji prevladava na relaciji između nastavnika i učenika u srednjoj školi, što učenici osjećaju prema svojim nastavnicima, te stupanj povjerenja prema svojim nastavnicima. Ljudi svakodnevno stupaju u različite vrste međuljudskih odnosa. Posebno bitan međuljudski odnos je odnos nastavnika i učenika. Odnos nastavnika i učenika je posebno specifičan u periodu adolescencije prvenstveno zbog neravnopravnosti sudionika. Odnos nastavnik-učenik zna često biti narušen, posebno zbog krize identiteta, krize autoriteta i normativne krize adolescenta. Istraživanjem je obuhvaćeno 240 učenika srednjih škola na području Zeničko-dobojskog kantona. Primijenjena je Kramarova skala odnos nastavnik- učenik. Rezultati istraživanja pokazuju da prevladava pozitivan odnos na relaciji nastavnik-učenik, učenici osjećaju poštovanje prema svojim nastavnicima. Također, učenici imaju povjerenje u svoje nastavnike. Ne postoji statistički značajna razlika u percepciji odnosa između nastavnika i učenika ako se uzme u obzir školski uspjeh.

Ključne riječi: nastavnik, učenik, adolescencija, percepcija, srednja škola

Summary

The phenomenon of the teacher-student relationship is as old as the old the teacher profession. The teacher-student relationship is a complex interpersonal relationship that can be built and can be reduced in time. The aim of this paper is to examine the perception of the relationship that prevails between teachers and students in high

school, the students have for their teachers, and the degree of trust in their teachers. Everyday people get involved in different interpersonal relationships. One of these relationships that is especially important is student-teacher relationship. The student-teacher relationship is very specific especially in the adolescence period mostly because of inequality of the participants. The student-teacher relationship can often be disturbed especially because of identity crisis, authority crisis and normative crisis of the adolescents. This research includes 240 high school students in the Zenica-Doboj canton. Kramar's method 'teacher-student relationship'. The results of the research show that positive teacher-student relationships prevails, and what the students value the most about their teachers is understanding, justice and expertise. The students have faith in their teachers, and see the teachers as empathic, experts and humorous persons, and that teachers can serve as an identification model for them. There are no statistically important differences in the perception of the teacher from the student's point of view if you take into consideration the success that the student has in school.

Key words: *teacher, student, adolescence, perception, high school*

Uvodna razmatranja

Nastavnik je oduvijek bio važna ličnost u odgoju i obrazovanju mladih. Brojni su nastavnici koji su ostavili tragove u našim životima. Jednima smo se divili, i mogli su nam poslužiti kao identifikacioni model, druge nismo željeli ni na ulici vidjeti. Fenomen odnosa nastavnik-učenik star je koliko je stara i učiteljska profesija. Kako se društvo usložnjavalo, tako se usložnjavao i odnos nastavnik-učenik. Odnos nastavnik-učenik je složen međuljudski odnos koji se gradi godinama, a može se narušiti u trenutku. Postavlja se pitanje kako će nastavnik, s jedne strane, izgraditi autoritet, kad, s druge strane, postoje situacije kada se od nastavnika zahtijeva popustljivost. Prema Gordonu (1998), dobar odnos između nastavnika i učenika je kada postoji: otvorenost - tako da je lahko biti direktan i iskren jedan prema drugome; brižnost - kada svako zna da ga onaj drugi poštuje, međuzavisnost - što je suprotno od zavisnosti, samostalnost - koja dopušta da svako razvije svoju jedinstvenost, kreativnost

i individualnost; uzajamno zadovoljenje potreba - tako da nijedna potreba nije zadovoljena na račun potrebe onog drugog. (Gordon, 1998, str.17) Za postizanje dobrog odnosa između nastavnika i učenika važno je obostrano povjerenje i poštivanje ličnosti. Međusobno povjerenje garantuje uspješnost odgojno-obrazovnog rada. U školama, gdje je povjerenje veliko, nastavnici, učenici i roditelji spremno iznose svoje mišljenje, osjećanje, stavove i brige. Te informacije povećavaju njihovu sposobnost rješavanja problema unutar škole. Gdje nema povjerenja, nema ni odgojnog djelovanja. Također, nađeno je da odnos između nastavnika i učenika znatno utječe na uspjeh u učenju. Svjedoci smo vremena u kome je došlo do velike promjene u poimanju odnosa između nastavnika i učenika. Odnos nastavnik-učenik znatno je kompleksniji nego u prošlosti. Zbog pojave pedocentrizma u školama javlja se druga krajnost gdje su učenici postali zaštićeniji od nastavnika. Naime, vrlo često učenici dovode u pitanje i nastavničke kompetencije. Nastavnici nemaju slobodu u odgojnom djelovanju

I Teorijski pristup problemu

1.2. Odnosi između nastavnika i učenika u srednjoj školi

Prema Glaseru (1994), podučavanje bi trebalo da bude i može da bude jedno od najzahvalnijih i najuzbudljivijih profesija, pa ipak za mnoge nastavnike ono to nije. Ali kao što znamo, podučavanje mladih može biti frustrirajući posao praćen razočarenjima. Glaser (1994) piše da je uspješno podučavanje najteži posao na svijetu. Gotovo svi ljudi imaju pogrešne zamisli o podučavanju. Pod "svi" podrazumijevamo i obične ljude, ali i učitelje i roditelje, prosvjetne vlasti, članove školskog odbora, političare, novinare. Oni ne shvaćaju kako je biti uspješan nastavnik, kako obavljati možda najteže zanimanje u našem društvu. Prema Gordonu (1998), vrlo često i roditelji i nastavnici i oni koji rade s mladim otkriju, na svoj užas, da se njihov entuzijazam da nauče nekog ne poklapa sa željom mlade osobe da to i nauči. Susreću se zapravo s tvrdoglavim otporom, slabom motivacijom, umanjenom pažnjom, neobjašnjivim nedostatkom interesovanja, a često i neprijateljstvom. „Očigledno je da većina nastavnika započinje svoj profesionalni život s idejom da će iskusiti radost uspjeha, ali umjesto toga školski život postane pun nesloge, mjesto gdje su nastavnici suprotstavljeni učenicima i sve to

liči na borbu za opstanak. U čemu je razlika između podučavanja koje uspijeva i podučavanja koje je bezuspješno, između onog koje donosi nagradu i onog koje donosi bol. Naravno, mnogo različitih faktora utječe na rezultate nečijih nastojanja da podučava nekoga. Veliku ulogu ima i kvalitet odnosa između nastavnika i učenika. To je važnije nego ono što nastavnik predaje, kako to radi ili kome želi da prenese znanje.“ (Gordon 1998, str.14) Da bismo mogli da shvatamo problem, prema Gordonu (1998), potrebno je da pogledamo definiciju idealnog nastavnika, usvojenju od strane većine prosvjetnih radnika. Definicija je bazirana na općeprihvaćenom mitu o nastavnicima i obučavanju. Gordon (1998) navodi osam mitova:

„Mit broj 1. „Dobar nastavnik je miran, spokojan, uvijek dobro raspoložen. Nikada ne gubi pribranost, nikada ne pokazuje snažna osjećanja.“

Mit broj 2. „Dobar nastavnik nema predubjeđenje i predrasude. Crnci, bijelci, glupa djeca, pametna djeca, djevojčice, dječaci, svi su oni isti dobrom nastavniku. On ne pravi razliku ni među rasama niti među spolovima.“

Mit broj 3. „Dobar nastavnik može da prikrije svoja prava osjećanja od učenika i on to čini“.

Mit broj 4. „Dobri nastavnici na isti način prihvataju sve učenike. Oni nikad nemaju favorite-ljubimce.“

Mit broj 5. „Dobri nastavnici obezbjeđuju da radna sredina uvijek bude zanimljiva, stimulativna ili slobodna, ali ipak u svako doba tiha i uredna.“

Mit broj 6. „Dobri nastavnici su prije svega dosljedni. Oni se nikada ne mijenjaju, nisu površni, ne zaboravljaju, ne mjenjanju raspoloženja, ne prave greške.“

Mit broj 7. „Dobri nastavnici znaju odgovore. Oni su mudriji od učenika.“

Mit broj 8. „Dobri nastavnici podržavaju jedni druge, čine ujedinjeni front u odnosu na učenike, bez obzira na lična osjećanja, vrijednosti i ubjeđenja.“ (Gordon, 1998 str.15)

Ukratko, prema Gordonu (1998), dobri nastavnici moraju biti bolji, savršeniji, moraju imati više razumijevanja i više znanja od ostalih ljudi. Gordon (1998) navodi da, za one koji prihvataju ove mitove, podučavanje znači izdici se iznad ljudskih sposobnosti i pokazati uniformisane kvalitete pravičnosti, organizovanosti, dosljednosti, brige, empatije. Jednom riječju oni moraju biti virtuozi.

Radi se o osnovnoj zabludi. Ovi mitovi, prema Gordonu (1998), traže od nastavnika da poreknu svoju ljudskost. Ipak, po Gordonu (1998), ogroman broj nastavnika podsvjesno podržava idealizovan model „dobrog nastavnika“ koji uključuje neke od ovih mitova, ako ne i sve. Gordon (1998) naglašava da su učenici otvoreni da uče samo onda kada je odnos nastavnik-učenik dobar. Tada ne moraju da gube vrijeme pokušavajući da se odbrane i nadmudre nastavnika. Ako nastavnik uspostavi dobar, odnos neće morati da igra uloge i da se pretvara da je virtuozan i nehuman. Nastavnici smatraju da su bezvrijedne čak i odlične tehnike podučavanja ukoliko odnos sa učenicima nije dobar. (Gordon, 1998)

Jensen (2003) navodi da je lakše izgraditi odnose s učenicima u nižim razredima jer učitelj s njima provodi cijeli dan. U višim razredima to predstavlja veći izazov zbog podjele na predmete. Na časovima koji traju samo 45 minuta postoji pritisak pri poučavanju sadržaja, a odnosi često trpe. Stoga je važan svaki pokret. Svaka aktivnost mora služiti dvojnoj svrsi -izgradnji odnosa i učenja sadržaja.

Odnose među ljudima Bratanić (2000) dijeli u dvije kategorije. To su osobni odnos i profesionalno društveni odnos. Bratanić (2000) navodi da su bitna karakteristika osobnog odnosa jeste da se on zasniva na osobnoj naklonosti pri čemu osjećaji imaju primarnu ulogu. Njegova trajnost ovisi o međusobnoj privlačnosti i rezultat je osobnog izbora. Nema posebne namjere i nekog praktičnog cilja, a osoba se prihvata takva kakva jeste. U tu vrstu odnosa pripadali bi odnosi među prijateljima, supružnicima i tome slično. Za razliku od ličnog odnosa Bratanić (2000) navodi da profesionalno-društveni odnos ima jasno određenu namjeru i cilj. Objektivniji je i više zasnovan na racionalnom momentu. Pretežno je rezultat stjecanja okolnosti. Njegova trajnost ovisi o njegovu cilju i neovisna je o promjeni privlačnosti. Takav odnos je hijerarhičan i ispunjen latentnom agresijom. Takvi su odnosi između liječnika i pacijenta, nastavnika i učenika. Međutim, svaki takav odnos u kojem su ljudi u međusobnom odnosu ne može biti lišen nekih elemenata ličnog odnosa. To naročito vrijedi za odnos između odgajatelja i odgajanika, koji osim toga ima i drugih svojih specifičnosti. Prva se specifičnost, prema Bratanić (2000), odnosi na prožetost profesionalno-društvenog i ličnog momenta u odnosu odgajatelj-odgajanik. Često o tome, kako se razriješi pitanje ličnog momenta u takvom odnosu, ovisi uspješnost

profesionalno-društvenog odnosa. Sljedeću specifičnost Bratanić (2000) vidi u neravnopravnosti partnera u odnosu zbog čega nikada ne može biti uspostavljena potpuna recipročnost. Neravnopravnost u odnosu odgajatelj-odgajnik mijenja se s obzirom na vrijeme i mjesto odgojnog djelovanja pa zavisi da li se odnos uspostavlja na predškolskom, školskom ili visokoškolskom nivou. Što je uzrast niži time je i neravnopravnost veća. Ta neravnopravnost se očituje u mnogim faktorima kao što su uzrast, znanje, psihička i fizička zrelost, iskustvo itd. Ako pođemo od saznanja da je odgoj suradnja, tada nam se u odnosu na ovaj element odnosa javlja pitanje kako među neravnopravnim partnerima uspostaviti što ravnopravniji odnos, kako među neravnopravnim odnosima uspostaviti suradnju. Govoreći o međuljudskom odnosu, osnovna karakteristika svakog odnosa je reciprocitet. Treća specifičnost odnosa odgajatelja-odgajnika, prema Bratanić (2000), ogleda se u poteškoćama kako ostvariti reciprocitet u tom odnosu. Jedan od značajnih elemenata uspostavljanja reciprociteta jeste naizmjenično zauzimanje pozicija subjekta i objekta u odnosu. „Pod subjektom mislimo na partnera koji je više aktivan, dok je objekat više pasivan. Druga karakteristika reciprociteta je mogućnost konfrontacije mišljenja. Konfrontirati mišljenje s učenicom, priznati da je učenik u pravu kada to situacija zahtijeva, za mnoge je nastavnike to Rubikon koji oni teško premošćuju. Uspostavljanje dijaloga je sljedeća karakteristika reciprociteta. Dijalog je najhumaniji oblik komuniciranja među ljudima i za njegovo uspostavljanje moraju biti ostvareni subjektivni i objektivni uvjeti.“ (Bratanić, 2000, str. 37)

1.3. Indikatori uspješnog odnosa između nastavnika i učenika u srednjoj školi

Gordon (1998) smatra da, s obzirom na to da ljudi nikada ne ostvaruju savršenstvo u onome što rade, svaki nastavnik može da unaprijedi odnose s mladima tako da oni postanu otvoreniji, brižljiviji, međuzavisniji, samostalniji i zadovoljniji. Da bi se nastavnici usavršavali, prema Gordonu (1998), potrebno je da nauče, primijene i uvježbaju mnoge vještine. Za većinu nastavnika one predstavljaju novinu. „Nastavnicima se ne može pomoći samo ukazivanjem na to da će biti uspješniji ako unaprijede svoj odnos s učenicima. Ovo je suviše apstraktno. Oni žele da znaju kako to

da učine. Mali broj nastavnika ulazi u učionicu s primjenljivim pogledom na međuljudske odnose tj. modelom koji mogu da koriste u sopstvenom ponašanju. Nije ni čudo što imaju teškoće u stvaranju i održavanju efikasnih odnosa sa učenicima. Svi nastavnici imaju izvjesna osjećanja u vezi s onim što učenici urade, kažu i njihov raspon se kreće od veoma prihvatljivih do veoma neprihvatljivih ponašanja“. (Gordon, 1998, str.18) Nadalje, Gordon (1998) navodi da su u školama prisutni nastavnici koji daju do znanja učenicima da njihova ponašanja nisu adekvatna. Takvi nastavnici imaju tendenciju da kritikuju. Oni postavljaju visoke standarde za svoje učenike, rijetko uživaju u nekonvencionalnom ponašanju. Učenici ih doživljavaju kao rigidne, zapovjedački nastrojene i previše stroge, te nastoje da ih izbjegnu ako je to moguće. Nastavnici koji su vrlo kritični obično vjeruju da će na taj način navesti učenike da postanu svjesni svog neprihvatljivog ponašanja, svojih grešaka i slabosti. Oni misle da učenici nisu dovoljno motivisani da ugone drugima ili su potpuno nesposobni za samokorekciju. Oni stoga vjeruju da, ako žele promjene kod učenika, one moraju da se iniciraju s polja. Obično je potpuno suprotno. „Kritikovanje, negativno procjenjivanje i drugi načini kojima se ističu slabosti imaju tendenciju da inhibiraju, a ne da iniciraju promjene. Mnogi učenici reaguju na ovakve nastavnike tako da ih se klonu, izbjegavajući svaki mogući rizik. Drugi se bune i svete, nastavljajući sa istim ponašanjem za koje znaju da će nervirati nastavnike da bi otkrili koliko daleko mogu da idu dok ne isprovociraju reakciju. Očigledno je da reakcije kao što su vrednovanje i kritikovanje zaustavljaju proces učenja.“ (Gordon, 1998, str.20) Prema Gordonu (1998), čak i najtolerantniji nastavnici priznaju da to ponekad nisu i da im je isto ponašanje u nekom trenutku prihvatljivo, a da već u sljedećem to prestaje da bude. Ljudi se s vremena na vrijeme mijenjaju u pogledu svog odnosa prema drugim ljudima. Sposobnost ljudi da prihvate druge ponekad se mijenja zbog nečega što se dešava unutar njih samih i što nema veze s drugima. Poenta je u tome da nastavnici nisu nepogrješive i bezosjećajne mašine. Zato što su ljudska bića, nastavnici se ponašaju i reaguju iz časa u čas, iz dana u dan. Biti čovjek neizbježno znači biti nedosljedan, drugačiji, promjenljiv i nepredvidiv. Nastavnik može da opazi isto ponašanje na dva potpuno različita načina u odnosu na dva različita učenika. Neki učenici su manje ili više simpatični nastavnicima. Uvijek će postojati individualne razlike, i uvijek će nastavnici prema nekim učenicima biti tolerantniji. Treća vrsta utjecaja na odnos prema učeniku, prema

Gordonu (1998), jeste utjecaj sredine ili situacije u kojoj se ponašanje odigrava. Kada se neko ponašanje dogodi na pogrešnom mjestu ili u pogrešno vrijeme, najverovatnije je da će ono biti neprihvatljivo, bez obzira na to što bi ono bilo suprotno pod nekim drugim okolnostima. „Ponekad su nastavnici prinuđeni da se pretvaraju da prihvataju neko ponašanje učenika koje im se ne sviđa. Što god da je uzrok ako se pretvarate da prihvatate neko ponašanje, a istinski to ne osjećate, povratna poruka koju dobijaju učenici bit će u najboljem slučaju konfuzija, a u najgorem laž. Jedna od glavnih tačaka spoticanja dobrih odnosa jeste nerazumijevanje koncepta posjedovanja problema. Aposlutni je imperativ da nastavnik nauči praviti razliku između onih problema koji pripadaju učenicima i njima stvaraju teškoće, i onih koji imaju neposredan konkretan utjecaj na nastavnika, tako što ometaju zadovoljenje njegovih potreba. Svi učenici imaju svoje životne probleme i uglavnom mogu da riješe većinu njih, a neke da privremeno odlože, kako bi mogli da se usredsrede na svoje školske obaveze. Ova sposobnost je bitna zato što samo u području bez problema podučavanje i učenje mogu biti uspješni.“ (Gordon, 1998, str.24)

Kyriacou (1998) navodi da pozitivan razredni ugođaj ovisi o vrsti odnosa koji se uspostavi prema učenicima. Učenici će najbolje učiti kad se taj odnos temelji na uzajamnom poštovanju i razumijevanju učenika i nastavnika. Uzajamno poštovanje uglavnom nastane kad učenici zaključe da su nastavnici stručni i da im je stalo do učenikova napretka. Također, u frontalnom i individualnom radu s učenicima nastavnici pokazuju poštovanje prema svim učenicima kao pojedincima s vlastitim potrebama. Razumijevanje se temelji na tome što nastavnici učenicima pokazuju da razumiju i cijene njihovo stajalište o mnogim pitanjima i iskustvima, školskim, društvenim i osobnim. Umijeća potrebna za uspostavu uzajamnog poštivanja i razumijevanja vrlo su cijenjena, a utječu i na opći ugođaj u cijeloj školi. Ona pridonose i nastavnikovoj odgojnoj funkciji i olakšavaju učenicima da se nastavnicima obrate kad imaju osobnih problema i poteškoća. Važno je, također, biti svjestan utjecaja koje nastavnikovo ponašanje može imati na učenike kao primjer ili uzor njihova ponašanja. Poistovjećivanje s nastavnikom osobito je izraženo u osnovnoj školi, no to vrijedi i za većinu srednjoškolaca. Učenici očekuju da nastavnici budu dobar primjer za ono što se očekuje od njih. Ako se zahtijeva urednost od učenika, tad i nastavnička ploča mora biti uredna. Ako nastavnici očekuju da se učenici ponašaju

uljudno, ni nastavnici ne bi smjeli gubiti živce ili biti zajedljivi prema njima. Jedna od poteškoća s kojom se suočavaju nastavnici početnici je znati da li, kako i kada se poslužiti humorom u nastavi i stupanj u kojem bi njihov odnos s učenicima trebao biti prijateljski. Razborita upotreba humora i vaš smisao za humor mogu pripomoći u uspostavi razumijevanja i pozitivnog razrednog ugođaja. Humor može poslužiti u cijelom nizu situacija, npr. ako se želi pokazati zabavnija strana nastave, ili se našaliti na vlastiti račun. Humorom se može oraspoložiti zabrinutog učenika. Sposobnost da se u razredu uspostavi uzajamno poštovanje i razumijevanje, da se služi umjerenom dozom humora i da uspostavi prijateljski odnos, ali ne i suviše prisan odnos, zahtijeva od nastavnika veliku osjetljivost za društveni aspekt odnosa s učenicima (Kyriacou, 1997).

Jensen (2003) navodi deset temeljnih elemenata za izgradnju bliskog odnosa s učenicima i čvrstih odnosa na dugi rok, a to su:

1. **Volite sami sebe** - kako biste mogli brinuti o drugima, morate se brinuti o sebi. Ne možete dati ono što sami ne dobivate. Učenici su vrlo revni opažači. Samo ako vi poštujete sami sebe, oni će osjećati da ste vrijedni poštovanja.
2. **Učite o svojim učenicima** - upoznajte učenike pojedinačno. Neka ispune kartice u kojima daju podatke o sebi: gdje su rođeni, koliko imaju braće i sestara ili kućnih ljubimaca, ko ga vole, šta im se sviđa, a šta ne, koji su im strahovi, brige i problemi. Dva najvažnija pitanja koja im možete postaviti: kako im je biti učenik i što im je važno.
3. **Cijenite svoje učenike** - razumite pritiske i teškoće učeničkog života. Znajte koju vrstu napora i hrabrosti treba imati da bi se uopće preživio dan. Otkrijte koliko vaši učenici osjećaju pritisak od kolega. Saznajte kakve akademske pritiske osjećaju. Kako biste to uspjeli, trebate uložiti poseban napor da biste slušali bez prosuđivanja.
4. **Odajte priznanje svojim učenicima** - zahvalite im na malim stvarima. Cijenite svaku, pa i najmanju stvar koju učine. Dajte verbalnu pohvalu, pišite poruke, dijelite zagrljaje, smiješak, tople geste. Dajte im do znanja da su vam posebni i da vam je dosta drago što ih poznajete.
5. **Slušajte svoje učenike** - većina učenika smatra da ih niko ne sluša, ni roditelji, ni nastavnici, niti njihovi prijatelji. Oslobodite vrijeme u razredu učenicima da govore o svom životu, radostima ili problemima. Čak i naizgled male stvari

su velike. Možete li svojim učenicima biti par ušiju „bez određenog dnevnog reda“ stvarni slušatelj otvorenog uma i srca, bit ćete jedna od najvećih dragocjenosti u njihovom životu.

6. **Činite male ustupke** - činite određene usluge. Donesite u razred popularnu muziku. Činite stvari koje mogu biti značajne, čak i ako to znači raspuštanje razreda trideset sekundi ranije, ili izostavljanje domaće zadaće preko praznika. Sve pomaže.
7. **Uključite svoje učenike i dajte im važnost** - pitajte ih šta misle. Dopustite im da sudjeluju u donošenju odluka. Dajte im da biraju kako će nešto činiti sve dok su spremni davati rezultate. Aktivno tražite njihove savjete. Sastavite savjetodavni odbor razreda. Pomozite učenicima da se osjećaju važno.
8. **Poštujte učenike** - nikad se ne koristite podcjenjivanjem. Izbjegnite svaki sarkazam. Nagradite odluke učenika. Dajte im više odgovornosti čim je to moguće. Dosljedno provodite pravila, smjernice i dogovore. Održavajte svoja obećanja.
9. **Učenike tretirajte kao „mogućnost“** - svakog učenika tretirajte kao potencijalni uspjeh, a ne kao prošlu zabilješku. Uzmite u obzir to kako su sjajni, čak i ako to nije očito u ovom trenutku, ili je sada prikriveno.
10. **Budite otvoreni s učenicima** - podijelite informacije o sebi, tako da vas učenici upoznaju. Govorite o vlastitim radostima, uspjesima i izazovima. Učenicima predstavljajte veliku priliku da uče o životu odraslih. (Jensen, 2003, str. 298)

Jednom kad se uspostavi početna veza s učenicima može se započeti izgrađivati odnos s njima. Razina reagiranja u razredu reći će koliko su nastavnici u tome uspješni. Nastavnici bi trebali biti uključeni u potrebe učenika koje se stalno mijenjaju. Vjerojatno će najvažnija povratna informacija od učenika biti neverbalni, položaj tijela, disanje, tonalitet, tempo, geste itd. Ključno je pratiti ta ponašanja, jer ih većina ljudi nije svjesna. To znači da su oni najtačniji pokazatelji toga gdje ste u odnosu s drugima.

II Metodološki okvir istraživanja

2.1. Definiranje problema

Među nastavnicima i učenicima razvijaju se međusobni i radni odnosi koji tvore značajan sistem psiho-socijalnih uvjeta nastave i značajno utječu na osjećanje i djelovanje subjekata i na cjelokupan tijek i učinkovitost nastave. Posebno značajni su „1. odnosi sa nastavnikom, 2. odnos prema predmetnom sadržaju, 3. odnosi s drugim učenicima i 4. odnos prema samima sebi“. (Jensen, 2003, str. 298) Odnose stvaraju nastavnici i učenici, ali pri tome ipak veću ulogu imaju nastavnici. Oni imaju i veće mogućnosti utjecanja na odnose nego učenici. Vrlo je značajno da nastavnici učenike razumiju i prihvate ljudski blisko i kao suradnike. Ljudi svakodnevno stupaju u različite interakcijske odnose s drugim ljudima. Posebno je specifičan odnos između nastavnika i učenika. Za razliku od osobnog odnosa odnos između nastavnika i učenika je profesionalno-društveni odnos. Objektivniji je i više zasnovan na racionalnom momentu. Pretežno je rezultat stjecanja okolnosti. Njegova trajnost ovisi o njegovom cilju i neovisna je o promjeni privlačnosti. Takav odnos je hijerarhičan te je ispunjen latentnom agresijom. Prema Bratanić (2000), specifičnost odnosa odgajatelj-odgajanik ogleda se u prožetosti profesionalnog i osobnog odnosa, u neravnopravnosti sudionika i poteškoća u ostvarivanju reciprociteta. Ako se uzme u obzir specifičnost adolescentnog perioda (kriza identiteta, kriza autoriteta, normativna kriza), sasvim je jasno da odnos između nastavnika i učenika može da bude i narušen.

2.2. Značaj problema

- a) **Teorijski značaj** - istraživanje ove problematike može biti značajan doprinos dosadašnjim teorijskim shvatanjima na temu „odnos nastavnik-učenik“, te time predstavljati prilog za razvoj teorijskih modela unutar onog dijela školske pedagogije kao discipline koji se posebno odnosi na srednju školu.
- b) **Praktični značaj** - poboljšati odnos između nastavnika i učenika, poboljšati razrednu klimu, odnosno poboljšati saradnju između nastavnika i učenika što može utjecati na uspjeh učenika u učenju i sam odnos prema nastavnom

predmetu. Time se daje doprinos daljnjem didaktičko-metodičkom oblikovanju nastavnog procesa u našoj srednjoj školi, što je kod nas još uvijek veliki problem.

- c) **Društveni značaj** - ukoliko se poboljša odnos na relaciji nastavnik-učenik, moguće je poboljšanje školskog uspjeha, time će i društvo napredovati, jer je imperativ vremena u kojemu živimo “društvo znanja”.

2.3. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati učeničku percepciju odnosa koji prevladavaju na relaciji nastavnik- učenik s obzirom na školski uspjeh:

1. Ispitati učeničku percepciju odnosa koji prevladavaju u nastavnom procesu na relaciji između nastavnika i učenika.
2. Ispitati učeničku percepciju odnosa koji prevladavaju u nastavnom procesu na relaciji između nastavnika i učenika s obzirom na školski uspjeh.
3. Ispitati što učenici osjećaju prema svojim nastavnicima.

2.4. Hipoteze

1. Pretpostavlja se da učenici srednje škole odnos između nastavnika i učenika percipiraju kao pozitivan.
2. Pretpostavlja se da ne postoji statistički značajna u percepciji odnosa između nastavnika i učenika s obzirom na školski uspjeh.
3. Pretpostavlja se da učenici srednje škole prema svojim nastavnicima osjećaju poštovanje.

2.5. Uzorak

Uzorak su činili učenici srednjih škola na području Zeničko-dobojskog kantona. Zbog ekonomičnosti, pristupilo se odabiru prigodnog uzorka kojeg su činili učenici Gimnazije „Musa Ćazim Ćatić“ Tešanj, „Druge gimnazije“ Zenica, Gimnazije „Rizah Odžević“ Zavidovići, Srednje tehničke škole Tešanj, Srednje mješovite škole Tešanj, Stručne industrijske škole Zenica i Ekonomske škole Zenica.

Veličina uzorka je 240 učenika, različitog socio-ekonomskog statusa, iz ruralnih i urbanih područja.

2.6. Metode, tehnike i postupci istraživanja

U istraživanju se koristila deskriptivna metoda. U sklopu deskriptivne metode primijenjena je tehnika ankete. U istraživanju su se koristili postupci anketiranja i statistički postupci obrade podataka (procenti, hi-kvadrat).

2.7. Instrumenti

Za potrebe ovog istraživanja koristili su se sljedeći instrumenti:

1. Socio-demografski upitnik napravljen za potrebe istraživanja. U upitniku se nalaze pitanja koja se odnose na sljedeće varijable: na spol, hronološka dob, vrsta škole, školski uspjeh.
2. AUU-anketni upitnik za učenike sačinjen od skala procjene (modifikovana forma skale o odnosu nastavnik-učenik je preuzeta od Martina Kramara, koja ima 9 tvrdnji koje se odnose na mišljenje učenika o odnosu koji prevladava između nastavnika i učenika.

2.8. Organizacija i tok istraživanja

Istraživanje na temu „Učenička percepcija odnosa između nastavnika i učenika u srednjoj školi“ sprovedeno je školske 2010/2011, u mjesecu maju, uz lično prisustvo. U istraživanju su učestvovali učenici prve i druge smjene. Ispitanici su zamoljeni da pažljivo pročitaju uputu, te da budu što iskreniji u svojim odgovorima, budući da je ispitivanje anonimno. Vrijeme rada nije bilo ograničeno, a u prosjeku je trajalo 30 minuta.

III Analiza i interpretacija rezultata

3.1. Učenička percepcija odnosa nastavnik-učenik

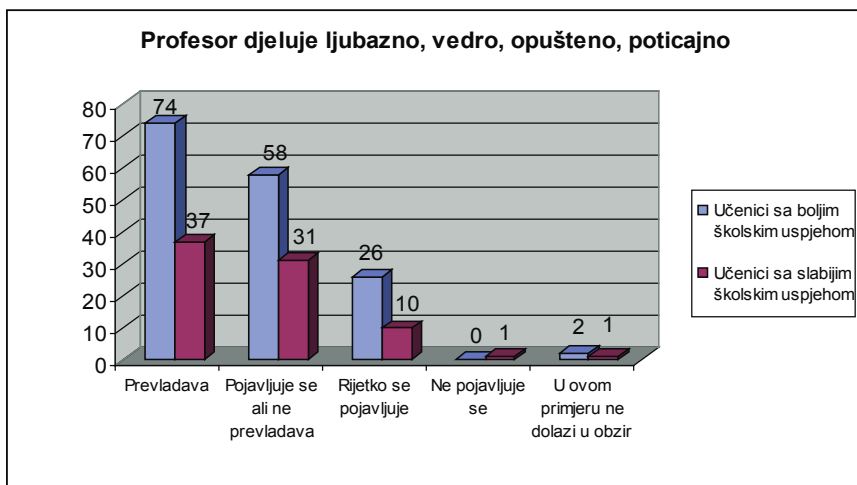
Problem odnosa između nastavnika i učenika vrlo je star i javlja se od same pojave nastavnika i nastavnica. Isto onako kako se razvijalo društvo, kako su se razvijali i odnosi u njemu, tako su se odnosi između nastavnika i učenika mijenjali. Prvi zadatak istraživanja je bio ispitati učeničku percepciju odnosa s profesorom. U tabeli su prikazane tvrdnje koje se odnose na odnos profesor-učenik. Modifikovana forma skale o odnosu nastavnik-učenik je preuzeta od Martina Kramara, koja ima 9 tvrdnji koje se odnose na mišljenje učenika o odnosu koji prevladava između nastavnika i učenika.

Tabela : Percepcija odnosa nastavnik-učenik

Tvrdnje	Prevladava		Pojavljuje se, ali ne prevladava		Rijetko se pojavljuje		Ne pojavljuje se		U ovom primjeru ne dolazi u obzir	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1. Profesor djeluje ljubazno, vedro, opušteno, poticajno	111	46,25 %	89	37,08 %	36	15 %	1	0,42 %	3	1,25 %
2. Profesor traži kontakte s učenicima, nagovara ih te uspostavlja neverbalni kontakt s njima	56	23,33 %	49	20,42 %	66	27,5 %	48	20 %	21	8,75 %
3. Profesor se prema učenicima odnosi kao prema suradnicima	76	31,67 %	70	29,17 %	61	25,42 %	20	8,33 %	13	5,41 %
4. Profesor se odaziva na poticaje učenika učenike potiče na sudjelovanje, prihvata poglede učenika	99	41,25 %	73	30,42 %	49	20,42 %	17	7,08 %	2	0,83 %
5. Profesor ima strpljenja za zbunjenost i greške učenika	93	38,75 %	85	35,42 %	45	18,75 %	9	3,75 %	8	3,33 %
6. Profesor omogućava učenicima sudjelovanje, daje im mogućnost govora, učenike sluša	139	57,92 %	75	31,25 %	22	9,17 %	2	0,83 %	2	0,83 %

7. Prijedloge i tvrdnje učenika uključuje u tijek nastave i njene rezultate	83	34,58 %	82	34,17 %	52	21,67 %	13	5,42 %	10	4,17 %
8. Profesor djeluje hladno, napeto, pokreće i izaziva konflikte s učenicima i među učenicima	17	7,08 %	33	13,75 %	72	30 %	75	31,25 %	43	17,92 %
9. Ne obazire se na želje, prijedloge i inicijative učenika, učenike diskriminira, u događanje uključuje samo bolje učenike	35	14,58 %	41	17,08 %	74	30,83 %	53	22,08 %	37	15,42 %

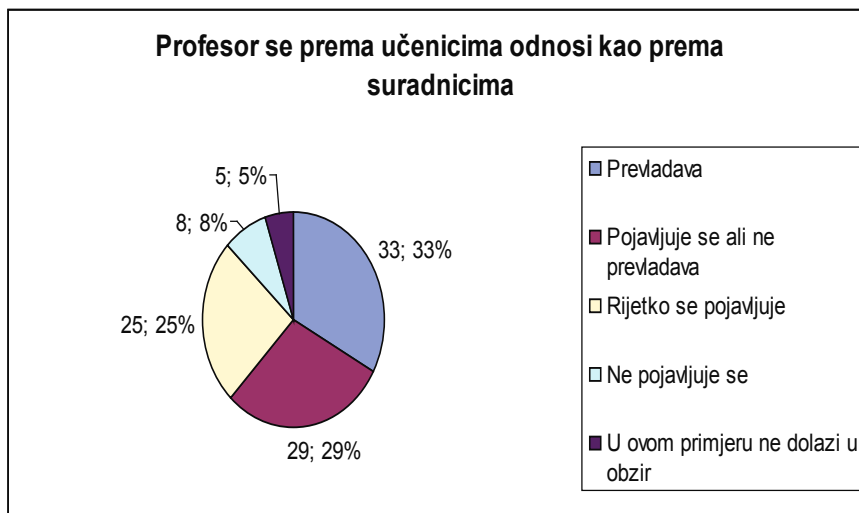
Iz tabele je vidljivo da većina učenika tj. 46,25% smatra da prevladava da profesor djeluje ljubazno, vedro, opušteno, 37,08% smatra da se pojavljuje da profesor djeluje ljubazno vedro opušteno, ali ne prevladava, da se rijetko pojavljuje smatra 15 % učenika i neznatan broj učenika tj. manje od 2 % smatra da nije prisutna ljubaznost, vedrina i opuštenost od strane profesora. U grafikonu 1 su rezultati predstavljeni grafički na prvu tvrdnju.

Grafikon 1. Profesor djeluje ljubazno, vedro, opušteno

Dobivena vrijednost χ^2 uz Yates-ovu korekciju (df=4; 9,49) iznosi 5,15 te pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u mišljenju učenika s obzirom na školski uspjeh.

Na tvrdnju broj tri učenici odgovaraju:

Grafikon 2. Profesor se prema učenicima odnosi kao prema suradnicima

Na tvrdnju broj tri učenici odgovaraju da prevladava da se nastavnici odnose prema učenicima kao prema saradnicima, 31,67% učenika, 29,17% učenika smatra da se pojavljuje, ali ne prevladava, rijetko se pojavljuje smatra 25,42% učenika, dok 13,74 % učenika smatra da se nastavnici ne ophode prema učenicima kao prema saradnicima.

Također, iz tabele je vidljivo da većina učenika smatra (71,67%) da se profesor odaziva na poticaje učenika, učenike potiče na sudjelovanje, prihvata poglede učenika.

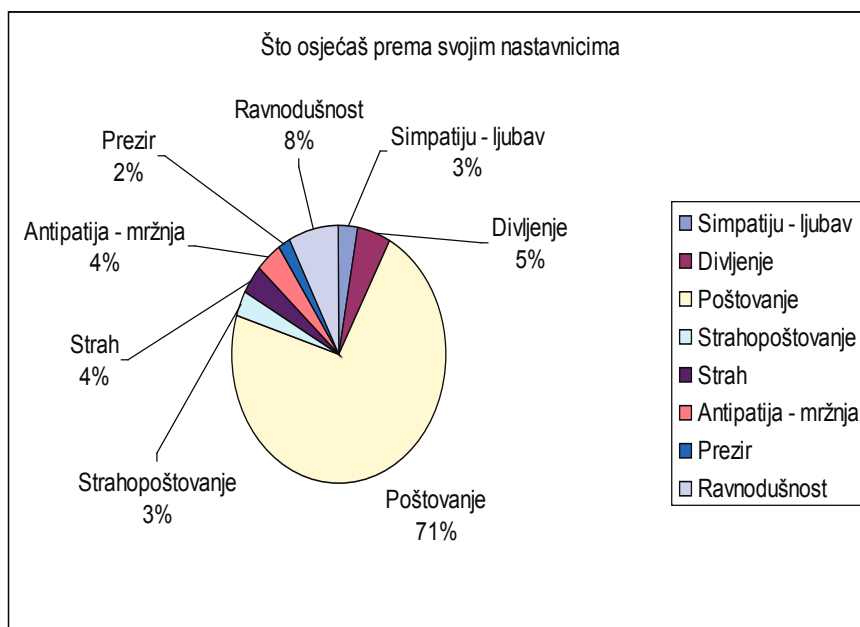
Da profesor ima strpljenja za zbunjenost i greške učenika, smatra 74, 2 % učenika, također, profesor omogućava učenicima sudjelovanje, daje im mogućnost govora, učenike sluša smatra 89,17 % učenika. Prijedloge i tvrdnje učenika uključuje u tok nastave i njene rezultate smatra 68,75% učenika. Da profesor djeluje hladno, napeto, pokreće i izaziva konflikte s učenicima i među učenicima, smatra 20, 83 % učenika, dok ostali učenici smatraju da se ne pojavljuje da profesor djeluje hladno i napeto. Prema mišljenju učenika, na stvaranje pozitivnog odnosa između učenika i profesora najviše utječe: ravnopravan odnos prema svim učenicima (25,42%), spremnost profesora da pomogne učeniku (24,58%), zatim razumijevanje i

poštivanje ličnosti učenika (16,25%), prisan i topao odnos profesora prema učeniku. Na posljednjem se mjestu nalazi zanimljivo izlaganje profesora (10,58%) i objektivno ocjenjivanje (10,58%).

Iz navedenih rezultata može se vidjeti da prevladava pozitivan odnos na relaciji nastavnik-učenik, učenici percipiraju svoje nastavnike kao ljubazne, vedre, opušteno, spremne na saradnju. Također, je evidentno da ne postoji statistički značajna razlika u percepciji odnosa između nastavnika i učenika s obzirom na školski uspjeh.

3.2. Emocije prema nastavnicima

Treći zadatak istraživanja je bio ispitati što učenici osjećaju prema svojim nastavnicima. Pitanje koje se odnosilo na četvrti zadatak istraživanja jeste pitanje broj 8. Rezultati su predstavljeni grafički:

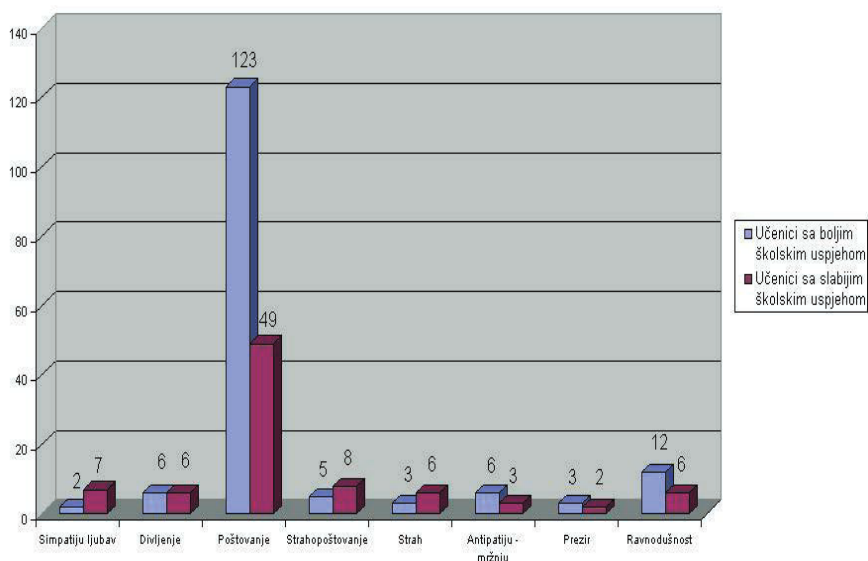

Grafikon 2. Što osjećaš prema svojim nastavnicima

Na grafikonu 2 je vidljivo da većina učenika (71%) osjeća prema svojim nastavnicima poštovanje, zatim ravnodušnost (8%), divljenje (5%), strah i mržnju (4%) , strahopoštovanje i simpatiju (3%) te prezir 2% učenika. S druge strane, na tvrdnju br.49 : “Profesor me voli kao osobu“ 40,83% učenika se potpuno i uglavnom slaže, profesori vole učenike , 42,5% učenika nije sigurno da profesori vole učenike, dok se 7% učenika, uglavnom, i uopće ne slaže da profesori vole učenike. Vidljivo je da učenici nisu sigurni da nastavnici vole svoje učenike.

Postavlja se pitanje postoji li razlika u osjećanjima prema nastavnicima s obzirom na školski uspjeh.

Šta osjećaš prema svojim nastavnicima?

Na grafikonu 3. Što osjećaš prema svojim nastavnicima

Dobivena vrijednost χ^2 uz Yates-ovu korekciju ($df=7$; 14,1) iznosi 15,15 te pokazuje da postoji statistički značajna razlika u mišljenju učenika s obzirom na školski uspjeh u vezi s osjećanjima prema nastavnicima. Odnosi između nastavnika se moraju temeljiti na ljubavi i poštovanju, koji doprinose i stvaraju uvjete za kvalitetnu nastavu i uspjeh u učenju.

Zaključak

Učenici percipiraju svoje nastavnike kao vedre, opuštene, ljubazne osobe. Većina nastavnika se prema učenicima odnosi kao prema suradnicima. Prema mišljenju učenika nastavnici se odazivaju na poticaje učenika, te učenike potiču na sudjelovanje. Nastavnici, također, imaju strpljenja za zbunjenost i greške učenika. Nastavnici omogućuju učenicima sudjelovanje, daju im mogućnost govora. Prema mišljenju učenika na stvaranje pozitivnog odnosa između učenika i nastavnika najviše utječe: ravnopravan odnos prema svim učenicima (25,42%), spremnost nastavnika da pomogne učeniku (24,58%), zatim razumijevanje i poštivanje ličnosti učenika (16,25%), prislan i topao odnos nastavnika prema učeniku. Na posljednjem se mjestu nalazi zanimljivo izlaganje nastavnika (10,58%) i objektivno ocjenjivanje (10,58%). Time je potvrđena i prva hipoteza kojom se pretpostavljalo da učenici percipiraju pozitivan odnos na realciji nastavnik-učenik. Ne postoji statistički značajna razlika u percepciji odnosa između nastavnika i učenika ako se uzme u obzir školski uspjeh, te je potvrđena i druga hipoteza.

Većina učenika (71%) osjeća prema svojim nastavnicima poštovanje, zatim ravnodušnost (8%), divljenje (5%), strah i mržnju (4%), strahopoštovanje i simpatiju (3%) te prezir 2% učenika. Potvrđuje se i treća hipoteza kojom se pretpostavljalo da učenici prema svojim nastavnicima osjećaju poštovanje. Odnosi između nastavnika i učenika se moraju temeljiti na ljubavi i poštovanju, koji doprinose i stvaraju uvjete za kvalitetnu nastavu i uspjeh u učenju. Neophodno je da nastavnici neprestano rade samoevaluaciju svoga rada, da preispituju svoju ulogu i vrše korekciju svoga rada. Jedino tako može se doći do uspjeha u odgojno-obrazovnom procesu.

Literatura

- Bratanić, M. (2000), *Mikropedagogija*, interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja, Zagreb: Školska knjiga;
- Bandur, V. (1985), *Učenik u nastavnom procesu*, Sarajevo: Veselin Masleša;
- Bratanić, M., Marišić, T. (2002), *Povezanost motivacije učenika sa stavovima prema nastavniku*, str.1-12;
- Glasser, W. (1994), *Kvalitetna škola*, Zagreb: Educa;

- Gordon, T. (1998), *Kako biti uspješan nastavnik*, Beograd: Kreativni centar;
- Green, B. (1996), *Nove paradigme za stvaranje kvalitetnih škola*, Zagreb: Alinea;
- Jensen, E. (2003), *Super-nastava*, Zagreb: Educa;
- Kyriacou, C.(1997), *Temeljna nastavna umijeća*, Zagreb: Educa;
- Lekić, M. (1956), *O odnosima između nastavnika i učenika*, Beograd: Pedagoško društvo Srbije;
- Musić, H. (2007), „Filozofsko-sociološki aspekti odnosa između učenika i nastavnika“, *Didaktički putokazi*, br.45(13), str.31-39;
- Muminović, H. (1998), *Mogućnost efikasnijeg učenja u nastavi*, Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo;
- Slatina, M.(1998), *Nastavni metod*, Sarajevo: Filozofski fakultet;
- Suzić, N. (1995), *Osobine nastavnika i odnos učenika prema nastavi*, Banja Luka: Narodna univerzitetska biblioteka „Petar Kočić“
- Suzić, N. (2000), „Faktorska analiza odnosa učenika i nastavnika“, *Časopis za humanističke i društvene nauke*, br.2, str.239-253;

SEMIOTIKA RENESANSNOG STEĆKA

Sažetak

Rad se bavi semiotikom „stećaka“ i interpretacijom njihovog sadržaja u kontekstu istorijskog, nacionalnog i prostornog identiteta sa posebnim naglaskom na mogućnosti refleksije ovih sadržaja i njihovih značenja na planu trenutnog, kako individualnog tako i kolektivnog identiteta.

Ključne riječi: *semiotika, stećci, diskurs, semiosfera, socijalna interakcija*

Summary

The paper deals with the semiotics of ‘stećak’ (traditional Bosnian monuments) and the interpretation of their content in the context of the historical, national and spacial identity with special attention paid to the possibility of reflection of these contents and their importance in the face of momentary as well as individual and collective identity.

Key words: *semiotics, monuments, discourse, semioshpere, social interaction*

Uvod

Stećci predstavljaju i vremenski i prostorno jasno definiran specifikum Balkana. Period njihovog nastanka lociran je vremenski u srednjem vijeku, a prostorno na području srednjovjekovne Bosne i njenog političkog (čitaj vojnog) i idejnog uticaja.¹ Stećci predstavljaju nadgrobne spomenike, u narodu poznatije kao «bilig», što je od strane pojedinih autora tumačeno kao dokaz njihove katastarske funkcije (ovoj tezi su posebno bili skloni prosocijalistički orijentirani

¹ O stećcima na području Srbije i Crne Gore u: Sergejevski, D. (1952). *Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*. Narodna knjiga. Cetinje.

O stećcima u Dalmaciji vidi u: Benac, A. (1953). „Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća“. *Analiz Historijskog instituta jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. Dubrovnik.

O stećcima na području Like i Slavonije u: Horvat, A. (1951). „O stećcima na području Hrvatske“. *Historijski zbornik*. Zagreb.

autori), što se čini manje vjerovatnim, u odnosu na postavku kako im je funkcija bila označavanje grobnih lokacija, te su u skladu sa tom funkcijom u narodu postali poznati kao bilig ili biljeg. Broj stećaka varira u odnosu na istraživače, koji su ih popisivali između 70.000 i 80.000, od čega je 7-8% (1080) onih stećaka, koji na sebi nose uklesan tekst, što u formi ikonografskih prikaza, što, istina u znatno manjoj mjeri, u vidu pisanog teksta, na, za to vrijeme, specifičnoj glagoljici.

Samo porijeklo, s obzirom na izvorno autorstvo stećaka u kulturološkom smislu, nije definitivno utvrđeno, i postoje različita sporenja između autora o tom pitanju. Neki od autora koji se bave ovom problematikom zastupaju stajalište prema kome su stećci naslijeđe bogumilske tradicije (Jalimam), na prostorima srednjevjekovne Bosne, vezujući ih za «heretičku» Crkvu Bosansku, sa svim njenim specifičnostima, dok drugi (Malckolm i sl.) niječu povezanost stećaka sa bogumilstvom², te iznose stajalište kako bogumilstva u Bosni nije niti bilo, barem ne u takvim razmjerama da bi se moglo govoriti o njegovom rasprostranjenom uticaju na području srednjevjekovne Bosne, a posebice ne u okviru idejno-religijske orijentacije vodeće vlastele, kojoj se pripisuje najveći broj ispisanih stećaka.³

U jednom periodu istraživanja stećaka tragalos se za uticajima iz okruženja, te se pretpostavljao romanski uticaj, za koji se ubrzo kroz ozbiljnija istraživanja ustanovilo da je preuranjeno pretpostavljen.⁴ S druge strane, špekulisalo se i sa tradicijama staroslavenske kulture, što je posebice prisutno u radovima Sergejevskog.⁵ Istorijski odnos prema stećcima značajno je varirao u odnosu na politička raspoloženja i to od pokušaja potpunog obezvrjeđivanja njihove vrijednosti, kako istorijske, tako i umjetničke i kulturološke, što je bilo specifično za odnos stranih sila, kao što su rimski papa, ugarski kralj i austrougarska vlast, ali ne manje prisutno i kod domaćih autora⁶, pa do uzdizanja njihove umjetničke vrijednosti u radovima

² Naime, nigdje drugdje u okvirima bogumilske tradicije ne susrećemo ništa slično stećcima

³ o eventualnom prisustvu bogumilstva ili njegovom uticaju na ovim područjima pišu i Solovjev, A. (1948). „Jesu li bogomili poštovali krst?“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Nova serija. No. III. Sarajevo., te Stričević, Đ. (1962). *Danas*. Beograd.

⁴ vidi u Benac, A. (1963). *Stećci*. Prosveta. XXXV. Beograd.

⁵ vidi u. Sergejevski, D. (1952). *Srednjevjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću*. Narodna knjiga. Setinje.

⁶ posebno Dvorniković, V. (1939). *Karakterologija Jugoslovena*. Geca Kon. Beograd., te Katić, L. (1954). *Stećci u Imotskoj Krajini*. Starohrvatska prosvjeta. Zagreb.

Krleže, te posebice autentičnosti i originalnosti umjetničkog izraza kod Bihaljina⁷, ali i generalne kulturološko, religijsko i nacionalne vrijednosti stećaka kao svjedoka opstojnosti specifične autohtone kulture na ovim prostorima, što se ogleda kroz stalna i kroz istoriju učestalo opetovana svojatanja, u političkom, nacionalnom i svakom drugom kontekstu, odgovarajućim, nacionalnim apetitima i teritorijalnim pretenzijama, pri čemu se čini kako uloga stećaka ipak zasluženno nosi epitet katasterskih «biliga», barem kada je ova vrsta interpretacije u pitanju, a u odnosu na prostorno lociranje stećaka, koje se ne može svesti na granice niti jednog od nacionalnih entiteta, kako su u skorijoj povijesti određeni. Pri tome se očito namjerno ispušta iz vida činjenica kako nacionalni identiteti, kakve danas poznajemo, u periodu nastanka stećaka nije moguće identificirati, te samim tim, bilo kakve pretenzije teritorijalne prirode, koje bi počivale na rasprostranjenosti stećaka i autohtonosti njihovih tvoraca nemaju ozbiljnu istorijsku težinu niti argumentaciju. Time se otvara jedan od segmenata stalne aktuelnosti stećaka i njihovog vanvremenskog uticaja. Drugi segment predstavlja kulturološko određenje stećaka u okviru njihove specifične i autohtone semantike u vremenu u kome su nastajali, a u odnosu na kulturološka obilježja okruženja i šire (misli se na srednjevjekovnu Europu). Treći segment se ogleda u prerastanju stećaka u obilježje semiozisa, koji prevazilazi vremensku dimenziju i vezuje se za prostor i evoluciju stećaka kroz kulture, koje su se u vremenu nizale na tom prostoru, prožimajući ih po vertikali, kroz kontinuum prevođenja iz semantike teksta jedne kulture u tekst druge, poprimajući obilježje simbola, svih kultura koje su izrastale na ovome prostoru.

Stećci, renesansa prije renesanse ili renesansa bez renesanse

Kao što je prethodno u tekstu navedeno, stećci su nastajali u periodu srednjega vijeka. U periodu u kome se locira renesansa na području Europe tadašnja Bosna je već uveliko pod okriljem Osmanskog carstva, te je Bosna odvojena u kulturološkom smislu od ostatka Europe, što je izdvaja od procesa specifičnih za renesansu, te je opštevladajući stav, kako se na području Bosne renesansa nije niti desila. Izdvojimo li osnovne postulate na koji počiva renesansa, vidjet ćemo da je njen diskurs određen slijedećim orijentacijama: orijentacija ka slobodi, orijentacija ka čovjeku, ka životu i životnom i

⁷ Bihaljin, M.O. (1963). *Plastika bogumila. Stećci*. Prosveta. Beograd.

generalnom optimizmu, te orijentacija ka prirodi. Ove su orijentacije okosnica renesanse, barem kada je u pitanju njen idealni prototip, nadasve definisan čisto teorijski, jer je u svakodnevnom življenju toga vremena postojalo niz značajnih odstupanja od ovih orijentacija, te preferiranje jednih spram drugih, zavisno od kulture u kojoj se ovi procesi posmatraju. Iako se renesansa događa nakon nastanka stećaka, za stećke je specifično orijentisanje upravo prema ovim kvalitetima, što nas navodi na drsku konstataciju, da se sa stećcima desila renesansa prije renesanse ili bez nje. Naime, pošto motivi stećaka prvenstveno govore o načinu življenja njihovih tvoraca, njihovom sistemu vrijednosti i životne orijentacije, oni neminovno predstavljaju značajan trag, svjedočanstvo kulture koju prezentiraju.

Ikonografski prikazi i njihove kompozicije pretežno prikazuju scene iz lova, svetkovina, turnira, narodnog veselja, svakodnevnog življenja i djelovanja, zračeci upadljivim optimizmom i životnošću, povezanošću sa prirodom, u vremenu u kojem je ostatak Europe, uronjen u kult smrti i mračnjaštva, srednjovjekovnim stećkom dominira kult života, prirodnosti i optimizma postojanog i gordog čovjeka, svjesnog svoje prolaznosti, ali i svoje uloge u prostor-vremenu. To primjećuje i Krleža⁸: «Od hiljadu i hiljadu ljudskih ruku, na ovim monolitima nijedna nije sklopljena u predsmrtnoj molitvi. Nijedan bogumilski lik ne kleči pred autoritetom religioznih nadzemaljskih i ovozemaljskih simbola.» Za njega je to bastion slobode, savjesti i uvjerenja. Pri tome on, nažalost, preudicira da se radi o bogumilskim likovima. I doista, likovi sa stećaka po pravilu svjedoče o gordom, slobodnom čovjeku, spremnom na krajnje žrtve u odbrani svoje slobode i principa vlastitog življenja i svjetonazora. No, ne radi se o paganskom odnosu, kako bi mnogi autori željeli prikazati ovaj za tadašnje vrijeme nespecifičan diskurs. Radi se o «dobrijem krstjanima», kako sebe tadašnji stanovnici nazivaju, pri čemu tekstovi, koji se javljaju na stećcima, upravo svjedoče osnovne postulate kršćanskog svjetonazora u domeni sistema vrijednosti i njegovog promoviranja, ali i konstatacija o njegovoj slabašnoj promidžbi u stvarnom životu⁹. Također, pri označavanju vremena

⁸ Krleža, M. (1950). *Izložba jugoslovenskog slikarstva i plastike*. Umetnost. Beograd.

⁹ Zapis sa stećka u Radimlju kod Stoca, 1167 godina: *Zašto me mati rodi? Jer ovdje ima vislje laznog suncevog zlata no snova, vislje vjetra no dobrijeh riječi, vislje praznine no ljubavi, vislje lazi no istine, vislje uzimanja no davanja*. Podvučene riječi predstavljaju okosnicu hrišćanskog diskursa a ne paganskog, usmjerene su ka univerzalnim idealima, a ne materijalnoj blagodeti.

rabi se izraz *ljeta Gospodnjeg* računatog prema Hristovom rođenju, pri čemu treba imati na umu da se radi o neformalnom i neslužbenom tekstu, te bi bilo neozbiljno na bilo koji drugi način ovakav odnos prema historicitetu tumačiti drugačije već unutar opšte vladajućeg diskursa, što kulturu iz koje stećci potiču, neminovno vezuje za kulturu kršćanstva.¹⁰

Stećci cjelokupnom tekstualnošću svjedoče o življenju života, u skladu čovjeka sa samim sobom i sa prirodom, uz jasan uvid o prolaznosti i uprkos njemu, upozoravajući na njega i na njemu gradeći zahtjev za univerzalnim vrijednostima i čovječnošću¹¹. Šta više, svijest o prolaznosti i konačnosti konstantno je prisutna i to veoma često uz snažnu dozu ka vlastitom položaju usmjerenog humora, ali i konstataciji kako i onaj koji čita treba da se nada sličnoj sudbini, upozoravajući na neophodnost ispravnog življenja, gotovo po pravilu usmjerenog na poziv ka vrlinama i promicanju univerzalnih vrijednosti, u odnosu na promišljanje o ljudskoj konačnosti.

Čest motiv predstavlja, također, i prisustvo prosvjetiteljske knjige na stećcima, što je jedna od orijentacija koje ukazuju na diskurs blizak renesansi, koji naglašava važnost prosvijećenosti i naukovanja. Kritički bi djelovale konstatacije pojedinih autora u vezi s načinom na koji interpretiraju nezgrapnost slova, u kontekstu ne pridavanja značaja pismenosti u tom vremenu na prostorima nastanka stećaka. Logičnijom se pak čini postavka, kako klesari koji su urezivali tekst na stećku nisu bili pismeni, shodno tome da se radi o običnom puku, te da je tekst bio prenošen precrtavanjem sa pergamenta, pri čemu je za nepismenog klesara svako slovo predstavljalo sliku za sebe, oni riječi dakle nisu čitali i prepisivali već precrtavali, te stoga nailazimo na nagle prekide teksta i prenošenje dijelova riječi bez vođenja računa o rasporedu riječi u prostoru. Na osnovu nepismenosti klesara toga vremena ne bismo smjeli stvarati predstavu o lociranju pismenosti u kulturi tvoraca stećaka, posebice stoga što su sami natpisi itekako nabijeni gnozmom i dubokim promišljanjima o smislu i postojanju, pa čak i do ozbiljnih zamišljenih rasprava sa Bogom,

¹⁰ O značaju percepcije i izražavanja vremena, te lociranju vremena unutar diskursa jedne kulture vidjeti u Špengler, O. (1923). *Der Untergang des Abendlandes*. C.H.Becksche Verlagsbuchhandlung. Muenchen.

¹¹ Humsko, Foča, 1174: *Zivjeh mirno, Boga molec i zla ne mislec.*; Donja Zgošća, Kakanj, 1402: *I dervo mojze bit ogromno ko hum, al listje mu pajda uz korijenje. Kuda ijdeš človječe? Zar ti je vetja pamet u noghama no u glavji?* I sl., te česti prikazi obraćanja Bogu u potrazi za pravdom i odgovorima univerzalnog karaktera i smisla.

koje se u današnjem konstruktivnom religioznosti svakako posmatraju kao jedan od afirmativnih pokazatelja religijskog osjećanja i vjerovanja, te njegovog dubokog upliva na svakodnevni život, ali isto tako ukazuju u odnosu na vrijeme nastanka stećaka na jedan drugačiji vid komunikacije sa Bogom u odnosu na opštevažeci i dozvoljeni u srednjevjekovnoj Europi.

Mogućnost dešavanja renesanse na području i u vremenu nastanka stećaka, prije zvaničnih početaka renesanse u Europi, moguća je sa različitih aspekata. Prije svega šta znači određenje renesanse. Kako Lotman¹² ističe: «raširenu predstavu o tome da smo kada kažemo epoha klasicizma ili epoha romantizma odredili jedinstvo nekog kulturnog perioda ili barem njegovu dominantnu tendenciju samo je iluzija koja nastaje zbog prihvaćenog jezika opisivanja.». Vidjeli smo u odnosu na vrijednosne orijentacije da se epoha renesanse podudara sa epohom koja je stvarala stećke, odnosno njihove tekstove. S obzirom da je moguće, kako Toynbee¹³ ističe, ustvrditi da je relativno česta pojava kratko postojanje određene majke kulture, koja nestaje u kratkom periodu, ali za sobom ostavlja kćerke kulture, čiji obim djelovanja i prostorno i vremenski nadilazi kulturu pod čijim su direktnim ili indirektnim uticajem izrasle, ne vidimo razloga zašto bi ova mogućnost graničila s nemogućim na primjeru kulture koja je kao tekovine vanvremenskog svjedočanstva ostavila stećke.

Pokretači ovih kultura su obično značajni, posebni pojedinci a ne sistem u cjelini. Ovakve pojedince bismo mogli prepoznati u «djedovima» Crkve Bosanske, koje su kako navodi Malkolm¹⁴, pozivali u različite dijelove srednjevjekovne Europe, kako bi držali teološka i druga predavanja. Činjenica da su Pape toga vremena Bosnu smatrale leglom «hereze», također upućuje na zaključak da je promišljanje vodećih vjerskih i svjetovnih predstavnika tadašnje Bosne bilo slobodoumno i ispred svoga vremena. Rađanje nove paradigme i njeno zaživljavanje ne moraju se neminovno, vremenski i prostorno podudarati. Rađanje nove paradigme ovisi o zajednici malog broja posvećenih, intelektualnoj jezgri, dok njena zaživljenost ovisi prije svega o široj i globalnoj prihvaćenosti i ne mora se

¹² Lotman, J. (2004). *Semiosfera*. Svetovi. Novi Sad. Str.159.

¹³ uporedi sa: Toynbee, A.J. (1958). *Der Gang der Weltgeschichte*. Europa Verlag. Zuerich.

¹⁴ Malkolm, N. (1995). *Povijest Bosne-kratki pregled*. Zagreb. Sarajevo.

obavezatno i podjednako odnositi na sve sastavnice kulture u kojoj se odvija.¹⁵

Ako slijedimo Lotmanovu¹⁶ konstataciju da se značajne promjene semioze nikada ne dešavaju u centrima semiosfere, već na njenim granicama, promjene semioze, a samim tim i vladajuće paradigme i prostorno i ideološki najočekivanije biva na prostorima srednjevjekovne bosanske kulture ili njoj neke njoj srodne kulture toga vremena, za koje ipak moramo ustvrditi da su imale snažnu, kako je prethodno konstatovano, potrebu za konsultacijama sa posvećenim autoritetima Crkve Bosanske. U zvaničnim spisima ona je (misli se na srednjevjekovnu Bosnu) heretička, otpadnička, prkosna, uvrjedljiva. Cjelokupni diskurs ukazuje na to da je u tom vremenu, u odnosu na semiosferu srednjevjekovne Europe, ona bila doživljavana kao «granična»¹⁷ i svoja i tuđa, nekada više jedno, a nekada drugo. Jedina koja je i mogla u skladu sa tim poslužiti kao medij «prevođenja jednoga teksta u drugi»¹⁸, a time i rađanja nečeg novog, kreativnog, tj. promjene. Možda kontinuitet kultura niti ne postoji, kako to naglašava odveć često kritikovani ili nerazumijevani Špengler¹⁹, ali razmjena između kultura zasigurno postoji, kroz evoluciju tekstova jedne kulture, odnosno njihovih prevođenja, tekstove druge kulture. Čini se da je upravo to ono što se desilo sa srednjevjekovnom Bosnom, a čega su «bilig» stećci. Jedna kultura preživjela je na određeni način u sjećanju «kamenih spavača», unoseći novu intertekstualnost u semiosferu nove Europe, kojoj je sada, nakon osmanlijskog osvajanja, još manje pripadala, postajući svijet iza granice nove semiosfere, koju je dobrim dijelom odredila.

¹⁵ uporedi sa Kuhn, T.S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University Press. Harvard. I Lakatos, I. (1987). „Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije“. *Filozofija nauke*. Nolit. Beograd.

¹⁶ Lotman, J. (2004). *Semiosfera*. Svetovi. Novi Sad.

¹⁷ Lotman, J. (ibid.).

¹⁸ Lotman, J. (ibid.).

¹⁹ Spengler, O. (ibid.)

Stećci kao simbol

Aktuelnost stećaka ne ogleda se samo, kako smo već rekli, u konstantnoj borbi zainteresiranih strana, u odnosu na interpretaciju porijekla stećaka u nacionalnoj i religijskoj pozadini vlastitog diskursa, s obzirom na konsekvence utvrđivanja istorijskog prava na teritorijalna širenja (veoma specifična za period prethodnog rata, gdje su se granice aspiracija često poklapale upravo sa prostorima kojima dominiraju stećci), već i u odnosu na potrebu lociranja vlastite prošlosti, kulturne pripadnosti i njenog kontinuiteta kroz tradiciju stećaka. Kako Lotman²⁰ ističe: «mitološki rituali i druge predstave koje arhaične kolektive u određenim momentima kao da spajaju u jedinstveni organizam i koji članovima tih kolektiva obezbjeđuju jedinstvo emocija i izoštreni osjećaj prisutnosti (doživljaj sebe kao dijela nečega), funkcionalno liče na metajezičke i metakulturne strukture individualističkog društva.». Ovo jedinstvo emocija i osjećaj prisutnosti, posebno se primijeti kod bošnjačke komponente naroda BiH. Ovo je posebno osjetno u i nakon proteklog rata, pri čemu su svi narodi na ovim prostorima pokušavali redefinirati i ponovno pronaći svoj primarni nacionalni identitet.

Generalno gledano trend postmodernog društva, koje stremi krajnjim granicama individualnosti, stvarajući ogromni unutrašnji jaz i prazninu, «stvara efekat otuđenosti i uništene komunikativnosti»²¹, rađajući još veću potrebu za osjećajem pripadnosti kolektivu, zajednici, kulturi, koji je na ovim prostorima dodatno potaknut, sabijanjem individualne svijesti ka kolektivnoj, pod konstantnim pritiskom lebdeće prijetnje i straha, svakoga pred svakim, nalažući redefiniranje i prestrukturiranje do tada postojeće semiosfere. Relacije «mi- oni», «naše- tuđe», dotadašnje kulturne tradicije, koja je posjedovala opštevažeće kodove, bez obzira što su vještački stvoreni u doba socijalizma, te dobrim dijelom nametnuti upravo mehanizmima straha i prisile. Ove relacije u post- socijalističkom društvu, posebno početkom i tokom rata, postaju neadekvatne, te zahtijevaju osuvremenjivanje, koje je gotovo pa nemoguće bez «propuštanje» tekstova kroz «novootkrivene tradicije».

²⁰ Lotman, (ibid.), str. 105.

²¹ Lotman, (ibid.), str. 105. - 106.

«Pri tome tekstovi koji ulaze u «tradiciju» sa svoje strane nisu mrtvi: dospjevajući u kontekst «savremenosti» oni oživljavaju, otkrivajući ranije skrivene smislaone potencijale.»²² Pri tome tekst stećka, kao najstariji trag kulture ovoga podneblja, postaje značajan za formiranje savremenog koda, koda koji počiva na tradiciji. «Budući da čitalac u određenom smislu kao u ogledalu ponavlja put onoga ko je tekst stvorio, aspekt generisanja ima značenje na shvatanje teksta.»²³ Put generisanja je ono što u krajnjoj liniji određuje upravo konstantnu aktuelnost stećaka odnosno njihovog teksta. Iščitavanje njihovih sadržaja ukazuje na konstantnost određenih poruka, veoma specifičnih za istorijsku vertikalu ovih prostora.

Tekstovi stećaka govore o stalnoj borbi za opstojnost stanovnika ovoga prostora, o tome da su konstantno bili na udaru velikih sila, da im se pokušavala nametnuti «tuđa» kultura, ali isto tako svjedoče o ustrajnom izdržavanju tih pritisaka, o gordosti, ponosu, osjećaju autentičnosti i statusu «svoj na svome»²⁴, snažnoj vezanosti i bezkompromisnoj pripadnosti prostoru i kulturi, makar i po cijenu izolacije i etiketiranja, stigmatiziranja za herez i paganstvo (u aktuelnom kontekstu čitaj balkanski primitivizam) i sl. Svi ti tekstovi ukazuju na postojanje drugačije semiosfere ovog prostora u odnosu prostor izvan njega, prostor i kulturu tuđine²⁵. Unutarnji potencijal teksta, kako izrečeni, tako posebice neizrečeni, biva izložen paradigmi doba u kojem se interpretira, postajući vlastiti odraz «novoј stvarnosti». Proces zrenja tako biva prenesen sa individualnog na kolektivni plan, ali isto tako kao bumerang vraćen ka individui, koja u tom odrazu kolektivnog pronalazi, locira sebe, usklađujući vlastiti jezik sa jezikom kulture, pri čemu prevod jednoga jezika u drugi, ostavlja prostor za evoluiranje te kulture u skladu sa potrebama momenta, ali prije svega predviđanim potrebama i zahtjevima budućnosti. Iščitavanje stećaka tako postaje stvaralački akt, koji pokušava odgonetnuti neizrečeno u tekstu, zamisao koja je prethodila njegovom nastanku.

²² Lotman, (ibid.), str. 109.

²³ Lotman, (ibid.) str.109.

²⁴ čest natpis na stećcima

²⁵ Zapis sa stećka: Očevlje, Ilijaš, 1205: «zagibo i zalegho u tuđoj zemlji, gdje je i Sonce drugatcije i vjeter drugatciji i Bog i voda i vazduh i ljudi tuđi i duši mojoj strani.», sličnost sa konstatacijama naših izbjeglica u Europi u toku prethodnog rata čini se ogromnom

U prvi plan pri tome dolazi sklonost čitaoca da «hiperstrukturise tekst minimizira ulogu slučajnog u njegovoj strukturi čitalac u tekst unosi svoju ličnost, svoje kulturno pamćenje, kodove i asocijacije.

A oni nikada nisu identični s autorovim.»²⁶. Sve se to događa u skladu sa zahtjevima momenta i projekcije budućnosti, locirajući stećak u kategoriju tekstova velike vrijednosti. Ovo dokazuje i potenciranje ikone česte na stećcima (čovjeka sa podignutom rukom), kao službenog pozdrava pripadnika Armije BiH u prethodnom ratu. Kako Lotman ističe: «Simbol je povezan s pamćenjem kulture i ceo niz simboličkih predstava prožima po vertikali svu istoriju čovečanstva ili njene velike irealne slojeve.»²⁷. Upravo ovo prožimanje irealnih slojeva primjetno je kod prevođenja tekstova stećaka, dajući stećcima ulogu simbola kulture. Pa «iako ne znamo šta je simbol, svaki sistem zna šta je to njegov simbol i on mu je potreban da bi semiotička struktura radila.»²⁸».

Specifična sposobnost simbola da u kondenzovanom obliku sadržavaju izuzetno opširne i značajne tekstove²⁹ i njihova izuzetna stabilnost kao elemenata kulturnog kontinuuma³⁰, čini ih važnim mehanizmom kulturnog pamćenja, prenoseći iz jednog sloja kulture u drugi tekstove, sižee, sheme i druge semiotičke informacije³¹, «oni u kulturi čuvaju njeno pamćenje o sebi samoj i time joj ne dozvoljavaju da se raspadne na izolovane hronološke slojeve.»³²» Na taj način stećci stvaraju privid kontinuiteta jedinstvene kulture ovoga prostora, omogućavajući mu ponovno pronalaženje izgubljenog, odnosno zaboravljenog identiteta. Pri tome treba ukazati na prirodu sadržaja motiva stećaka.

Slikovno izraženi motivi zadržavaju se na razini «ja- ti» teksta i nemaju značajnijeg efekta na polju simboličkih uloga, što je u skladu sa time da maksimalna pojednostavljenost simbola ima uvijek najuniverzalniji karakter, te i jeste najpodesnija za određivanje zajedničkog diskursa.

²⁶ Lotman, (ibid.), str. 123

²⁷ ibd. str. 132

²⁸ ibd., 157-158

²⁹ ibd. 158

³⁰ ibd. 159

³¹ ibd. 159.

³² ibd. 159.

Sa druge strane, tekst izražen u pisanoj formi se orijentira ka «ja-ja» formi zahtijevajući poznavanje unutarnjeg sadržaja teksta, teksta koji izražava potrebu za «izražavanjem neizrecivog»³³.

Ovdje na primjeru stećka kao simbola, svjedočimo oživljavanje tradicije u suvremenoj semiosferi. Oni aktivno učestvuju u stvaranju granica te semiosfere, postajući tačka razdvajanja, ali samim time i tačka spajanja, koja uvijek istovremeno pripada objema pograničnim kulturama i njihovim semiosferama. Na taj način stećak kao simbol postaje medij spajanja, medij dijaloga kultura na prostorima Balkana i kao takvoga ga treba i interpretirati, koristeći se njegovim bilingvističkim potencijalom, imajući u vidu da je jezik uvijek pored razumskog, prije svega prožet kodovima sentimentata, koji se posebno definišu pri rekodiranju govora u mišljenje, pretpostavljajući poziciju autora teksta i njegov sentimentalni kod, bez čega prevođenje i razumijevanje ne bi bili mogući.

Stećci i arhetipovi sentimentata

Piaget³⁴ je kao osvjedočeni darvinista neke od najvažnijih postavki evolucionizma prenio na područje razvoja kognitivnih sposobnosti čovjeka, utvrdivši, kako razvoj kognitivnih procesa pojedinca, replicira razvoj kognitivnih procesa čovjeka kao vrste. Čini se kako je ovakva konstatacija pretenciozna, jer prejudicira odgovor na pitanje: «šta je starije, koka ili jaje». Naime jednako osnovanom se čini teza prema kojoj se u svakoj individui određene vrste nalazi cjelokupni potencijal mogućnosti vrste kojoj jedinka pripada. Ovaj cjelokupni potencijal definira se i određuje u procesu zrenja jedinke u odnosu na datu kulturu kojoj pripada.

Potencijal jedinke, koji mu nakon okončanja «egocentrične faze» razvoja omogućava predstavljanje pozicije različite od «JA» pozicije, omogućava naime prostor prevođenja jednog teksta u drugi, pri čemu se ima na umu, kako to razumijeva Vigotski³⁵, da je jezička forma uvijek sužena forma mišljenja, što podrazumijeva značajnu dozu «neiskazanog»³⁶, koje pored svoje obavezne

³³ uporedi sa : Derida, Ž. (2002). *Kosmopolitike*. Stubovi kulture. Beograd.

³⁴ uporedi sa: Piaget, J. & Inhelder, B. (1969). *The psychology of the child*. Basic Books. New York.

³⁵ uporedi sa: Vigotski, L. (1983). *Mišljenje i govor*. Nolit. Beograd.

³⁶ Derida, Ž. (ibid.)

podređenosti «gramatičko- logičkim strukturama»³⁷ sadrži gotovo obaveznu dozu pratećih procesa konativnih struktura, prije svega emocionalnih tonova, te zahtjeva kritičnu masu empatije, kako bi približavanje «Ne- Ja» objektu, kako ga naslovljava Valon³⁸, uopšte bilo moguće. Očito kako proces socijalizacije (dodatno čitaj i govora, odn. komunikacije) pored obaveznog kognitivnog zrenja zahtijeva i emocionalnu zrelost, empatičnost prije svega, kako bi se podudarnost diskursa uopšte mogla realizirati, jer iako apsolutna podudarnost tekstova nije produktivna, minimalni zahtjev njihove podudarnosti obavezan je i presudan za mogućnost razumijevanja. Istraživanja životne uspješnosti upravo ukazuju na značajniju ulogu emocionalnog funkcionisanja definiranog kroz konstrukt emocionalne inteligencije (EQ), u odnosu na generalni (g) faktor inteligencije u okviru onih teorija inteligencije koje priznaju postojanje g-faktora, odnosno u odnosu na akademsku inteligenciju, u okvirima drugih teorijskih konstrukta. Emocionalna inteligencija se definiira kao spona između konativnog i kognitivnog funkcioniranja, te predstavlja zaseban entitet, sa karakteristikama i jednog i drugog područja funkcioniranja. Pojedina istraživanja ukazuju na značajnu povezanost EQ sa procesuiranjem traumatskog iskustva, posebice ratne traume³⁹. Za EQ je karakteristično da je anatomsko-fiziološki locirana u nižim kortikalnim strukturama, pri tome u najznačajnijoj mjeri se vezuje za amigdalnu, koja predstavlja centar «emocionalnog pamćenja»⁴⁰. Niže kortikalne strukture razvojno starije strukture CNS-a, što ostavlja mogućnost njihovog eventualnog povezivanja sa pamćenjem vrste, ako o takvom pamćenju možemo govoriti.

³⁷ vidi: Luria, A. R.: Osnovi neuropsihologije, Nolit, Beograd 1983. te u Čomski, N.: Gramatika i um, Nolit, Beograd 1979.

³⁸ vidi u: Valon, A. (1999). Psihički razvoj deteta. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.

³⁹ vidi u: Skelić, Dž. (2005). „Emotional intelligence as a Determinant of Trauma Experience process“. Zbornik radova. No. III. Pedagoški fakultet u Zenici. Zenica. P. 243-254.

⁴⁰ Misli se na pamćenje događaja koji su praćeni snažnim emocionalnim tonom, te pri svakom podsjećanju na ta iskustva automatski biva aktiviran i emocionalni ton koji ih je pratio, te takva sjećanja ne gube na svojoj aktuelnosti i snazi ponovnog proživljavanja. Detaljnije kod Skelić (ibid.)

Ako pretpostavimo mogućnost realnog postojanja kolektivnog nesvjesnog u Jungovskom⁴¹ smislu, čini se vjerovatnijim, kako ovo kolektivno nesvjesno počiva na emocionalnom pamćenju vrste, te samim time barata arhetipovima sentimentata, izvodeći jungovske hipoteze iz sfere razumskog i prevodeći ga u sferu «srca», tj. emocija i ostatka konativnih struktura.

Postavlja se, međutim, pitanje da li su ovi arhetipovi i ovo kolektivno nesvjesno podjednaki i intenzitetom i sadržajem u svim kulturama, ili su kod pripadnika pojedinih kultura izraženiji, shodno istorijskom kontekstu kroz koji je kultura prolazila.

Čini se da određene kulture preferiraju pobuđivanje i održavanje određenih arhetipova, koji su za njih značajniji od drugih. To je vidljivo već pri lapidarnom pregledu mitologija, koje dominiraju određenom kulturom. Upravo na ovom principu kodiranih sentimentata komuniciraju i stećci prošlosti sa stećcima sadašnjosti i budućnosti, kao simboli kulture ovoga prostora, kroz čitavu istorijsku vertikalu. Prisutnost prenosa informacija u kontekstu «transgeneracijske traume» vidno dominira tekstom stećaka. Kao što slikovni prikazi iskazuju tekst «životnog življenja», tako verbalno iskazani sadržaji odražavaju kontinuitet ugrožavanja tog življenja, i to ne bilo kojeg i bilo kakvog nasrtanja na baične postulate tradicije i kulture prostora o kome stećci svjedoče, već izraženo nepravednog nasrtanja, transformišući informacije sentimentata u jezik marginalne grupe, pri čemu jezik sentimentata dodatno biva emocionalno obojen, uvodeći «jezik morala»⁴² u formi generalne «nepravde» kao potencu emocionalnog pamćenja.

Po svojoj prirodi percepcija nepravde uvijek snažno emocionalno obojena i na taj način se dublje utiskuju forme, kodovi, i sadržaji semiosfere date kulture i jasno ucrtavaju njene granice, urezujući se kako u pamćenju individua, shodno podudarnosti emocionalnih doživljavanja bliskih svakoj jedinki, tako i u kolektivnom pamćenju jedne kulture, sa mogućnošću lakog i brzog prizivanja, shodno iskustvu, ne gubeći nikada na svježini i autentičnosti, jer slijede princip emocionalnog pamćenja.

Samovoljno i svjesno određenje vlastite kulture kao kulture marginalne grupe, pri čemu čitav jedan narod biva samoidentificiran

⁴¹ poredi sa Jung K. G. (1977). Odabrana dela. IV tom. Novi Sad.

⁴² uporedi sa: Hare, (2001). Jezik morala. Biblioteka Scccopus. Zagreb.

kao marginalna grupa, još više podvlači granicu semiosfere, na kojoj se odvaja «JA» od «NE JA», «MI» od «ONI» i «NAŠE» od «TUDE», kao očajnički pokušaj očuvanja identiteta kroz samoizolaciju. Pri tome emocijama vođeno određenje kulture, pribježište od asimilacije i gubitka identiteta, prihvata i takve obrasce suočavanja kao što su autodestruktivno divljanje nacionalizama, kao kulturni događaj u procesu samoodređenja i samodefinisanja. Gotovo uvijek u takvim situacijama prisutno stigmatiziranje, koje dolazi dolazi s onu stranu granice semiosfere, biva prevedeno u tekst karizme, dovodeći autodestrukciju do apsurdne pozicije opštekulturnog MOTA.

Cjelokupan diskurs jedne kulture počinje funkcionisati primarno na razini sentimenata, onemogućavajući bilo kakav dijalog u vladajućem diskursu razuma, pri čemu nerazumijevanje postaje pravilo (ne) komunikacije, sve snažnije očitujući različitost i nemogućnost približavanja. Locirajući semiosferu ovoga prostora, kao prelaz između semiosfera istoka i zapada, ako takve uopšte postoje, jasnijom biva pozicija mogućnosti globalnog dijaloga između ovih semiosfera. Odnos prije svega između «islamske» i «zapadne (čitaj kršćanske) civilizacije», tako postaje nemoguć, jer počivaju na različitim komunikacijskim kanalima, prva je vođena sentimentom, druga razumom. Dobar primjer za ove tvrdnje moguće je naći u okviru projekta WELTTETHOS⁴³, pri čemu već površna analiza polaznih tačaka u preferiranom dijalogu ukazuje na to da se radi o dijalogu baziranom na razumskoj razini komunikacije, ne ostavljajući prostora za njegovo prevođenje na razinu sentimenata, specifičnu za u komunikaciju uključenog «drugog».

Umjesto zaključka

Vidno narastajući interes za stečke, kao tekovinu istorijskog kontinuiteta kulture ovih prostora, dodatno je inspirisan i snažno izraženom potrebom za pronalaženjem dovoljno konzistentnog modela za identifikaciju, posebno kod bošnjačke komponente naroda BiH. Ta potreba dodatno je pojačana specifičnom pozicijom ne imanja niti objektivne niti subjektivne percepcije pripadnosti nekoj od nacionalnih matica iz okruženja (pri čemu druga dva konstituirajuća naroda ovakvu percepciju doživljavaju i na subjektivnoj i na mada nekada diskutabilnoj objektivnoj razini

⁴³ vidi u: Kueng, H. (1999). Projekt Welttethos. Piper. Muenchen.

percepcije), što stećke kao simbole kulture i njima pridružene tekstove dovodi na razini izuzetne značajnosti i aktuelnosti. Stećci su u specifičnom situacijskom okviru postali najizraženiji simbol, aktivno komunicirajući kroz istorijsku vertikalu na razinama snažnih sentimenata, ukazujući nam na svoju konstantnu prisutnost, kroz različite forme prevoda usmene i pismene kulture, vidljive kroz narodne poslovice, mudrosti epsku poeziju i prozu, mitologije, književnost i umjetnost generalno. Ova prisutnost se čini možda najočitijom kroz formu sevdaha, kao specifičnu formu narodnog poetskog izraza. Poklapanje diskursa tekstova sa stećaka sa diskursom tekstova ovovremene egzistencije naroda BiH predstavlja snažnu komunikaciju između prošlosti i budućnosti, kao značajan momenat reformuliranja semiosfere jedne kulture, koja se našla pred krizom, u kojoj se postojeća, vladajuća semiosfera naslijeđena iz kulture socializma nije pokazala adekvatnom i sposobnom da odgovori zahtjevima momenta i predikcije budućnosti.

Ova neadekvatnost je najvjerovatnije posljedica porijekla te semiosfere i načina na koji je ona funkcionisala. Naime, ona nije bila utemeljena na tradiciji, prošlosti i opštim obrascima funkcionisanja kultura, već je bila vještački proizvod trendovske ideologije, te je začuđujuća relativna dužina njenog postojanja. Međutim, ovo traganje za izgubljenim, zaboravljenim identitetom, također, nije slijedilo principe postepenog kontinuiranog prevodenja tekstova jedne kulture u tekstove druge kulture, već se odvijalo u istrzanim, naglim skokovima, koji su bili posljedica urgentnosti situacije koju je kriza kulturnog identiteta nametala. Stoga su efekti nastali ovako naglom promjenom diskursa, u velikoj mjeri, pored svih pozitivnih konotacija, poprimili negativni ton, namećući novu varijantu «duha palanke»⁴⁴, sa istim ili sličnim, pratećim mitologijama, iznova označavajući ove prostore, kao «tamni vilajet», obogaćen konfuzijom identiteta i pratećim emocionalnim krizama, čije neadekvatno razrješenje, nanovo nameće protežiranje novih odbrambenih mehanizama kulture, kao persone, koja u sve većoj mjeri pokazuje dominantnu tendenciju kao autističnom i autodestruktivnom samoodređenju, redefinirajući i prevodeći tekst pridružene stigmu u tekst univerzalne vanvremenske karizme. Ako je moguće govoriti o kulturi zapaloj u formu psihotičnog funkcioniranja, onda se čini da se kultura ovoga prostora nalazi na samome pragu takvog funkcioniranja, duboko uronjenoj u interpretativne modele mišljenja i doživljavanja «ne- Ja» svijeta.

⁴⁴ uporedi sa: Konstantinović, R. (1991). *Filozofija palanke*. Nolit. Beograd.

Literatura

- Bihaljin, M.O. (1963). *Plastika bogumila. Stećci*. Prosveta. Beograd.
- Čomski, N. (1979). *Gramatika i um*. Nolit, Beograd
- Derida, Ž. (2002). *Kosmopolitike. Stubovi kulture*. Beograd.
- Hare, (2001). *Jezik morala*. Biblioteka Scccopus. Zagreb.
- Jung K. G. (1977). *Odabrana dela*. IV tom. Novi Sad.
- Katić, L. (1954). *Stećci u Imotskoj Krajini*. Starohrvatska prosvjeta. Zagreb.
- Konstantinović, R. (1991). *Filozofija palanke*. Nolit. Beograd.
- Krleža, M. (1950). *Izložba jugoslovenskog slikarstva i plastike*. Umetnost. Beograd.
- Kueng, H. (1999). *Projekt Welttethos*. Piper. Muenchen.
- Kuhn, T.S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University Press. Harvard.
- Lakatos, I. (1987). *Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije*. Filozofija nauke. Nolit. Beograd.
- Lotman, J. (2004). *Semiosfera*. Svetovi. Novi Sad.
- Luria, A. R. (1983). *Osnovi neuropsihologije*. Nolit, Beograd.
- Malkolm, N. (1995). *Povijest Bosne - kratki pregled*. Zagreb. Sarajevo.
- Piaget, J. & Inhelder, B. (1969). *The psychology of the child*. Basic Books. New York.
- Skelić, Dž. (2005). „Emotional intelligence as a Determinant of Trauma Experience process“. *Zbornik radova*. No. III. Pedagoški fakultet u Zenici. Zenica. P. 243-254.
- Spengler, O. (1923). *Der Untergang des Abendslandes*. C. H. Becksche Verlagsbbbuchhandlung. Muenchen.
- Toynbee, A.J. (1958). *Der Gang der Weltgeschichte*. Europa Verlag. Zuerich.
- Valon, A. (1999). *Psihički razvoj deteta*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
- Vigotski, L. (1983). *Mišljenje i govor*. Nolit. Beograd.

NEVERBALNI ELEMENTI U GOVORNOM ČINU

Sažetak

U radu je predstavljena neverbalna komunikacija koja dopunjava i pojašnjava verbalnu poruku i daje joj dodatnu značenjsku dimenziju. Poruke koje su potkrijepljene neverbalnim znacima potpunije su i jasnije jer svaki pokret u neverbalnoj komunikaciji ima svoju semantičku nadgradnju. Znakovi neverbalne komunikacije su zalihosni, redundantni elementi u okviru govornog čina. Sintagmatski nizovi ne mogu dobiti «živu formu misli» dok se ne nađu u govornom aktu. Kada je govor praćen neverbalnim znakom i kada neverbalni znak prethodi verbalnom činu, ili kada zamjenjuje govorni čin, on učestvuje u cjelokupnoj strukturi značenja i verbalnoj komunikaciji daje novi značenjski smisao. Neverbalni elementi u okviru govornog čina bogate jezičku strukturu i dopunjavaju nedostatke verbalnih komponenti koje svaki jezik ima, posebno kada želi pronaći adekvatan izraz za nijansiranje emocija, a u govoru je mnogo toga popraćeno emocijama koje se ističu u raznim varijacijama. Svaki neverbalni komunikacijski čin predstavlja jednu emotivnu značenjsku nadgradnju koja se pojavljuje u formi pokreta i položaja tijela, u mimici, zvukovima, dodiru, scenografiji, oblikovanju tijela i organizaciji vremena. Neverbalne poruke nije jednostavno odglumiti, pa se u radu posebno ističe značenjska nekompatibilnost verbalnih i neverbalnih poruka. Neverbalne znakove teško je i pratiti jer se ponekad istovremeno upućuje više neverbalnih poruka od strane jednog govornika. Ton glasa je najmoćnije sredstvo neverbalne komunikacije. Ako se ista poruka različito tonski nijansira, imat će različito značenje. Jasno je da je neverbalna komunikacija složenija za razumijevanje i frekventnija od verbalne te da je potrebno intenzivirati rad na popisu i opisu znakova neverbalne komunikacije za različite kulture u okviru određenih govornih područja.

Ključne riječi: verbalna komunikacija, neverbalna komunikacija, znaci neverbalne komunikacije

Summary

This paper introduces a nonverbal communication which completes and clarifies a verbal message, and provides an additional semantic dimension. Messages fortified with nonverbal signals are clearer and more complete, since every gesture in nonverbal communication has its own semantic composition. The signs of nonverbal communication are detailed, redundant elements under the verbal act. Sintagmatic arrays cannot obtain «the live form of thoughts» unless they are found within the verbal act. When the speech is followed by a nonverbal signal, or when the nonverbal signal precedes the verbal act or replaces it, it becomes a part of the overall structure of meaning, thus giving a new sense to verbal communication. Nonverbal elements under the verbal act enrich the language structure and make up for the lack of verbal components existing in every language. This is true particularly when one is trying to find an appropriate expression to express slight differences in emotions. Speech contains many different forms of emotions which come in many variations. Every nonverbal communication act represents one semantic composition of emotion expressed by the form of motion and pose, mime, sounds, touch, scenery, body language and time organisation. Nonverbal messages are not easily performed, so the special emphasis is given to the semantic incompetence of verbal and nonverbal messages. Sometimes, several different nonverbal messages are being sent by the same speaker, making the nonverbal signs difficult to follow. The tone of voice is the most powerful device of nonverbal communication. The same message transmitted with different tones of voice will have different meanings. Clearly, the nonverbal communication is more complex to understand and more frequent than the verbal, so it is necessary to intensify activities involved with listing and describing nonverbal signs for various cultures in certain speech areas.

Key words: *verbal communication, nonverbal communication, the signs of nonverbal communication*

Uvod

Komuniciranje predstavlja suštinski element čovjekovog djelovanja u društvu, ono je temeljni socijalni proces koji omogućava kontinuitet globalnih socijalnih procesa. Komuniciranje je način sporazumijevanja među ljudima, bez komuniciranja život bi bio nemoguć. Riječ komuniciranje vodi porijeklo od latinske riječi *communis* što znači razgovarati u zajednici, općiti (verbalno i neverbalno). I riječ *communicare* ima slično značenje, općenje među ljudima, razmjena iskustava, poruka i informacija. Komuniciranje pomaže čovjeku da uspostavi saradnju među ljudima, da prevaziđe granicu svog ličnog okruženja i da se uključi u socijalna zbivanja. Ljudsko komuniciranje je svjesno socijalno djelovanje koje je usmjereno prema određenom cilju. Komuniciranje se posmatra i s aspekta namjere koja se razvrstava na:

- a. opću namjeru - komuniciranje radi neke značajne obavijesti,
- b. posebnu namjeru - komuniciranje radi postizanja određenih ciljeva (ličnih, grupnih ili društvenih),
- c. interesnu namjeru - komuniciranje radi određenih interesa. (Vreg 1991)

Svaka komunikacija, bilo verbalna ili neverbalna, prožeta je nekim interesom i usmjerena na oblikovanje ili preoblikovanje društvenih odnosa. Nosioc poruka je uvijek neki medij uz čiju pomoć je jedino moguć prenos informacija. Verbalna i neverbalna poruka nastaje samo onda ako upotrijebimo adekvatno sredstvo izražavanja koje će nam poslužiti kao posrednik u dešifriranju značenjskog okvira. Za neverbalnu komunikaciju su važni: izrazi lica, pokreti tijela, pokreti ruku. Neverbalna komunikacija je dopunski kanal slanja poruka. Ona se uvijek realizira pomoću nekog prenosnog sredstva koje pomaže da se značenjski sadržaji pravilno razumiju.

Proces prenošenja poruka neverbalnim putem

Mi neverbalne znakove prvo razumijemo, a potom na njih reagiramo. Oni su povezani sa životnim iskustvom, sa sredinom i sa govornim kontekstom. Znaci govorne komunikacije nastaju onda kada ih ljudi upotrijebe, oni uvijek reproduciraju subjektivno iskustvo pojedinaca koji na različite načine apsorbiraju veći ili

manji broj neverbalnih znakova. Neverbalna komunikacija može biti uspostavljena pod uvjetom da je saopćenje pošiljaoca barem djelomično razumljivo primaocu. Pošiljalac poruke i primalac poruke nalaze se u svom iskustvenom diskursu, a da bi se uspostavila komunikacija, oni moraju biti u iskustvenoj harmoniji. Nikada se neverbalnim putem ne mogu prenijeti sve nijanse poruke, to je moguće ostvariti jedino verbalnim načinom sporazumijevanja. Komunikator (pošiljalac) se trudi da recipientu (primaocu) uputi razumljivu poruku. Komuniciranje je dvostrani proces pri čemu stalno moramo imati u vidu povratnu informaciju (feedback) kako bismo razumjeli kakav je utjecaj imala naša poruka na spoljni svijet. Produkt verbalne i neverbalne komunikacije uvijek počiva na razmjeni poruka.

Malo je ljudi koji ne razumiju bar neke poruke upućene neverbalnim načinom sporazumijevanja, ali nisu svi kompetentni da komentiraju utemeljenost ili neutemeljenost neverbalne komunikacije. Neverbalni znakovi potkrepljuju značenje poruke koju prenosimo. Mnogi tvrde da su nam neverbalni znakovi rječitiji i autentičniji od verbalnog saopćenja jer je neverbalne poruke teže odglumiti. Govor šutnje nije govor mudrosti, to je govor opreza. Ako su neverbalne poruke spontane, one su produkt stvarnog osjećanja. Kažu da iskrenost iskaza gotovo uvijek saznajemo iz neverbalnih poruka čak i kada ne šaljemo verbalne poruke, mi i tada puno govorimo. Neverbalni znakovi mogu potencirati verbalnu poruku ili je mogu dovesti u pitanje. Neverbalne poruke, koje pripadaju emotivnoj funkciji jezika, određuju odnose između poruke i njenog pošiljaoca. „Kada opštimo - riječju ili nekim drugim značenjskim sredstvom - mi emitujemo ideje koje se odnose na prirodu referenta (to je referencijalna funkcija), ali mi isto tako možemo da izrazimo i naš stav prema tom predmetu: dobar ili rđav, lep ili ružan, poželjan ili odvratn, za poštovanje ili smešan.“ (Giro, 1975: 10) Prema Girou trebalo bi razlikovati spontano ispoljavanje emocija, karaktera, društvenog porijekla, koji su samo prirodni znaci, od njihovog korištenja s ciljem općenja. Nedvojbeno je da se ove dvije funkcije dopunjavaju, one su komplementarne, ali pripadaju različitim tipovima kodiranja. Neverbalna komunikacija ponekad poseže za stilističkim varijacijama i konotacijama. Danas je sasvim jasno da neverbalna komunikacija ima obilježje apodiktickog, velikim dijelom nerelativizirajućeg govora. Ukoliko u jednom govornom činu imamo više neverbalnih iskaza, onda razlika koja postoji između verbalnih

i neverbalnih pasaža svodi se na fragmentarnu informiranost, tako da, zavisno od konteksta neverbalnog iskaza, svako pronalazi vlastiti ključ za dekodiranje neverbalne poruke.

Za razumijevanje neverbalnih poruka potrebno je poznavati kulturu govornika, sredinu iz koje govornik potiče, obrazovni nivo govornika, njegovu sklonost da neverbalno komunicira i druge dodatne relacije koje nadilaze nivo površne interpretacije, odnosno onoga što u takvom neverbalnom činu, u prvi mah, nije prepoznatljivo. Dok površinske neverbalne iskaze možemo bez poteškoća razumjeti, za složene *dubinske neverbalne iskaze* potrebne su nam dodatne informacije. Kako razumijevanje neverbalne informacije ne bi bilo usiljeno i jednostrano, moramo uzeti u obzir relevantnost i vrstu postupaka koji će se uzimati pri interpretiranju neverbalnog iskaza. Razumijevanje i tumačenje neverbalnog iskaza uključuje i samorefleksiju, te pristup razumijevanju poruke na osnovu zdravog razuma i na osnovu znanstvenog reflektiranog postupka koji se taložio kroz povijest neverbalne komunikacije i koji je postao nepisani kompedij neverbalnih komunikacijskih pojmova i načina njihovog tumačenja. Zajedničko ovom nastojanju bilo bi stvaranje kategorijalnih preduvjeta za popisivanje, opisivanje, sređivanje, objašnjavanje i postavljanje općih teorijskih temelja za usavršavanje neverbalnih iskaza¹. Danas imamo brojne tekstove o neverbalnoj komunikaciji koji se temelje na jednostranosti, neadekvatnosti i oprečnosti u tumačenju neverbalnog iskaza. Neverbalni znakovi najčešće su zgusnuti u nekom govornom kontekstu i teško ih je pratiti, ponekad imamo istovremeno više neverbalnih znakova koji se smjenjuju. Dok pratimo pokrete očiju osobe s kojom komuniciramo, često zanemarimo pokret ruke, tijela ponekad i visinu, jačinu i boju glasa. Naprosto nije moguće odjednom pratiti sve pokrete što dovodi u pitanje vjerodostojnost iskaza. Kada kažemo da smo o nekoj osobi *stekli takav dojam*, ili da neko drugi o istoj osobi nije *stekao takav dojam*, znači li to da se tako *stečeni dojam* može i zanemariti, ili u nekoj drugoj situaciji promijeniti. Nisu pouzdani oni znakovi koji se tumače podsvjesno. Nismo li bezbroj puta korigirali svoj

¹ „Pošto semiologiju tek treba izgraditi, razumljivo je da ne može postojati ni jedan priručnik te analitičke metode; štaviše zbog svoga ekstenzivnog karaktera (jer će biti nauka o svim sistemima znakova), semiologija će didaktički biti obrađena tek kada ti sistemi didaktički budu empirijski obrađeni“, R.Bart, „Elementi semiologije“, u knjizi: *Književnost, mitologija, semiologija*. Nolit, 1969, str. 315-394.

stav (donesen na osnovu neverbalne komunikacije) o nekoj osobi i o nekom postupku određene osobe? Na jednoj strani, tvrdimo da su neverbalni znaci autentičniji sudovi o nekom iskazu od samih verbalnih znakova, dok, na drugoj strani, dovodimo u pitanje validnost nekih zaključaka zbog zgusnutih informacija. Tako nam je podjela referencijalne funkcije jezika Pjera Giroa na saznavnu, objektivnu i afektivnu, subjektivnu dobar putokaz da ne donosimo slobodne i proizvoljne zaključke pri tumačenju znakova neverbalne komunikacije. Neverbalni znakovi su uvjetovani kulturom, spolom, starosnom dobi i drugim karakteristikama. Pored univerzalnih znakova neverbalne komunikacije postoje i oni koji se razlikuju od kulture do kulture, od starosne dobi i drugih brojnih faktora. Vidovi neverbalne komunikacije različito se ispoljavaju kod djece i kod odraslih ljudi. Ukoliko sa djecom želimo komunicirati, mi svoju komunikaciju moramo prilagoditi njihovim spoznajnim mogućnostima. Brojni neverbalni znakovi mogu biti urođeni i ispoljavati se preko različitih izražajnih obrazaca koji su specifični samo za određenu osobu. Svakodnevno i nesvjesno šaljemo brojne neverbalne znakove kojima pokazujemo svoj odnos prema nečemu. Često se izriču stavovi koji društvu mogu biti i neprihvatljivi. Komunikaciju nije moguće izbjeći čak i kada mi to želimo, jer i kada šutimo mi i tada komuniciramo i šaljemo određene poruke. Zadatak verbalne komunikacije je da razumljivim znakovima šalje informacije. Često neverbalnom komunikacijom prenosimo svoj stav o verbalnoj informaciji. Ponekad se oba načina komuniciranja odvijaju istovremeno, ali je onaj analogni manje osviješten. Verbalna i neverbalna komunikacija imaju komplementaran odnos.

Podjela i značaj neverbalnih znakova

Standardna komunikacija neverbalne znakove dijeli na kinetičke, paralingvističke i proksemičke koji se potom razvrstavaju na sljedeće elemente:

- 1) držanje tijela (usmjerenost tijela prema nečemu, pokreti pri sjedenju, stajanju, hodaњу),
- 2) mimika (čelo, obrazi, obrve, brada, usta),
- 3) kontakt očima (očni mišići, pogled, zjenice),
- 4) govorno ponašanje (brzina, ritam, jačina i boja glasa, artikulacija, melodija i jasnoća, smijanje, glasovi bez

- verbalnog sadržaja),
- 5) gestikulacija (govor ruku, veliki i mali gestovi, dodirivanje),
 - 6) prostorno ponašanje (intimna, osobna, društvena i javna zona razmaka),
 - 7) vremenska komunikacija(intimna, osobna, društvena i javna).

Navedenim znakovima mogu se slati brojne informacije, a mogu se izražavati i brojna osjećanja. Prema svojoj frekventnosti ovi znakovi su frekventniji od verbalnih. Neverbalni znakovi često su u ulozi ilustratora. Ilustratori su oni znakovi kojima skrećemo pažnju na određene predmete, prizore i lica. Ilustratori kao neverbalni znakovi mogu imati i negativne konotacije kada se pogledom, prstom, glavom ili na drugi način pokazuje na neke osobe ili se skreće pažnja na neke situacije.

Ilustratori mogu ukazivati na prostorno određenje u situacijama kada gestom ukazujemo na veličinu predmeta i njihov raspored u prostoru ili pokazujemo stav koji je neka osoba zauzela kada je obavljala neku radnju. Kinetografi kao ilustratori pri neverbalnoj komunikaciji upotrebljavaju se kada želimo gestom, na slikovit način prikazati neku situaciju.

Dirigentni ilustratori služe nam kao izražajno govorno sredstvo tako što govornik sebi određuje tempo, intonaciju, govornu jačinu, isticanje izgovorenih riječi u rečenici.

U regulatore ubrajamo prepoznatljive znakove dosade. Pažljivo gledanje znak je da smo zainteresirani za ono što govornik saopćava slušaocima. U regulatore ubrajamo i klimanje glavom kao znak slaganja sa onim što govornik saopćava. Mrštenje je znak negodovanja i neslaganja sa onim što govornik saopćava. Navedeni ilustratori su slikoviti neverbalni znakovi koji se upotrebljavaju u različitim kulturama, na različitom obrazovnom i uzrasnom nivou, te u različitim životnim situacijama.

Za razliku od ilustratora amblemi su dogovoreni znakovi koji su naučeni pa u različitim civilizacijama mogu imati drugačija značenja. Amblemi nemaju prepoznatljivo univerzalno značenje, ponekad se isti znak u različitim kulturama različito tumači. Okomito klimanje glavom znak je potvrđivanja, slaganja sa onim što neko govori. U nekim drugim civilizacijskim okvirima taj isti

znak se suprotno tumači (neslaganje). U određenim kulturama kružić napravljen palcem i kažiprstom znači sjajno, bajno, neodoljivo, izvrsno.

Adapteri su znaci neverbalne komunikacije kojima se najavljuje govor. To je pripremanje za govorni nastup, nakašljavanje, ispijanje vode, doticanje mikrofona itd. Adapteri nekada imaju funkciju skretanja pažnje na svoj nastup ili skretanje pažnje na neku situaciju. (Škarić, 2003)

Tumačenje psihičkih stanja na osnovu izgleda i položaja tijela

Postoje brojni znakovi neverbalne signalizacije, oni su tako raznoliki da ih nije moguće precizno razvrstati i dešifrirati. Oni se zbog svoje mnogoznačnosti međusobno prepliću. Posebno su interesantni kinezetički znakovi koji se realiziraju raznim pokretima tijela. Upitno je i tumačenje ovakvih znakova kao što je upitno i tumačenje određenih psihičkih stanja određenih osoba. Ponekad se prema tjelesnim osobinama opisuje karakter pojedinih ličnosti. Postoji uvjerenje da gojazne osobe (endomorfni tipovi) ostavljaju utisak prijatnog, dragog i simpatičnog sagovornika. Mišićave i atletski građene osobe (mezomorfni tipovi) ostavljaju utisak osoba koje su sigurne u sebe, ali koja imaju avanturističke sklonosti. Visoke, mršave osobe, one koje su manje komunikativne ljudi smatraju zatvorenim i nervoznim osobama. (Škarić, 2003)

Kao što se vjeruje, često i neutemeljeno, da fizički izgled govori o karakteru neke osobe tako i pokreti tijela imaju određena neverbalna značenja. Prekrižene ruke, a noge okrenute ustranu upućuju na nesigurnost, stvaraju nepovjerenje prema takvim osobama i potrebu zaštite od njih. Prekrižene noge u smjeru govornika odaju povjerenje i sigurnost. Okrenuti dlanovi prema sagovorniku i okrenute ruke odaju iskrene namjere i odanost. Ukoliko osoba skriva dlanove, ona na taj način iskazuje nervozu i usplahirenost. Kada govornik dodiruje kravatu kao da ga steže ili dodiruje dijelove glave: nos, uho, lice, on tada odaje nepovjerenje i neiskrenost. Ukoliko slušalac čini slične radnje, on tada šalje poruku da nema povjerenja u svoga sagovornika.

Govornik koji stoji ostavlja utisak moćnije osobe od govornika koji sjedi. U nekim sredinama tumači se da osoba koja drži ruke u džepovima djeluje opušteno i elegantno, da iskazuje sigurnost i dostojanstvo, a u nekim sredinama osoba sa rukama u džepovima

odaje nepristojnost i nepoštovanje sagovornika.

Dlanovi koji su okrenuti dolje označavaju autoritativnost i djeluju pomalo naredbodavno. Mahanje kažiprstom uvijek je prijeteći pokret, a upiranje kažiprstom u osobu koja prolazi nepristojno je. Pri slanju neverbalnih poruka treba biti odmjeran. Ukoliko često skrećete pogled sa sagovornika, bit ćete protumačeni kao osoba koja nije pogodna za saradnju.

Ukoliko pažljivo slušate osobu sa kojom razgovarate, te ukoliko djelujete opušteno, ne pokazujete znake dosade i nervoze, govornik će vas doživljavati kao osobu pogodnu za saradnju, prijateljski raspoloženu i fino odgojenu. Ukoliko prodorno gledamo sagovornika, podrugljivo se smješkamo i sa omalovažavanjem se odnosimo prema onome što on iznosi, smatrat će nas nepristojnom osobom. Nervozna osoba često pucketa prstima, trepće očima, vrpolti se i povremeno lupka nogama. Mnoge od navedenih radnji ne moraju biti odraz psihičkog stanja ličnosti, takvi postupci mogu biti izazvani brojnim drugim razlozima.

Govor pokretima tijela

Često se kaže da mimika otkriva naše misaono stanje, naša razmišljanja, zamišljenost i sve druge nijanse našeg raspoloženja. Kada smo zaokupljeni nekim intelektualnim poslom ili kada se nalazimo u nekom emotivnom stanju, zjenice nam se šire, očima se može komunicirati diskretno nenametljivo, a može se izražavati i nepristojnost kada prodorno i uporno gledamo u nekoga. Nenametljiv kontakt pogledom jeste onaj čije trajanje ne prelazi više od tri sekunde. Osobe koje na nekome zadržavaju pogled duže smatraju se agresivnim osobama. Agresivno fiksiranje može značiti i bijes, odnosno pojačanu ljutnju. Treptanje očima često znači da osoba koja s vama komunicira ne govori istinu. Ukoliko osoba s kojom razgovarate ne trepće dok vas sluša, može značiti da je veoma zainteresirana za ono o čemu govorite.

Zvukovi koje čovjek proizvodi da bi izrazio razne neverbalne znakove imaju brojna značenja zavisno od situacije u kojoj se izražavaju. Pljeskanje rukama predstavlja znak oduševljenja, slaganja, odobravanja, poštovanja, ushićenja i brojnih drugih reakcija u određenom govornom kontekstu. Interesantno je masovno zviždanje kojim se izražava nezadovoljstvo, neslaganje, ignoriranje govornika,

protestiranje i slične reakcije. Lupanje šakom o stol je izraz bijesa, nezadovoljstva, ljutnje i protesta. Kucanjem na vrata najavljuje se ulazak u prostoriju kako bi se oni koji su u prostoriji pripremili za dolazak nove osobe.

Pljesak je najčešće znak oduševljenja i slaganja sa onim što govornik saopćava, ali to može biti i poziv govorniku da završi govor jer je pretjerao, znak da se mora poštovati tuđe vrijeme za govor. Ponekad se uzvikom *ua* izražava nezadovoljstvo nekim postupkom. Ovaj uzvik se često čuje na fudbalskim utakmicama, ali i na raznim protestnim skupovima kada su oni koji zbog nečega protestiraju nezadovoljni obraćanjem neke osobe ili njenom izjavom.

Među znakove neverbalne komunikacije ubrajaju se i znakovi rukovanja, ljubljenje u ruku, tapšanje rukom po leđima. U našoj kulturi najčešći civilizacijski čin je rukovanje, to je znak poštovanja, dobrodošlice, naklonosti srdačnosti. Ponekad se rukovanje pojačava objema rukama. Pri činu rukovanja postoje određene nijanse tumačenja ovog čina. Rukovanje koje se odvija bez gledanja u oči govori da je jedna strana emotivno uzdržana i da rukovanje, u tom momentu, predstavlja formalni čin. Ukoliko neko bez valjanog razloga odbija da se rukuje sa drugom osobom, to je znak neprijateljstva, netolerancije, netrpeljivosti i općenito negativnog stava prema osobi sa kojom se ne želi rukovati. Odbijanje rukovanja žene sa muškarcem ili muškarca sa ženom ponekad je odraz vjerskih ubjeđenja, ali u svakom slučaju takav čin je neprijatan za onoga ko je pružio ruku sa željom da na taj način izrazi svoju srdačnost i naklonost. Što se tiče nijansiranja rukovanja ono je najčešće vezano za osobu, a manje za utvrđene društvene konvencije. Blagi stisak ruke karakterizira slabije i nježnije osobe i osobe koje nisu dovoljno prodorne.

Jak stisak ruke svojstven je onim osobama koje su prodorne, snažne srdačne, pune volje i optimizma. Ukoliko je neko sa određenom osobom blizak, onda nije nepristojno odmjereno tapšanje po ramenu, držanje nečije ruke duže nego što je uobičajeno, prihvatanje podlaktice, uzimanje pod ruku i slične radnje koje su odraz prijateljstva i dugogodišnjeg poznanstva. Naravno, na ovaj način nije lijepo pretjerano izražavati svoju naklonost jer dodiri u krugovima ljudi sa različitim civilizacijskim posebnostima mogu izazvati nesporazume.

Raspored sagovornika u prostoru

Proksemičkim znakovima se označava udaljenost i raspored sagovornika u prostoru. Razdaljina među sagovornicima zavisi od njihove bliskosti. Najmanja razdaljina pri komuniciranju je između bliskih prijatelja, supružnika, roditelja i djece. Najveća razdaljina je predviđena za prostor u kojem se nalazi veća skupina ljudi, a to su: javni skupovi tribine mitinzi, koncerti i slične manifestacije. Da bi se osigurala ta razdaljina, obično se prostor preuredi tako da se poštuju proksemički znaci. Tu su žute trake u bankama i drugim institucijama koje nas upozoravaju da uvažavamo diskreciono pravo drugih, tu su i prepreke tipa pultova i ograda, često simboličnih boja kojima je cilj da opominju svojom prisutnošću, a ne da onemogućavaju bliskost. Ponekad se proksemički znaci ostvaruju jačinom glasa u elektronskim medijima. Sa bliskim osobama govorimo tiše, a sa osobama s kojima službeno komuniciramo govorimo normalnom jačinom glasa, odnosno glasom kao da sa njima neposredno komuniciramo. U svim medijima trebalo bi voditi računa o jačini glasa prema psihološkoj udaljenosti sagovornika bez obzira na kojoj se udaljenosti nalazi onaj koji se obraća preko određenog medija. Svi ovi postupci govore o nama i našem osjećaju za mjeru. Sjedenje za stolom ima svoje poruke. Ukoliko govornik i sagovornik sjede jedan do drugoga, to znači da su oni u saradničkom odnosu, ukoliko se nalaze jedan pored drugog njihov odnos je natjecateljski, oni su u poziciji pregovaranja i diskusije. Ukoliko su sagovornici okrenuti leđima jedan prema drugom, oni su neprijateljski raspoloženi.

Važni neverbalni znaci mogu se sresti u enterijeru, njegovoj dekoraciji, namještaju, postavljenom ovalnom stolu, rasporedu stolica. Hijerarhija nije obilježena samo mjestom sjedenja nego i oblikom stolica. Nerijetko se u vrhu, na samom začelju, nalazi stolica sa visokim naslonom ili kožna fotelja koja upućuje na autoritativnost bilo koga ko tu sjedi. Do „kožne fotelje“ se obično nalaze saradnici autoritativnog člana, ostali sjedaju prema hijerarhiji. Naravno, ti rangovi podrazumijevaju dužinu i težinu saopćenja. Ovdje scenografija uvjetuje stepen verbalne komunikacije. Okrugli stolovi su uvijek znak sagovorničkog odnosa, oni označavaju ravnopravnost sudionika u govoru i dogovoru. Isticanje onih kojima i scenografija daje ulogu glavnih ponekad se naglašava posebno uzdignutim podijem, takva mjesta govore o važnosti pojedinaca koji se tu nalaze. Takvi podiji

mogu se naći u velikim amfiteatrima na pojedinim fakultetima, pa čak i u nekim srednjoškolskim i osnovnoškolskim učionicama kao ostaci stare škole gdje je nastava imala predavački, a ne saradnički odnos. U posljednje vrijeme raspored stolica se postavlja u obliku potkovice i to je optimalan položaj za ravnopravan razgovor.

Još od najstarijih vremena preko odjeće i nakita slale su se neverbalne poruke. Danas je takav način komuniciranja pojačan. Bogatim je ovaj način pokazivanja dostupniji od verbalnog u koji govornik mora uložiti svoju nadarenost, svoje znanje, svoju retoriku i ostale govorne ukrase. Brojne institucije, javni mediji ulažu poseban napor za oblikovanje izgleda svojih predstavnika, čak se više ulaže u skupocjena odijela nego u govornu kompetenciju. Vrijeme u kojem živimo je više vrijeme stilskog smjera nego naobrazbe. (Škarić, 2003)

Gotovo je nemoguće zamisliti izlaganje na nekom skupu bez *medijskog pomagala*. Savremena tehnologija nudi nam brojna kompjuterizirana pomagala kao slikovnu i grafičku potporu izlaganju. Sofisticiranost medija govori o civilizacijskoj razini organizatora i spremnosti za prihvata tehnologije od strane svakog govornika. (Škarić, 2003)

Kriterij vremena u neverbalnoj komunikaciji

Neverbalnim znacima određuje se i *vrijeme* koje je potrebno da se nešto kaže i vrijeme kada to treba reći. Danas se u literaturi navode tri kriterija koji određuju odstupanje od ugovorenog vremena, to su: *neformalno vrijeme*, *formalno vrijeme* i *tehničko vrijeme*. Neformalno vrijeme u raznim kulturnim i društvenim sredinama različito se neverbalno tumači što ponekad proizvodi razne civilizacijske nesporazume. Kašnjenje na ugovoreni sastanak različito će se tumačiti. Formalno vrijeme obično se fiksira na neko tolerantno akademsko kašnjenje od petnaestak minuta. Za one koji čekaju svako dalje prekoračenje stvara nezadovoljstvo ljutnju, bijes, komentare. Međutim, onaj koji dopušta da ga drugi čekaju često to ne radi iz navike nego kašnjenje doživljava kao dio taktike koja će mu pomoći da postigne superiornost u razgovoru ili u pregovorima.

Tehničko vrijeme je ustaljeni vremenski okvir za neke aktivnosti koje se ponavljaju u tačno fiksirano vrijeme. Ustaljeno vrijeme ima trajanje školskog časa, odmori, pauze i red vožnje. Sve sredine i svi pojedinci ne prihvataju ili ne poštuju dogovorene

kriterije o raspodjeli vremena pa često dolazi do nesporazuma zbog nepoštovanja vremena određenog za diskusiju (deset minuta). Često organizatori skupa ili voditelji vrijeme predviđeno za diskusiju smatraju kao tehničko vrijeme, a onaj ko govori doživljava ga kao formalno vrijeme koje nije tačno određeno.

Vremenska odstupanja ne treba uvijek shvatiti kao znak neodgovornosti. Ponekad su to neverbalne igre pojedinaca ili određenih grupa. Ukoliko neka osoba na određenom skupu govori duže i češće, ona time drugima daje do znanja kako je značajnija, dominantnija i kako se ni jedan zaključak ne može donijeti bez njenog ili njegovog mišljenja, idejne pomoći i stava. Redovno kašnjenje na sastanak, također, znak je iskazivanja važnosti. Verbalna i neverbalna komunikacija se javlja u različitim funkcionalnim grupama i situacijama. Ona zavisi od prirode ličnosti, od socijalnog nivoa pojedinaca, neverbalna komunikacija se mora posmatrati s aspekta individualnog i kolektivnog, individualno definira naše razlike, a kolektivno naše sličnosti sa drugim. „Čovjek kao subjekt je kreator i upravljač sobom i svojim postupcima, subjekat misaonih (kognitivnih) i osjećajnih (afektivnih) procesa, centar ljudske refleksije o samom sebi, kreator sopstvenog identiteta. Svi ti procesi obrazuju komunikativnu svijest komunikacijskog sistema.“ (Vreg 1991:33) Osobno komuniciranje predstavlja osnovni element geneze subjekta, procesa mišljenja i osjećanja, procesa umjetničkog i naučnog stvaralaštva, svjesnih i podsvjesnih procesa.

Literatura

- Cvetanović, Vladimir (2001): *Rukovodilac u interaktivnom komuniciranju*. Beograd, Vojnoizdavački zavod.
- Giro, Pjer (1975): *Semiologija*. Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Neill, Sean (1994): *Neverbalna komunikacija u razredu*. Zagreb, Eduka.
- Osmić, Ibrahim (2001): *Komunikacije ili interakcije u nastavnom procesu-sukob ili saradnja*. Tuzla, GRIN.
- Richman, Naomi (1994): *Komuniciranje s djecom (kako pomoći djetetu kada je u nevolji)*. Zagreb, Dobrobit.
- Rosenberg, B. Marshall (2006): *Nenasilna komunikacija-jezik života*. Osijek, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.

- Šipka, Milan (2005): *Kultura govora*. Sarajevo, Institut za jezik, Priručnici 5.
- Škarić, Ivo (1982): *U potrazi za izgubljenim govorom*. Zagreb, Liber-Školska knjiga.
- Škarić, Ivo (2003): *Temelji suvremenog govorništva*. Zagreb, Školska knjiga.
- Vreg, Franc (1991): *Demokratsko komuniciranje (prilog paradigmi u komunikacijskoj nauci)*. Sarajevo, Komunikološka biblioteka.

MIT O DRVETU ŽIVOTA U SEVDALINCI

Sažetak

Predmet posmatranja u ovom radu su specifične jezičke karakteristike koje su u samoj strukturi pojedinih sevdalinki, a koje imaju duboke korijene u tradicionalnom govornom izrazu pojedinih krajeva BiH. Osjeća se da u strukturi ove lirske pjesme žive pojedine jezičke forme, koje su nastajale ne samo u novije doba ili u bosansko-orijentalnom ambijentu nego i znatno ranije, u srednjem vijeku i prije. Neke od tih osobina i danas su prepoznatljivo obilježje bosanskog jezika.

Ključne riječi: *mit, drvo života, sveta svadba, sevdalinka, naslijeđe, legenda.*

THE MYTH OF THE TREE OF LIFE IN SEVDALINKA

Summary

Subject of observation in this paper are specific linguistic characteristics that are in the structure of some sevdalinks, which have deep roots in the traditional speech expression of some parts of Bosnia. It feels that in the structure of this lyric poem certain language forms live, which emerged not only in recent times or in the Bosnian-oriental ambience but much earlier, in the Middle Ages and before. Some of these characteristics are even today recognizable feature of the Bosnian language.

Keywords: *myth, tree of life, the sacred marriage, sevdalinka, heritage, legend.*

Lingvističko zagonetanje

Da li znamo ili smijemo da znamo šta su naši preci i prapreci mislili, kako su svijet zamišljali, šta su postizali, možda griješili i okajavali, kako su trpjeli i savladavali tegoban život? Da li su njihove

sudbine ulazile u priču i pjesmu, i da li su tako došle do nas danas? Da li u zbijenom jezičkom izrazu nama dobro poznate narodne pjesme sevdalinke dolazi vijest iz davnine, baština predaka, da nas obavijesti i opomene, tješi i hrabri pred neumitnim smislom života? Da li je sevdalinka danas odmor za dušu i lijek za srce, ili možda i nešto više, priča ponaosob, prepoznatljivo bosanskohercegovačko kulturološko obilježje i naslijeđe davnih vremena koje je utkano u njen strukturalni jezički izraz? Na generacijama što se smjenjuju u vremenu i prostoru stoji amanet da otkrivaju i suštinsku poruku te ostavštine, da analiziraju jezičku strukturu i otkrivaju nepoznanice koje se kriju zatomljene u njenim sadržajima.

Jezička slojevitost u sevdalinci

Sevdalinka je specifična bosanskohercegovačka narodna lirska pjesma, karakterizira je izrazita jezička slojevitost i sadržajna raznolikost. Na sadržajnom planu opisani su prenapućeni životni sokovi mladosti, senzibilnost i senzualnost lirskih subjekata, čarolije ašikovanja, svadbe, bračni život, uspjesi i neuspjesi, usponi i padovi. Prepoznaju se opisi određenih ličnosti, mjesta, zgoda. Sve je to oblikovano jednostavnim prirodnim slikama i poetiziranim narodnim riječima, iskonskim jezikom kakav Bosna od davnina posjeduje. Postoje određeni lirski modeli na osnovu kojih se čuvaju narodna sjećanja na prapočetak narodne pjesme. Tako sevdalinka baštini neobične i za nove generacije nepoznate lekseme koje su nosioci usmene tradicije prohujalih vremena srednjevjekovne Bosne, slavenskih pa i indoevropskih korijena.

Leksički nanosi različitih vremenskih epoha

Kada se u pojedinim sevdalinkama naiđe na lekseme koje obilježavaju **drvo** (*bor, gora, jela, čempres, jasen, jablan, bagrem, jabuka, višnja, badem, bejturan, orah, turundža, ruža, šimšir*), ili **ptice** (*soko, orao, slavuj, golub*), ili **neman** (*zmija, guja, zmaj*), ili **vile**, ili **pčele**, ili riječi **voda, kamen, vjetar**, - onda se postavlja pitanje otkud i otkad su ove riječi u lirskim narodnim pjesmama i šta znače, da li imaju kakvu leksičku funkciju u strukturi jezika ili možda kakav simbol? Da li su te leksičke riječi možda bujna mašta naroda ili plod utvrđene tradicije pjevanja i izražavanja odnosa

prema prirodi i svemu stvorenom u njoj? Zato ima smisla sagledati prisustvo tih riječi u sevdalinci, taj čudesan jezički izraz predaje u njoj, odgonetnuti je i staviti u razumno vrijeme nastanka i prvobitnog jezičkog oblikovanja, što je mnogo starije od vremena mogućeg zapisa pojedinih sevdalinki u nekoj od zbirki.

Etimološko-etnološka preplitanja

Starobosanski narod je u kulturi svoga življenja izuzetno poštivao prirodu i sve njene darove i blagodeti. To je samo kontinuitet vjerovanja u kult prirode koji je naslijeđen iz praslavenskih vremena, a vuče korijene iz praindoevropskog praskozorja. Vjerovanje u prirodni ambijent, u šumu, biljni i životinjski svijet samo su neki od fragmenata toga kulta. Povrh svega **drvo** je bilo osobito poštovano, čovjek mu se divio i vjerovao u njega, obraćao mu se kao savjetodavcu i liječniku. Prema tom vjerovanju drvo ima dušu ili je stanište u kojem je nastanjena duša. Narod stočara i zemljodjelaca vidio je u drvetu biće koje utječe na plodove usjeva i stoke. Drvo je i nešto više, kuća božanstva u kojoj se okupljaju natprirodna bića, a u blizini borave vile, pa zato pojedina drveća i šume postaju svetišta. Polazeći od ovakvih vjerovanja, nastao je prastari **mit o drvetu** poznat po sintagmatskom imenu **drvo života**. Vjerovanje u drvo života prenošeno je s generacije na generaciju, a pojedini fragmenti nalaze se i u sadržajima nekih sevdalinki.

Metaforična priča o drvetu života

Drvo je stub života, povezuje nebo i zemlju, prisutno je u ljudskom životu, povezano je sa sevdahom i svadbom, životnim običajima. Drvo života ima tri nivoa univerzuma: **krošnja** je nebo i pripada božanstvu, **stablo** je život smrtnika, **korijen** je podzemni svijet mrtvih. Na vrhu drveta su **zlatni plodovi**, **suho zlato**, **zlatne rese**, **zlatne jabuke**, **drobni biseri**. Na krošnji je **gnijezdo** i u njemu kraljevske ptice **soko** ili **orao**. Sredinu drveta **oblijeću pčele** i **viju svoje gnijezdo**. **Korijen** je dno stabla, **iz njega voda teče**, tu se nalazi **kamen** i **postelja**, **dvoje u ljubavi**, kod vode je **zmija** ili **zmaj**. Zmija napada pticu na vrhu. **Vjetar** je bitan sadržaj svetog kazivanja u usmenoj predaji, ima božanske osobine. Ovo je prastara indoevropska mitska **priča o svetoj svadbi**. Prenošena je u praslavensku sakralnu

pjesmu, vremenom dolazila je do pojedinih južnoslavenskih naroda i ostavila traga i u starobosanskim pričama i pjevanjima.

Čudesna struktura sevdalinki

Bosanske sevdalinke na čudesan način nose u svojim sadržajima jezičko naslijeđe iz mitske priče o drvetu života. Prilikom analize tekstova priličnog korpusa sevdalinki, koje su zapisane u određenim publikacijama (*Behar, Biserje, Od bešike do motike, Antologija* Muniba Maglajlića, *novije zbirke u elektronskoj verziji*), uočeni su brojni elementi koji se prepoznaju kao fragmenti prastare priče o drvetu života koja je oličena u različitim vrstama drveća. Slikovito rečeno svako drvo, svaka izrasla stabljika može da predstavlja simbol, više to nije naziv vrste drveta već metaforizirana priča o životu. To govori o izrazitoj starosti predaje koja je doživjela svoju metamorfozu i u jezičkoj strukturi sevdalinke bitiše u različitim pojavnim formama.

Leksičko jezgro sinonima za drvo života u sevdalinci

Primjeri će nam pokazati da je bosanski čovjek drvo života prepoznao u mnogobrojnim vrstama drveća u svojoj prirodnoj okolini kao što su: *bor i jela, gora zelena, čempres, jasen, jablan i bagrem; zatim jabuka, višnja, badem, bejturan, orah, turundža, ruža, šimšir, jorgovan i mnogi drugi.*

1. Bor

U mnogim pjesmama spominje se bor, ili se opisuje, ili se njemu neko obraća. U starim slavenskim i starobosanskim pjesmama i pričama on je *simbol drveta života*. Nije slučajno uzet baš on. To je postojana i otporna vrsta četinarica sa snažnim stablom, granama i korijenjem. U zavisnosti od staništa može dostići veliku visinu. Raste uspješno na svim tipovima zemljišta. Otporan je na sušu, vjetar i sve druge vremenske neprilike. U mladosti raste dosta brzo.

U usmenoj predaji pod drvetom leži zmija i napada ptice i njene ptiće koji su u gnijezdu na krošnji. U toj slici su odbljesci prastare priče o natprirodnoj božanskoj borbi za prevlast. Dijelovi ove slike prepoznaju se u poznatoj sevdalinci o Tuzli: *Donju Tuzlu*

opasala guja, / met'la glavu na Džindić mahalu, / a repinu trgla na Gradinu. / Zelen bore na Džindić mahali, kraj tebe ću čardak načiniti, na čardaku sjesti, besjediti. (F, 42)

Djevojka je zelen bor sadila, / bor sadila, boru govorila: / Rasti, rasti, moj zeleni bore, / da se penjem tebi u vrhove... (F, 39)

Govore joj kićeni svatovi: / Oj bora ti kićena djevojko, / Što ti bereš u kite behara, / Što ne bereš drobnoga bisera? // Odgovara kićena djevojka: / A bora mi, kićeni svatovi ... (Djevojka i Behar, B, II, 172)

Govori joj mladi Hasan paša: / Oj bora ti pehlivan-djevojko, //... O, bora ti Hasan paša mladi (Pehlivan-djevojka, B, II, 220)

Govori mu lijepa djevojka: / A bora mi, mula sa meščeme, / Oba mlada, oba su mi draga, / A najvolim mulu sa meščeme. (Tri katmera, B, II, 92)

Pitala ih Mahmud pašinica: / A bora vam dva vrana gavrana! / ... A bora mi Mahmud pašinice! / ... Mrtva glava majci progovara: / A bora mi moja stara majko! (Nesretna majka, B,II,333)

Pitala ga ostarjela majka: / Oj bora ti, moj premili sine, / oklen tebi jagluk i mahrama? (Pošetao momak čelebija, F, 144)

Ako čuje stara pa te zato kara, / a ti hajde meni, moj bore zeleni. (N, 58)

Lipa ti si, moja nevistice, / al' si resla bora gledajući, / ali moga brata čekajući, / al' ti lipo u matere bilo? // ... Nit sam resla bora gledajući, niti tvoga brata čekajući, već mi lipo u matere bilo: / hranila me medom i šećerom. (Materina njega, N, 66)

Visoko, kledo, gorje stoborje, / nigdje ti drage vidjet' ne mogu! (A, 81)

*Moj **stobore**, ti se salomio, / moj čardače, ognjem izgorio! // Ti si meni mladoj dodijao, / sve po tebi sama hodajući! // Hladan jorgan nogom ćušajući, u dušeku sama spavajući! (F, 108)*

*Uvehlo je lišće **borovo**, pod kojim je dragi bolov'o. (N, 50)*

*Potužilo **borje** i **javorje**: Ja smaknite dvije drugarice, / ja ćemo mi **borje** usahnuti. (Dvije druge, N, 36)*

***Grana od bora** pala kraj mora. / Hej, Marice, mlada krčmarice, donesi vina ... (F, 58)*

Nazive za drveće u usmenoj predaji ne treba uzimati doslovno. Promjene leksičkog značenja nadolazile su trajanjem vremena i ostavljale su traga posebno u jezičkom izrazu bosanske sevdalinke. Tako je tradicionalno drvo života uobličeno u boru prenošeno na druge vrste drveta koje su poprimale karakteristike koje nosi tradicionalno obilježeno drvo života.

2. Gora

U pojedinim sevdalinkama i sama gora (puna borja i drugoga drveća) kao množina simbolizira **drvo života**:

*Bosno moja, divna, mila, / l'jepa gizdava, u tebi je Sarajevo, šehar sevdaha. // U tebi su **gore** mnoge, / **gore** visoke, i studene **izvor-vode**, / Bosne ponosne. (F, 22)*

***Čarna goro**, puno ti si hlada, / srce moje još punije jada! // Jad jadujem, nikom ne kazujem: / majke nemam da joj jade kažem / ni sestrice da joj se potužim ... (F*)*

***Djevojka sokolu zulum učinila** / zulum učinila, **goru zapalila**. // Gorjela je **gora** i dva i tri dana / dok je dogorjela **sokolu do gnijezda**. // Soko vatru gasi, krila mu se žare, / **sokolići** pište a **soko** proklinje. // **Ljuto kune soko ljepotu djevojku** / dugo djevovala, tiho bolovala / čeda ne imala, ni rukom povela / što meni **sokolu** zulum učinila / što meni **sokolu** zulum nanijela. (F*)*

3. Jela

*Ja usadih vitu **jelu**, / Čak daleko na **kamenu**, / Ne obigjoh za godinu, / I za druge polovinu. // Ja otigjoh, da obigjem, / Al' se **jela** ponijela. // **Iz vrha joj biser kaplje. // Iz srijede pčele lete. // Iz žila voda teče. // Biser kupe djevojčice, / Vodu piju košutice; / Otud ide Beg Alibeg, / Pa govori Beg Alibeg: //Bjež'te, bjež'te djevičice, / Eto lovca, čudna lovca, / On će vaske uloviti, / Te će vaske caru dati! / U tog cara l'jepa Bosna, / U toj Bosni kolo igra, / U tom kolu l'jepa djeva, / Sve je kolo nadvisila, / A ljepotom začinila, / Na njojzi je **košuljica**, / Nit' je tkata, nit snovata, / Ni vezena, ni predena, / Već od **zlata** salivena, / **Suncem** glavu povezala, / **Mjesecom** se opasala, / **Zvezdicama** okitila. // **Bosanka je to djevojka.** (Bosanka djevojka, B, III, 269)***

Narodni kazivač je u ovoj sevdalinci dao veoma živopisnu pojavu bosanske djevojke uokvirenu u iskonsku priču o drvetu života u obliku jela. Tu su fragmenti koji su se po tradiciji prenosili u usmenoj predaji: jela, kamen, voda teče, biser kaplje, pčele lete, košutice.

*Ja usadih vitu **jelu**, / Na **kamenu**, na studenu. / Haberi mi dodijahu: / Da je jela usahnula, / Pa ja odoh, da j' obigjem. // Kad ja dogjoh vitoj **jeli**, / Al' to **jela** mah uzela: / **Iz žila joj voda teče, / Iz debla joj čele lete, / A iz grana biser kaplje.** (Vita jela, B, II, 172)*

*Vita **jelo** i pod tobom hlada! / Blago onom, ko pod tobom spava. (Vita jela, B, III, 365)*

*Rasla **jela** na sred Sarajeva, / pod njom hlada do Sarajeva, / tu su troje plandovale ovce ... (Materina njega, N, 66)*

*Meho prođe kroz **goru** zelenu, / kroz **goru** ga zaboljela glava. // Vita **jelo**, što me boli glava? ... (A, 52)*

*Bosa Mara Bosnu pregazila, / na vitu se **jelu** naslonila: // Vita **jelo**, ti visoko rasteš, / što te pitam pravo da mi kažeš: //Je li mi se oženio dragi? // Jeste, jeste, već godinu dana / oženio i sina dobio! (F, 21)*

*Visoka **jela** do neba, / Široka lista do zemlje. // Pod **jelom** Ale
boluje: / Da umrem, bi l' me žalila? / Do podne bi te žalila, od podne
kolo vodila. (F, 220)*

*Pod brijegom se **jela** razgranala, / a do **jele lipa** rascvjetala, /
pod **lipom** je zaspala **djevojka**. // Pod glavom joj **snopak djeteline**, /
a u njedrima dva bijela **goluba**! (F, 132)*

4. Čempres

***Čempres** viti, **čempres** ponositi, / Ajšo, dušo, ljepši smo ja i ti!
// Ti si zora, a ja noćca pusta, / zora rudi, ja ti ljubim usta. // A kad
svane i sunce ograne, / morat ću se s tobom da rastanem. (F, 60)*

5. Jasen

*Na livadi pod **jasenom** / voda izvire. // Tu se **šeće l'jepa Fata**,
vodu zahvata. // **Momče** joj se s br'jega baca / **zlatnom jabukom**. /
Uzmi, Fato, uzmi, zlato, / moja ćeš biti. // Neću, neću, ne treba mi,
imam dragoga! // **Jabuke** se djeci daju, / da se igraju! // Djevojkama
zlatan prsten, da se udaju! (F, 112)*

6. Jablan

***Jablani** se povijaju / kao da mi tajne znaju / što mi srce željom
more. // Pa provodim c'jele noći / pod jablanom tugujući / čekam
zrake rujne zore. // Haj moj jablane srce vehne / zbog djevojke iz
mahale / Esme majkine. (F*)*

7. Bagrem

*Pokraj Save **bagrem** drvo raste, / na drvetu od zlata ljuljačka.
// Tu se ljulja i staro i mlado, / dođe reda na dragana moga. // Zaljulja
se i dva i tri puta, / otkide se od zlata ljuljačka. // Pade dragi u zelenu
travu, / a fesić mu u studenu Savu! (A,98)*

8. Jabuka

*Pod Mostarom ta zelena livada, / s kraja na kraj đul-beharom
procvala, / a na sr'jedi **crvenika jabuka**. // Pod njom sjedi **šahin
Mevla ljepojka**, / u ruci joj **ogledalo i surma**, / pa navlači kara-krzli
obrve. (A,86)*

***Jabuka se vjetru moli / da joj grane ne polomi: // O moj vjetre,
tihi vjetre! / Ne lomi me, ne krši me, / lijep ću ti rod roditi: // Na dvije
grane **dvije jabuke**, a u vrhu i **četiri**. // U srijedi soko sjedi, / soko
gledi ravno polje / de svatovi kitom idu, / među njima nevjestica: / ni
malena, ni velika, / svojem dragom jednolika, / jednolika i prilična.**
(Č)*

Ovo je bajkovita bosanska dorada drevnog mitskog motiva usmene predaje o svetoj svadbi. Prvobitna obilježja sakralnog pričanja dobijaju nove forme. Drvo života je ovdje jabuka. Veoma je dobro razrađen opis ptice sokola na drvetu života. Soko gleda u daljinu, ravno polje, svatove.

***O jabuko, zeleniko, / što si tolko rod rodila? // Na tri grane
tri jabuke, / na četvrtoj soko sjedi, / soko sjedi i besjedi: // Evo noćes
treća večer, / kako sličem ja na pendžer. // Da si, dragi, sretan bio, /
ti bi prozor porazbio, / bjelo lice obljubio, / crne oči pomutio.** (N,77)*

***Jabuka se vjetru moli / da joj grane ne polomi: // Da moj
vjetre, ne lomi me, / ne lomi me, ne krši me! / Ja sam tebi rod rodila:
svaku granu dv'je jabuke, / a na vrhu četiri.** (K, 664)*

***Pokraj puta rodila jabuka / rodila je biserom i zlatom, / siv joj
soko grane polomio, / gledajući u goru zelenu. // Gledajući u goru
zelenu, / gdje dva brata lova lovijahu / ulovili srnu i košutu, / ulovili
pod prsten djevojku. // Mladi bratac starijem govori: / Hajde, brate,
lova da d'jelimo, / tebi, brate, srna i košuta, / meni, brate, pod prsten
djevojka! (F, 136)***

***Sadih almu nasred Atmejdana, / gledah dragu tri godine
dana. // Kad je alma za trganje bila, / moja draga za ljubljenje bila,
/ duhnu vjetar, slomi almi granu, / dođe jaran, odvede mi dragu.** (F,
163)*

9. Višnja (trišnja)

Rod rodila **višnjica** / više od roda, / od roda se savijala / do crne zemlje. // Pod njom sjedi mlado **momče** / i **djevojčica**, / pred momčetom šiša vina, / rujna, rumena, / pred djevojkom fildiš-češalj / i ogledalo. (A, 92)

Urodila **trišnja**, **višnja**, više od roda, / od roda se savijala i previjala, / pod njom sjedi beg Ali-beg i š njim hanuma. // Više njiha na grančici **tica** žuberi. // Progovara beg Ali-beg svojoj hanumi ... (N, 60)

Ja usadih **višnju** na jalići, / a iskopah **bunar** na avliji / i zagledah u mahali dragu / pa ja odoh ka Stambolu gradu. (F, 72)

10. Badem

Raslo drvo **bademovo** tanko visoko, / pod njim sjedi mlado **momče** i s njim **djevojka** / prez dušeka, prez jorgana, na crnoj zemlji. // **Dušek** im je detelina, trava zelena, / jastuk im je b'jele ruke jedno drugome, jorgan im je nebo, sjajne zvjezdane. (N, 45)

Raslo drvo **bademovo**, / tanko, visoko, / pod njim spava **Mehmed-aga**, / s **Fatom djevojkom**. // **Dušek im je crna zemlja** / i **rosna trava**, / jorgan im je vedro nebo / i sjajne zv'jezde, / a uzglavlje b'jele ruke / jednog drugome! (A, 108)

Bademe, drvo od hlada, / **bademe, drvo** mirisno. // Ti si me, **drvo**, skrivalo, / kad me je **dragi** ljubio. // Što si se, **drvo**, njihalo, / pa me je babo vidio? // Što si me, **drvo**, izdalo? // **Bademe, grom** te ubio! (F, 12)

U Mostaru **bajam** procyjetao / A uz **bajam** tri žuta **limuna**. // Privuče se **mlado neudato**, / Pa ukrade tri žuta limuna ... (B, 350)

11. Bejturan

*Bejturane, Bog t' ubio grane, / tvoje grane, po mom srcu rane!
// Niti cvateš, nit' behara daješ, / već se truniš po zelenoj travi! // Ti si
mene opanjkao **majci**, / da ja ljubim četiri jarana: // Dva ženjena, a
dva neženjena. // Nisam, **majko**, života mi moga! (F, 15)*

12. Orah

*Zelen **orah** od roda se savija, / Pod **orahom Mujo** rane
previja: // Žarko sunce, selam ćeš mi **materi**, / Nek mi mezar pod
orahom napravi. / **Draga** mi se za dragoga udala, / Da Bog da joj
zmija oči popila. (F, 231)*

13. Turundža (narandža)

*Turundža je kraj **dženneta** rasla; / Kraj **dženneta** i kraj
džehennema; / Na **džehennem** grane naslonila; / Tud' mi gore tri
dobra junaka: / Jednom gore ruke do ramena, / Drugom gori lice do
očiju, / A trećemu obje oči crne ... (B, 350)*

14. Ruža

*U **gori ruža** procvala, / pod **ružom draga** zaspala ... (N, 78)*

*Iz **kamena voda tekla**, / hladna, studena, / iz zemljice **ruž**a
cvala, / **ruž**a rumena. // **Djevojka** je **ruž**u brala, s **ružom** zaspala ...
(A, 96)*

*U **baštici bunar-voda**, / ja je ne pijem; / kraj **bunara ruža**
cvate, ja je ne berem; / u **ruž**i mi **bulbul** pjeva, / ja ga ne slušam; / već
ustajem svako jutro, / pa ga oćeram: // Hajd' odatlen, **bulbul-tico**! /
ja te ne slušam, / nema ovdje moga dragog, / da te posluša! (A, 114)*

15. Šimšir

*Izvir-voda izvirala / ispod pana **šimširova**, / kroz **baščicu**
proticala, / u bunar se salivala. // Viš bunara **kafez** stoji, / u **kafezu**
lipa **Emma** ... (N, 52)*

Bogatstvo jezičkog naslijeđa u sevdalinci

Prezentirani primjeri pojedinih sevdalinki potvrđuju izrazitu jezičku slojevitost poetskih struktura i sadržajnu raznovrsnost ove usmene narodne pjesme. Vidljivi su u njima pečati prohujalih vremena, a u zapretenim stihovima koji su odoljeli mijenama epoha i kultura naziru se obrisi prapočetaka i vjerovanja, načina življenja i pjevanja. Ona još uvijek nisu dovoljno osvijetljena i zato je ova analiza i uočeni opus pjesama sa specifičnom leksikom i sinonimijom, obilatim jezičkim formama i etimološko-etnološkim preplitanjima, te metaforičnim pričama, skroman doprinos otkrivanju suštinskih jezičkih poruka koje je odaslao nekadašnji nepoznati tvorac tekstova, a modelirali narod, vrijeme i brojne generacije interpretatora sevdalinki.

Izvori iz kojih su ekscerpirani primjeri sevdalinki

A Maglajlić, Munib (1997), *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Alef, Sarajevo.

B Behar, List za pouku i zabavu, I-XI, 1900-1911.

Č Čubelić, Tvrtko (1963), *Lirske narodne pjesme*, Antologija, Zagreb.

F www.bosnafolk.com

F* sevdalinke.blogspot.com

K Karadžić, S., Vuk (1987), *Srpske narodne pjesme*, Knjiga I, Beograd. (Beč, 1841)

N Nametak, Alija (1970), *Od bešike do motike*, Narodne lirske i pripovijedne pjesme bosansko- hercegovačkih muslimana, Sarajevo.

Literatura

- Jahić, Dževad (1999), *Bošnjački narod i njegov jezik*, Trilogija o bosanskom jeziku, knjiga I, Sarajevo, Dio: *Jezički izvori sevdalinke*, str. 75-85.
- Katičić, Radoslav (2005), *Čudesno drvo*, Filologija, br.45, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (2005), *Mitovi naše poganske starine i Natko Nodilo*, Filologija, br.44, Zagreb.
- Kulišić, Špiro (1979), *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*, ANUBiH, Djela: knjiga 56, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 3, Sarajevo.

- Kuna, Herta (1978), *Jezik bosanskohercegovačke muslimanske poezije u odnosu prema standardnom jeziku*, Književni jezik, br.3, god.VII, Sarajevo.
- Maglajlić, Munib (1978), *101 sevdalinka*, Prva književna komuna, Mostar.
- Maticki, Miodrag (2003), *Jezik srpskog pesništva*, Novi Sad, Poglavlje: *Sevdalinka u srpskoj književnosti*, str. 214-227.
- Okuka, Miloš; Stančić, Ljiljana (1991) *Književni jezik u BiH od V. Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Munchen.
- Peco, Asim (1987), *Iz jezičke teorije i prakse*, Naučna knjiga, Beograd.
- Riđanović, Midhat (1998), *Jezik i njegova struktura*, Treće izdanje, Šahinpašić, Sarajevo.
- Rizvić, Muhsin (1971), *Behar*, Književnohistorijska monografija, Kulturno nasljeđe, Svjetlost, Sarajevo.
- Tanović, Ilijaš (2000), *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Veselinović, M., Janko (1895), *Sevdalinke narodne biser-pesme za pevanje*, Knjižara Velimira Valožića, Beograd.
- Zečević, Slobodan (1981), *Mitska bića srpskih predanja*, Beograd.

Rječnici

- (2007) *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo.
- (1967) *Rječnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I-VI, MS-MH, Novi Sad-Zagreb.
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, JAZU, Zagreb.
- Srejović, D.; Cermanović, A. (1979), *Rečnik grčke i rimske mitologije*, SKZ, Beograd.
- Škaljić, Abdulah (1973), *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Izdanje III, Svjetlost, Sarajevo.

SLUŽBENI VILAJETSKI LISTOVI I SLUŽBENA „NOMINACIJA“ JEZIKA U BOSANSKOM VILAJETU

Sažetak

Sa tanzimatskim reformama dolazi do sistemskih reformi obrazovnog sistema u Bosni. U vrijeme Topal Osman-paše, tačnije sa otvaranjem štamparije u Bosni, počinje se više posvećivati pažnja i službenoj nominaciji jezika i njegovoj standardizaciji i kodifikaciji, kako na nivou pravopisa tako i na nivou književnog stvaralaštva. Naziv jezika u službenim glasilima Bosanskog vilajeta i u ostaloj štampi u Bosni u periodu od 1866. do 1878. godine bio je jasan – koristi se naziv „bosanski jezik“ kao jezik službenih glasila, dok se katkada može čuti i za bošnjački jezik, te katkad u privatnoj upotrebi i u crkvenim školama srpski jezik. Nominacija hrvatski jezik sretala se u pojedinačnim udžbenicima koji su dolazili iz Slavonije i Hrvatske a rijetko su se koristili u franjevačkim crkvenim učionicama pri kraju osmanske vladavine u Bosni. Naziv bosanski jezik, prema službenim podacima i dokumentima, koristio se relativno dosta i među nemuslimanskim stanovništvom, a naziv je predstavljao regionalnu odrednicu jezika koja ima dugu historiju upotrebe u svim bosanskim krajevima. Postojeća, novoformirana „jezička realnost i unificiranost“ bila je osnova za početak intenzivnijeg rada na kodifikaciji jezika u BiH na početku austrougarske vladavine.

Ključne riječi: *službeni listovi, nominacija, standardizacija, Bosanski vilajet*

Summary

Following Tanzimat reforms, there are systematic reforms of the Bosnian education system. At the time of Topal Osman-pasha, viz. the time when the first printing press was opened in Bosnia,

more attention is being paid to the official language nomination, its standardization and codification, in terms of both orthography and literary expression. The name of the language used in official gazettes of the Bosnian Vilayet and other press in Bosnia in the period from 1866-1878 was clear- 'bosanski jezik' ('Bosnian language'), the language of official gazettes. Another term that was used occasionally was 'bošnjački jezik' (the Bosniak language), or 'srpski jezik' (the Serbian language), occasionally found in idiolects or Christian schools. The 'hrvatski jezik' ('Croatian language') nomination could be found in certain textbooks from Slavonia and Croatia and was rarely used in the Franciscian classrooms by the end of the Ottoman rule in Bosnia. The term 'bosanski jezik' (the Bosnian language), according to official data and documents, was used rather often among the non-Muslim population, and the term represented the regional mark of the language that had a long history of usage in all the regions of Bosnia. The existing, newly-established 'language reality and unification' was the basis for commencing more intensive efforts on codifying the language in Bosnia-Herzegovina at the beginning of the Austro-Hungarian rule.

Key words: official gazettes, nomination, standardization, Bosnian Vilayet

LIST BOSNA (1866-1878)

Službeni list bosanske vlade *Bosna* počeo je izlaziti još i prije nego je štamparija otkupljena od strane bosanske vlade. Sopronov časopis *Bosanski vjestnik* (1867, br. 7: 51) donosi informaciju o prvom izlaženju lista *Bosna* u kojoj spominje i naziv „bosanski jezik“ kao jedan od jezika na kojem će list biti štampan, kako se vidi iz sljedećeg citata:

*Pre neki dan izišao je prvi list zvaničnih novina ovoga vilajeta pod imenom Bosna. Ovaj list pečatan je na **turskom i bosanskom jeziku** i izlazeći svakog Ponedjeljnika jedanput. Godišnja mu je cijena četrdeset groša. Po carskoj naredbi treba u svakom vilajetu, koji je god organizovan po ustanovnom zakonu vilajetskom, da izlaze zvanične novine na turskom odnosno zemaljskom jeziku. Tako izlaze još od lane u Ruščuku tursko-bugarske novine Dunav za bugarski*

vilajet, i sada eto ima bosanska vlada takav svoj organ, koji ima, kao što čujemo, do hiljadu tristo predbrojnika. Ovaki broj čitalaca teško da će koji od jugoslavenskih listova imati...

Izašlo je 615 brojeva. Svaki broj je imao ukupno četiri strane. Vanjske stranice štampane su ćirilicom na bosanskom jeziku, a unutarne na turskom jeziku. U prvom broju lista *Bosna* stoje jasno napisani nazivi jezika na kojima se list objavljuje: to su bosanski i turski jezik. Za bolje razumijevanje nekih pitanja nominacije jezika u ovom časopisu i općenito u tekstovima na bosanskom i turskom jeziku navest ćemo dva primjera (sa citatima) iz prvog broja lista *Bosna* kako slijedi:

- a. Na prvoj strani srednjeg stupca lista *Bosna* od 16/28. maja 1866. godine stoji sljedeće: „Kao što se vidi novine će ove nositi ime *Bosna*, izlaziće na turskom i bosanskom jeziku u nedelji dana jedanput, i biće organ vlade vilajeta bosanskog, te će im biti zadatak, da poučavaju narod, da ga upute k napredovanju, i da ga posavjetuju u podaničkim dužnostima njihovima itd.“
- b. U istom tekstu ovog broja lista *Bosna*, na turskom jeziku, na strani 2 piše: „... ve haftada bir çıkmak üzere bir sahifesi Türkçe ve bir sahifesi Boşnakça ve ‘Bosna’ namında olarak işbu gazeteyi çıkarmıştır“

Isti ljudi pišu isti tekst na dvama različitim jezicima. Jedan tekst dat je na našem jeziku a drugi na turskom. Prijevodni sinonim koji se koristi za riječ „bosanski jezik“ u tekstu na turskom jeziku glasi „Boşnakça“ (doslovno „bošnjački“). Ovaj podatak najbolje oslikava pitanje nominacije jezika *bosanski*, s jedne strane, i *bošnjački*, s druge strane. Iako su Turci već navikli da uglavnom jezik svih stanovnika Bosne nazivaju „bošnjačkim“ (**Boşnakça**), u zvaničnom časopisu – „organu Vilajeta bosanskog“ ipak stoji naziv „bosanski jezik“. Moguće je da zapravo oba termina u to vrijeme funkcioniraju kao sinonimi ili „sinonimni dubleti“ koje je moguće ravnopravno koristiti. Osim toga, sam prevodilac u listu *Bosna* odabrao je za riječ „bosanski jezik“ prijevodni ekvivalent „Boşnakça“, tako da je moguće pojavu eventualne razlike među navedenim pojmovima promatrati i kao „dio rješenja u prevođenju“.

Ipak, preferiranje naziva *bosanski jezik* na našem jeziku kao službenog termina vjerovatno je imalo svoje dublje utemeljenje koje je najbolje poznato članovima redakcije i ljudima koji su u to vrijeme živjeli. U broju 3 lista *Bosna* na prvoj strani teksta sreće se izvadak iz

stranih novina o potrebi poznavanja službenog jezika svoje zemlje. List *Bosna* daje dosta informacija o obrazovnom sistemu u Bosni u to vrijeme, posebno o ispitima u ruždijama u Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci i Mostaru. U broju 67, na 4. strani lista *Bosna* izašao je oglas za učitelja u pravoslavnoj školi u Sarajevu za kojeg se traži da zna „srpski i talijanski jezik“ i da je „dobar pjevac za crkvu“. Budući da se u crkvenom oglasu spominje i naziv „srpski jezik“, moglo bi se pretpostaviti da uređivačka politika lista nije imala ništa protiv da se pored „zvaničnog jezika Vilajeta“, bosanskog jezika, u privatnoj sferi života koriste i neki drugi nazivi za jezike, prema želji govornika. U broju 90 (12./24. februar 1868. godine) na prvoj strani objavljuje se informacija da je Ministarstvo prosvjete naredilo učiteljima u ruždijama da učenicima „kazuju i zadaju nauku pravopisa i pismenijeh sastava“. Otprilike to je onaj isti period intenziviranja rada i na reformi pravopisa i grafopisa u arebici kod Bošnjaka muslimana u Bosni.¹ U listu *Bosna* bilo je dosta informacija prevedenih iz turskih i drugih stranih časopisa, s tim da su članci iz turskih časopisa smatrani „unutarnjim vijestima, vijestima iz zemlje“. Što se tiče vijesti iz Bosne, najčešće su objavljivane vijesti o školstvu, o gradnji škola i čitaonica. Tako se i škola Stake Skenderove naziva „hrišćanska škola“. Terminologija je bila poprilično ujednačena.

Kada *Bosna* na našem jeziku izvještava o izlaženju časopisa *Bosanski vjestnik*, ona spominje naziv „bosanski jezik“, a kada se taj isti tekst prevodi na turski jezik, onda se koristi naziv „Boşnakça“.²

¹ U to vrijeme pojavljuju se i rukopisni primjerci ilmihala na bosanskom jeziku *Sehletul-vusul* Omera Hazima Hume, koji pokazuje određene principe bosanske arebičke ortografije (up. Drkić–Kalajdžija 2010: 7, 71)

² Navest ćemo, ilustracije radi, dio u kojem se govori o nazivu jezika kod Soprona i u *Bosanskom vjestniku*: “Gazetemizin **Boşnakça muharriri Mösyö Sopron’a** verilmiş olan imtiyâza mebnî **Boşnakıyyü’l-ibâre** ve gayr-ı resmî olarak mukaddemce tab’ u ihrâcına başlamış olduđu gazete asâr-ı medeniyetin amelîyyâtıyla berâber ulûma ve fûnûna dâir mevâdd-ı müteferrikayı münderic olduğundan başka dâhilî ve hâricî havâdisçe her nev’-i vukûâtı mütezammın bulunduğundan bunun mütâlaası fâide-bahs-ı umûm olacağından ve kıt’ası dahi büyük olduđu hâlde seneliği altmış kuruşa vermekte idüğünden müşterî olmasını istek eyleyen zevâtın Vilâyetin Matbaasında kendisine mürâcaat eyledikleri takdîrce her hafta bir nüshasını gönderecektir.” (27 Muharrem 1283- 30 maj / 11 juli 1866, br. 3)

SARAJEVSKI CVJETNIK / GÜLŞEN-İ SARAY (1868–1872)

Treba napomenuti da su listovi kao što je *Bosanski vjestnik* (1866–1867) imali slobodniju uređivačku politiku, ali ni tu nije bilo nekih javnih negacija službenog jezika, a mogao se naći i neki drugi naziv za jezik, posebno ako se radilo o reakcijama i iznošenju nekih mišljenja o određenom društvenom problemu ili pojavi. Takva je situacija i sa poluzvaničnim listom *Sarajevski cvjetnik – Gülşen-i Saray* (1868–1872), čiji je urednik bio Mehmed Šakir Kurtćehajić, koji je jasno imenovao svoj maternji jezik kao bosanski. List je štampan u Vilajetskoj štampariji. Pored uvodnika u njemu ima dosta komentara, odgovora na postavljena pitanja, kao i političkih rasprava. List je štampan dvojezično: na bosanskom i turskom. Kurtćehajić piše o značaju i potrebi skupljanja epskih pjesma, kritizira knjigu *Starine*, koju je 1867. godine izdala Matica srpska. Katkada daje kritičke osvrte na srbijanske novine i vodi polemiku protiv nekih stavova. S druge strane daje se podrška redakcije Pravoslavnoj školi u Sarajevu i njenu učitelju (SC, 21.VIII 1869, I, 34: 4).

Sarajevski cvjetnik bio je poznat po polemikama sa nizom srpskih i hrvatskih nacionalističkih novina iz susjednih zemalja, kao što su: *Zastava*, *Vidovdan*, *Svetovid*, *Jedinstvo*, *Novi list*, *Narodne*

novine i sl. Glavni razlozi reakcije *Sarajevskog cvjetnika* jesu novinski napadi na Osmansko carstvo i njegove činovnike, pisanje o položaju kršćana u Bosanskom vilajetu i svojatanje Bosne i Hercegovine. U *Sarajevskom cvjetniku* nalaze se 83 polemička teksta (up. Dizdar 2001, vol. 43–46; Dizdar 2000). Zanimljivi su i važni Kurtćehajićevi tekstovi o panslavizmu koji dolazi iz Rusije, te da, po Kurtćehajiću, Srbija u „panslavizmu“ traži mogućnost ostvarenja svojih ciljeva. Posebno se razmatra pojava tzv. „narodnjaštva“ koje propagira ruski panslavizam i u Bosni, osvrćući se na radove Ljubomira Bosančića, mitropolita Dabrobosanskog, koji je pisao pod pseudonimom Dionizije. Sam Bosančić ukazuje na nositelje i prirodu „narodnjaštva“ kao sastavnog dijela „ruskog sveslavenskog pokreta“.

LIST NERETVA (1876)

Urednici lista *Neretva* bili su Mehmed Hulusi i Josef Alkalaj. U časopisu se sprovodi jezička politika Vilajeta.

List izlazi dvojezično: na bosanskom jeziku i na turskom jeziku. Prvi broj izlazi 19. 02. 1876. Tiraž je bio oko 300 primjeraka. Štampan je u Štampariji Vilajeta hercegovačkog. Po koncepciji podsjećao je na list *Bosna*. Daje službene vijesti, zakone i naredbe, službene brzojave, ratne izvještaje, domaće vijesti i sl. Uz to, *Neretva* je donosila i članke, kojima se pobija pisanje zadarskog *Narodnog Lista* i *Obzora*. Ta dva lista imala su u to vrijeme svoje dopisnike u Mostaru. Glavni urednik *Neretve* bio je Mehmed Hulusi, direktor vilajetske kancelarije (mektupčija). Prevođenje s turskog

na „bosanski“ vršio je Josef Alkalaj, činovnik vilajetske kancelarije. Posljednji broj *Neretve* izlazi 16. decembra 1876. Izašlo je svega 38 brojeva (up. Kreševljaković 1920).

Knjige, štampa i rad na standardizaciji norme bosanskog vilajetskog jezika u vrijeme Topal Osman-paše

Administracija Ureda za korespondenciju Bosanskog vilajeta opredijelila se za fonološki pravopis i ćirilicu za svoja službena izdanja. Takav način pisanja, kako navodi Muhamed Šator (2004: 45), prvo je prihvaćen u Bosni i Hercegovini u odnosu na region. U literaturi se ovaj način pisanja često naziva vukovskim pravopisom, iako je prisutan u velikoj mjeri i u nekim alhamijado tekstovima koje neki istraživači također vrednuju na način „da li se drže ili ne drže Vukovog pravopisa“, a koji, mora se priznati, mogu imati sasvim drugu liniju razvitka (Janković 1989: 9–40). Da su tekstovi u bosanskoj štampi bili prilično pravopisno ujednačeni, potvrđuje gotovo svaka stranica iz štampanih listova. Za ujednačenost se brinuo i Ured za korespondenciju, ali i glavni urednici, a posebno Kurtćehajić. Budući da je Jukićev *Bosanski prijatelj* štampan u Zagrebu i da ima malih odstupanja u pogledu primjene nekih odlika morfonološkog pravopisa, i on je u velikoj mjeri blizu narodnom jeziku. Prema Šatoru, i Jukićev *Bosanski prijatelj* (1850) i Mandićev *Bosanski vjestnik* (1866) i Kurtćehajićev *Sarajevski cvjetnik* (1868) oslanjaju se na istu dijalekatsku osnovu i tradiciju pisanja narodnim jezikom, tako da, barem što se tiče unutarlingvističkih razloga, nije bilo problema za ujednačavanje pravopisne norme.³

S druge strane, *Bosanski vjestnik* (1866) i Kurtćehajićev *Sarajevski cvjetnik* (1868) gotovo da slijede istu normu: štampani su ćirilicom, pismom koje je, u svojoj begovskoj verziji „bosančice“, imalo tradiciju i utemeljenje u Bosni. Zapravo, navedene razlike i sličnosti, makar one bile i najmanje i najnevažnije, pokušavaju se iskoristiti u nacionalnoj propagandi u austrougarskom periodu da bi se dokazalo kako neko ima „samo svoj jezik“, „kako neko nema nikako svoj jezik“, ili „kako je neko nekome ukrao jezik“. Nažalost, takve se konstatacije mogu čuti i u periodu nakon odlaska austrougarske

³ Muhamed Šator (2004) detaljno opisuje glavne osobitosti norme i jezika u spomenutim časopisima, pozivajući se na relevantnu literaturu, osobito na istraživanja rađena u Institutu za jezik u Sarajevu.

vlasti sa južnoslavenskog govornog područja. Adelungovo pravilo (učitano kao *Vukovo pravilo*) „piši kao što govoriš“ preraslo je u ideološku sintagmu kojom se sve ono što je narod u prošlosti izrekao nastojalo tumačiti kako je to u skladu sa Vukovim pravilom. Uz to, objavljivanje članka „Srbi svi i svuda“ postaje etno-ideološka matrica koja se različito manifestira kod različitih južno-slavenkih naroda: dok kod jednih prerasta u matricu prilagođenu novom imenu nacije, kod drugih proizvodi neku vrstu „kompleksa ugroženosti“ u vlastitoj jezičkoj domovini. Jukić se oslanja na Gaja, Vuk na Kopitara, Kurtćehajić na svakodnevnu društvenu bosansku jezičku zbilju sredinom 19. stoljeća, ali svi traže oslonac u određenim frazama i nacionalnim autoritetima. U *Bosanskom vjestniku* ima dosta elemenata crkvenoslavenskog jezika ili rusizama, dok u *Sarajevskom cvjetniku* ima turcizama, ali u nedovoljnom broju da bi se moglo reći da su barem, ako ništa, konfesionalno određeni. Daleko je od toga da bi se jezikom struke moglo utvrditi da se radi čak o različitim jezičkim standardima.

Izdanja Vilajetske štamparije bila su sljedeća:

a) Službena izdanja vilajetske administracije:

1. *Zakon (nizam), osim duhana, svile, zejtina i maslina desetinski prihoda, varidata koja će se prodavati po ovome ima se od sad izvršavati.* Pismo velikog vezira vladi vilajeta bosanskoga. Uputstvo o naplaćivanju danka za krmke. 19 x 27 cm, 11 str. (ćirilica);⁴
2. *Zakon o šumama. Zakon po kojem se ima nabavljati materijal za carsku tersanu i tophanu.* 19 x 27, 33 str., paralelno i turski tekst;
3. *Zakon o nepokretnim imanjima stranih državljana u otomanskom carstvu od 12. džemazilahara 1285.* (ćirilica), Preštampano po treći put u državnoj štampariji u Carigradu 3. Džemazul-ahara 1285, dok pod turskim tekstom ovoga nema, nego stoji da je štampan u štampariji Bosanskog vilajeta u Sarajevu. Godine nema. Velika osmina, 8 strana turskog teksta i 6 strana prijevoda;

⁴ Zakon i pismo velikog vezira štampani su i turski. Jedan primjerak u arhivu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

4. *Zakon o putevima i prelazima. Opšte uputstvo o načinu građenja puteva i prelaza u carstvu otomanskom.* U Štampariji vilajeta bosanskoga 18. redžepa 1286 (1869), 19 x 27 cm, 24 str. (ćirilica), uporedo štampan i turski tekst;
5. *Osnov zakona. O timarima i zijametima nalazećim se u bosanskom vilajetu.* 19. safera 1286 (1869), folio, 1 strana (ćirilica), uporedo i turski tekst;
6. *Carski kazneni zakonik. Kopija hatihumajuna.* Po nalogu njegove preuzvišenosti valije vilajetskoga Safet-paše preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević, pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom savnio Šakir efendija, urednik vilajetskih novina. U Sarajevu. U vilajetskoj štampariji 1870, (osmina), 77 str. (latinica);
7. *Carski kazneni zakon. Kopija hatihumajuna.* Po nalogu njegove preuzvišenosti valije vilajetskoga Safet-paše preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom savnio Šakir efendija, urednik vilajetskih novina. U Sarajevu. U vilajetskoj štampariji 1870, (osmina), 77 str. (ćirilica);
8. *Početni zemljopis za katoličke učionice u Bosni.* U Sarajevu. U Vilajetskoj Tiskarnici 1871, (šesnaestina), 24 str. (ćirilica); knjižicu u obliku katekizma sastavio fra Grgo Martić;⁵
9. *Pismo došavše vladi vilajeta bosanskog od strane ministarstva za javne građevine, trgovinu i zemljodjelstvo pod datumom 24. zilhadže 1288 (24. februar 1872), (četvrtina), 3 str. U Bosansko-vilajetskoj štampariji 1872. (ćirilica); uporedo i turski tekst;*
10. *Naputak (talimat) svim poštovanim civilnim činovnicima cijelog bosanskog vilajeta.* Mostar 24. i 26. oktobra 1291 (1875), (četvrtina), 5 + 5 str. turskog teksta (ćirilica);⁶
11. *Carski ferman, koji je ovijeh dana o nekim popravkama izašao i javno pročitao 12. zilhidže 1292, (folio), 2 lista. (ćirilica), 1875. godina;*

⁵ Na drugoj strani piše „Milostivom naredbom Njegove Preuzvišenosti Mušira Saffet-paše Upravitelja Vilajeta Bosanskoga bezplatno pretiskano i podareno.“

⁶ Pod Naputkom su potpisani predsjednik državnog velikog savjeta i Ahmed Hamdi, valija i komandant Bosanskog vilajeta.

12. *Bukvar za osnovne škole u vilajetu bosanskom*. U Sarajevu, u vilajetskoj štampariji 1867, 30 str. (ćirilica);⁷

13. *Prva čitanka za osnovne škole u vilajetu bosanskom*. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji, 1868.

b) Izdanja na zahtjev određene skupine stanovništva:

1. *Naravoučenje o čovjeku i njegovim dužnostima*. Preveo sa grčkog Georgije C. Jovanović. U Sarajevu 1866. Pečatnjom I. K. Soprona. (osmina), 79 str. (ćirilica);⁸
2. *Srpske narodne pjesme iz Bosne*. Sakupio ih i na svijet izdao Jeromah Bogoljub Petranović, učitelj. Knjiga prva. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1867, XXIII + 359 str. (ćirilica);⁹
3. *Kratka sveštena istorija za osnovne škole u vilajetu bosanskom*. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji 1868, 42 str. (ćirilica), sastavio Miloš Mandić;
4. *Prva znanja*. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji (mala osmina), 1868 (ćirilica), sastavio Miloš Mandić;
5. *Kratka zemljopisna početnica s dodatkom o Bosni. Za niže učione uređena po F. Ž. F.* U Vilajetskoj štampariji u Sarajevu, 1869, 1 list i 46 str., napisao Franjo Ž. Franjković (Kreševljaković 1920, sv. 9: 1–20);¹⁰

⁷ Ukratko prikazano u: *Bosna*, br. 65. Knjige za srpske škole u velikoj mjeri izrađene su po tadašnjim knjigama u Kneževini Srbiji. Vidi: *Bosanski vjestnik* br. 5, 7. maj 1866, str. 33.

⁸ Djelo je posvećeno Topal Osman-paši. Djelo je ukratko prikazano u *Bosanskom vjestniku*, br. 19, str. 152.

⁹ Vidjeti detaljnije: *Bosanski vjestnik*, 1867, str. 24, 32, i 40.

¹⁰ Franjković, koji se rodio u Vinkovcima 1840, bio je učitelj u Sarajevu. Djelo je posvetio Osman-paši ovim riječima „Preuzvišeni i čestiti gospodaru! Vašega preuzvišenog gospodstva dobroti najviše moramo blagodariti, da smo od Njegovog Veličanstva sjajnog cara Abdul Aziz Kahna pomoć dobili, da možemo podignuti i otvoriti učionu za rimokatoličku mladež u Sarajevu. Ovu našu blagodarnost živo želili bi nezaboravnim znakom Vašoj Preuzvišenosti posvedočiti, zato se ja u ime mladeži ovaj mali darak, koj je njezinoj nauci namijenjen, spomeni Vaše Preuzvišenosti najpokornije posvetiti, i pod pokroviteljstvo Vašega Gospodara podneti uduđuje. U najdubljij odanosti Vašeg Preuzvišenoga Gospodstva najponizniji sluga Franjo Ž. Franjković.“ Cit. prema: Kreševljaković, Hamdija (1920) „Štamparije u Bosni za vrijeme turskog vremena 1529-1878“, *Gradja za proučavanje hrvatske književnosti* (Zagreb), 1920, sv. 9, str. 1-20.

6. *Kavaidi Osmanije*. Eser: Mehmed Fuad ve Ahmed Dževdet ili *Pravila otomanskog jezika Mehmed Fuada i Ahmed Dževdeta*. Iz turskog jezika preveo a stranom preradio i korisnima spisi nadopunio J. D., (osmina), 248 str.;¹¹
7. *Bukvar s napomenkom članakah nauka vjere za katoličku mladež u Bosni*. U Sarajevu u vilajetskoj tiskarnici, 1869, (mala osmina), 422 str.;¹²
8. *Prvi bosansko-srpski kalendar za prostu godinu 1868*. Uredio i izdao Jovan R. Đinić. U Sarajevu, u bosansko-vilajetskoj štampariji, (osmina), 50 str. (ćirilica).

Ako se analiziraju navedena izdanja, uključujući i službene dokumente i udžbenike, uočava se velika ujednačenost jezika u tim izdanjima. Ima tu razlike u funkcionalnim stilovima ili religijskim podstilovima, ali to u cjelini ne mijenja opću ocjenu o jeziku u navedenim naslovima.

Prema M. Šatoru (2004: 21), područje Bosne i Hercegovine nije moglo biti zaobiđeno u procesima razvoja pravopisne norme još od 1850. godine, od Bečkog književnog dogovora. Naime, Bosna se našla u geografskom središtu, ali ipak u drugoj carevini i državi nego što su to bile Dalmacija, Slavonija, Hrvatska, Srbija i Slovenija. Potreba za standardizacijom pravopisne norme posebno dolazi do izražaja sa masovnijom popularizacijom štampanih djela. Službeni vladini listovi, među kojima se ističu *Bosna* i *Neretva*, bili su financirani od strane Ureda za štampanje Bosanskog vilajeta, tako da se nije posebno žalilo za izdvajanjem sredstava kojima su

¹¹ Ovo djelo sastavio je Josip Dragomanović, tadašnji dragoman carskog i kraljevskog austro-ugarskog konzulata u Mostaru. Predgovor je datiran 30. septembra 1870, a knjiga je doštampana 1873. godine.

¹² Kreševljaković dobro zapaža da nije tačno da je ta početnica izašla u Kreševu, jer tamo nikad nije postojala štamparija (Josip Milaković, *Hrvatsko Kolo knjiga* 3., 1907, str. 360). *Bukvar* je sastavljen prema Jukićevom *Početu pismenstva* (Zagreb 1848) i Marijanovićevu *Bukvaru* (Budim 1836), a oba su bila namijenjena za katoličke škole u Bosni. Marijanoviću je služio kao uzor *Bukvar radi Serbskago inoštva v Hungarskomu kraljevstvu* (Budim 1785 i 1834), a upotrebljavao se u krajevima koji pripadaju Ugarskoj. Navedeno potvrđuje koliko je udžbenička literatura, posebno početnice i bukvari, zapravo zajedničko blago južnih Slavena, počev od Kopitara i Vuka, pa do kasnijih vremena; oni se samo adaptiraju određenom pretpostavljenom i izabranom jezičkom standardu. Djelo je preštampano o carskom trošku i predato narodnim učilištima „blagovoljenjem preuzvišenog gospodara Saffet-paše, upravitelja Bosanskog vilajeta“.

se plaćali bosanski novinari različitih konfesija. Jezik, to ne treba posebno ni dokazivati, ako se pogledaju izdanja listova *Bosna i Neretva*, pokazuje zanimljive tendencije pravopisne sistematičnosti i zakonomjerne slučajeve „pravopisnog odstupanja“ u dubletnim oblicima i različitim realizacijama jata u pojedinim leksemama ili oblicima leksema. Stoga se neće pretjerati ako se prihvati i opća klasifikacija i mišljenje M. Šatora o tome da je početni period standardizacije jezika u Bosni zapravo 1866. godina, što se poklapa sa odlučnim radom koji je poduzeo Topal Osman-paše na polju prosvjete. U preko 600 brojeva lista *Bosna* nalazi se obilje materijala koji ukazuje na spomenutu tendenciju ka standardizaciji pravopisa.

Mehmed Zaim-ef. Agić iz Bosanskog Broda 1868. godine u Istanbulu štampa knjigu arebicom na bosanskom jeziku *Od virovanja kitab*, a 1875. Omer Humo objavljuje također arebicom na bosanskom jeziku djelo *Sehletul-vusul*.¹³ Humo je bio prosvjetitelj i borac za očuvanje bosanskog kao maternjeg jezika, koji on naziva i „babin jezik“.

Poznate su njegove izreke i stavovi: „*Dobro znadi, svakom insanu svoj jezik od sviju jezika odveće lakši je.*

Nama Bošnjacima naš jezik vōma je lagahan.“ Nažalost, Humina djela *Lugati bosnevi* i *Bosnevi tedžvidi-risala* još nisu istražena u našoj znanosti. Djelo *Sehletul-vusul* štampano je prvi put 1865. u Istanbulu, a tek deset godina kasnije štampano je i u Sarajevu. Radi se o svojevrsnom vjeronaučnom udžbeniku na „bosanskom jeziku“ ispisanom arapskim pismom. Da bi se stekao uvid u Humin odnos prema jeziku citirat ćemo sljedeće Humine stihove:

*Berlejiši miftah lugat **bosnevi**, / Anamo su tri lugata četiri:
Turski, furski, arabski, / Znaćeš furski, ne da lugat lagati.
Turćijatu zihun dobro otvori, / Tutkun Omer zihni ovim bi.
Prez šubhe je babin jezik najlašni, / Svako njime vama vikom
besidi.
Slatka braćo Bošnjaci! / Hak vam Omer govori. (Humo
2010: 9–10)*

¹³ Djelo je naučno obrađeno. Vidi: Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen (2010) *Humo, Omer – Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar. U uvodnom dijelu Kalajdžija i Drkić, pozivajući se na informacije o pjesmi koju daje Ždralović (1978: 130), skreću pažnju na jedan podatak zanimljiv za rasprave o jeziku na početku 19. stoljeća, tvrdeći da je nepoznati pjesnik u prvoj polovini 19. stoljeća, raspravljajući u polemičkom tonu s protivnicima njegova stava o bosanskom jeziku, napisao sljedeće: „*Ne smijte se, naš je jezik / Kalem piše svaki jezik / Božji rahmet vazda velik / Molim vam se, učite.*“

Prosvjetiteljske ideje Omera Hume na planu korištenja narodnog jezika značajne su, posebno za područje na kojem je živio i djelovao. Osim toga, Mehmed Šakir Kurtćehajić odigrao je veliku ulogu na stabilizaciji bosanske nominacije jezika, a Miloš Mandić, zajedno sa Kurtćehajićem, na stabilizaciji pisane norme i na ćirilici. Navedeni period poznat je i po organiziranom djelovanju srbijanske propagande koja je, uz rusku podršku, radila na pridobijanju bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva, dok je austrijski konzulat u Bosni i Hercegovini razvio niz aktivnosti za pridobijanje katoličkog stanovništva u Bosni, a udžbenici iz Hrvatske i Slavonije dolazili su u katoličke učionice posredstvom austrijskog konzulata. S druge strane, izdanja u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu i u Mostaru upotpunjavaju sliku rada na postepenoj standardizaciji pravopisne norme u Bosni i Hercegovini već od 1866. godine. Sama reforma arebice Omera Hume samo je jedan od odjeka općeg stanja u traganju za što boljim izrazom koji će odražavati govor naroda u Bosni. *Sarajevski cvjetnik* je često, zbog čestih razmjena mišljenja stanovnika raznih konfesija, pokazivao želju za formiranjem zajedničkog jezičkog standarda svih stanovnika. U tome je očito imao dosta uspjeha, što pokazuje stepen poštivanja određene norme u gotovo svim brojevima lista od početka do kraja izlaženja.

Zašto je potrebno naglašavati značaj i same pravopisne norme i ujednačenosti jezičkog izraza u časopisima *Bosna*, *Neretva*, *Sarajevski cvjetnik* i sl., sasvim je jasno. Naime, postojeća, novoformirana „jezička realnost i unificiranost“ bila je osnova za početak intenzivnijeg rada na kodifikaciji jezika u BiH na početku austrougarske vladavine. Stoga su se gotovo svi lokalni učesnici rasprava o *Gramatici bosanskog jezika*, naprimjer, redovno pozivali na raniju postojeću „narodnu govornu praksu u Bosni i Hercegovini“, što se, očito, smatralo jednim od bitnih faktora jezičko-političke argumentacije u raspravama koje su u određenim periodima bile intenzivnije a nekad ih gotovo nikako nije ni bilo. Ukratko, postojeći dostignuti nivo u pravopisnoj kodifikaciji i jezičkoj standardizaciji pisanog izraza printanih medija u Bosni uveliko se cijenio čak i među jezičarima i pedagoškim radnicima koje je austrougarska vlast uglavnom dovodila iz Slavonije i ostalih južnoslavenskih govornih područja Monarhije. Dakako, ni sama nominacija jezika kao „bosanskog zemaljskog jezika“ nije slučajnost, a pogotovo to nije hir nekog službenika, kako bi se voljelo predstaviti. Naime,

nominacija *hrvatski jezik* odbačena je iz čisto praktičnih razloga – zbog malog broja kritične mase stanovništva koja bi taj jezik u Bosni i Hercegovini tako nazivala, dok je naziv *srpski jezik* bio odbacivan ne samo zbog austrijsko-srbijanskih odnosa nego i zbog dugogodišnjih loših bosansko-srbijanskih odnosa i miješanja Srbije u unutarnju politiku u Bosni, sa jasno iskazanim tendencijama njenog osvajanja (i/ili prisvajanja). U takvoj situaciji austrougarska vlada se našla pred samo jednim izborom – da se privremeno prihvati postojeća nominacija „bosanski jezik“ kao naziv za jezik državne administracije u Bosni, s tim da je njemački bio jezik novih osvajača, kolonizatora i „prosvjetitelja“. Komisije za jezik u početnom periodu austrougarske vladavine sastojale su se, to se vidi iz svih zapisnika, najmanje od Bošnjaka muslimana, a u njima je bio vrlo značajan broj i pravoslavaca i katolika koji su sasvim jasno i slobodno iznosili svoje stavove i prijedloge o jezičkim rješenjima u svakom pojedinačnom pitanju. Jezik i pravopis u novim austrougarskim udžbenicima uzima za osnovu raniju tradiciju bosanskog vilajetskog jezika, sa postepenim unošenjem „značajnijih“ promjena. Što se tiče austrougarske administracije koja je vodila jezičku politiku, treba napomenuti sljedeće: promjene u pravopisu i normi tekle su u skladu sa općom, osmišljenom politikom integracije uglavnom „muslimanskog stanovništva“ u novu „slavensku braću odanu Monarhiji“. Donekle su te planove kvarili listovi koje je finansirala srbijanska vlada koja je već dugo radila ne samo na političkom nego i na vojnom organiziranju pravoslavnog stanovništva u Bosni još od perioda Topal Osman-paše. Dvostruko djelovanje navednih faktora „ideološkog pridobijanja“ za ili protiv Monarhije uveliko je odredilo jezičku politiku među elitom onog stanovništva koje je u ranijem periodu bez ikakve sumnje znalo i naziv svog jezika, kulture i književne tradicije.

Izvori i literatura:

- B.O.A. İ.D. (*İrade Dahiliye*), nr. 15765, 27 Şevval 1268/ 14 Ağustos 1852 arz tarihli tezkiresi.
- B.O.A., A.MKT.UM. (*Sadaret-Mektubi, Umum Vilayet*), nr. 429/89, 22 Safer 1277 / 9 septembar 1860. (arzuhal kajmakama iz Bihaća).
- B.O.A., BEO (Bab-ı Ali Evrak Odası) *Vilayet Gelen-Giden, Bosna Giden Defteri*, nr. 465 (27 Şevval 1290 / 18 decembar 1873).

- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1283 / 1866. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1284/ 1867. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1285/ 1868. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1286/ 1869. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1287/ 1870. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1288/ 1871. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1290/ 1873. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1291/ 1874. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1293/ 1875. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1294/ 1876. godina
- *Salname-i Vilayet-i Bosna*, 1295/ 1877. godina
- *Sarajevski cvjetnik*, II, (2, 1869), 2.
- Arhivska građa u Arhivu Bosne i Hercegovine (za spomenuti period)
- Ostala periodika iz 19/20. stoljeća (*Bosanski vjestnik*, *Sarajevski list*, *Neretva*)
- Dizdar, Senada (2000): *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* (magistarska radnja iz oblasti bibliotekarstva, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Sarajevo).
- Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen (2010): *Omer Humo Sehletul-vusul: Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Janković, Srđan (1989): „Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima (uticaj ideja Vuka Karadžića)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Karadža-Garić, Mevlida, ur. (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.
- Kreševljaković, Hamdija (1920): „Štamparije u Bosni za vrijeme turskog vremena 1529-1878“, *Građa za proučavanje hrvatske književnosti*, Zagreb.
- Kuna, Herta (1981): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Radovi VIII, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2005): „Kulturne prilike Bošnjaka u osmanskom periodu“, u: *Jezik u Bosni i Hercegovini* (ur. Svein Monnesland), Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Sarajevo.

- Nogo, Ljiljana (2000): *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* (Magistarski rad), Sarajevo.
- Pejanović, Đorđe (1961): *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2004): *Jezik u BiH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.
- Vajzović, Hanka (1984): „Upotreba pisama u bosanskohercegovačkoj periodici do 1918. godine (u svjetlu vjersko-nacionalnih odnosa)“, u: *Jezik i nacionalni odnosi*, Sv. 5–6, Sarajevo.

PRIJEDLOŽNO-PADEŽNI IZRAZI S GENITIVOM ZA IZRAŽAVANJE NAMJERNOG ZNAČENJA

Sažetak

Genitiv je padež sa najširim opsegom značenja i najvećim brojem prijedloga uz koje se javlja i koji konkretiziraju njegova opća značenja. Kada je u pitanju označavanje namjernog značenja prijedložno-padežnim izrazima sa genitivom, onda se najprije govori o prijedlogu radi, čije je primarno značenje upravo namjerno, odnosno ciljno. Budući da su namjera i uzrok vrlo bliski, prijedlog zbog se katkada, također, upotrebljava za označavanje namjernog značenja. Zbog svoje semantičke prirode karakterističan je i prijedlog protiv, kojim se ukazuje na akciju čija je namjera najčešće ukidanje onoga što je označeno genitivom.

Ključne riječi: namjera, genitiv, prijedlozi

PREPOSITIONAL-CASE EXPRESSIONS WITH GENITIVE FOR EXPRESSING INTENTIONAL MEANING

Summary

The genitive is case with the widest range of meanings and the highest number of prepositions with which it occurs and which concretise its general meaning. When it comes to labeling the intentional meaning with prepositional-case expressions with genitive, then we first talk about the preposition because of, which primary meaning is intentional. Because the intent and cause are very close, the preposition because is sometimes also used to denote the intentional meaning. Due to its semantic nature, the preposition against is distinctive, which indicates the action whose aim is the elimination of most of what is marked with genitive.

Key words: intention, genitive, prepositions

PRIJEDLOG *RADI*

Prijedlog *radi* je prijedlog koji uvodi imensku riječ u genitivu. Budući da je ovaj prijedlog primarno namjerni, tako se i prijedložno-padežni izraz sa ovim prijedlogom kategorizira kao namjerni izraz. Ovaj genitivni prijedložno-padežni izraz nalazi se u sklopu verbalnih, supstantivnih i adjektivnih sintagmi.

Verbalne sintagme s prijedložno-padežnim izrazom s prijedlogom *radi* iskazuju adverbijalnu odredbu namjere. Prijedlog *radi* i imenska riječ uz njega nalaze se na mjestu zavisnog člana ove sintagme. Imenska riječ u obliku genitiva s prijedlogom *radi* najčešće je glagolska imenica

Radi zaštite istrage, nisu jučer mogli otkriti više detalja. (DA, XIV/4716); ...radi naplate novčanog potraživanja određuje izvršenje... (DA, XIV/4716); ...čije je izmjene prije sedam dana donio supervizor Rafi Gregorijan, a upravo radi usklađivanja tog s državnim zakonom. (DA, XIV/4716); ...radi isplate duga donijelo je slijedeću presudu... (DA, XIV/4716); ...da dođu 30 minuta prije, radi blagovremenog evidentiranja i utvrđivanja kvoruma. (DA, XIV/4716); Odlazak u saunu preporučuje se radi povećanja kondicije. (A, XI/24.12/59)

Budući da je riječ o glagolskim imenicama, preoblika se vrši njihovim prebacivanjem u glagolsku leksemu u nekom od glagolskih oblika. U preoblici se mogu iskoristiti i neki od ranije pomenutih priložnih izraza.

određuje radi naplate → *određuje u namjeri da naplati/ da bi naplatio*
donijelo radi isplate duga → *donijelo u cilju isplate duga/ da bi se isplatio dug*
dođu radi evidentiranja → *dođu s ciljem evidentiranja/ da bi se evidentirali*

Prijedlog *radi* ne uvodi isključivo glagolske imenice u obliku genitiva kojima bi se iskazivala namjera vršenja glagolske radnje. Na tom mjestu mogu se naći i neke druge imenice.

Pihne ponekad malo, *običaja ili društva radi*. (SKP, 29); Samo *radi* kasnije *potrebe* nužnog uspostavljanja suodnosa ovih s drugim tipovima vezivnih jedinica, ovdje *navodimo* za potkrepu nekoliko ovjerena primjera upotrebe. (KNJJ, 19/2, 59); Tako se, *primjera radi* *navodi...* (DA, XIV/4716); Onda su ovog starog mrtvaca *nosili* na ramenima *radi* *sevapa*. (MSDS, 124); A znao je Arifaga inače sve *radi čega odlazi* često na Bembašu. (EČL, 30); Zbunjeni stražar *radi* svake *sigurnosti*, ponovo *upita...* (EČL, 281)

Preoblika kojom se pokazuje da se ovim izrazima iskazuje namjera vršenja glagolske radnje u više je opisna i ukazuje na to da se radnja vrši s namjerom da se udovolji onome što je iskazano imenicom u genitivu, odnosno da se ispuni kakav zahtjev.

pihne običaja ili društva radi → *pihne s namjerom da udovolji običajima ili društvu*
navodimo radi kasnije potrebe → *navodimo u svrhu zadovoljavanja kasnije potrebe*

Supstantivne nekongruentne sintagme s ovim prijedložno-padežnim izrazom manje su frekventne. U njima namjerni prijedložno-padežni izraz s prijedlogom *radi* ima funkciju nekongruentnog atributa koji objašnjava imensku riječ prema njenoj svrhi.

...proglasila je Tejlora krivim za *urotu radi* *ubistva i mučenja*. (DA, XIV/4716); *Borbe* dvoje ljudi šakama *radi* *dokazivanja snage...* (A, XI/24.12/39)

Preoblika pomoću priložnih izraza i ovdje je najvalidniji način provjere da li se zaista radi o namjernim konstrukcijama.

urota *radi ubistva i mučenja* → urota *s ciljem ubistva i mučenja*
borba *radi dokazivanja snage* → borba *s namjerom dokazivanja*
snage

Može se primijetiti da su upravni supstantivi zapravo deverbativne imenice (urotiti se → urota, boriti se → borba).

Genitiv s prijedlogom *radi* javlja se i uz pasivne predikatske strukture, ukazujući naročito na namjeru obavljene radnje iskazane pasivnom konstrukcijom.

Društvo *je osnovano i registrirano radi udruživanja i zastupanja* dioničara (DA, XIV/4716); koji *je pripremljen radi osiguranja* pravednosti (HYM, 36)

I ovdje se može preoblikom potvrditi namjerno značenje.

društvo *je osnovano i registrirano radi udruživanja i zastupanja* dioničara → društvo *je osnovano i registrirano s namjerom da udružuje i zastupa*, koji *je pripremljen radi osiguranja* → koji *je pripremljen u svrhu osiguranja*

Namjerni prijedložno-padežni izraz s prijedlogom *radi* može se javiti i kao dopuna adjektivne sintakse koja se nalazi u sastavu imenskog predikata. U korpusu je zabilježen jedan ovakav primjer.

saradnja obitelji i škole *značajna je radi ujednačavanja* ciljeva odgoja (ZNS, 158)

Preoblika pokazuje namjerno značenje ovog izraza (*saradnja je značajna da bi se ujednačili ciljevi odgoja*).

Porad(i) i *zarad(i)* su prijedlozi izvedeni od prijedloga *radi*, tako da je i njihovo primarno značenje namjerno, mada gramatike upućuju i na njihovo uzročno značenje (Stevanović 1974:258, 259). U *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967) stoji da se

prijedlogom *porad(i)* mogu iskazati primarno namjera, cilj i svrha, a s druge strane i uzrok (str. 720/4). U istom rječniku prijedlog *zarad(i)* izjednačava se s prijedlogom *radi* (str. 203/2). Anićevo *Rječnik hrvatskoga jezika* (1991) navodi kako se prijedlogom *porad(i)* mogu iskazati namjera, cilj, svrha, ta uzrok koji dolazi izvan subjekta (str. 501), dok se prijedlog *zarad(i)* navodi kao arhaičan i upućuje se na prijedloge *zbog* i *radi* (str. 843).

Ova dva prijedloga su arhaični, pa su stoga i manje frekventni u upotrebi. I njih možemo pronaći u prijedložno-padežnim izrazima na mjestu zavisnog člana:

a) verbalnih adverbijalnoodredbenih sintagmi

...da sam ja nju samo *poradi* toga lijeka uzeo.
(EČL, 154); Poslije *sam zarad* liječenja
otišao u Stambol. (EČL, 153)

b) supstantivnih nekongruentnih sintagmi

Stalno je prisutna težnja ka *proširenju* broja rečeničnih formi kako *poradi* preciznijeg *izražavanja* pojedinih značenja ili nijanse nekog od značenja, tako i *zarad* *izražavanja* dotad „negramatikalizovanih“ značenja (KNJJ, 19/2, 59)

Namjerni prijedložno-padežni izrazi s prijedlozima *zarad(i)* i *porad(i)* ponašaju se, dakle, identično onim prijedložno-padežnim izrazima s prijedlogom *radi* kojima se iskazuje namjerno značenje.

Kako je rečeno na samom početku, namjera i uzrok su dvije usko povezane značenjske kategorije i na neki način neodvojive jedna od druge. Često se, govoreći o ovim značenjskim kategorijama, govori zapravo o prijedlozima *zbog* i *radi*, kao reprezentativnim prijedlozima za iskazivanje ovih značenja. Tako je prijedlog *zbog* primarno uzročni, dok je prijedlog *radi* primarno namjerni prijedlog.

Međutim, često dolazi i do „pogrešne“¹ upotrebe ovih prijedloga. Tako se javljaju primjeri u kojima se prijedlogom *radi* iskazuje i uzrok vršenja radnje. Taj uzrok već je realizirana činjenica zbog koje se vrši radnja. Uzročno značenje prijedložno-padežnog izraza s prijedlogom *radi* bilježi se u sljedećim slučajevima:

a) verbalne adverbijalnoodredbene sintagme

Oni će ga, ipak, *poslati* istražnom sudiji *radi* počinjene *krađe*. (DA, XIV/4716); Ljudi me *ne bi požalili radi* tog *poraza*. (MSDS, 56); Zar je put koji sam izabrao toliko ništavan za moga oca da me *radi toga* živa *sahranio*? (MSDS, 29); *Je li radi* njegove *bolesti*... (EČL, 159); ...Minku, *radi* koje on više *ne ide* tetki... (ABM, 20); Jagdićevu *je volila* i Rifat-begovica, *radi ozbiljnosti i povučenosti*. (ABM); ...u *magazi*, koju je *radi opreza* bio *zaključao*. (EČL, 93)

b) supstantivne nekongruentne sintagme

...onog šepavog bega što je zbog *ubistva radi kelnerice* odležao pet godina u Crnoj kući. (SKP, 47); Ali je još *nešto* bilo *radi čega* ga je društvo poštovalo. (ABM, 19)

¹ Na ovakvu „pogrešnu“ upotrebu upozorava Stevanović (1974:257 i dalje), naglašavajući da se upotreba prijedloga *zbog* u namjernom značenju, te prijedloga *radi* u uzročnom smatra greškom koja se javlja usljed nepoznavanja njihovih osnovnih značenja. Međutim, postoji razlog zbog kojeg je došlo do pomjeranja u značenjima ovih dvaju prijedloga. Govornicima je nekada pogodnija upotreba ovih prijedloga u značenju koje nije njegovo primarno. Čak i u književnim djelima možemo primijetiti takvu „pogrešnu“ upotrebu ovih prijedloga. Stoga, smatra Stevanović, ne bi se trebalo insistirati na tome da se ovdje zapravo radi o greškama, nego se takva pojava može posmatrati i kao polisemantičnost navedenih prijedloga. Pojava polisemantičnosti veoma je rasprostranjena među prijedlozima našega jezika, pa tako jedan prijedlog može označiti mjesto, vrijeme, namjenu i sl. Stoga, prijedlozi *zbog* i *radi* mogu označavati i uzrok i namjeru. O kojem značenju od ova dva je riječ u nekom konkretnom primjeru, može se odrediti prema kriterijima utvrđenim za razlikovanje uzroka i namjere, kao i prema širem kontekstu u kome su upotrijebljeni.

c) uz pasivne predikatske strukture

u društvu *je bio* Nadi-beg vrlo rado *primljen radi* njegova *prijazna razgovora, radi* *uljudnosti* (ABM, 19)

Dakle, svi tipovi sintagmi u kojima se prijedložno-padežni izraz s prijedlogom *radi* pojavljivao u namjernom značenju prisutne su i u slučajevima kada je značenje ovog izraza uzročno.

Međutim, katkada nije moguće sa sigurnošću reći da li se *radi* o namjernom ili uzročnom značenju ovih prijedložno-padežnih izraza.

Možda je baš *radi toga i bio* tako *mekan i blag* u postupanju s ljudima (EČL, 20)

U navedenom primjeru ne možemo sigurno odrediti da li se to nešto već desilo, pa kao takvo prouzrokuje vršenje radnje ili se radnja dešava s namjerom da se to nešto desi. Međutim, širi kontekst u ovakvim situacijama pomaže da se preciznije odredi da li se *radi* o namjeri ili uzroku.

Znali šeherljani za ta njegova maštanja, koja su nazivali “hava-muhabetom”, razgovorom sa zrakom, ali su baš zbog toga i voljeli svog Leptira. Možda je baš *radi toga i bio* tako *mekan i blag* u postupanju s ljudima. (EČL, 20)

Širi kontekst pokazuje da je u ovom slučaju značenje prijedloga *radi* uzročno.

Zabilježeni su i neki primjeri upotrebe prijedloga *zarad(i)* i *porad(i)* u uzročnom značenju i to u verbalnim adverbijalno odredbenim sintagmama.

...da nas *pomiri* baš *poradi* tvoje *šćeri*, a moje žene. (EČL, 152); Sve to, sve to neizmjereno bogatstvo, njegovo je i samo njegovo, starca Mula-Hasan-dede! *Zaradi* toga *blaga* umalo *da nije ubio* hamala! (EČL, 207)

Naročito su zanimljivi primjeri u kojima prijedlozi *radi*, *porad(i)* i *zarad(i)* uvode ličnu zamjenicu u genitivu, čineći tako prijedložno-padežni izraz koji se nalazi na mjestu zavisnog člana verbalne adverbijalnoodredbene sintagme.

Ne govorim radi sebe. (MSDS, 87); Ismet ti *nije sakrio* svoju bolest *radi sebe...* (EČL, 154); Ta i pašaluk i imanje i čast *želio sam samo radi nje.* (EČL, 109); Ja *sam to radi Alije i tebe htio...* (EČL, 163); *Radi mene nesretni čovjek strada.* (EČL, 308); zagledao se u vodu i mislio na Maru i dugove koje *je radi nje učinio.* (EČL, 189); Možda je, pomislih, i *ostala ne radi usluge, nego radi mene.* (SKP, 74); ...koji je *poradi tebe* riječ svoju *pogazio.* (EČL, 163); Čujem kako *moliš da poradi tebe učinim* ono što Allahu drago nije. (EČL, 159); Pa ja sam *poradi tebe grij'o.* (EČL, 123); *Poradi dede? Poradi sviju nas.* (EČL, 92); A, bi li *zarad nje* vjeru *promijenio?* (EČL, 106)

U navedenim primjerima namjerno značenje opet je na granici sa uzrokom vršenja radnje. Mogla bi se izvršiti preoblika prema kojoj bi se svaka od navedenih radnji vršila *s namjerom da se udovolji nekome (sebi, njoj, tebi, meni)*. Dakle, tu do izražaja dolazi subjektovo nastojanje za vršenjem radnje kako bi se udovoljilo nekome. Međutim, istovremeno neko subjekta podstiče na vršenje radnje. To podsticanje može biti svjesno i nesvjesno. Ukoliko je riječ o svjesnom podsticanju subjekta na vršenje radnje, onda se može govoriti o uzroku. Dakle, ako se radnja vrši voljom subjekta da bi se udovoljilo nekome, onda se radi o namjernom značenju ovog izraza. S druge strane, ukoliko je neko svojom voljom potakao subjekta na vršenje radnje, onda je riječ o uzročnom značenju. Da bi se preciznije odredilo značenje ovakvih izraza, potreban je, ipak, širi kontekst.

Drugačija je situacija s primjerom *tvoji stari radi tebe pate* (EČL, 296) gdje je značenje prijedložno-padežnog izraza izrazito uzročno. Tome vjerovatno doprinosi i sama priroda upravnog glagola *patiti*.

PRIJEDLOG ZBOG

Već je rečeno kako se prijedlog *zbog* smatra primarno uzročnim prijedlogom. Budući da su namjera i uzrok tijesno povezani, nije isključena ni upotreba ovog prijedloga u namjernom značenju. Stevanović ukazuje na tu činjenicu, naglašavajući da je „teorijski znatno lakše razgraničiti značenja uzročnog predloga zbog i predloga za cilj radi, iako se u jezičkoj praksi ova dva predloga toliko često upotrebljavaju jedan u značenju drugog da se postavlja pitanje ima li mesta nastojanju da se na razliku među njima ukazuje“ (Stevanović 1974:258).

Frekvencija upotrebe prijedloga *zbog* mnogo je viša od frekvencije upotrebe prijedloga *radi*, tako da su mnogo veće mogućnosti njegovog pojavljivanja i u označavanju namjere vršenja radnje.

Zato me se jedan čovjek sjetio. Ni zbog čega, ni zbog kakve koristi. (MSDS,44); Da porazgovaramo ni o čemu, ni zbog čega. (MSDS, 50); Više je štete naneseo životu zbog sprečavanja grijeha, nego zbog grijeha. (MSDS, 49); Zašto ideš? Zbog trgovine. (MSDS, 131); Ja sam ga poslao. Zbog nekih poslova. (MSDS, 138); Ali sad molim da odustane od svoje namjere, zbog ugleda vezirova i zbog pravde. (MSDS, 172); ...da je u maju ove godine zbog očuvanja porodične časti počinio zločin. (A, XI/24.12/40); Sila je nepravda zbog pravde. (MSDS,95)

Preoblikom se ovdje može utvrditi da se zaista radi o iskazivanju namjere s kojom se određena radnja vrši:

sjetio se ni zbog kakve koristi – sjetio se bez namjere da ima neku korist od toga; da porazgovarano ni zbog čega – da porazgovaramo bez ikakve namjere; naneseo zbog sprečavanja grijeha – naneseo s namjerom da se spriječe grijesi; Zašto ideš? Zbog trgovine. – Zašto ideš? S namjerom da trguješ; Ja sam ga poslao. Zbog

nekih poslova. – Ja sam ga poslao. S ciljem obavljanja nekih poslova; molim da odustane zbog ugleda vezirova i zbog pravde – molim da odustane s namjerom da se sačuva vezirov ugled i da se zadovolji pravda; počinio je zbog očuvanja časti – počinio je s namjerom da sačuva čast; nepravda zbog pravde – nepravda čija je namjera postizanje pravde

Iako je riječ o uzročnom prijedlogu *zbog*, navedena preoblika ukazuje i na mogućnost iskazivanja namjere vršenja radnje. Budući da se namjera posmatra, kako je i ranije naglašeno, kao još nerealizirani uzrok, ne iznenađuje da se ova dva značenja često prepliću, te da je u nekim slučajevima teško odrediti o čemu je zapravo riječ. Stoga i upotreba uzročnog prijedloga *zbog* u namjernom značenju nije nimalo iznenađujuća.

PRIJEDLOG *PROTIV*

Prijedložno-padežni izrazi s prijedlogom *protiv* specifični su po svojim sintaksičko-semantičkim obilježjima. Prijedlog *protiv* zadržava svoje osnovno značenje usmjerenosti, odnosno upravljenosti ka nečemu.

Razmotrimo sljedeće primjere:

boriti se *protiv siromaštva*
pobuniti se *protiv obezličenja*

Vidi se da je riječ o verbalnim sintagmama u kojima se na mjestu zavisnog člana javlja prijedložno-padežni izraz s prijedlogom *protiv*. Njome se ovdje označava stanje koje izaziva subjektov protest i usmjereno je na prevazilaženje ili eliminiranje takvog stanja. Dakle, neslaganje s takvim stanjem izaziva akciju kojom će se ono ukinuti.

Na taj način sintagma dobija svojevrsno uzročno-ciljno značenje.² Zavisni član sintagme u sebi objedinjuje i uzrok, koji je razlog protesta protiv nečega/nekoga, ali i cilj, koji se manifestira u usmjerenosti ka ukidanju navedenog stanja. Ovdje, dakle, do punog izražaja dolazi tijesna povezanost uzroka i namjere, tako da ovakve sintagme imaju uzročno-namjerno, odnosno uzročno-ciljno značenje. Cilj je zapravo i usloženjeni uzrok, budući da svaka ciljna akcija obavezno podrazumijeva želju i htijenje kao uzrok.

Preoblikom naprijed navedenih primjera ustanovljavamo da je zaista riječ o sintagmama sa namjernim značenjem:

boriti se *protiv siromaštva* → boriti se s namjerom suzbijanja siromaštva

pobuniti se *protiv obezličenja* → pobuniti se s namjerom sprječavanja obezličenja

Kod ovih sintagmi značajno mjesto zauzimaju one kod kojih se na mjestu upravnog člana nalaze glagolske lekseme *boriti se* i *pobuniti se*.

...kako *bi se borio protiv optužbi* za korupciju. (DA, XIV, 4716); I ja *sam se*, svojim djelima, *borio protiv Hitlera*. (DA, XIV/4718); ...kao i da *će se boriti protiv siromaštva* u Gruziji. (DA XIV/4718); ...*nisam se pobunio protiv tog obezličenja* (MSDS, 32); ...*da li se uzalud ne borimo protiv prirodnih nagona*. (MSDS, 12); ...*koji se borio protiv križara*. (ECL, 71); ...*ili se tijelo pobunilo protiv zaboravljanja*. (MSDS, 88); ...*samo sam se* u jednom nerazumnom trenutku *pobunio protiv strašne surovosti*. (MSDS, 35)

Međutim, na mjestu upravnog člana verbalnih adverbijalnoodredbenih sintagmi mogu se naći i druge glagolske lekseme.

² Problematikom prijedložno-padežnih izraza s prijedlogom *protiv* bavio se Miloš Kovačević u radu *Uzročno značenje sintagme s prijedlogom 'protiv'*, gdje je dao dosta iscrpan sintaksički i semantički prikaz sintagmi sa ovim izrazom na mjestu zavisnog člana.

...protiv Orića pokrenuta istraga za ratni zločin... (DA, XIV/4716); Protiv vlasnika bit će poduzete odgovarajuće mjere. (DA, XIV/4716); Glasao protiv rezolucije... (DA, XIV/4716); Ne ustajem protiv vlasti... (MSDS, 147); ...nahuškao protiv sarafa. (EČL, 347); ...a protiv njega nije mogao nesretni kmet Marko ništa. (EČL, 252); Šta tu zapodireš protiv svog evlada? (EČL, 134); Saraj'vo se diglo na noge protiv njega. (EČL, 312)

Prijedložno-padežni izraz s prijedlogom *protiv* javlja se i kao zavisni član supstantivnih nekongruentnih sintagmi u funkciji nekongruentnog atributa. Na mjestu upravnog člana ovih sintagmi nalazi se supstantivna leksema sa osnovnim značenjem nekog revolta, protesta ili borbe.

...gdje su organizirani i protesti protiv muslimana (DA, XIV, 4716); ...u slučaju borbe protiv mafije... (DA, XIV/4716); Branio je kontroverzni rat protiv terorizma. (DA, XIV/4716); ...tužba protiv porodice... (DA, XIV/4716); ...na ovu nepoštenu zavjeru protiv čovjeka... (MSDS, 10); To je bila najčudnija borba za koju sam ikad čuo, protiv mrtvila u njemu. (MSDS, 69); ...borbi protiv đavola... (EČL, 71); Sveti rat protiv buntovnika... (EČL, 328); ...i nebo pristalo uz urotu protiv njega. (EČL, 215)

Međutim, na mjestu upravnog člana mogu se naći i druge supstantivne sintakse koje označavaju akciju čija je namjera savladavanje, sprečavanje, suzbijanje, ukidanje ili uklanjanje onoga što je označeno prijedložno-padežnim izrazom s prijedlogom *protiv*.

...disciplinski postupak protiv sudije Premijer lige. (DA, XIV, 4716); Željezničar ide na pobjedu protiv Borca. (DA, XIV, 4716); Jučer su morale primiti vakcinu protiv

bjesnila. (DA, XIV/4716); *Vakcinacija protiv gripa...* (DA, XIV/4716); *...utakmica protiv siromaštva...* (DA, XIV/4718); *...talisman protiv zlih sila...* (MSDS, 51); Valja ispisati tri zapisa (...) *Drugi* opet seljanki iz planine *protiv more* (EČL, 27); ...pa poče duge *molitve protiv straha i uroke.* (EČL, 129); Prouči mi *šta protiv straha.* (EČL, 128); ...baš bio pri sastavljanju *zapisa protiv jangije.* (EČL, 128); *...molitve protiv šejtana...* (EČL, 50); ...koji mu je proučio *nešto protiv uroka.* (EČL, 36); A *treći zapis,* najdublji i najzanovjetniji, *protiv budalaščine.* (EČL, 27); ...kao *utjeha protiv čežnje.* (EČL, 137)

Na ovim primjerima moguće je uočiti distinkciju između značenjskih nijansi namjere, namjene i svrhe. Posmatrajući sintagme *pobjeda protiv Borca*, *utakmica protiv siromaštva*, te *vakcinacija protiv gripa* uočavamo da je upravni član ovih sintagmi imenica koja se u preoblici može zamijeniti glagolskom leksemom. U tom slučaju genitiv s prijedlogom *protiv* iskazuje namjeru s kojom se vrši određena radnja. Preobličavanje bi izgledalo ovako:

pobjeda protiv Borca – *pobijediti s namjerom da budu bolji od Borca*

utakmica protiv siromaštva – *takmičiti se s namjerom da se prevlada siromaštvo*

vakcinacija protiv gripa – *vakcinirati s namjerom prevladavanja gripa*

U sintagmama *vakcina protiv bjesnila*, *talisman protiv zlih sila*, *drugi (zapis) protiv more*, *zapis protiv jangije*, *nešto protiv uroka*, *zapis protiv budalaščine* na mjestu upravnog člana nalazi se konkretna imenica. U tim slučajevima riječ je o namjeni te konkretne imenice. To se vidi i u preoblici:

vakcina protiv bjesnila – *vakcina čija je namjena suzbijanje bjesnila*

talisman protiv zlih sila – *talisman čija je namjena suzbijanje zlih sila*

zapis protiv jangije – *zapis čija je namjena suzbijanje jangije*

nešto protiv uroka – nešto čija je namjena suzbijanje uroka
*zapis protiv budalašćine – zapis čija je namjena suzbijanje
 budalašćine*

Ukoliko se na mjestu upravnog člana nalazi neka apstraktna imenica, kao što je to slučaj sa sintagmama *postupak protiv sudije*, *molitva protiv straha*, *molitva protiv šejtana*, *utjeha protiv čežnje*, tada prijedložno-padežni izraz u genitivu ukazuje na svrhu kojoj služi upravna sintaksema.

*postupak protiv sudije – postupak čija je svrha svrgnuće
 sudije*

*molitva protiv straha – molitva čija je svrha suzbijanje straha
 utjeha protiv čežnje – utjeha čija je svrha nadvladavanja
 čežnje*

Nešto rjeđe susreću se i primjeri prijedložno-padežnog izraza s prijedlogom *protiv* na mjestu zavisnog člana adjektivne adverbijalnoodredbene sintagme. Adjektiv je ovdje zapravo glagolski pridjev trpni i označava radnju koja se vrši s namjerom postizanja cilja obilježenog ovim prijedložno-padežnim izrazom.

...da nije osuđivan za krivična djela *učinjena
 protiv morala*. (DA, XIV, 4716); Protivio se
 postupcima *učinjenim protiv njegove volje*.
 (razg)

Vidi se da su prijedložno-padežni izrazi u genitivu s prijedlogom *protiv* specifični po svojim semantičkim karakteristikama. Subjektovom djelovanju koje je označeno upravnim članom sintagme razlog je ono što je obilježeno genitivom s prijedlogom *protiv*. Cilj koji se želi postići, te namjera s kojom se djeluje zapravo se nalaze u ukidanju onoga što je bilo razlog samog djelovanja. Dakle, uzrok postaje razlog i s namjerom njegovog „razrješenja“ poduzima se neko djelovanje.

IZVORI

- A Azra, magazin za cijelu porodicu, XI/24.12/, Sarajevo, BiH
ABM Abdurezak Hivzi Bjelevac, *Minka*, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
DA Dnevni avaz, Sarajevo, XIII/4561 – 4682, XIV/4703 – 4724
EČL Enver Čolaković, *Legenda o Ali-paši*, Svjetlost, Sarajevo, 1998.
HYM Harun Yahya, *Muhammed (s.a.v.s.)*, Bosančica print, Sarajevo, 2004.
KNJJ Književni jezik, Časopis za jezik i književnost, 19/2, 16/3 – 4, Sarajevo
MSDS Meša Selimović, *Derviš i smrt*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.
SKP Skender Kulenović, *Ponornica*, Svjetlost, Sarajevo, 1984/85.
ZNS Zbornik Naučnog skupa, Pedagoški fakultet, 2008.

Literatura

- Anić 1991 – Anić, Vladimir, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb
- Feleško 1995 – Feleško, Kazimjež, *Značenja i sintaksa srpskohrvatskog genitiva*, Orfelin, Vukova zadužbina, Beograd, Matica srpska, Novi Sad
- Kovačević 1978 – Kovačević, Miloš, „Uzročno značenje sintagme s prijedlogom *protiv*“, *Književni jezik*, 16/3-4, Sarajevo, 189 – 195
- Stevanović 1974 – Stevanović, Mihailo, *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd
- *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika (1 – 6)*, Matica srpska, Matica hrvatska, Novi Sad, Zagreb, 1967 – 1976.

TVORBA PRIDJEVA U NJEMAČKOM POMOĆU SUFIKSA –MÄSSIG I –SAM I NJHOVI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak

Kako u njemačkom tako i u bosanskom jeziku većina pridjeva se tvori pomoću sufiksa. Na osnovu sprovedene analize tvorbe pridjeva u njemačkom jeziku pomoću sufiksa –mäßig i –sam došlo se do zaključka da oba njemačka sufiksa –mäßig i –sam odgovaraju bosanskim ekvivalentima –ski i –ljiv ((serienmäßig – serijski; biegsam – savitljiv) a samo sporadično sufiksima –(a)n i –ji (sorgsam – brižljivo (briga) itd. Tu posebno ubrajamo prvu palatalizaciju, gdje konsonanti k, g, h prelaze u č, ž, š (aktenmäßig -zapisnički/zapisnik). Takođe je utvrđena promjena gubljenje suglasnika u ulozu adverb, gdje dolazi do gubljenja samoglasnika „a“ (gewaltsam-nasilan/nasilno,) itd.

***Ključne riječi:** tvorba riječi, pridjev, sufiks, složenice, izvedenice, fonetsko-fonološke promjene*

WORTBILDUNG DER ADJEKTIVE IM DEUTSCHEN MIT DEN SUFFIXEN –MÄSSIG UND –SAM UND IHRE ENSPRECHUNGEN IM BOSNISCHEN

Zusammenfassung

Es wurde herausgestellt, dass beide deutschen Suffixe mit bosnischen Entsprechungen übereinstimmen. Sowie im Deutschen

werden auch im Bosnischen die meisten Adjektive mit Hilfe einer Suffigierung gebildet. Eine größere Schwierigkeit hat die Recherche von Ableitungen mit substantivischer und vor allem adjektivischer Basis bei dem Suffix **-sam** bereitet, da diese in der deutschen Gegenwartssprache als veraltet und unproduktiv ist.

In der bosnischen Sprache kommen Entsprechungen vor allem Suffixe wie **-ski** und **-ljiv** vor. Suffixe wie **-(a)n** und **-ji** können nur vereinzelt gefunden werden. Darunter zählen wir die Lautveränderungen z.B. mühs**am** – muč**no** (muka); aufmerksam – paž**ljivo** (pažnja), sorgs**am** – briž**ljivo** (briga) usw., wie Prva palatalizacija, wo die Konsonanten k, g, h zu č, ž, š (akten**mäßig** -zapisni**čki** /zapisnik) umgewandelt werden. Dann das Weglassen des Vokals „a“ – gubljenje samoglasnika „a“ (gewalts**am**-nasilan/nasil**no**,) usw. umgewandelt werden.

Schlüsselworte: Wortbildung, Adjektiv, Suffix, Zusammensetzungen oder Komposita, Ableitungen oder derivate, Lautveränderungen...

Einführung in die Wortbildung der Adjektive

Adjektive sind die Wörter, die flektiert werden können, also sie werden nach dem Kasus (dem Fall), dem Numerus (der grammatischen Zahl) und dem Genus (dem grammatischen Geschlecht) verändert.

Zufolge der Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache bilden Adjektive ca. 10-15% des Gesamtwortschatzes und sie spielen keine so große Rolle in der Wortbildung der Gegenwartssprache wie das Substantiv.

Adjektive charakterisieren Personen, Sachen, Begriffe, Sachverhalte und bezeichnen Qualität und Quantität. Sie dienen dazu, einem Lebewesen, einem Gegenstand, einer Handlung, einem Zustand usw. eine Eigenschaft, ein bestimmtes Merkmal zuzuschreiben. Sie werden im Deutschen auch Eigenschaftswörter genannt.

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit dem Thema „Wortbildung der Adjektive mit den Suffixen **-mäßig** und **-sam**“. Zunächst ist es für die bessere Verständigung der Arbeit notwendig, den Begriff „Wortbildung“ selbst näher zu erläutern. Laut der

Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache ermöglicht die Wortbildung die Produktion neuer Wörter im Deutschen. Man unterscheidet dabei zwischen der Wortbildung des Substantivs, des Verbs und des Adjektivs. Die unterschiedlichen Basen des Adjektivs sowie die Suffigierung selbst werden nicht nur vorgestellt, sondern anhand von mehreren Beispielen näher dargestellt, sowie kontrastiv und semantisch mit ihren Entsprechungen in der bosnischen Sprache verglichen. Das Ziel dieser Arbeit ist es, dem Leser die Grundlagen zum Thema der Wortbildung des Adjektivs zu bieten, aber auch auf die Gemeinsamkeiten sowie Unterschiede zwischen den Suffixen *-mäßig* und *-sam* in der deutschen und bosnischen Sprache hinzuweisen. Das Besondere bei der Wortbildung des Adjektivs ist die Tatsache, dass sich die Funktion des Adjektivs als eines Beschreibungswortes erweitert. Es entsteht ebenfalls eine semantische Bedeutung des Adjektivs. Nach der Wortbildungsart ordnet man Adjektive in zwei Gruppen ein:

Zusammensetzungen oder Komposita

Durch die *Zusammensetzung* oder die *Komposition* bereits selbstständiger Wörter wird ein neues Wort gebildet. *Sie bestehen aus Elementen, die – falls sie nicht als Bestandteile eines demotivierten Konstruktes fungieren – dieselbe Bedeutung als Einzelwörter realisieren, z.B. hitzebeständiges Material als „Material das gegen Hitze beständig ist“.*¹

Ableitungen oder Derivate

Ableitungen oder Derivate können desweiteren in *implizite* oder *explizite Ableitungen* unterteilt werden. *Implizite Ableitungen* erfolgen nur anhand einer Überführung des Wortes aus einer bestimmten Wortklasse in die Wortklasse des Adjektivs. Dies geschieht ohne Beigabe von Suffixen. Dagegen werden *explizite Ableitungen* durch Verwendung unterschiedlicher Ableitungssuffixen und -präfixe, die keine selbstständige Elemente sind, gebildet und auf diese Weise in die Wortklasse des Adjektivs überführt. Bei der *Derivation* unterscheidet man daher zwischen drei unterschiedlichen Basistypen: *die Konversion*, die keine Wortbildungselemente

¹ V., Petrović, *Bildung und Gebrauch des Adjektivs*, 1993, S. 1

beinhaltet, *die Präfigierung*, wo sich ein Wortbildungselement (Präfix) vor dem Basiswort befindet und *die Suffigierung*, wo ein Wortbildungselement (Suffix) dem Basiswort nachgestellt wird.

Explizite Derivation von Adjektiven – Suffigierung

Bei der adjektivischen Wortbildung wird die Suffigierung, wo ein Suffix dem Basiswort nachgestellt wird, zu den häufigsten aber auch produktivsten Wortbildungsmustern gerechnet. Somit wird die Wortklasse des Basisworts durch das Suffix bestimmt und zu einer Veränderung der Wortklasse geführt. Man unterscheidet bei der Wortbildung des Adjektivs zwischen der

- substantivischen Basis – das Basiswort ist ein Substantiv,
- verbalen Basis – das Basiswort ist ein Verb und
- adjektivischen Basis – das Basiswort ist ein Adjektiv.

Als Ableitungsmorpheme dienen heimische (native) sowie fremde Suffixe. *Bei der Kombination von Suffixen herrschen strenge Kombinations- und Reihenfolgegesetzmäßigkeiten. Die semantische Funktion kann man vage mit „Modifikation“ umschreiben.*²

Suffix – mäßig

Suffix –mäßig kommt ursprünglich aus der mhd. Pluralform *diu māze* und kommt in der modernen deutschen Sprache relativ häufig vor. Aus diesem Grund kann man es als sehr produktiv bezeichnen.

Substantiv zu Adjektiv

Das Suffix –mäßig verbindet sich in der Regel fast nur mit Substantiven als Basen. Das Basiswort kann Tiere, Personen, Sachen, Gegenstände aber auch vereinzelt abstrakte Substantive bezeichnen. Man unterscheidet drei semantische Muster, die anhand folgender Beispiele veranschaulicht werden. Zur ersten Gruppe der Muster, die am häufigsten vorkommt, zählt die *Bedeutungsvariante „limitativ“* („in Bezug auf“, „hinsichtlich“) *auf, welche den eingeschränkten Geltungsbereich einer Beziehung kennzeichnet.*³

² H., Altman / S., Kemmerling, *Wortbildung fürs Examen*, 2005, S. 139

³ M., Lohde, *Wortbildung des modernen Deutschen*, 2006, S. 192

1 a) Während diese Zeilen geschrieben werden, tagt die Verhandlung gegen die Ritter vom Reichsbanner, denen eine etwa 15-20fache Übermacht derartiger Äußerungen sowohl ihres programmmäßigen Pazifismus gestattete, dass sie eine Handvoll Nationalsozialisten überfielen. (Döblin, 1980, S. 112)

1 b) Dok pišem ove retke, u toku je rasprava protiv vitezova kojima je otprilike 15-20-struka premoć dopustila takvo izražavanje programskog pacifizma, da su napali šačicu nacionalsocijalista. (Döblin, 1979, S. 67)

Im Beispielsatz 1a tritt anhand des Adjektivs *programmmäßig* die Bedeutung im Bezug auf den Programm auf. Die Funktion, die im Deutschen das Adjektiv *programmäßig* ausübt, ist entsprechend, also dem Programm entsprechend. Das Suffix *–mäßig* wird mit der substantivischen Basis *Programm* verbunden. Im Beispielsatz 1b ist die bosnische Entsprechung des Adjektivs ebenfalls von der substantivischen Basis *program* abgeleitet. Das Suffix *–mäßig* wird im Bosnischen entsprechend mit dem Suffix *–ski* übersetzt. In der bosnischen Sprache heißt diese Adjektivart *relacijski* oder *odnosni pridjev*. Im Beispielsatz 1b befindet sich die bosnische Entsprechung *programskog* im Genitiv. Beide Beispielsätze zeigen eine deutliche Übereinsprechung in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

Die zweite Gruppe beinhaltet Bildungen des Vergleichs oder der Ähnlichkeit („komparativ“). Hier kommen vor allem Personen- sowie Tierbezeichnungen als Basis vor, während Sachbezeichnungen und Abstrakter seltener vorkommen:

2 a) Verflucht kalt war es, hundemäßig kalt. (Döblin, 1980, S. 227)

2 b) Bilo je proketo hladno, pasja studen. (Döblin, 1979, S. 133)

Im Beispiel 2a tritt als substantivische Basis des Adjektivs eine Tierbezeichnung auf und zeigt einen Vergleich oder eine Ähnlichkeit mit einem Hund, also wie ein Hund, in der Art eines Hundes. Das Suffix *–mäßig* wird mit der substantivischen Basis *Hund* und dem Fugenelement *–e* verbunden. Die bosnische Entsprechung ist das Suffix *–ji*, das ebenfalls mit einer substantivischen Basis *pas* verbunden wird. Jedoch befindet sich im Beispielsatz 2b das Bezugswort *studen* im Femininum, so verändert sich die Endung des

Suffixes dem weiblichen Geschlecht entsprechend. In der bosnischen Sprache heißt diese Adjektivart *opisni pridjev*. Im Beispielsatz 2a bezeichnet *hundemäßig* den nähen Umstand eines Zustandes und sagt uns, *wiekalt* es war. Daher ist festzustellen, dass *hundemäßig* ein Adjektivadverb ist, das sich auf das Adjektiv *kalt* bezieht. Die Funktion des Adjektivs *hundemäßig* im Beispielsatz 2a ist komparational. Die Funktion des Adjektivs in beiden Beispielsätzen ist jedoch unterschiedlich, da sich das Adjektivadverb *hundemäßig* im Beispielsatz 2a auf das Adjektiv *kalt* bezieht, während die bosnische Entsprechung *pajsa* das Substantiv *studen* näher beschreibt. Jedoch zeigen sie eine Übereinsprechung in der Wortbildung durch Suffixe. *Die dritte Gruppe vereinigt Derivate in sich, die eine verbindliche Entsprechung, Angemessenheit bzw. Norm ausdrücken:*⁴

3 a) Diese Tatsache ist aktenmäßig festgestellt. (Döblin, 1980, S. 145)

3 b) Ta je činjenica utvrđena zapisnički. (Andrić, 2006, S. 162)

Im Beispielsatz 3a tritt als substantivische Basis des Adjektivs *aktenmäßig* das Substantiv *Akte* auf. Das Basiswort bezeichnet ein normatives und ein obligatorisches Ordnungssystem oder einen Bereich, für den eine Verfahrensweise typisch ist. Das Suffix *-mäßig* wird durch das Fugenelement *-n* mit dem Substantiv *Akte* verbunden. Im Beispielsatz 3b wird die bosnische Entsprechung mit dem Suffix *-čki* an das substantivische Basiswort *zapisnik* verbunden. Laut der Wortbildung in der kroatischen Literatursprache werden Substantive mit dem Endungen *-nica* und *-nik* mit dem Suffix *-ski* zur Bildung des Adjektivs verbunden. Die veränderte Form dieses Suffixes, die aufgrund verschiedener Lautveränderung in der bosnischen Sprache auftritt, ist *-čki* (*c, k, č + -ski > čki*). Desweiteren tritt im Beispielsatz 3b die Lautveränderung – Prva palatalizacija – auf, wo die Konsonanten *k, g, h* zu *č, ž, š* umgewandelt werden. Im Bosnischen tritt jedoch eine Veränderung der Wortklassen, denn *zapisnički* wird als Adverb klassifiziert, genauer *pridjevski prilog načina*, da es auf die Frage *wie?/kako?* antwortet und ebenfalls mit dem Suffix *-ički* abgeleitet wird. Im Beispielsatz 3a bezeichnet *aktenmäßig* den nähen Umstand einer Tätigkeit oder eines Vorgangs und sagt

⁴ M., Lohde, *Wortbildung des modernen Deutschen*, 2006. S. 192

uns, wie festgestellt die Tatsache ist. Daher ist festzustellen, dass *aktenmäßig* ein Adjektivadverb ist, das sich auf das Verb *feststellen* bezieht. Die Funktionen des Adjektivs *aktenmäßig* im Beispielsatz 3a ist instrumental. Beide Beispielsätze zeigen eine sichtbare Übereinsprechung in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

Im Allgemeinen tritt das Suffix *–mäßig* mit Erweiterungen der Wortbasis durch Fugenelemente *-(e)n*, *-s* oder *-eauf*.

Suffix –sam

Das Suffix *–sam* hat sich aus den ahd. *sama*, *samo* („derselbe“, „ebenso“) entwickelt. Die Adjektivableitungen mit dem Suffix *–sam* sind teilweise veraltet und werden in der modernen deutschen Sprache mit dem Suffix *–bar* ersetzt. Daher ist das Suffix *–sam* heute nur von begrenzter Bedeutung. Das Suffix *–sam* tritt meistens in Verbindung mit verbaler Basis auf. Dagegen sind Ableitungen mit substantivischer oder adjektivischer Basis sehr schwach vertreten.

Verb zu Adjektiv

Bei der verbalen Derivationsbasis kommen am häufigsten Simplicia vor. In vereinzelter Form treten auch reflexive Verben auf. Zur Besonderheit des Suffixes *–sam* ist die gleichzeitige Präfigierung mit dem Präfix *un-*. Laut der Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache ist die Wortbildungsbedeutung in mehrere Wortbildungsmuster unterschieden. Eine davon ist die passivische Bedeutung, die bei transitiven Verben als Basis auftritt:

4 a) Sie hatte einen *biegsamen* Körper. (Süskind, 1985, S. 121)

4 b) Imala je *savitljivo* tijelo. (Süskind, 2010, S. 118)

Im Beispielsatz 4a tritt als verbale Basis des Adjektivs *biegsam* das Verb *biegen* auf. Die passivische Bedeutung des Adjektivs bezeichnet, das etwas leicht/gut gebogen werden kann. Zum Suffix *–sam* verhält sich die Verwendung des Suffixes *–bar* synonymisch. Die bosnische Entsprechung des Adjektivs ist *savitljiv*, das ebenfalls von der verbalen Basis *saviti* mithilfe des Suffixes *–ljiv* ohne Infinitivendung *–i* abgeleitet wurde. Desweiteren befindet

sich im Beispielsatz 4b die Neutrumendung – o, da das Bezugswort *tijelo* im Neutrum steht. Im Bosnischen heißt diese Adjektivart *opisni pridjev koji znači mogućnost* und stammt von der Präsensform des Verbs *saviti*, das als *svršeni glagol* (perfektives Verb) klassifiziert wird. Beide Beispielsätze zeigen eine Übereinstimmung in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

Bei der aktivischen Bedeutung zeigt sich eine andere Bedeutungsvariante, die sich auf die Handlung, die durch das Verb bezeichnet wird, neigt. *Bildungen dieses Musters bezeichnen vor allem soziale Verhaltenseigenschaften von Personen, einige lassen sich auch auf die Tiere beziehen.*⁵

5a) Gleich mit dem ersten noch sparsamen Ton schnitt ich in die Vitrine. (Grass, 2011, S. 85)

5b) Odmah prvim, još štedljivim zvukom prerezao sam vitrinu. (Gras, 1982, S. 77)

Im Beispielsatz 5a tritt als verbale Basis des Adjektivs *sparsam* das Verb *sparen* auf. Die Bedeutung bezieht sich auf die Handlung des Verbs und zeigt, dass jemand oder etwas spart, d.h. wenig verbraucht. Im Beispielsatz 5b ist die bosnische Entsprechung des Suffixes –*sam* mit dem Suffix –*ljiv* übersetzt. Das Adjektiv *štedljiv* stammt von der Präsensform des Verbs *štediti*, das als *nesvršeni glagol* klassifiziert wird. Beide Beispielsätze zeigen eine Übereinstimmung in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

5c) Er zog den Flakon mit seinem Parfum aus der Tasche, betupfte sich sparsam und machte sich auf dem Weg. (Süskind, 1985, S. 139)

5d) Izvukao je iz džepa svoj parfem, štedljivo se njime namirisao i krenuo. (Süskind, 2010, S. 142)

Im Beispiel 5c tritt als verbale Basis des Adjektivs *sparsam* das Verb *sparen* auf. Die

Bedeutung bezieht sich auf die Handlung des Verbs und zeigt, dass jemand oder etwas spart, d.h. wenig verbraucht. Im Beispielsatz 5c ist die bosnische Entsprechung des Suffixes –*sam* mit dem Suffix –*ljivo* übersetzt. Die Basis ist jedoch kein Verb sondern das Adjektiv

⁵ W., Motsch, Deutsche Wortbildung in Grundzügen, 2004, S. 189

štedljiv, das von der verbalen Basis *štediti* abgeleitet wurde. Das Adjektiv *štedljiv* stammt von der Präsensform des Verbs *štediti*, das als *nesvršeni glagol* klassifiziert wird. Im Bosnischen kommt es ebenfalls zur Veränderung der Wortklasse, denn *štedljivo* wird im Bosnischen als Adverb klassifiziert, genauer *pridjevski prilog načina*, da es auf die Frage *kako?* antwortet und mit dem Suffix *-o* abgeleitet wird. Jedoch decken sich beide Beispielsätze in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

Das Bedeutungsmuster ornativ lässt sich bei einigen verbalen Basen zuordnen:

6 a) Sie setzen sie ab, *behutsam*, sie verneigen sich, und sie verschwinden. (Süskind, 1985: 108)

6 b) Oni ih spuštaju, *pažljivo*, klanjaju se i nestaju. (Süskind, 2010, S. 110)

Im Beispielsatz 6a tritt als verbale Basis des Adjektivs *behutsam* das Verb *behüten* auf. Das Bedeutungsmuster ornativ trägt die Bedeutung, dass etwas „voller Behutsamkeit“ geschehen ist. Im Beispielsatz 6b ist die bosnische Entsprechung des deutschen Suffixes *-sam* mit dem Suffix *-ljivo* übersetzt. Die Basis der bosnischen Entsprechung ist jedoch kein Verb, sondern das Adjektiv *pažljiv*, das von der verbalen Basis *paziti* abgeleitet wurde. Das Adjektiv *pažljiv* stammt von der Präsensform *paziti*, das als *nesvršeni glagol* klassifiziert wird. Im Bosnischen kommt es ebenfalls zur Veränderung der Wortklasse, denn *pažljivo* wird im Bosnischen als Adverb klassifiziert, genauer *pridjevski prilog načina*, da es auf die Frage *kako?* antwortet und mit dem Suffix *-o* abgeleitet wird. Im Deutschen ist es ebenfalls ein Adjektivadverb, da es auf die Art und Weise bezieht, wie jemand abgesetzt wurde.

Substantiv zu Adjektiv

In der deutschen Gegenwartssprache ist das Modell dieser Derivation mittlerweile ganz unproduktiv. Die substantivische Basis wird der Bedeutungsgruppe ornativ zugeteilt. Substantivische Adjektivableitungen mit dem Suffix *-sam* gelten heute als veraltet und werden durch andere Suffixe, darunter auch *-haft* oder *-voll* verdrängt. *Das Basiswort bezeichnet einen auf die (soziale) Umwelt bezogenen Zustand, zu dem Personen besonders neigen:*⁶

⁶ W., Motsch, Deutsche Wortbildung in Grundzügen, 2004, S. 183

7 a) Sittsame Frauen rissen sich die Blusen auf. (Süskind, 1985, S. 195)

7 b) Kreposne žene trgale su sa sebe bluze. (Süskind, 2010, S. 201)

Im Beispielsatz 7a tritt als Basis des Adjektivs *sittsame* das Substantiv *Sitte* auf. Die Bedeutungsgruppe ornativ bezeichnet, dass sich jemand moralisch und vorbildlich verhält. Im Beispielsatz 7b ist die bosnische Entsprechung des deutschen Suffixes *-sam* mit dem Suffix *-(a)n* übersetzt. Die Basis der bosnischen Entsprechung ist ebenfalls das Substantiv *krepost*. Laut der Wortbildung in der kroatischen Literatursprache werden Substantivableitungen mit der Endung *-ost* mithilfe des Suffixes *-(a)n* zu Adjektiven umgewandelt. Adjektive mit dem Suffix *-(a)n* unterliegen der Veränderung sowohl durch das Kasus als auch durch das Geschlecht oder die Zahl. Es entstehen aus dem Suffix *-(a)n* folgende Variationen: *-na*, *-no*, *-no*, *-ni*, *-ne*. Im Beispielsatz 7b steht das bosnische Bezugswort *žene* im Plural des weiblichen Geschlechts, was zur Variation von *-(a)n* zu *-ne* geführt hat. Desweiteren tritt in der bosnischen Entsprechung eine Lautveränderung – Gublj enje suglasnika – auf, wo Konsonanten *t* und *d* zwischen *s*, *z*, *š*, *ž* und anderen Konsonanten weggelassen werden. Im Bosnischen heißt diese Adjektivart *pridjevi s općim opisnim značenjem*. Beide Beispielsätze zeigen auch in diesem Falle eine Übereinstimmung in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

Adjektiv zu Adjektiv

Wortbildungen mit einer adjektivischen Basis oder eine Numerale als Basis kommen nur vereinzelt vor und zeichnen eine unproduktiven Typ aus. *Aus semantischer Sicht stellen sie keine einheitliche Gruppe dar und weisen einen mehr oder weniger starken Idiomatisierungsgrad auf.*⁷

8 a) Er dachte einen Augenblick sogar daran, Frau Grubach zu bestafen und Fräulein Bürstner zu überreden, gemeinsam mit ihm zu kündigen. (Kafka, 2005, S. 28)

8 b) U jednom trenutku je pomislio da kazni gospođu Grubah time što bi nagovorio gospođicu Birstner da joj zajednički daju otkaz. (Kafka, 1996, S. 23)

⁷ W., Motsch, Deutsche Wortbildung in Grundzügen, 2004, S. 194

Im Beispielsatz 8a tritt als Basis des Adjektivs *gemeinsam* das Adjektiv *gmein* auf. Die Bedeutungsgruppe ist synchron nicht analysierbar. Im Beispielsatz 8b ist die bosnische Entsprechung des deutschen Suffix *–sam* mit dem Suffix *–ički* übersetzt. Jedoch ist das Basiswort der bosnischen Entsprechung *zajednički* kein Adjektiv sondern das Substantiv *zajednica*. Laut der Wortbildung in der kroatischen Literatursprache werden Substantive mit dem Endungen *–nica* und *–nik* mit dem Suffix *–ski* verbunden. Die veränderte Form dieses Suffixes, die aufgrund verschiedener Lautveränderung in der bosnischen Sprache auftritt, ist *–čki* (*c, k, č + –ski > čki*). Im Bosnischen tritt jedoch eine Veränderung der Wortklasse, denn *zajednički* wird als Adverb klassifiziert, genauer *pridjevski prilog načina*, da es auf die Frage *kako?* antwortet und dem Suffix *–ički* abgeleitet wird. Auch in diesen Beispielsätzen zeigt sich eine Übereinstimmung in der Wortfunktion, sowie in der Wortbildung durch Suffixe.

Bei der Numerale als Basiswort treten vereinzelt Numerale wie ein-, zwei- oder drei- auf und zeigen ebenfalls keine Produktivität mehr:

9 a) Der einsame Zeck, der in sich versammelt auf seinem Baum hockte. (Süskind, 1985, S21)

9 b) Usamljenkrpelj koji ščučuren čući na svome drvetu. (Süskind, 2010, S. 18)

Im Beispielsatz 9a tritt als Basis des Adjektivs *einsam* die Numerale *eins* auf. Im Beispielsatz 9b ist die bosnische Entsprechung des deutschen Suffixes *–sam* mit Suffix *–en* übersetzt. Jedoch ist das Basiswort der bosnischen Entsprechung *usamljen* keine Numerale sondern ein Adjektiv *sam*, das durch das Präfix *u-* und Suffix *–en* gebildet wurde.

Schlussfolgerung

Zwischen der Anzahl von Beispielsätzen mit Suffix *–mäßig* und dem Suffix *–sam* besteht kein großer Unterschied, wie jedoch aufgrund der Unproduktivität des Suffixes *–sam* anfangs vermutet wurde. Als bosnische Entsprechungen kamen vor allem Suffixe *–ski* und *–ljiv* vor, nur vereinzelt wurden Suffixe wie *–(a)n* und *–ji*

vorgefunden. Sogar die Anzahl der Suffixe *-o*, *-no* und *-ski* (*-čki*) als Adjektivadverbia stimmen in den meisten Fällen überein. Einige Unterschiede konnten jedoch in der Veränderung der Wortklasse dh. Wortfunktion sowohl im Deutschen als auch im Bosnischen beobachtet werden, wo Adjektive als Adjektivadverbien verwendet wurden, um Umstände einer Tätigkeit, eines Vorgangs oder Zustands zu beschreiben und keine Substantive.

Es wurde herausgestellt, dass beide deutschen Suffixe mit bosnischen Entsprechungen übereinstimmen. Sowie im Deutschen werden auch im Bosnischen die meisten Adjektive mit Hilfe einer Suffigierung gebildet. Eine größere Schwierigkeit hat die Recherche von Ableitungen mit substantivischer und vor allem adjektivischer Basis bei dem Suffix *-sam* bereitet, da diese in der deutschen Gegenwartssprache als veraltet und unproduktiv gelten.

Literaturverzeichnis

- Altman, H. / Kemmerling, S., *Wortbildung fürs Examen*, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen, 2005
- Babić, S., *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Globus, Zagreb, 1986
- Čedić, I., *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezike, Sarajevo, 2001
- Duden, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Dudenverlag, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 2006
- Đukanović, J. / Engel, U. / Mrazović, P. / Popadić, H. / Žiletić, Z., *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, Verlag Otto Sagner, München, 1986
- Engel, U., *Deutsche Grammatik*, Julius Groos Verlag, Heidelberg, 1996
- Fleischer, W., / Barz, I., *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2007
- Helbig, G. / Buscha, J., *Deutsche Grammatik*, Langenscheidt KG, Berlin und München, 2001
- Lohde, M., *Wortbildung des modernen Deutschen*, Narr Francke Attempto Verlag GmbH & Co. KG, Tübingen, 2006
- Motsch, W., *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin, 2004
- Petrović, V., *Bildung und Gebrauch des Adjektivs in der deutschen Gegenwartssprache*, Osijek, 1993

Internetverzeichnis

- <http://www.canoo.net/services/WordformationRules/Neoklassisch/Adjektiv/Adjektiv-Intro.html>, 23.05.2012
- <http://www.canoo.net/services/WordformationRules/Derivation/To-A/Suffixe/maessig.html?MenuId=WordFormationRules111512>, 23.05.2012
- <http://www.canoo.net/services/WordformationRules/Derivation/To-A/Suffixe/sam.html?MenuId=WordFormationRules111513>, 23.05.2012
- http://www.duden.de/rechtschreibung/_maeszig, 20.05.2012
- http://www.duden.de/rechtschreibung/_sam, 20.05.2012
- <http://bhsj.blogger.ba/arhiva/2009/11/11>, 23.05.2012
- <http://www.udoklinger.de/Deutsch/Grammatik/Adverben.htm> 23.05.2012,

Quellenverzeichnis

- Andrić, I., *Die Brücke über Drina*, Fischer Bücherei KG, München, 1987
- Andrić, I., *Na Drini ćuprija*, Novi Sad, 2009
- Döblin, A., *Berlin Alexanderplatz*, Suhrkamp Verlag, 1980
- Döblin, A., *Berlin Alexanderplatz*, Zagreb, 1979
- Grass, G., *Die Blechtrommel*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & KG, München, 2011
- Grass, G., *Limeni bubanj*, Školska knjiga, Zagreb, 1999

PARTICIPI U NJEMAČKOM I B/H/S JEZIKU – KONTRASTIVNA ANALIZA

Summary

In this paper we compare the participle forms in the German and Bosnian/Croatian/Serbian (B/C/S) language primarily at the morphological and syntactic level, although specific semantic features of participle forms were not omitted for the purpose of a more complete analysis. We present the formation and the function of participle I and participle II in German and of the present participle, the past participle I, the past participle II and the past participle in the passive voice in the B/C/S language. German participles are not subject to conjugation, while the two B/C/S participial forms, the past participle II and the past participle in the passive voice, can be conjugated in person and number. The contrastive analysis based on selected examples shows that the most commonly used forms for the translation of the German participle I into B/C/S are present participle and adjective, as well as verbs in present tense, while the German participle II is usually translated into B/C/S with the past participle II and the past participle in the passive voice. The participial forms in both languages have mostly identical functions with few exceptions.

Keywords: *participle I, participle II, the present participle, the past participle I, the past participle II and the past participle in the passive voice.*

Sažetak

U ovom se radu uspoređuju participni oblici njemačkog i b/h/s jezika prvenstveno na morfološkoj i sintaktičkoj razini, mada nisu zanemarene ni određene semantičke karakteristike participnih oblika radi potpunije analize. Prikazani su načini tvorbe i funkcije u rečenici kako participa I (particip prezenta) i participa II (particip perfekta) u njemačkom tako i glagolskih priloga sadašnjeg i prošlog i glagolskih pridjeva radnog i trpnog i u b/h/s jeziku. Njemački participi ne podliježu konjugaciji, dok se u b/h/s jeziku glagolski pridjevi radni i trpni, mijenjaju po licu i broju. Kontrastivna analiza na

osnovu odabranih primjera pokazuje da se u prijevodima njemačkog participa I na b/h/s jezik najčešće pojavljuju oblici glagolski prilog sadašnji i pridjev, a nerijetki su i glagoli u prezentu, dok se njemački particip II najčešće prevodi sa glagolskim pridjevima radnim i trpnim u b/h/s jeziku. Funkcije participnih oblika su uglavnom identične u oba jezika sa malim brojem odstupanja.

Ključne riječi: *particip I, particip II, pridjev radni, pridjev trpni, prilog sadašnji, prilog prošli.*

Uvod

Već sama činjenica da u b/h/s jeziku postoje četiri oblika participa, glagolski pridjev radni i trpni, glagolski prilog sadašnji i prošli, a u njemačkom dva, particip I i particip II, upućuje na pretpostavku da se u prijevodu sa jednog jezika u drugi ne mogu koristiti identični oblici. Tako npr. participu I u njemačkom jeziku ne odgovara uvijek glagolski prilog sadašnji u b/h/s jeziku i obrnuto. Isto tako i participu II u njemačkom jeziku ne odgovara uvijek glagolski pridjev radni u b/h/s jeziku i obrnuto. Razlozi za ove nepodudarnosti leže u morfološkim i sintaktičkim karakteristikama participnih oblika u oba jezika odnosno u njihovom načinu tvorbe i funkcijama u rečenici, o čemu je riječ u prvom dijelu ovog rada.

U drugom dijelu rada prezentirani su primjeri u prikupljenom paralelnom (prijevodnom) korpusu izvornog književnog djela, koji čine osnovu za kontrastiranje morfoloških i sintaktičkih značajki participa u njemačkom jeziku sa njihovim prijevodnim ekvivalentima u b/h/s jeziku.

1. Participi u njemačkom jeziku i prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku

1.1. Particip I odgovara glagolskom prilogu sadašnjem u b/h/s jeziku. Tvorbi se dodavanjem nastavka *-d* na infinitiv (Helbig/Buscha, 2001: 99): *arbeiten: arbeiten-d (= raditi: radeći); schlagen: schlagen-d (= udarati: udarajući)*. Može stajati uz glagol ili uz imenicu. Kad stoji uz glagol koji se konjugira, particip I ostaje

nepromijenjen. Označava «istovremenost» sa nekom drugom radnjom, po načinu je aktivan, jer se odnosi na vršitelja radnje.

Particip I se koristi u funkciji atributa, priloške oznake i predikativa (dijela imenskog predikata). U primjerima (1) i (2), koji slijede, particip I je u funkciji priloške oznake za način, što je slučaj i sa prijevodnim ekvivalentima na b/h/s, s tim da se u (2) podudara i oblik – glagolski prilog sadašnji ili particip prezenta – sa njemačkim participom I, dok u primjeru (1) stoji prilog u b/h/s: (1) *Der Student diskutierte überzeugend*. (= *Student je ubjedljivo diskutirao.*)¹; (2) *Er kommt pfeifend die Treppe herunter*. (= *Silazi niz stepenice zviždeći*).

Particip I ima i funkciju predikativa kao pridjevske dopune glagolu (Helbig/Buscha, 2001: 107). Ovakva funkcija participa I se pojavljuje u kombinaciji sa pomoćnim glagolom *sein* (= *biti*) a i sa nekim punoznačnim glagolima kao što su: *nennen*, *finden*, *halten für*, *erklären für*, *bezeichnen als*, *ansehen als* (= *nazivati se*, *smatrati*, *proglasiti*): (3) *Der Film war aufregend*. (= *Film je bio uzbudljiv*); (4) *Das Eisen ist glühend*. (= *Željezo je užareno*); (5) *Ich finde das Argument überzeugend*. (= *Smatram da je argument ubjedljiv*). U b/h/s se na mjestu participa I pojavljuju pridjev (3 i 5) i pridjev trpni (4) u službi imenskog predikata, što je analogno funkciji predikativa u njemačkom.

Kad particip I stoji uz imenicu, on postaje pridjev i kao takav je promjenjiv s obzirom na rod, broj, padež, tip deklinacije i stepen komparacije, i stoji u funkciji atributa: (6) *ihr überzeugender Vortrag* (= *njeno uvjerljivo predavanje*); (7) *ihre überzeugendere Darstellung* (= *njena uvjerljivija prezentacija*); (8) *ihr überzeugendstes Argument* (= *njen najubjedljiviji Argument*). U ovim primjerima particip I ima nastavke mješovite pridjevske deklinacije u nominativu jednine u pozitivu, komparativu i superlativu uz imenice muškog, ženskog i srednjeg roda i prisvojnu zamjenicu. Sva tri primjera u b/h/s su pridjevi u službi atributa.

Također u funkciji atributa uz imenicu se pojavljuje i participu blizak oblik gerundiva koji je identičan obliku participa I, ali mu prethodi rječica *zu* koja inače služi za tvorbu infinitiva (Engel/Mrazović, 1986: 66): (9) *ein zu lösendes Problem* (= *problem koji se može/mora riješiti*). Ovaj posebni oblik atributivnog participa I je pasivan, tvori se od tranzitivnih glagola i promjenjiv je. Isto značenje

¹ Svi primjeri u poglavlju 1. koji su preuzeti iz navedenih njemačkih gramatika su slobodni prijevodi autora ovog rada.

ovako upotrijebljenog participa I se u njemačkom može iskazati dvjema sljedećim konstrukcijama: modalni glagol + infinitiv u pasivu (*das Problem kann (muss) gelöst werden*) ili pomoćni glagol *sein* (*biti*) + *zu* + infinitiv u prezentu (*das Problem ist zu lösen*).

Obzirom da u b/h/s nema potpunog ekvivalenta za gerundiv, prevodi se sa zavisnom relativnom rečenicom u funkciji atributa pomoću prezenta modalnog glagola i infinitiva povratnog glagola sa pasivnim značenjem.

Particip I se može naći i kao sastavni dio participne konstrukcije koju Zifonun et al. definiraju kao participnu frazu ili sintagmu koja sadrži nepromjenjive participe I i II koji su prošireni sa barem jednom dopunom ili dodatkom (1997: 2214): (10) *Eine ärztliche Behandlung, aufbauend auf einer eindeutigen Diagnose, hätte den Patienten gerettet*. Ovdje se particip I prevodi sa glagolskim pridjevom trpnim u funkciji atributa: *Liječenje zasnovano na jasnoj dijagnozi bi spasilo pacijenta*. U primjeru (10) particip I je proširen prijedložnom dopunom i zajedno s njom čini participnu konstrukciju. Nadalje, Helbig/Buscha razlikuju atributivne i neatributivne participne konstrukcije (2001: 583): atributivne su u funkciji atributa, što pokazuje primjer (10), i stoje uvijek uz imenicu koju pobliže određuju; neatributivne participne konstrukcije su u funkciji različitih priloških oznaka i odnose se na glagol iz nadređene rečenice. U primjeru (11) particip I ima funkciju priloške oznake za način: (11) *Die Eltern, mit den Taschentüchern winkend, verabschiedeten sich von ihren Kindern*. Ovdje se particip I prevodi sa prilogom sadašnjim i ima istu funkciju priloške oznake za način: *Roditelji su se oprostili od svoje djece mašući maramicama*.

Slično je i sa ostalim adverbnim funkcijama participa I unutar participnih konstrukcija (12-15), koje su prevedene sa prilogom sadašnjim u b/h/s jeziku, zadržavajući iste funkcije kao u njemačkom. Jedino je particip I u službi priloške oznake dopuštanja preveden sa zavisnom dopusnom rečenicom uz pomoć glagolskog pridjeva radnog: vremenska: (12) *Eine dicke Zigarre rauchend, entwickelte er seinen neuen plan*. (= *Pušeći debelu cigaru, napravio je svoj novi plan*.); uzročna: (13) *Eine Erkältung befürchtend, lief das Kind schnell nach Hause*. (= *Pribojavajući se prehlade, dijete je brzo otrčalo kući*.); pogodbeni: (14) *Vom internationalen Höchststand ausgehend, kommt man zu einer realistischeren Bewertung*. (=

Polazeći od najvišeg međunarodnog nivoa, dobićemo realniju procjenu.); dopusna: (15) *Obwohl in hohem Maße ungeschichtlich denkend, erreichten sie bestimmte Einsichten.* (= Iako su u velikoj mjeri razmišljali van povjesnih okvira, ipak su postigli određeni uvid.)

Zaključno možemo reći da su sve pobrojane funkcije participa I identične sa funkcijama u b/h/s jeziku, pri čemu gotovo sve priloške oznake imaju i analogan oblik sa participom I, a to je glagolski prilog sadašnji u b/h/s, s jednom iznimkom priloga kao oznake za način (1) i drugom iznimkom glagolskog pridjeva radnog kao oznake dopuštanja (15). Ostale funkcije participa I su iskazane drugačijim oblicima u b/h/s jeziku, kao što su: pridjevi i glagolski pridjev trpni u službi imenskog predikata i atributa. Gerundiv kao posebni oblik participa I sa pasivnim značenjem se u b/h/s jeziku u našem primjeru prevodi sa modalnim glagolom u prezentu i infinitivom povratnog glagola sa također pasivnim značenjem, što je samo jedan od mogućih prijevodnih ekvivalenata njemačkog gerundiva u b/h/s jezik.

1. 2. Particip II odgovara glagolskom pridjevu radnom u b/h/s jeziku i tvori se kod slabih njemačkih glagola dodavanjem nastavka *-t* na glagolsku osnovu, ili nastavka *-et* kada glagolska osnova završava na *-t* ili *-d*. Kod većine oblika participa II pojavljuje se i prefiks *ge-* (Helbig/Buscha, 2001: 100): *loben*: *ge-lob-t* (= *hvaliti*: *hvalio*); *arbeiten*: *ge-arbeit-et* (= *raditi*: *radio*). Kod jakih njemačkih glagola se particip II dobiva dodavanjem nastavka *-en* na glagolsku osnovu, promjenom samoglasnika u glagolskoj osnovi i dodavanjem prefiksa *ge-* kod većine oblika: *treffen*: *ge-troff-en* (= *sresti*: *sreo*); *liegen*: *ge-leg-en* (= *ležati*: *ležao*).

Za dodavanje prefiksa *ge-* za tvorbu participa II postoji nekoliko pravila (Helbig/Buscha, 2001: 101): a) kod jednostavnih ili nesloženih glagola *ge-* se dodaje na početku, kako je bio slučaj u gore navedenim primjerima; b) kod složenih glagola čiji je prvi dio naglašen i može se razdvojiti od drugog dijela glagola, prefiks *ge-* se umeće između dvaju dijelova glagola: *anhören*: *an-ge-hör-t* (= *slušati*: *slušao*); *herausgehen*: *heraus-ge-gang-en* (= *izaći*: *izašao*); c) kod složenih glagola čiji je prvi dio naglašen, ali se ne može razdvojiti od drugog dijela glagola, prefiks *ge-* se dodaje na početku: *frühstücken*: *ge-frühstück-t* (= *doručkovati*: *doručkova*o); *kennzeichnen*: *ge-kennzeichn-et* (= *označiti*: *označio*); d) kod složenih glagola čiji je prvi dio nenaglašen

i ne može se razdvojiti od drugog dijela glagola, particip II se gradi bez dodavanja prefiksa *ge-*. Takvi glagoli počinju sa tzv. nerazdvojnim prefiksima: *be-*, *ent-*, *er-*, *ver-*, *zer-*: *bestellen*: *bestellt* (= *naručiti*: *naručio*); *entgehen*: *entgangen* (= *propustiti*: *propustio*); *erzählen*: *erzählt* (= *ispričati*: *ispričao*); *versammeln*: *versammelt* (*okupiti*: *okupio*); *zerreißen*: *zerrissen* (*poderati*: *poderao*).

Particip II služi za tvorbu složenih glagolskih oblika u aktivu, osim futura I, kao i za tvorbu pasiva. On tada ima funkciju dijela predikata, stoji uz pomoćne glagole koji se konjugiraju, dok on sam ostaje nepromijenjen: (16) *sie hat gelacht* u perfektu (= *smijala se*); (17) *sie hatte gelacht* u pluskvamperfektu (= *bila se smijala*); (18) *die Tests wurden verteilt* u pasivu za prošlo vrijeme (= *testovi su podijeljeni*). Prijevodni ekvivalenti u b/h/s su glagolski pridjev radni (aktivni) u primjerima (16 i 17) i pridjev trpni (pasivni) u primjeru (18), koji se, za razliku od njemačkog participa II, mijenjaju po licu i broju, ali su po funkciji kao dio predikata identični sa njemačkim.

Particip II se može upotrijebiti i kao atribut i kao priloška oznaka za način sa tranzitivnim i netranzitivnim svršenim glagolima. Kao što je slučaj sa participom I, tako i particip II (Jung, 1982; 201) kad stoji uz imenicu postaje pridjev i kao takav je promjenjiv s obzirom na rod, broj, padež, tip deklinacije i stepen komparacije, i stoji u funkciji atributa (19) *sein gelungener Roman* (= *njegov uspješan roman*), (20) *der gepflügte Acker* (= *obrađena njiva*). Prijevodni ekvivalenti u b/h/s su također promjenjivi oblici, pridjev u primjeru (19) i glagolski pridjev trpni u primjeru (20), ali im je atributna funkcija identična sa njemačkom. U funkciji priloške oznake za način particip II je nepromjenjiv, dok je njegov prijevodni ekvivalent promjenjiv (ima oblik srednjeg roda jednine): (21) *Sie hörte sich die ganze Rede gefaßt an.* (= *Cijeli govor je saslušala pribrano.*); (22) *Die Freunde brachten gestärkt wieder auf.* (= *Prijatelji su, okrijepljeni, krenuli dalje.*). Primjer 22 je posebno interesantan. U prvi mah se doima da u prijevodu imamo prilošku oznaku za način (jer odgovara na pitanje: kako su krenuli?). Međutim, prijatelji nisu krenuli *okrijepljeno* nego *okrijepljeni*, pa bismo ovo mogli tretirati kao dislocirani atribut. Kod netranzitivnih trajnih glagola nije moguća funkcija atributa ili priloške oznake, kao npr. kod glagola *schlafen* (= *spavati*): * *das geschlafene Kind* (= * *spavano dijete*). Neki su participi II u ulozi atributa u procesu leksikalizacije postali pridjevi: *gefrorenes Wasser* (= *smrznuta voda*), *ein gefallener Soldat* (= *pali borac*), *eine bewußte Lüge* (= *svjesna laž*).

Particip II, kao i particip I, ima i funkciju predikativa odnosno pridjevske dopune koja se veže uz pomoćne glagole (*sein* i *werden* (= *postati*)) i neke punoznačne glagole: *bleiben*, *scheinen*, *bekommen*, *kriegen*, *erhalten* (= *ostati*, *činiti se*, *dobiti*) (Jung, 1982: 203): (23) *Das Tor bleibt geöffnet.* (= *Kapija ostaje otvorena.*); (24) *Er bekam das Buch geschenkt.* (= *Dobio je knjigu.*). U primjeru (23) se na mjestu participa II u prijevodu pojavljuje pridjev, ali ipak uočavamo analogiju kroz funkciju imenskog predikata u b/h/s jeziku, koji se veže za subjekt pomoćnim glagolom *biti* i nekim drugim glagolima: *ostati*, *činiti se*, *praviti se*, *zvati se* i drugi (Brabec et al., 1965: 194). Kod primjera (24) nema analogije u b/h/s jeziku ni po obliku ni po funkciji, što je prvi takav od do sada predloženih primjera: na mjestu participa II je prijedložna fraza u funkciji prijedložnog objekta: *dobiti na poklon.*

Particip II, kao i particip I, može biti sastavni dio participne konstrukcije, kako atributivne tako i neatributivne sa svim semantičkim značenjima kao i kod participa I (Helbig/Buscha, 2005: 585): atribut: (25) *Der Schriftsteller, 1930 in Berlin geboren, hat vor kurzer Zeit einen neuen Roman veröffentlicht.* (= Pisac, rođen 1930, je nedavno objavio novi roman.); neatributivne s adverbijalnim funkcijama: načinska: (26) *Der Soldat starb, von den Kugeln der Feinde getroffen.* (= Vojnik je poginuo, pogođen neprijateljskim mecima.); vremenska: (27) *In Dresden angekommen, suchte er sofort seinen Freund auf.* (= Stigavši u Dresden, odmah je otišao do svog prijatelja.); uzročna: (28) *Von der Richtigkeit seiner These überzeugt, lud der Kandidat seine Opponenten ein.* (= Uvjeren u ispravnost svoje teze, kandidat je pozvao svoje neistomišljenike.); (29) pogodbena: *Streng genommen, hat der Kandidat seine These nicht bewiesen.* (= Strogo uzevši, kandidat nije dokazao svoju tezu.); (30) dopusna: *Obwohl von seinen Freunden gewarnt, verließ der Widerstandskämpfer doch sein Versteck* (= Mada upozoren od strane svojih prijatelja, borac iz pokreta otpora je ipak napustio svoje skrovište.) U primjerima (25, 26, 28, 30) particip II u b/h/s prijevodima odgovara pridjevu trpnom a u primjerima (27 i 29) prilogu prošlom, dok su po funkciji svi primjeri identični u oba jezika. Obzirom da, prije svega zbog nedostatka veznika, semantičko značenje nije uvijek eksplicitno u participnoj konstrukciji, one se, ovisno o kontekstu, mogu interpretirati na više načina (Helbig/Buscha, 2005: 586). (31) *Durch das Referat angeregt, meldete sich der Abgeordnete zur Diskussion.* Ova se participna konstrukcija može

iskazati kao vremenska zavisna rečenica: *Nachdem der Abgeordnete durch das Referat angeregt worden war*,... ili kao uzročna: *Weil der Abgeordnete durch das Referat angeregt worden war*, ... Međutim, prijevodni ekvivalent u b/h/s jeziku, po obliku pridjev trpni, iskazuje samo uročno značenje: *Potaknut referatom, poslanik se javio za diskusiju*.

Zaključno možemo reći da su sve pobrojane funkcije participa II analogne sa funkcijama u b/h/s jeziku s iznimkom jednog njemačkog predikativa koji nema funkciju imenskog predikata u b/h/s jeziku već prijedložnog objekta u obliku prijedložne fraze. Najčešći su prijevodni ekvivalenti pridjev trpni u gotovo svim funkcijama, kao dio predikata, atribut i priloška oznaka. Pridjev radni se pojavljuje samo kao dio predikata, a prilozi i pridjevi u službi atributa i priloških oznaka. U službi oznake za vrijeme i pogodbu u b/h/s prijevodima se po prvi put pojavio i glagolski prilog prošli.

2. Participi u b/h/s jeziku

2.1. Glagolski prilog sadašnji se tvori tako da se obliku 3. lica množine prezenta doda nastavak *-ći*: *pišu: pišu-ći, čitaju: čitaju-ći, nose: nose-ći, govore: govore-ći, idu: idu-ći*. Prilog sadašnji imaju samo nesvršeni glagoli, označava «istovremenost» sa nekom drugom radnjom, po načinu je aktivan, jer se odnosi na vršitelja radnje i ne mijenja se, bilo da se radnja odvija u sadašnjosti (*Zarađuje za život prodajući novine*), bilo da je u prošlosti (*Zarađivao sam za život prodajući novine*), bilo da je u budućnosti (*Zarađivat ću za život prodajući novine*) (Jahić et al., 2000: 285).

Prilog sadašnji se često koristi kao priloška (adverbna) oznaka za vrijeme, uzrok, način, pogodbu i dopuštanje (Jahić et al., 2000: 448): oznaka za vrijeme: (32) *Šetajući, pozdravljao sam ptice*; uzrok: (33) *Nisi li sam priznao da te je Radž, ubijajući ti braću i majku, izmetnuo u mržnju*; način: (34) *Pričalo se da se obogatio nečasno, pljačkajući ljude po putevima*; (35) pogodba: *Postupajući dobro, čovjek se neće ogriješiti...*; (36) dopuštanje: *Znajući nekoliko jezika, ni s kim se nije uspio sporazumjeti*. Treba naglasiti da se pogodbene i dopusne adverbne strukture sa prilogom sadašnjim (35 i 36), koje u njemačkom odgovaraju participnim konstrukcijama, rjeđe upotrebljavaju, i to uglavnom u posebnim kontekstima (pogodbene

– ako suodnosni predikat stoji u obliku potencijala, svezremenskog prezenta ili futura prvog, tj. ako se njime izriče kakva mogućnost, a dopusne – ako stoje u odnosu izrazite suprotnosti prema sadržaju ili dijelu sadržaja glavne rečenice u čije se gramatičko ustrojstvo uklapaju) (Jahić et al., 2000: 448). Češća je upotreba njihove pretvorbe u pogodbene i dopusne zavisne rečenice s konjugiranim glagolom ili pridjevom radnim i veznikom, jer je tada semantičko značenje adverbnihi oznaka puno jasnije: pogodbena: (35a) *Ako postupa dobro, čovjek se neće ogriješiti...*; dopusna: (36a) *Mada je znao nekoliko jezika, ni s kim se nije uspio sporazumjeti*. I u primjeru (15) je kao prijevodni ekvivalent u b/h/s upotrijebljen pridjev radni sa zavisnom dopusnom rečenicom i veznikom umjesto priloga sadašnjeg.

Kad prilog sadašnji označava stalno svojstvo upotrebljava se kao pridjev u funkciji atributa i ima tri roda, dva broja i padeže (Brabec et al. 1965: 260): u *tekućoj vodi*, o *budućem poslu*, *leteći tanjur*, *viseći most*, *iduća sedmica*, *vladajuća klasa*, *trčećim korakom*. Neki glagolski prilozi sadašnji postali su pravi pridjevi: *vruć*, *mogući*, *tekući*, *budući*.

2.2. Glagolski prilog prošli mogu imati svi glagoli, ali se tvori najviše od svršenih, i to tako da se infinitivnoj osnovi doda (Barić et al., 1995: 245): a) nastavak –*vši*, rjeđe –*v*, ako osnova završava na samoglasnik: *pogleda-ti*: *pogleda-vši* i *pogleda-v*; *nauči-ti*: *nauči-vši* i *nauči-v*; b) nastavak –*avši*, rjeđe –*av*, ako osnova završava na suglasnik: *re-ći*: *rek-av*, *rek-avši*; *di-ći*: *dig-av*, *dig-avši*; *mo-ći*: *mog-av*, *mog-avši*. I glagoli na –*ći* su imali u infinitivu nastavak –*ti*: *rek-ti*, *dig-ti*, *mog-ti*, ali je glasovnim promjenama u prošlosti dobiven glas *ć*. Ovim se glagolima osnova svršava na *k* i *g*. U infinitivu ti suglasnici s glasom *t*, koji pripada infinitivnom nastavku, pretvaraju se u *ć*: *reći*, *dići*, *moći*. U pojedinim oblicima kad se *k*, *g*, *h* nađu ispred –*e* prelaze u *č*, *ž*, *š* a kad se nađu ispred –*i*, prelaze u *c*, *z*, *s* (prva i druga palatalizacija) (Brabec et al., 1965: 32). Kraći oblici s nastavkom –*v* ili –*av* rjeđe se upotrebljavaju i danas zvuče zastarjelo.

Prilog prošli je po načinu aktivan, jer se odnosi na vršitelja radnje, i označava radnju koja se izvršila prije neke druge radnje (*Uspavavši djecu, i sama je legla*), ili se vrši istovremeno s njom (*Ispriječio se na vratima zabranivši nam da uđemo*), ili poslije nje (*Zavalio se u stolicu podigavši noge na sto*) (Jahić et al., 2000: 285).

Prilog prošli se kao i prilog sadašnji koristi u adverbijalnoj

funkciji. Temeljna uloga glagolskih priloga je pokazivanje vremenskog odnosa između radnji, pri čemu svaka adverbilizirana struktura nužno stoji u određenom vremenskom odnosu prema nadređenom predikatu. Tako se prilogom sadašnjim obilježava odnos istovremenosti (simultanosti), kako je već ranije rečeno, a prilogom prošlim – odnos vremenskog slijeda (sukcesije), i to prijevremenost (Jahić et al., 2000: 447), što ilustriraju sljedeći primjeri priloga prošlog u funkciji priloške oznake za vrijeme: (37) *Došavši do jednoga grada, zamoliše njegove stanovnike da ih nahrane*; (38) *Vrativši se iz vojske, počeo je ponovo studirati*; priloške oznake za uzrok: (39) *Osjetivši opasnost, kradljivac je nestao*. Međutim, adverbijalna funkcija priloga prošlog, kao i priloga sadašnjeg, u adverbijalnim strukturama nije uvijek semantički jasna, jer se kroz upotrebu priloga prošlog ukidaju veznici koji su vrlo često pouzdani pokazatelji tipa smisaonog odnosa među klauzama unutar složene rečenice (Jahić et al., 2000: 448). Sljedeći primjer pokazuje tri moguće adverbijalne funkcije koje semantički postaju jasne tek kroz pretvorbu u zavisne rečenice s odgovarajućim veznicima: (40) *Mnogo proputovavši, svašta je naučio*; —————> uzrok: *Zato što je mnogo proputovao, svašta je naučio*; —————> način: *Tako što je mnogo proputovao, svašta je naučio*; —————> vrijeme: *Nakon što je mnogo proputovao, svašta je naučio*.

Prilog prošli ne mijenja svoj oblik kao ni prilog sadašnji i nikada se ne može upotrebljavati kao atribut. Međutim, kao i prilog sadašnji, i prilog prošli može biti pridjev i to samo u primjeru *bivši* od glagola *biti*: *bivši direktor*, *bivšeg direktora*, *bivšim prijateljima* (Brabec et al., 1965: 121).

2.3. Glagolski pridjev radni (tvorni, aktivni) tvori se od infinitivne osnove. Nastavci pridjeva radnog za muški, ženski i srednji rod glase: *-o/-ao, -la, -lo* u jednini i *-li, -le, -la* u množini, i to (Barić et al., 1995: 245): a) Ako se infinitivna osnova svšava na samoglasnik, dodaju se nastavci: *-o (< l), -la, -lo, -li, -le, -la*: *pisa-ti: pisa-o, pisa-la, pisa-lo, pisa-li, pisa-le, pisa-la*; b) Glagolima s infinitivnom osnovom na suglasnik dodaju se nastavci: *-ao (< al), -la, -lo, -li, -le, -la*: *tres-ti: tres-ao, tres-la, tres-lo, tres-li, tres-le, tres-la*.

Glagolski pridjev radni označava prošlu završenu radnju i po načinu je aktivan, jer se odnosi na vršitelja radnje. Radni se pridjev

upotrebljava često, jer se s njim tvore mnogi složeni glagolski oblici u funkciji predikata: perfekt: *on je čitao*; pluskvamperfekt: *on je bio čitao*; futur drugi: ako *bude čitao, znaće*; kondicional sadašnji: *on bi čitao*; kondicional prošli: *on bi bio čitao*.

Nadalje, radni pridjev često ima i službu atributa kao i drugi pridjevi (Brabec et al. 1965: 122):

iznemoglo tijelo, obrasla njiva, zalutalo dijete. Neki su od njih postali pravi pridjevi: *ostarjela majka, prokislo odijelo, uvelo lišće, vrela voda*.

2.4. Glagolski pridjev trpni (pasivni) označava trpno stanje i tvori se samo od glagola koji mogu stajati u pasivu, a najčešće su to prelazni glagoli koji uz sebe vežu dopunu objekta u akuzativu. Tvori se ili od infinitivne ili od prezentske osnove nastavcima *-n*, *-en*, *-jen*, *-ven* i *-t* (Jahić et al., 2000: 283): a) *-n*, *-na*, *-no* (na infinitivnu osnovu): *pisa-ti: pisa-n, pisa-na, pisa-no*. Neki od glagola u ovoj tvorbenoj grupi mogu imati i nastavke: *-t*, *-ta*, *-to*: *da-t, da-ta, da-to* ili *bra-t, bra-ta, bra-to*, ali su običniji nastavci: *-n*, *-na*, *-no*; b) *-en*, *-ena*, *-eno* (na prezentsku osnovu): *ples-ti: plet-en, plet-ena, plet-eno*; *pe-ći: pek + en > peč-en, peč-ena, peč-eno* (kad se *k*, *g*, *h* nađu ispred *-e* prelaze u *č*, *ž*, *š*, što se naziva prvom palatalizacijom); *vidjeti: vid + j + -en > viđ-en, vi-đena, vi-đeno* (u prdjevu trpnom i imperfektu glas *j* umekšava prethodni suglasnik, pa dolazi do jotovanja) (Brabec et al., 1965: 33); c) *-jen*, *-jena*, *-jeno* (na infinitivnu osnovu): *popiti: popi-jen, popi-jena, popi-jeno*; d) *-ven*, *-vena*, *-veno* (na infinitivnu osnovu): *mljeti: mlje-ven, mlje-vena, mlje-veno*; e) *-t*, *-ta*, *-to* (na infinitivnu osnovu koja se završava na *-u*, *-e*, *-i* i *-r*): *prokle-ti: prokle-t, prokle-ta, prokle-to*.

Pridjev trpni se upotrebljava za tvorbu složenog oblika trpnoga (pasivnoga) stanja u funkciji predikata: pasivni prezent: *Kuća biva građena*; pasivni aorist: *Kuća bi građena*; pasivni perfekt: *Kuća je građena*; pasivni futur prvi: *Kuća će biti građena*. Trpno stanje može se iskazati i povratnim glagolima: *Livade se kose više puta u godini*. *Ljeti se mnogo pije voda*. (Brabec et al., 1965: 127).

Glagolski pridjev trpni stoji često i kao atribut. Tada se mijenja kao i svaki drugi pridjev: *kuhana voda, pečeno meso, voljeno dijete, uvrijeđen čovjek*.

Ponekad trpni pridjev nema pasivno značenje (Brabec et al.,

1965: 262): *kršteni kum* je onaj koji drži dijete na krstu; *vjenčani kum* ne mora biti uopće vjenčan, nego kumuje pri vjenčanju; *neteljena krava*; *ogrijano sunce* grije svijet oko sebe; *rođena mati* nas je rodila.

U zaključku oba poglavlja na osnovu 40 do sada prikazanih primjera možemo reći da se u njemačkom jeziku iz svakog glagola mogu graditi oba participna oblika dok u b/h/s jeziku postoje određena ograničenja u tom pogledu. Tako se u b/h/s jeziku od gotovo svakog glagolskog oblika mogu graditi glagolski prilog prošli i glagolski pridjev radni, dok se glagolski prilog sadašnji može graditi samo kod nesvršenih glagola, a glagolski pridjev trpni samo kod prelaznih glagola. Nadalje, glavna karakteristika njemačkih participnih oblika je da se oni ne mogu konjugirati po licu i broju, dok je u b/h/s jeziku to moguće kod pridjeva radnog i pridjeva trpnog.

3. Kontrastivna analiza primjera iz književnog korpusa

U ovom dijelu rada ćemo nastaviti sa kontrastiranjem morfoloških i sintaktičkih značajki participa I i II u njemačkom i njihovih prijevodnih ekvivalentima u b/h/s jeziku. Osnovu analize u ovom dijelu čini novih 160 primjera u prikupljenom paralelnom (prijevodnom) korpusu izvornog književnog djela na njemačkom jeziku od Hermanna Hessea *Der Steppenwolf*. Primjeri nisu birani selektivno već redom od početne stranice knjige. Na osnovu ovog korpusa i već prezentiranih primjera mogu se uočiti određene tendencije zastupljenosti participa u njemačkom jeziku i njihovih prijevoda u b/h/s jezik po obliku i funkciji. Zbog ograničenja u pogledu obima teksta ovog rada, prezentirat ćemo po jedan do dva primjera za svaku od pronađenih kombinacija.

3.1 Particip I

Particip I je u ukupnom broju primjera (200) zastupljen znatno rjeđe u odnosu na particip II, sa samo 41 primjerom ili 20%. Najčešća funkcija u oba jezika je atribut (25 primjera), a na drugom mjestu je funkcija priloške oznake za način (6 primjera).

Tabela 1.: Pregled svih participa I		Particip I u njemačkom jeziku						
					Gerundiv	PK*		
Prijevodni ekvivalenti u b/h/s		FUNKCIJA	FUNKCIJA	FUNKCIJA	FUNKCIJA	FUNKCIJA		
OBLIK	FUNKCIJA	atribut	P. O. N.*	predikativ*	atribut	A*	P.O.N.	P.Os*
pridjev	atribut	9	1					
gl. prilog sadašnji	atribut	2						
gl. prilog sadašnji u PK	atribut	1						
prezent u zavisnoj atributnoj reč.	atribut	3				2		
gl. pridjev trpni	atribut	2						
gl. pridjev radni	atribut	1						
imenica	atribut	1						
perfekt + inf. u zavisnoj vremenskoj reč.	P.O. za vrijeme	1						
Prilog	P.O.N.		1					
gl. prilog sadašnji	P.O.N.		1					
gl. pridjev radni	dio predikata		1					
Pridjev	imenski predikat			2				
gl. pridjev trpni	imenski predikat			1				
prez.mod.gl ili imenski predikat + inf. povratnog gl. u zavisnoj atrib. reč.	atribut				2			
gl.pridjev trpni u PK	atribut					1		
prezent-dvojni oblik gl.+inf.u glavnoj reč	atribut					1		
prez. + inf. u zavisnoj načinskoj reč.	P.O.N.						1	
gl.prilog sadašnji u PK	P.O.N.						3	
gl.prilog sadašnji u PK i gl. pridjev radni u zavisnoj dopusnoj rečenici	P.Os							4
Ukupno pojedinačnih primjera:		20	4	3	2	4	4	4
Ukupno svih primjera za particip I:		41 (20%)						

* PK = participna konstrukcija; P.O.N. = priloška oznaka za način; predikativ (pridjevska dopuna glagolu); A = atribut; P.Os (ostale priloške oznake pored načinske: vremenska, uzročna, pogodbeni, dopusna); pojačan okvir u tabeli markira slučajeve kada funkcija participa I u njemačkom i b/h/s jeziku nije ista.

Funkcije se u oba jezika uglavnom podudaraju sa nekoliko izuzetaka koji su prikazani u tabeli 1. Po obliku, participu I u b/h/s jeziku najčešće odgovaraju pridjev (12 primjera) i glagolski prilog sadašnji (11 primjera). Zabilježena su i četiri primjera glagolskog pridjeva trpnog koji je po obliku blizak pridjevu.

Ostali oblici su glagolski pridjev radni, prilog, pa čak i imenica, glagoli u prezentu i perfektu koji stoje samostalno ili u kombinaciji sa infinitivom u zavisnim atributnim i adverbni rečenicama. Nije zabilježen nijedan oblik glagolskog priloga prošlog kao prijevodni oblik participa I u njemačkom.

U primjerima koji slijede particip I je u službi atributa, dok njegovi prijevodni ekvivalenti imaju istu funkciju ali različite oblike u b/h/s jeziku, kao što su: I) pridjev: (41.a) *Es brennt alsdann in mir eine wilde Begierde nach starken Gefühlen, ... eine rasende Lust, irgend etwas kaputt zu schlagen...* (str. 31); (41.b) *U meni tada žari neka divlja pohota za jakim osjećajima, ... i žestoka želja da bilo što razbijem...* (str. 31); II) glagolski prilog sadašnji (nesvršeni glagol): (42.a) *... das Gleichnis von der golden aufleuchtenden Spur, die so plötzlich wieder fern und unauffindbar ist.* (str. 38); (42.b) *... poredba sa zlatnim svijetlećim tragom koji se tako naglo opet udalji i postane neuhvatljiv* (str. 38); III) particip I i glagolski prilog sadašnji (nesvršeni glagol) kao participne konstrukcije: (43.a) *... damit hier und dort in der Welt, weit von ihnen entfernt, einige enttäuschte, still schöppelnde Bürger und ratlose Steppenwölfe sich ein wenig Mut und Laune aus ihren Bechern saugen konnten.* (str. 40); (43.b) *... da bi tu i tamo u svijetu, daleko od njih, neki razočarani, u tišini gutajući građani i zbunjeni stepski vukovi mogli iz svojih pehara upijati malo hrabrosti i dobra raspoloženja.* (str. 40); IV) particip I u participnoj konstrukciji preveden s glagolom u prezentu u zavisnoj atributnoj rečenici: (44.a) *...der leicht angegraute, den gedämpften Psalm singende Halbundhalbmensch, einander wie Zwillinge ähnlich.* (str. 30); (44.b) *...lagano prosijedi pol-i-pol-čovjek, koji pjeva prigušeni psalam, jedan drugome nalikuju kao blizanci.* (str. 30); V) glagolski pridjev trpni (prelazni glagol): (45.a) *...wie eine kleine spiegelnde Seifenblase stieg sie in mir hoch,...* (str. 40); (45.b) *...poput zacakljena mjehurića od sapunice narasla je u meni...* (str. 40); VI) glagolski pridjev radni: (46.a) *Indessen entzifferte ich einige der flüchtig erscheinenden Worte, ...* (str. 36); (46.b) *U međuvremenu sam odgonetnuo neka od letimično iskrslih riječi,...* (str. 37); VII) imenica: (47.a) *Über den Wortbrei des Zeitungsartikels stieg mir nachträglich ein erleichterndes Gelächter auf,...* (str. 40); (47.b) *Iz smjese riječi nekoga novinskog članka naknadno mi se nametnuo smijeh olakšanja...* (str. 40); VIII) gerundiv kao poseban oblik participa I preveden imenskim predikatom i infinitivom povratnog glagola sa pasivnim značenjem u zavisnoj atributnoj rečenici: (48.a) *So stieg ich denn die Treppen von meiner Mansarde hinab, diese schwer zu steigenden Treppen der Fremde,...* (str. 32); (48.b) *Silazio sam tako stubama sa svoje mansarde, tim stubama kojima se u tuđini teško penjati,...* (str. 32).

U primjerima koji slijede particip I je u službi atributa u participnoj konstrukciji preveden (49) s glagolom u prezentu, i to dvojnog oblika glagola znati - znade, i infinitivom u zavisnoj atributnoj rečenici, a u primjeru (50) particip I je u službi priloške oznake za način u participnoj konstrukciji preveden sa glagolom u prezentu i infinitivom u zavisnoj načinskoj rečenici u službi oznake za način: (49.a i 50.a) ..., *ich sah es zuweilen für Minuten deutlich wie eine göttlich goldene Spur durch mein Leben gehen, fast immer tief im Kot und Staub verschüttet, dann wieder in goldenen Funken vorleuchtend, nie mehr verlierbar scheinend und dennoch bald wieder tief verloren.* (str. 34); (49.b i 50.b) ... *ponekad bih po nekoliko minuta jasno razaznavao kako se kroz moj život provlači jedan zlatni božanski trag, gotovo vazda zatrpan blatom i prašinom, pa ipak znade zasvijetliti zlatnim iskrama, kao da više nikad neće iščeznuti, no uskoro bude opet duboko zagubljen.* (str. 34-35);

Sljedeća tri primjera su svojevrsne iznimke, jer u njima particip I i njegovi prijevodni ekvivalenti nemaju istu funkciju: I) particip I je u funkciji atributa a njegov prijevodni ekvivalent u funkciji priloške oznake za vrijeme sa glagolom u perfektu i infinitivom u zavisnoj vremenskoj rečenici: (51.a) *In solcher Stimmung also beschloß ich diesen leidlichen Dutzendtag bei einbrechender Dunkelheit.* (str. 31); (51.b) *U takvom sam, dakle, raspoloženju završavao taj podnošljivi prosječni dan, dok je počinjao padati mrak.* (str. 31); II) particip I je u funkciji oznake za način dok je u prijevodu funkcija atributa izražena pridjevom: (52.a) *Mit gespielter Munterkeit trabte ich über den feucht beschlagenen Asphalt der Gassen, tränennd und umflort blickten die Laternenlichter durch die kühlfeuchte Trübe...* (str. 33); (52.b) *Glumeći živost skakutao sam po ovlaženom asfaltu uske ulice, dok su se suzna i zamagljena svjetla uličnih svjetiljaka probijala kroz hladno vlažnu omaglicu...* (str. 33-34); III) i u ovom je primjeru particip I u službi oznake za način dok je u prijevodu funkcija dijela predikata izražena pridjevom radnim: (53.a) ... *dennoch blieb ich noch eine ganze Weile wartend stehen.* (str. 37); (53.b) ... *ali sam svejedno još neko vrijeme stajao i čekao.* (str. 38).

3.2. Particip II

Particip II je u ukupnom broju primjera (200) zastupljen znatno češće u odnosu na particip I, sa 159 primjera ili 80%. Najčešća funkcija u oba jezika je dio predikata (84 primjera), a na drugom mjestu je funkcija atributa (42 primjera). Funkcije se u oba jezika uglavnom podudaraju sa nekoliko izuzetaka koji su prikazani u tabeli 2. Po obliku, participu II u b/h/s jeziku najčešće odgovara glagolski pridjev radni (75 primjera), dok je na drugom mjestu glagolski pridjev trpni (62 primjera). Ostali oblici su pridjevi, prilozi, glagolski prilozi sadašnji i prošli, grupa riječi, glagoli u prezentu koji stoje samostalno ili u kombinaciji sa infinitivom u zavisnim atributnim i načinskim rečenicama, a nekada je za particip II izostavljen prijevod u b/h/s.

U primjerima koji slijede particip II u njemačkom jeziku imaju istu funkciju kao i njegovi prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku. U funkciji dijela predikata particip II se prevodi sa: I) glagolskim pridjevom radnim: (54.a) *Der Tag war vergangen, wie eben die Tage so vergehen*; ... (str. 29); (54.b) *Dan je protekao kako već dani protječu*; ... (str.29); II) glagolskim pridjevom trpnim: (55.a i 56.a) *...wo alles, unordentlich, unheimisch und verwahrlost ist und wo alles, Bücher, Manuskripte, Gedanken, gezeichnet und (57.a) durchtränkt ist von der Not der Einsamen*, ... (str. 32); (55.b i 56.b)... *gdje je sve neuredno, neudobno i zapušteno i gdje je sve, knjige, rukopisi, misli, obilježeno (57.b) nevoljom samotnika*,... (str. 33). U primjeru (57.a) treći markirani particip II *durchtränkt* (= natopljen) nije uopće preveden na b/h/s jezik.

Tabela 2: Pregled svih participa II

Prijevodni ekvivalenti u b/h/s		Particip II u njemačkom jeziku						
		FUNKCIJA	FUNKCIJA	FUNKCIJA	FUNKCIJA	PK*		
OBLIK	FUNKCIJA	dio predikata	atribut	P. O. N.*	predikativ*	A*	P.O.N.	P.Os*
gl. pridjev radni	dio predikata	68		1	1			
gl. pridjev trpni	dio predikata	13	1					
prezent/prezent + inf./infinitiv	dio predikata	2						
prezent u zavisnoj načinskoj reč.	P.O.N.	1	1					
gl. prilog sadašnji - PK	P.O.N.	1						
gl. pridjev trpni - PK	atribut	1				4		
Pridjev	atribut		7					
gl. pridjev trpni	atribut		27	4		2		
Prilog	P.O.N.			2				
gl. pridjev trpni	P.O.N.			2				
Pridjev	imenski predikat				2			
prijedložna fraza	prijedložni objekt				1			
gl. pridjev trpni - PK	P.O.N.						3	
gl. pridjev trpni / gl. prilog prošli	P.O.s							5
pridjev radni /zavisna atributna reč./PK	atribut		5					
gl. prilog prošli	P.O.N.						1	
grupa riječi	atribut		2					
nije prevedeno	nije prevedeno	1	1					
Ukupno pojedinačnih primjera:		87	44	9	4	6	4	5
Ukupno svih primjera za particip II:		159						

* PK = participna konstrukcija; P.O.N. = priloška oznaka za način; predikativ (pridjevska dopuna glagolu); A = atribut; P.Os (ostale priloške oznake pored načinske: vremenska, uzročna, pogodbeno, dopusna); pojačan okvir u tabeli markira slučajeve kada funkcija participa I u njemačkom i b/h/s nije ista.

U funkciji atributa particip II se prevodi sa: III) pridjevom (58.a) i pridjevom trpnim (59.a) *...der leicht angegraute, den gedämpften Psalm singende Halbundhalbmensch, einander wie Zwillinge ähnlich (str. 30); (58.b i 59.b) ...lagano prosijedi pol-i-pol-čovjek, koji pjeva prigušeni psalam, jedan drugome nalikuju kao blizanci (str. 30); IV) sa glagolskim pridjevom radnim u zavisnoj atributnoj rečenici: (60.a) ... und wo alles, Bücher, Manuskripte, Gedanken, gezeichnet und durchtränkt ist, von der Not der Einsamen, von der Problematik des Menschseins, von der Sehnsucht nach einer neuen sinngebung für das sinnlos gewordene Menschenleben. (str. 32); (60.b) ...i gdje je sve, knjige, rukopisi, misli, obilježeno nevoljom samotnika, problematikom ljudskog bića, čežnjom za davanjem nekog novog smisla ljudskom životu koji je postao besmislenim. (str. 33); V) sa grupom riječi: (61.a) ...und ich habe auch den Kontrast gern, in dem mein Leben, mein einsames, liebloses und gehetztes, durch und durch*

unordentliches Leben, zu diesem Familien- und Bürgermilieu steht. (str. 32); (61.b) *...svida se meni i oprečnost što nastane između mog života, samotnog, bez ljubavi i uvijek u bijegu, posvema neuredna života i te obiteljske i građanske sredine.* (str. 32). U funkciji priloške oznake za način particip II se prevodi sa: VI) prilogom: (62.a) *...wie gierig und berauscht sog ich damals die Stimmungen der einsamkeit und Melancholie...* (str. 33); (62.b) *...kako sam požudno i zanosno tada upijao ugođaje samoće i melankolije...* (str. 34); VII) glagolskim prilogom prošlim: (63.a) *Das Buchstabenspiel war zu Ende, plötzlich hatte es aufgehört, traurig, seiner Vergeblichkeit inne geworden.* (str.37); (63.b) *Igra sa slovima bila je gotova, naglo je prestala, žalosno, shvativši vlastitu uzaludnost.* (str. 37-38).

U manjem broju primjera particip II i njegovi prijevodni ekvivalenti nemaju istu funkciju. Evo nekoliko takvih primjera: I) particip II je u funkciji oznake za način a njegov prijevodni ekvivalent, pridjev trpni, u funkciji atributa: (64.a) *...tränennd und umflort blickten die Laternenlichter durch die kühlfeuchte Trübe...* (str. 33); (64.b) *...dok su se suzila i zamagljena svjetla uličnih svjetiljaka probijala kroz hladno vlažnu omaglicu...* (str. 33-34); Ia) dodatni primjer za ovaj slučaj je također pridjev trpni ali u funkciji dislociranog atributa: (65.a i 66.a) *...sondern, indem ich unbefriedigt und angeekelt von meinem beißen Tagewerk voll Mißmut meine Schuhe anzog...* (str. 31); (65.b i 66.b) *...nego tako da sam, nezadovoljen i ogađen od ono malo svoga dnevnog rada, ispunjen zlovoljom obuio cipele, ...* (str. 32); II) particip II je u funkciji atributa a njegov ekvivalent u b/h/s, glagolski prilog sadašnji u participnoj konstrukciji, je u funkciji oznake za način: (67.a) *Mit gespielter Munterkeit trabte ich...* (str. 33); (67.b) *Glumeći živost skakutao sam...*(str. 33); III) oba participa II u sljedećim primjerima su u funkciji oznake za način a njihovi ekvivalenti u b/h/s su pridjev radni (68.b) u funkciji dijela predikata i pridjev trpni (69.b) u funkciji atributa: (68.a i 69.a) *...der die Worte anderer im Munde breit kaut und sie engespeichelt, aber unverdaut wieder von sich gibt.* (str. 39); (68.b i 69.b) *...koji tuđe riječi ne široko žvače u svojim ustima i uslini ih, ali ih neprobavljene opet iz sebe izbac.* (str. 40).

4. Rezultati i zaključak

Sažeti prikaz odnosa oba participna oblika u njemačkom i njihovih prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku na osnovu sastavljenog korpusa od 200 primjera prikazan je u tabeli 3. Najčešći participni oblik u b/h/s jeziku, kojim se prevodi particip I u njemačkom, je glagolski prilog sadašnji na koji otpada (27%) primjera u korpusu. Vrlo malo je ostalih participnih oblika u b/h/s jeziku s kojima se prevodi particip I. Umjesto njih se koriste ostali oblici, prvenstveno pridjev i to sa 30% primjera, zatim glagoli u prezentu i perfektu, prilog, pa čak i imenica.

Tabela 3.: Odnos participnih oblika u njemačkom jeziku i prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku

Participni i drugi oblici u b/h/s jeziku kao prijevodni ekvivalenti	Participni oblici u njemačkom jeziku	
	Particip I	Particip II
Gl. prilog sadašnji	11 (27%)	1
Gl. prilog prošli	0	3
Gl. pridjev radni	2	75 (47%)
Gl. pridjev trpni	4	60 (38%)
Ostali oblici	24 (59%)	21 (13%)
Ukupno:	41	159

Po obliku, participu II u njemačkom jeziku najčešće odgovara kao prijevodni ekvivalent u b/h/s jeziku glagolski pridjev radni (47%), dok je na drugom mjestu glagolski pridjev trpni (38%). Od ostalih oblika (13%) najčešći su pridjevi, a rjeđi su glagolski prilozi sadašnji i prošli, prilozi, grupe riječi i glagoli u prezentu, a ponekad je na mjestu participa II potpuno izostavljen prijevod u b/h/s jeziku.

Analiza je nadalje pokazala da postoje određeni primjeri koji nemaju identičnu funkciju u dva promatrana jezika. Za te primjere, ali i za one sa identičnom funkcijom a različitim oblicima, je važno provjeriti da li je usljed tih nepodudarnosti na morfosintaktičkoj razini došlo i do promjene značenja na semantičkom planu, što može biti predmet nekog drugog istraživanja.

Zaključno možemo reći da je morfosintaktička analiza u prvom dijelu rada pokazala ne samo da se broj participnih oblika u b/h/s i njemačkom jeziku razlikuje odnosom četiri naprama dva

oblika, nego i da se u njemačkom jeziku iz glagola mogu graditi oba participna oblika dok u b/h/s jeziku postoje određena ograničenja za pojedine participne oblike. Nadalje je bitna razlika u morfološkom smislu i ta da se njemački participi ne mogu konjugirati po licu i broju, dok je kod dva b/h/s participna oblika to moguće.

U drugom dijelu rada se daljim kontrastiranjem morfoloških i sintaktičkih značajki participa I i II u njemačkom i njihovih prijevodnih ekvivalentima u b/h/s jeziku došlo do zaključka da se njemački particip I najčešće prevodi sa glagolskim prilogom sadašnjim i pridjevom, a nerijetko i sa glagolom u prezentu, dok se njemački particip II najčešće prevodi sa glagolskim pridjevima radnim i trpnim. Najrjeđi oblik u b/h/s jeziku koji se pojavljuje kao prijevodni ekvivalent za oba njemačka participa je glagolski prilog prošli. Funkcije participnih oblika su uglavnom identične u oba jezika sa malim brojem odstupanja.

Literatura

- Barić, E. et al. (1995.): *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga;
- Brabec, I. et al. (1965.): *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga;
- DUDEN (2005.): *Die Grammatik*. Mannheim: Dudenverlag;
- DUDEN (2001.): *Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim: Dudenverlag;
- Engel, U./Mrazović, P.(1986.):*Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*.München: Otto Sagner;
- Helbig, G./Buscha, J. (2001.): *Deutsche Grammatik*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie;
- Hesse, H. (1974.): *Der Steppenwolf*. Frankfurt am Main: Suhrkamp;
- Hesse, H. (1996.): *Stepski vuk*. Zagreb: Zagrebačka naklada;
- Jahić, Dž. et al. (2000.): *Gramatika bosanskog jezika*. Zenica: Dom štampe;
- Jung, Walter (1982.): *Grammatik der deutschen Sprache*. Leipzig: VEB;
- Wahrig, Gerhard (1986): *Deutsches Wörterbuch*. München: Mosaik Verlag;
- Zifonun, G. et al. (1997): *Grammatik der deutschen sprache*. Berlin-New York: de Gruyter .

NJEMAČKI GERUNDIV I NJEGOVI EKVIVALENTI U B/H/S JEZIKU

Sažetak

Ovaj rad sadrži pregled morfoloških, sintaksičkih i semantičkih obilježja gerundiva u njemačkom jeziku kao i analizu ovog oblika i njegovih prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku. Gerundiv je pasivni infinitni oblik sa budućim značenjem i modalnom komponentom, koji se upotrebljava isključivo u svom flektiranom obliku, a njegova osnovna i jedina funkcija u njemačkom jeziku je funkcija atributa, te ga je uvijek moguće parafrazirati atributskom relativnom rečenicom. Pošto je pasivan, može se tvoriti samo od tranzitivnih glagola. Ovaj oblik u b/h/s jeziku nema potpunog ekvivalenta, nego mu zavisno od konteksta može da odgovara nekoliko različitih oblika.

Ključne riječi: gerundiv, particip, pasivnost, modalnost

Summary

This paper provides an overview of morphological, syntactic and semantic characteristics of the gerund in the German language as well as an analysis of this form and its translation equivalents in the Bosnian/Croatian/Serbian language. The gerund is a passive non-finite form with the meaning of future time and a modal component, which is only used in its inflected form. Its basic and single function in German is the attributive function, so that it can always be paraphrased with an attributive relative clause. Since the gerund expresses the passive voice, it can only be formed from transitive verbs. It has no real equivalent in the Bosnian/Croatian/Serbian language, but there are several different corresponding forms instead, depending on the context.

Keywords: gerund, participle, passive, modality

1. Uvod

U njemačkom jeziku gerundiv se svrstava pod participske oblike jer se tvori od *zu* i participa I i upotrebljava se u funkciji imeničkog atributa (Engel 2009: 225).

U Duden-Grammatici (2006: 436) se za gerundiv koristi naziv *zu-Particip*¹ koji se smatra samo jednom varijantom participa I. Za ovaj oblik Feret (2005: 35) i Jude (1982: 85) upotrebljavaju naziv particip futura. Sličan naziv koriste Hentschel/ Weydt (2003: 145) gdje se predlaže naziv pasivni particip futura. Kürschner (2008: 99) razlikuje čisti particip (*pures Partizip* = particip I) od participa sa *zu* (= gerundiv).

Kao jezički korpus za ovo istraživanje poslužit će s jedne strane njemačke dnevne i sedmične novine i časopisi i to: *Süddeutsche Zeitung*, *Spiegel*, *Focus*, *Stern*, *Bildzeitung*, a za kontrastivnu analizu književni prijevodni korpus i to dva djela Güntera Grassa. Prvo djelo je roman „Hundejahre“² sa prijevodom³ pod naslovom „Pseće godine“, drugo djelo je roman „Beim Häuten der Zwiebel“ s prijevodom⁴ pod naslovom „Dok ljuštim luk“.

2. Morfološke karakteristike gerundiva

Gerundiv je varijanta participa I jer se od njega formalno razlikuje samo po tome što ispred njega stoji *zu*. Prema DUDEN-ovom Univerzalnom rječniku (2007: 1985) *zu* je veznik ako se kombinuje sa infinitivom ili participom I.

„**zu** <Konj.>: **1.** in Verbindung mit einem Inf. [...] **2.** drückt in Verbindung mit einem 1. Part. eine Möglichkeit, Erwartung, Notwendigkeit, ein Können, Sollen oder Müssen aus: die zu gewinnenden Preise; die zu erledigende Post; der zu erwartende Protest; es gab noch einige zu bewältigende Probleme.“⁵

¹ Ovaj naziv je nastao analogno nazivu *zu*-Infinitiv koji se koristi za infinitiv sa *zu*.

² Prvo izdanje.

³ Sa njemačkoga preveo Ivan Ivanji. Prijevod se sastoji iz dva dijela.

⁴ Sa njemačkoga preveli Boris Perić, Helen Sinković, Nikola Trstenjak.

⁵ **zu** <veznik>: **1.** u kombinaciji sa infinitivom [...] **2.** u kombinaciji sa prvim participom izražava mogućnost, očekivanje, obavezu, potrebu ili moranje: die zu gewinnenden Preise; die zu erledigende Post; der zu erwartende Protest; es gab noch einige zu bewältigende Probleme. (prevela A. L. H.)

Kod glagola sa odvojivim prefiksom kao što su prefiksi: *ab-*, *an-*, *auf-*, *aus-*, *bei-*, *dar-*, *ein-*, *mit-* i dr. *zu* stoji između odvojivog prefiksa i osnove glagola. Primjerice:

- (1) [...] die **vorzulesende** Pflichtentschuldigung.
(Stern 26/2010: 95)

Hentschel (2009: 184) razlikuje atributivni gerundiv od njegove predikativne varijante. Atributivni gerundiv se tvori od *zu* i participa I i pretežno se koristi kao atribut koji stoji ispred imenice. Predikativni gerundiv, kako ga Hentschel (2009: 184) naziva, za razliku od atributivnog nema nastavak *-d*. On je formalno isti kao i infinitiv sa *zu*, ali za razliku od njega nosi komponente pasivnosti, modalnosti i budućnosti baš kao i atributivni gerundiv. Predikativni gerundiv se tvori od *sein* + *zu* + infinitiv:

- (2) *Später **sind** diese Namen einfacher **zu verwenden**, als die offiziellen Registernamen.*
(SZ 166/2010: 1)

Ovo struktura se može parafrazirati modalnim glagolom u prezentu pasiva zbivanja:

- (2') *Später **können** diese Namen einfacher **verwendet werden**, als die offiziellen Registernamen.*

Da ovo nije infinitiv sa *zu*, dokazuje dodatna preoblika ove rečenice pri čemu se dolazi do atributivnog gerundiva, što transformacijom rečenice sa infinitivom sa *zu* nije moguće.

→ *diese später einfacher **zu verwendenden** Namen*

U narednom primjeru je takođe sadržan predikativni gerundiv. Jedina razlika između ovog i prethodnog primjera je modalni glagol *müssen* u preobličenom obliku.

- (3) *Falls sich kein Erfolg einstellt, ist die Maßnahme nach ca. 20 Minuten **zu wiederholen**.*

(Focus 29/2010: 41)

- (3') *Falls sich kein Erfolg einstellt, **muss** der Vorgang nach ca. 20 Minuten **wiederholt werden**.*

→ *der nach ca. 20 Minuten **zu wiederholende** Vorgang*

Wellman (2008: 141) predikativni gerundiv naziva modalnim infinitivom, a sam atributivni gerundiv je transformacija modalnog infinitiva koja ima funkciju da modalni infinitiv stavlja u atributivnu poziciju.

Helbig/ Buscha (1999: 186) gerundiv definiraju kao konstrukciju koja ima modalni karakter i može da zamjenjuje pasiv. Sa atributivnim gerundivom konkuriraju konstrukcije *sein* + *zu* + Infinitiv. Radi se o oblicima koje je moguće tvoriti isključivo od prijelaznih glagola koji tvore pasiv. Helbig/ Buscha (ibidem) navode sljedeći primjer:

- (4) *Der Brief **ist abzuholen**.*

- (4') *Der Brief **kann/muss abgeholt werden**.*

→ *der **abzuholende** Brief* (gerundiv)

3. Značenje gerundiva

U Kontrastivnoj se gramatici (1986: 61) govori o sljedećem značenju gerundiva: *zu realisieren* + *zukünftig* + *vorgangsbezogen* (*passivisch*). Dakle, ovim oblikom se izražava nešto što mora ili može biti realizirano u budućnosti.

- (5) *In diesem **schwer zu durchschauenden** System hätten sich Ärzte, Apotheker und medizinische Einrichtungen „hemungslos bereichert“ [...].* (Spiegel 29/2010: 32)

Engel (2009: 225) razlikuje druga dva značenja konstrukcije koja sadrži gerundiv: gerundiv koji označava ono što treba biti realizirano u budućnosti:

→ *der nach ca. 20 Minuten **zu wiederholende** Vorgang*

i gerundiv koji nije vremenski određen i označava nešto ostvarivo, nešto što može biti realizirano u budućnosti:

→ *diese später einfacher **zu verwendenden** Namen*

Nije uvijek moguće jasno razlikovati ove dvije varijante značenja. Oba ova gerundiva imaju pasivno značenje, što znači da se mogu preobličiti u relativnu rečenicu u pasivu, kako potvrđuju primjeri sa predikativnim gerundivom. O kojem od dva gerundiva je riječ moguće je zaključiti na osnovu konteksta.

4. Sintaksička funkcija gerundiva

Osnovna sintaksička funkcija gerundiva je njegova atributska funkcija, ali postoje i poimeničeni gerundivi, koji dekliniraju po pridjevskim deklinacijama i mogu preuzeti sintaksičke funkcije imenica.

4.1. Gerundiv u funkciji atributa

U Kontrastivnoj se gramatici (1986: 61) za gerundiv općenito kaže da se može koristiti isključivo kao imenički atribut. Tako i u narednom primjeru gerundiv ima funkciju atributa, stoji ispred imenice i izveden je od prijelaznog glagola *versteuern*.

- (6) *Betriebe sollen ihr **zu steuerndes** Einkommen gleichmäßig über mehrere Jahre verteilen können.*

(Focus 29/2010: 15)

Pošto je gerundiv pasivan (Engel 2009: 225), može se tvoriti isključivo od tranzitivnih glagola. Nadređena imenica ima funkciju objekta u odnosu na punoznačni glagol. Tako je u narednom primjeru imenica *Gegenargument*, kao što pokazuje transformirana rečenica, logički objekat pasivne rečenice sa modalnim glagolom.

- (7) *Dem **zu erwartenden** Gegenargument, datenschutzrechtliche Bedenken könnten dieser Vorgehensweise im Wege stehen, halte ich entgegen, dass Datenschutz nicht dem Täterschutz dienen darf.*

(Spiegel 29/2010: 128)

→ *Das Gegenargument **kann erwartet werden.***

4.2. Supstantivirani gerundiv

Sljedeći primjer dokazuje da postoje i supstantivirani gerundivi, mada se mora napomenuti da je ovo jedina potvrda za poimeničeni gerundiv u analiziranom korpusu.

- (8) *Der heutige Unterhaltungs-Chef, Manfred Teubner, erinnert sich noch an eine Volontärsrunde mit Steffen Seibert und anderen **Auszubildendenden** beim damaligen Intendanten, Dieter Stolte.* (BamS 28/2010: 5)

Nominalna upotreba gerundiva je, dakle, moguća. Pri tome oni preuzimaju funkcije koje su svojstvene imenicama, ali se dekliniraju po pridjevskoj deklinaciji.

5. Gerundiv i njegovi prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku

Na primjerima iz književnog prijevodnog korpusa u ovom dijelu rada će biti prikazane različite mogućnosti prevođenja gerundiva na b/h/s jezik. Pošto gerundivi u njemačkom jeziku uvijek imaju istu sintaksičku funkciju, primjeri iz korpusa su klasificirani na osnovu njihovih prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku. Kontrastivna analiza gerundiva izvršena je na svim primjerima⁶ koji su u prijevodnom korpusu potvrđeni za ovaj oblik, iz romana „Pseće godine” 16 i romana „Dok ljuštim luk“ 40 primjera, ukupno 56 primjera, što pokazuje da se radi o oblicima koji su rijetki.

5.1. Gerundiv i njegovi prijevodni ekvivalenti u obliku relativne rečenice

U narednim primjerima b/h/s ekvivalenti njemačkih gerundiva su relativne rečenice.

- (9) [...] *Kaum aus der Bohnsacker Fischerkirche heraus, wölken auf dem Kirchplatz die **sonst kaum zu rührenden** Möwen auf.* (Hj: 32)

- (9a) [...] *jedva da su izašli iz ribarske crkve u Bonzaku, sa trga pred crkvom kao oblak se dižu galebovi, **koji se inače jedva miču.*** (Pg I: 51)

⁶ U radu nisu navedeni svi primjeri na kojima je vršena kontrastivna analiza.

- (10) *Angst ist mein **nicht abzuwerfendes** Gepäck gewesen.*
(BHdZ: 145)

- (10a) *Strah je bio moja prtljaga **kojeg se nisam mogao riješiti.***
(Dljl: 89)

Kod gerundiva koji se prevode relativnom rečenicom često je u prijevodu sadržan modalni glagol, od 25 primjera za gerundiv, kojemu u b/h/s jeziku odgovara relativna rečenica, 14 primjera sadrže u b/h/s jeziku neki modalni glagol. Time je u oba jezika zastupljena modalna komponenta značenja. U b/h/s jeziku je ona i formalno realizirana, dok je kod gerundiva u njemačkom jeziku modalnost izražena samo kroz značenje. Takvi su i naredni primjeri:

- (11) *Und wie er nach zwei einsamen nachhallenden Runden wieder vor dem **nicht kaputtzubekommenden** Beichtstuhl steht, läßt er [...] sein gutes altes Feuerzeug springen [...].*
(Hj: 497)

- (11a) *I kako posle dve usamljene runde koje odjekuju opet stoji pred ispovedaonicom **koja se ne može uništiti**, pali svoj dobri stari upaljač [...].*
(Pg II: 132)

- (12) *Sonst noch war von V1- und V2-Raketen sowie von **demnächst zu erwartenden** Wunderwaffen die Rede.*
(BHdZ: 134)

- (12a) *Inače je bilo govora o raketama V1 i V2, te o čudima od oružja, **čiju upotrebu treba ubrzo očekivati.***
(Dljl: 83)

Od ukupno 56 potvrda za gerundiv u prijevodnom korpusu, u 25 primjera se kao b/h/s ekvivalent pojavljuje atributska relativna rečenica kao najčešći ekvivalent njemačkom gerundivu.

5.2. Gerundiv i njegovi prijevodni ekvivalenti u obliku glagolskog pridjeva trpnog

Pored relativne rečenice kao ekvivalent u b/h/s jeziku može se pojaviti i pridjev trpni, što pokazuju naredni primjeri. Ovakav prijevod sadrži pasivnu komponentu značenja koju u njemačkom jeziku ima gerundiv. Međutim, ovdje se mora napomenuti da su ovakvi prijevodi nepotpuni jer ne sadrže značenjsku komponentu modalnosti koja se može realizirati samo upotrebom modalnog glagola unutar relativne rečenice, kao što pokazuju dodatni prijevodi.

(13) [...] *die nachweisbare wie die verdeckte oder nur **zu vermutende** Schuld jedoch bleibt.*

(BHdZ: 36)

(13a) [...] *dok krivnja, dokaziva, prikrivena ili samo **naslućena**, ostaje zauvijek.*

(Djl: 26)

(13b) [...] *dok krivnja, dokaziva, prikrivena ili **koja se samo može naslutiti**, ostaje zauvijek.*

(14) [...] *eine Zeitspanne, die nur mit beliebig **zu reihenden** Erinnerungsschnipseln als lustlose Warterei zu belegen ist.*

(BHdZ: 108)

(14a) [...] *razdoblje koje se proizvoljno **poredanim** isječcima sjećanja može označiti kao bezvoljno iščekivanje.*

(Djl: 68)

(14b) [...] *razdoblje koje se samo isječcima sjećanja, **koji mogu biti proizvoljno poredani**, može označiti kao bezvoljno iščekivanje.*

Kao prijevodni ekvivalenti se takođe pojavljuju prošireni glagolski pridjevi trpni, mada je i ovdje modalna komponenta izostavljena, a moguće ju je izraziti upotrebom relativne rečenice koja sadrži neki od modalnih glagola:

(15) [...] *daß August Pokriefke seine beiden Gefangenen nicht einbringen und das **zu bewachende** Kraftfahrzeugdepot nicht vor Plünderung retten konnte.*

(Hj: 390)

(15a) [...] da Avgust Porifke ne bi stigao da zarobi svoja dva zarobljenika i da spase od pljačke **njemu povereni** depo za automobile.

(Pg II: 30)

(15b) [...] da Avgust Porifke ne bi stigao da zarobi svoja dva zarobljenika i da spase od pljačke depo za automobile **koji se trebao nadzirati**.

(16) [...] dem wohlbekannten Gemenge [...] wird eine aufs Gramm gewogene und deshalb **geheimzuhaltende** Dosis Glimmer [...] beigemengt. (Hj: 559)

(16a) [...] dobropoznatoj leguri [...] dodaje se na gram izmerena i zbog toga **u tajnosti čuvana** količina liskuna [...].

(Pg II: 190)

(16b) [...] dobropoznatoj leguri [...] dodaje se količina liskuna **koja mora biti na gram izmerena i zbog toga u tajnosti čuvana** [...].

Od ukupno 56 primjera za gerundiv u b/h/s jeziku u 9 slučajeva sadržan je pridjev trpni, a pokazano je da se radi o samo djelomično ispravnim prijevodima i da su relativne rečenice sa modalnim glagolima *morati*, *trebati* i *moći* b/h/s ekvivalenti koji su najbliži njemačkim gerundivima jer samo oni sadrže sve komponente značenja koje imaju i gerundivi.

5.3. Gerundiv i njegovi prijevodni ekvivalenti u obliku pridjeva

Gerundiv se, kao što pokazuju primjeri, na b/h/s jezik takođe prevodi pravim pridjevima:

(17) *Später wies Walter Matern [...] gleichfalls auf das zwar bestürzende Können und das **nicht zu übersehende** Fehlen früher Amselscher Schöpferwut hin.* (Hj: 229)

(17a) *Kasnije je Valter Matern [...] takođe ukazivao na doduše zaprepašćujuće umenje, ali i na **očigledni** nedostatak ranijeg Amzelovog stvaralačkog oduševljenja* (Pg I: 237)

(18) *Weil wer wann in den Brunnen gefallen ist: meine erst danach*

*überdeckelten Löcher, mein **nicht zu bremsendes** Wachstum, mein Sprachverkehr mit verlorenen Gegenständen.*

(BHdZ: 8)

(18a) *Jer pitanje je tko je kada upao u bunar: moje tek potom poklopljene rupe, moj **nezaustavljiv** rast, moje govorno komuniciranje s izgubljenim predmetima.*

(DjI: 10)

Interesantno je da se kod gerundiva koji u b/h/s jeziku kao prijevodne ekvivalente imaju prave pridjeve kod skoro svih oblika (15 primjera) radi o negiranim gerundivima. Primjerice:

(19) *Brauxel hegt einen **nicht zu entschärfenden** Widerwillen gegen unbenutzte Rasierklingen.*

(Hj: 88)

(19a) *Brauksel ima **nesavladljivu** odvratnost prema upotrebljenim žiletima.*

(Pg I: 101)

(20) *Was mir oft genug erzählt und von der Mutter unter Tränen als **nicht zu verschmerzender** Verlust beschworen worden war [...].*

(BHdZ: 59)

(20a) *Ono što mi se često pričalo, što je majka u suzama zaklinjala kao **nepreboliv** gubitak [...].*

(DjI: 39)

Kod 13 od ukupno 17 primjera u prijevodu je sadržan pridjev koji se završava na *-iv*. Tu se radi o pridjevima koji nose značenje modalnosti i pasivnosti kao i gerundiv. *Neizbrisiv* na primjer znači da ne može biti izbrisan, *nepokolebljiv* da se ne može ili ne da pokolebati:

(21) *Gewiß wird das Kindchen, sogleich nach der Ausfahrt, den mütterlichen, **nicht zu verscheuchenden** Geruch an sich haben [...].*

(Hj: 390)

- (21a) *Sigurno će detence odmah posle izlaska imati njen, majčin, **neizbrisivi** miris na sebi [...].*

(Pg II: 31)

- (22) *Wie peinlich wäre es, wenn sich unter den Ergüssen des pubertierenden Knaben Gereimtes fände, das [...] noch immer den **durch nichts zu kränkenden** Glauben an den Führer feierte.*

(BHdZ: 63)

- (22a) *Kako bi to samo nezgodno bilo, kad bi se među izljevima mašte dječaka u pubertetu pronašle rime koje bi [...] još uvijek slavile **nepokolebljivu** vjeru u vođu.*

(DjI: 41)

Dakle, od ukupno 56 primjera za gerundiv kod 17 primjera u prijevodu mu odgovara pravi pridjev. Od 17 primjera kod 13 mu odgovaraju pridjevi na *-iv*, koji imaju pasivno modalno značenje. Kod 15 primjera, kojima u b/h/s jeziku odgovara pridjev, radi se o negiranim gerundivima.

5.4. Gerundiv i njegovi prijevodni ekvivalenti u drugim oblicima

U prijevodnom korpusu su pored gore navedenih b/h/s ekvivalenata u pojedinim slučajevima potvrđeni i drugi oblici. Tako u narednom primjeru gerundivu odgovara imenička sintagma:

- (23) *[...] gleich knauserig bezahlte der Krauter Korneff den **anzulernenden** Oskar [...].*

(BHdZ: 287)

- (23a) *[...] jednako škrt bio je majstor Korneff prema **praktikantu** Oskaru [...].*

(DjI: 171)

U sljedećem primjeru ekvivalent gerundivu je atributska prijedloška sintagma:

- (24) *So wurde ich zum **anzulernenden** Mitarbeiter der Firma Göbel.*

(BHdZ: 288)

- (24a) *Tako sam postao suradnik **na praktičnoj izobrazbi** u tvrtci Göbel.*

(Djl: 172)

Leksikalizirani glagolski prilog sadašnji odgovara gerundivu u narednom primjeru:

- (25) *Häufiger als ich das ansehen mochte, sahen wir Ballett-aufführungen im Hebbel-Theater: diese abzählbaren Pirouetten und **zu bestaunenden** Grand jetés.*

(BHdZ: 410)

- (25a) *Češće nego što sam ja to želio, gledali smo baletne predstave u Kazalištu Hebbel: sve one prebrojive piruete i **zadivljujući** grand jetés.*

(Djl: 240)

Gerundivu u sljedećem primjeru odgovara predikat zavisne rečenice u obliku refleksivne konstrukcije koja ima pasivno značenje:

- (26) *Denn schon in zehnter, elfter und zwölfter Firstenkammer, [...] bilden Wut, Haß und die umhergehende, deshalb **nicht** aus der Welt **zu schaffende** Rache [...] jene tiefgründende Basis, auf welcher sportive Vogelscheuchen den Stabhochsprung, [...] den Nahkampf in Rekordnähe zu bringen vermögen.*

(Hj: 678)

- (26a) *Jer već u desetoj, jedanaestoj i dvan aesto j slemen oj komori [...] bes, mržnja i ona osveta što obilazi, pa **se** zbog toga **ne može ukloniti** sa sveta [...] stvaraju onaj dubokosežni temelj, na kojem sportska strašila za ptice skok sa motkom [...] mogu da dovedu do blizine rekorda.*

(Pg II: 300)

Dakle, osim ranije navedenih ekvivalenata u prijevodnom korpusu potvrđeni su ekvivalenti gerundivu u obliku imeničke sintagme, u obliku prijedloške sintagme, u obliku glagolskog priloga sadašnjeg i obliku predikatnog glagola, po jedan primjer.

Što se tiče kontrastivne analize gerundiva i njegovih prijevodnih ekvivalenata zaključno se može reći da gerundiv nema potpunog ekvivalenta u b/h/s jeziku. U romanu „Pseće godine“ potvrđen je 16,

a u romanu „Dok ljuštim luk“ 40 puta, ukupno 56 puta. Primjetno je osim toga da je autor u svom ranijem romanu „Pseće godine“ znatno rjeđe koristio gerundiv. Radi se, dakle, o obliku koji je, iako rijedak, još uvijek u upotrebi, ali pretežno u književnom jeziku⁷.

6. Rezultati kontrastivne analize gerundiva i njegovih prijevodnih ekvivalenata

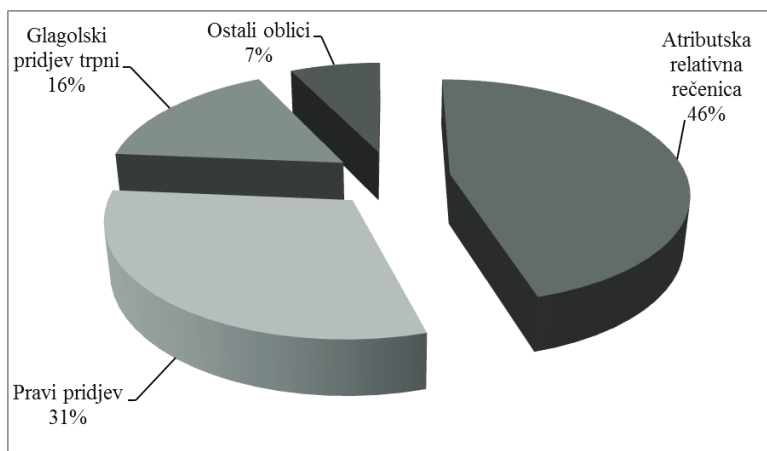
Kontrastivna analiza gerundiva izvršena je na svim primjerima koje su u prijevodnom korpusu potvrđeni za ovaj oblik, iz romana „Pseće godine“ 16 primjera i romana „Dok ljuštim luk“ 40 primjera, ukupno 56 primjera, što potvrđuje da se radi o oblicima koji su rijetki. Primjetno je da je broj primjera za gerundiv u romanu „Dok ljuštim luk“ mnogo veći nego u romanu „Pseće godine“.

Gerundiv u prijevodnom korpusu ima više mogućih ekvivalenata, a najčeće su to relativne rečenice ili pravi pridjevi, pretežno pridjevi na *-iv*.

U tabeli i dijagramu su prikazani rezultati kontrastivne analize njemačkog gerundiva i njegovih prijevodnih ekvivalenata u b/h/s jeziku.

„Beim Häuten der Zwiebel“/ „Dok ljuštim luk“ i „Hundejahre“/ „Pseće godine“, 56 primjera				
Gerundiv	Sintaksičke funkcije u njemačkom jeziku	Broj primjera	b/h/s ekvivalenti	Broj primjera
	Atribut	56	Relativna rečenica	25
			Glagolski pridjev trpni	9
			Glagolski prilog sadašnji	1
			Pravi pridjev	17
			Imenička sintagma	1
			Prijedloška sintagma	1
			Predikatni glagol	1

⁷ U novinskom korpusu potvrđen je veoma mali broj primjera za ovaj oblik.

Izvori

Novinski korpus

BILD AM SONNTAG, br. 28 od 11.07.2010. godine. (BamS)

DER SPIEGEL, br. 29 od 19.07.2010. godine. (Spiegel)

FOCUS, br. 29 od 19.07.2010. godine.

STERN, br. 26 od 24.06.2010. godine.

SÜDDEUTSCHE ZEITUNG, br. 166 od 22.07.2010. godine. (SZ)

Književni prijevodni korpus

GRAS, Ginter (1965), *Pseće godine*, u dva dijela, s njemačkoga preveo Ivan Ivanji, Prosveta, Beograd. (Pg I i Pg II)

GRASS, Günter (1993), *Hundejahre*, Steidl, Göttingen. (Hj)

GRASS, Günter (2006), *Dok ljuštim luk*, s njemačkoga preveli Boris Perić, Helen Sinković, Nikola Trstenjak, VBZ, Zagreb. (Djlj)

GRASS, Günter (2008), *Beim Häuten der Zwiebel*, dtv, München. (BHdZ)

Literatura

- DUDEN (2007), *Deutsches Universalwörterbuch*, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- DUDEN (2006), *Die Grammatik*, Herausgegeben von der Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
- ENGEL, Ulrich (2009), *Deutsche Grammatik, Neubearbeitung*, Iudicium, München.
- ENGEL, Ulrich/ MRAZović, Pavica/ ĐUKANOVIĆ, Jovan/ POPADIĆ, Hanna/ ŽILETIĆ, Zoran (1986), *Kontrastive Grammatik, Deutsch-Serbokroatisch*, Otto Sagner, München.
- FERET, Andrzej S. (2005), *Das Partizip im Deutschen und im Polnischen*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- HELBIG, Gerhard/ BUSCHA, Joachim (1999), *Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt, Verlag Enzyklopädie, Leipzig, Berlin, München, Wien, Zürich, New York.
- HENTSCHEL, Elke/ VOGEL, Petra M. (2009), *Deutsche Morphologie*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- HENTSCHEL, Elke/ WEYDT, Harald (2003), *Handbuch der deutschen Grammatik*, 3. Izdanje, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- JAHIĆ, Dževad/ HALILOVIĆ, Senahid/ PALIĆ, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom Štampe, Zenica.
- JUDE, Wilhelm K. (1980), *Deutsche Grammatik*, Georg Westermann, Braunschweig.
- KÜRSCHNER, Wilfried (2008), *Grammatisches Kompendium, Systematisches Verzeichnis grammatischer Grundbegriffe*, 6., aktualisierte Auflage, A. Francke, Tübingen, Basel.
- WELLMAN, Hans (2008), *Deutsche Grammatik, Laut. Wort. Text. Satz.*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- ZIFONUN, Gisela/ HOFFMAN, Ludger/ STRECKER, Bruno (1997): *Grammatik der deutschen Sprache*, Berlin, New York (Schriften des Instituts für deutsche Sprache).

KRITIKA SOCIJALNE NEPRAVDE I DRUŠTVENOG UREĐENJA U BÜCHNEROVOJ DRAMI WOYZECK

Sažetak

Tema rada je kritika nepravdnog društvenog uređenja u Njemačkoj 19. stoljeća koje je prikazao Georg Büchner u svom djelu Woyzeck. Analiza će pokazati stav autora prema negativnim pojavama u društvu i ukazati na posljedice takvog društvenog uređenja po svakog pojedinca. Kao osnovni problemi pojavljuju se: socijalna nepravda, podređenost, tlačenje i ugnjetavanje, objektiviziranje pojedinca u društvu, nedostatak ljudskih prava i sloboda, te nemogućnost promjene društvenog poretka. Svi navedeni problemi predstavljeni su indirektno na primjeru jednog specifičnog slučaja u kojem potlačeni, ugnjetavani čovjek gubi kontrolu i završava kao ubica. Autor u navedenom djelu preispituje okolnosti koje su dovele do tragedije i razotkriva kako društveno uređenje tako i pojedinačne krivce za Woyzeckovu nesreću.

Summary

This paper concerns the critic of social injustice and social order in Germany in the 19th century that were demonstrated by Georg Büchner in his Woyzeck. The analysis will show the attitude of the writer towards the negative phenomena in the society and point out the consequences of such social organization for each individual. As the main problems arise: social injustice, subordination, oppression and repression, objectifying the individual in the society, lack of human rights and freedoms and the inability to change the social order. All these problems are represented indirectly on one specific case in which the afflicted, oppressed man loses control and ends up as a murderer. The author in this work examines the circumstances that led to the tragedy and reveals how social order and individual culprits cause Woyzeck's misfortune.

Ključne riječi: *kritika društvenog uređenja, objektiviziranje pojedinca, nemogućnost promjene*

Drama *Woyzeck* je fragment koji je objavljen tek pedesetak godina nakon Büchnerove smrti, a onda više puta dorađivan i danas se, uglavnom, može naći u tri različita oblika, prema Lehmannu, Krauseu i Bornscheueru. Pretpostavlja se da je Büchner inspiraciju za pisanje ovog djela našao u tri slučaja ubistva koja su u to vrijeme bila poznata i predmet diskusije, te na osnovu njih kreirao jednu fiktivnu priču.

Prvi slučaj je ubistvo Henriette Lehne koje je počinio Daniel Schmolling 1817. godine u blizini Berlina, drugo ubistvo je počinio Johann Dieß koji je ubio svoju ljubavnicu Elisabethu Reuter 1830. godine u blizini Darmstadta, a treći, po kojem je drama i dobila ime, je slučaj Johanna Christiana Woyzecka koji je ubio Johannu Woost 1821. godine u Leipzigu.

Slučaj Johanna Woyzecka je izazvao burne reakcije jer je visoki činovnik (Hofrat) dr. Johann Christian Clarus u svom izvještaju Woyzecka okarakterisao kao potpuno uračunljivog i time potpisao njegovu smrtnu kaznu. Ovakvom izvještaju se protivio dr. Carl Moritz Marc, koji je 1825. godine objavio članak pod nazivom: *Da li je 27. 08. 1824. godine pogubljeni ubica Johann Christian Woyzeck bio uračunljiv?*¹

Upravo to pitanje je, čini se, ono što Büchner obrađuje u ovom djelu. Dakle, ne interesuje ga samo ubistvo nego on želi preispitati njegove uzroke i situaciju koja je do toga dovela. Zbog toga je veći dio drame posvećen Woyzeckovom životu, društvenim okolnostima u kojima je živio, utjecajima kojima je bio podložen, te ličnim predispozicijama za ovakav čin, nego samom ubistvu.

Franz Woyzeck je radnik koji teško zarađuje za sebe i Marie s kojom ima vanbračno dijete. Zbog toga je pristao da bude pokusni kunić doktora koji na njemu testira posljedice dijete koja se sastoji od jedenja samo graška. Istovremeno se njegova djevojka zaljubljuje u zgodnog majora i flertuje s njim, iako je grize savjest kada Woyzeck donosi svu svoju plaću za nju i dijete. Doktor primjećuje i čak i svojim studentima pokazuje posljedice dijete koje se kod Woyzecka već manifestiraju, ali to za doktora nije razlog da prestane sa svojim eksperimentom. Woyzeck saznaje za Marienu nevjeru i započinje tuču s majorom, ali major je jači i osim što ga ponižava pred svima, on ga još i vrijeđa.

¹ Uporedi Walter Hinderer: *Büchner-Kommentar zum dichterischen Werk*, München: Winkler Verlag, 1977, str. 172-189.

Nakon toga Woyzeck kupuje nož i raspoređuje kome će pripasti njegova skromna imovina. U posljednjoj svađi s Marie, on je izbo više puta i pobjegao s mjesta zločina, bacajući nož u baru. Ljudi pronalaze mrtvu Marie, a Woyzecka privodi policija.

Kao što smo već naveli, *Woyzeck* u sebi sadrži oštru kritiku društva i socijalne nepravde koja prema Büchneru dovodi do tragičnog raspleta. Kritici su posebno su izvrgnuti predstavnici srednje klase koju Büchner smatra odgovornom za opstajanje nepravednog društvenog poretka, a doktora i kapetana, koji u ovom djelu reprezentiraju srednju klasu, donekle i krivi za Woyzeckovu sudbinu.

Woyzeckov odnos prema doktoru je dvojako definiran podređenošću. S jedne strane doktor kao predstavnik više klase za Woyzecka je autoritet, a s druge strane tu je i njihov dogovor prema kojem se za dva dukata dnevno Woyzeck stavlja na raspolaganje doktorovom eksperimentisanju. Dakle, od samog početka doktor je slobodan da Woyzecka tretira kako želi, a Woyzeck je, i zbog novca i zbog svog statusa, prinuđen da mu se pokorava.

U prvom prikazu susreta doktora i Woyzecka, doktor Woyzecka kori zbog uriniranja kojem je bio svjedok i svoj užas izražava nazivajući Woyzecka psom:

Vidio sam Woyzecka, pišao je na ulici, zapišavao je zid kao pas. ²

Uzbuđenje doktora zbog jedne ovakve sitnice je smiješno, a činjenica, da se on toliko dugo bavi time, prvobitno humorističnu scenu pretvara u grotesknu. Čitajući dalje, naime, otkrivamo da doktorovo preneražanje ne proizlazi iz njegovih visokih moralnih standarda (koji su u svakom slučaju upitni), nego iz vlastite koristi:

A ipak dva groša dnevno. Loše je to, Woyzeck. Svijet se kvari, naglo se kvari. ³

Dakle, doktor se ne brine samo za Woyzeckov moral, nego i za svoj novac koji je uzaludno potrošen ako Woyzeck svoj plaćeni urin ne donosi doktoru na kontrolu, nego svoje potrebe zadovoljava

² Georg Büchner: *Woyzeck*, Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 2000, str. 202. Ich hab's gesehen Woyzeck; er hat auf die Straß gepisst, an die Wand gepisst wie ein Hund.

Georg Büchner: *Woyzeck*, Stuttgart: Philipp Reclam jun, 2005, str.19.

³ Isto

Und doch zwei Groschen täglich. Woyzeck das ist schlecht, die Welt wird schlecht, sehr schlecht.

u momentu kada osjeti nagon:

*...ne zato što je povrijedio osjećaj srama - nego zato što je prekršio ugovor, radni kontrakt, i time povrijedio osnovni zakon građanskog društva, zato što je dobio novac a odbija pružiti ekvivalent i time postao prevarant - zbog toga je Woyzeck izvan ljudskog poretka, i zbog toga doktor pada u očaj zbog svjetskog poretka.*⁴

Groteskno je da doktor, koji svojim eksperimentom Woyzecka tretira kao životinju, istog smatra životinjom kada se ponaša u skladu sa svojom prirodom, a time, što je mnogo važnije, krši i njihov ugovor. Pretjerana briga za njegov „moral“ i razočarenje u cijeli svijet koji je time postao loš, smiješna je kada se uzme u obzir bezazlenost Woyzeckovog čina i monstroznost doktorovog eksperimenta.

Kakav je to moral koji određuje da je Woyzeckovo zadovoljavanje prirodnih potreba loše, a doktorovo oduzimanje slobode i raspolaganje Woyzeckovim tijelom nije?

Doktorova surovost i odgovornost za kasnije Woyzeckovo mentalno stanje je očita samim time što je on dovoljno proračunat da s njim sklapa ugovor kako bi se zaštitio od eventualne odgovornosti.⁵

Već na početku djela je očito da Woyzeck osjeća psihičke i fizičke posljedice dijete za koje doktor zna i koje ga ne brinu, nego ga, naprotiv, čine zadovoljnim:

*Woyzeck, On ima najljepšu aberratio mentalis partialis, druge vrste, jako lijepo izraženu. Woyzeck, On će dobiti dodatak. Druga vrsta, fiks-ideja, s općenito razumnim stanjem.*⁶

Slična radost je prikazana na groteskan način i u sceni sa studentima kada doktor s primjera mačke i buha prelazi na Woyzecka i studentima demonstrira posljedice svog eksperimenta, koje se kod

⁴ Gerhard Jancke: *Georg Büchner: Genese und Aktualität seines Werkes. Einführung in das Gesamtwerk*, Kroneberg: Scriptor Verlag, 1975, str. 279.

...nicht weil Woyzeck das Schamgefühl verletzt hat- sondern weil er den Vertrag, den Arbeitskontrakt gebrochen hat und damit gegen das Grundgesetz der bürgerlichen Gesellschaft verstoßen hat, weil er Geld bekommen hat und das Äquivalent verweigert und somit ein Betrüger ist- darum steht Woyzeck außerhalb der menschlichen Ordnung und verzweifelt der Doktor an der Weltordnung.

⁵ Uopredi Alfons Glück: *Die Rolle der Wissenschaft in Georg Büchners "Woyzeck"* u: *Georg Büchner Jahrbuch 5/1985* Thomas Michael Mayer (ur.), Frankfurt a. M.: Europäische Verlagsanstalt, 1986, str. 151.

⁶ Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 204.

Woyzeck er hat die schönste Aberratio mentalis partialis, der zweiten species, sehr schön ausgeprägt, Woyzeck er kriegt Zulage. Zweiter species, fixe Idee, mit allgemein vernünftigen Zustand....

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 20.

Woyzecka već počinju očitovati:

Doktor: Zato možete, gospodo, vidjeti nešto drugo. Vidite ovog čovjeka, već četvrt godine on ne jede ništa nego grašak. Pazite na učinak, opipajte kako mu je puls neujednačen, tu, i oči.

Woyzeck: Gospodine doktor, meni se mrači. (Sjeda) ⁷

Doktor Woyzecka, dakle, u potpunosti izjednačava sa životinjom, i čak ga kasnije u istoj sceni i naziva „zvijer“ i poredi s magarcem. Woyzeck je samo objekt njegovih bolesnih istraživanja i potpuno je beznačajan izvan te funkcije.

Pitanje doktorove krivice je jasno. Međutim, za Büchnera je bitna šira slika. Predstavljajući doktora kao površnog lika koji u svom ograničenom svijetu i sa svojom ograničenom sviješću nije u stanju da shvati posljedice svojih djela, on mu oduzima dio krivice i, prema tumačenju Henryja J. Schmidta, daje mu oznaku amorala više nego nemorala.

Ono što Büchner time postiže je optuživanje sistema u kojem je Woyzeck žrtva takvog šarlatana zbog nepravednog uređenja svijeta. Doktor je kriv samo kao predstavnik sistema koji ga je učinio takvim i koji ovakve i slične eksperimente odobrava radi vlastite koristi, a Woyzeck i ljudi slični Woyzecku su žrtva jer su svojim položajem u društvu za to predodređeni:

Woyzeckova sudbina je tragičnija i neizbježna upravo zbog sitnog karaktera njegovog protivnika koji, eto, slučajno u društvu ima višu poziciju od Woyzecka. ⁸

Slična situacija se može analizirati i na prikazu lika kapetana koji je, kao i doktor, predstavnik više klase i od kojeg Woyzeck, također, novčano zavisi. I kapetan, kao i doktor, Woyzecka tretira kao objekt i koristi u svoje svrhe koje, međutim, nisu toliko očite kao u slučaju doktorovog eksperimenta.

⁷ Isto, str. 195.

Doctor: ...Meine Herren, sie können dafür was anderes sehen, sehen sie der Mensch, seit einem Vierteljahr isst er nichts als Erbsen, bemerkten sie die Wirkung, fühlen sie einmal was ein ungleicher Puls, da und die Augen.

Woyzeck: Herr Doctor es wird mir dunkel. (Er setzt sich.)

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 24.

⁸ Henry J. Schmidt: *Satire, caricature and perspectivism in the works of Georg Büchner*, The Hague: Mouton, 1970, str. 50-51.

Woyzecks faith is all the more tragic and unavoidable precisely because of the smallness of this particular adversary, who by chance happens to occupy a higher position in society than Woyzeck.

Kapetan je mnogo slabija ličnost od doktora, ali je kao predstavnik vojničkog reda obavezan da se osjeća i prikazuje boljim od ostalih, te zbog vlastite nesigurnosti koristi Woyzecka kao objekt svojih izlaganja o moralu i životnim pitanjima. Međutim, njegova izlaganja su nepovezana i nemaju nikakvo dublje značenje. Čini se da on samo ponavlja osnovne floskule koje je čuo o važnim stvarima, ali koje ni sâm ne razumije. Na kraju uvijek završava vrijeđanjem Woyzecka zbog čega se osjeća boljim i pametnijim:

*O kako je On glup, odvratno glup. Woyzeck, On je dobar čovjek, dobar čovjek, ali Woyzeck, On nema morala! Moral, to ti je kad si moralan, razumije li On to.*⁹

Iz zadnjeg dijela ove izjave, jasno se vidi da on ni sâm ne zna ni značenje riječi moral, ali da je koristi kao ukor za onog koji svojim ponašanjem odstupa od onog što je u društvu prihvaćeno kao norma. Kapetan i jeste više glas društva, jer on nema vlastito mišljenje, niti stav.

Kapetan i doktor su tzv. karakterne maske. Oni nisu individue nego tipovi koji nemaju imena i nazvani su prema ulozi koju u društvu zastupaju. Njihova osnovna funkcija je predstavljanje društvenog sistema i njegovih vrijednosti.¹⁰

U takvom društvu je Woyzeck kao otac vanbračnog djeteta odmah određen kao nemoralan čovjek, koji se ne zna kontrolisati, kao što mu kapetan i predbacuje. Kapetan, koji svoj život organizira prema strogo određenim pravilima i koji izvršava unaprijed definirane radnje tačno prema satu, naravno, ne može niti želi razumjeti spontan i prirodan način života o kojem Woyzeck govori.

Kada Woyzeck, prisiljen da se brani, pokušava objasniti svoju situaciju i kaže:

*Gospodine kapetane, dragi Bog neće sirotoga crva gledati prema tome je li izgovoren „amin“ prije nego je on napravljen.*¹¹

⁹ Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 199.

O er ist dumm, ganz abscheulich dumm. Woyzeck, er ist ein guter Mensch, ein guter Mensch - aber Woyzeck, er hat keine Moral! Moral, das ist wenn man moralisch ist, versteht er.

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 16.

¹⁰ Uparedi Alfons Glück: *Die Rolle der Wissenschaft in Georg Büchners „Woyzeck“* u: *Georg Büchner Jahrbuch 5/1985* Thomas Michael Mayer (ur.), navedeno djelo, str. 165.

¹¹ Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 199.

Herr Hauptmann, der liebe Gott wird den armen Wurm nicht drum ansehen, ob das Amen drüber gesagt ist, eh' er gemacht wurde.

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 16.

Kapetan zbog vlastite ograničenosti ne shvata njegove riječi i u svom strahu od nepoznatog postaje nervozan:

*Šta On to priča? Kakav je to čudni odgovor? On mene sasvim zbunjuje svojim odgovorom. Kad kažem On, mislim na Njega, Njega.*¹²

On ovaj sasvim ispravan i logičan Woyzeckov odgovor pretvara u nešto čudno i konfuzno, jer sebe smatra pametnijim, razumnijim i moralnijim, a u tome ima i podršku društva u kojem živi.

Doktor i kapetan su oni koje društvo priznaje i oni u svom odnosu prema Woyzecku predstavljaju razumnog čovjeka, onog, dakle, koji se ne prepušta neobuzdanim strastima ili spontanom zadovoljavanju potreba, koji se njima naprotiv zahvaljujući svojoj volji suprotstavlja, a njihovo prevladavanje označava moralnim zapuštanjem, bolešću, budalaštinom ili ludilom i nastoji ih se osloboditi.¹³

Oni su pripadnici većine i ne moraju pravdati, objašnjavati niti čak u potpunosti razumjeti vlastite postupke, jer se uklapaju u očekivanja društva.

Woyzeck, naprotiv, nikada neće biti dio takvog društva i njegova viđenja ili način života niko ne pokušava razumjeti, jer on je podređena klasa i treba da se podredi zahtjevima svih oko sebe.

Činjenica da on to i pokušava, ali zbog okolnosti u kojima živi, ne uspijeva, i jeste ono što izaziva njegovu tragediju:

Uređenje ovog svijeta je red ljudi iz građanske imućne klase. U njemu, ustvari, nema mjesta za siromašnog proletarca, kojeg zbog toga koriste i muče. Njemu moral ništa ne znači, zbog toga što mu

¹² Isto

Was sagt er da? Was ist das für 'ne kuriose Antwort? Er macht mich ganz confus mit seiner Antwort. Wenn ich sag: er, so mein ich ihn, ihn.

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 16

¹³ Theresia Maria Guntermann: *Arbeit-Leben-Sprache. Eine diskursanalytische Untersuchung zu Texten Georg Büchners im Anschluss an Michael Foucault*. Essen: Die blaue Eule, 2000, str. 136.

...verkörpern beide in ihrem Verhältnis zu Woyzeck den vernünftigen Menschen, denjenigen also, der sich nicht einfach ungebändigten Leidenschaften oder spontan auftauchenden Bedürfnissen überlässt, der sich diesen vielmehr qua Willen widersetzt und ihr Dominantwerden als moralische Verwilderung, Wahnsinn oder Verrücktheit denunziert und aus sich verbannt.

nedostaju osnove tog morala, a to su sigurnosti građanskog života. ¹⁴

U sceni u kojoj zajedno nastupaju doktor, kapetan i Woyzeck možemo vidjeti na koji način doktor i kapetan sarađuju (koristeći svoju bolju poziciju) u uništavanju Woyzeckovog života radi vlastitih ciljeva.

Kapetan ismijava Woyzecka i indirektno mu saopćava da je Marie nevjerna, koristeći pri tome ironiju kako bi dokazao svoje ranije izrečene stavove o ovoj nemoralnoj vezi:

Kapetan: Kako, zar Woyzeck još nije našao u svom tanjuru dlaku iz jedne brade? He, ma on mene razumije, dlaku od jednog čovjeka, iz brade jednog inženjera, podoficira, jednog -jednog tambourmajora? Ha, Woyzeck? Ali on ima čestitu ženu. Kod njega nije kao kod drugih. ¹⁵

Doktora moral uopće ne interesuje. On koristi dati trenutak kako bi posmatrao posljedice ove spoznaje za Woyzeckovo mentalno stanje. Naravno, oduševljen je stanjem šoka u kojem se Woyzeck nalazi i što više kapetan produbljuje Woyzeckovu agoniju, to je doktor zadovoljniji onim što vidi:

Doktor: *Puls, Woyzeck, puls, kratak, oštar, skokovit, neujednačen.*

Mišići lica ukočeni, napeti, povremeno poskakuju, držanje uspravno, napeto.

Fenomen. Woyzeck, dodatak. ¹⁶

Ovdje on još jednom dokazuje da je nehumani naučnik, ali ne

¹⁴ Karl Brinkmann: *Erläuterungen zu Georg Büchners „Dantons Tod“ und „Woyzeck“* Hollfeld: C. Bange Verlag, 1959, str. 58.

Die Ordnung dieser Welt ist die des besitzenden, bürgerlichen Menschen. In ihr ist eigentlich kein Platz für den armen Proletarier, der deshalb gehetzt und gequält wird. Er kann mit der Moral nichts anfangen, weil ihm die Grundlagen dieser Moral, die bürgerlichen Sicherheiten, fehlen.

¹⁵ Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 206.

Hauptmann: ...Wie ist Woyzeck hat er noch nicht ein Haar aus einem Bart in seiner Schüssel gefunden? He er versteht mich doch, ein Haar von einem Unterofficier, eines- eines Tambourmajor? He Woyzeck? Aber Er hat eine brave Frau. Geht ihm nicht wie andern.

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 22.

¹⁶ Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 207-208.

Doktor: *Den Puls Woyzeck, den Puls, klein, hart hüpfend, ungleich.*

Gesichtsmuskeln starr, gespannt, zuweilen hüpfend, Haltung aufgerichtet gespannt.

Phänomen, Woyzeck, Zulage.

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 23.

i ljekar, jer njegov prvi nagon nije pomoći Woyzecku nego posmatrati efekte još jednog eksperimenta.

Na ovom primjeru se vidi i koliko okolina utječe na Woyzecka i koliko je on podložan njenom utjecaju. Ma koliko je Marieina izdaja za Woyzecka sama po sebi bolna, kada mu to saopćavaju dvije osobe koje on smatra autoritetima, on ne može, a da ne osjeti dodatnu bol koja proizlazi i iz činjenice da je Marie time uvrijedila i njegov ego izvrgnuvi ga javnom ruglu. Woyzeck nije heroj. Nije on jaka ličnost koja bi uspjela sagledati svu nepravdu oko sebe i boriti se protiv nje na koristan način. On je žrtva koja se stisnuta u kut pretvara u zločinca i na nepravdu odgovara nepravdom.

U raskoraku zahtjeva koji mu se postavljaju, a kao svjedok njihovih nepoštivanja od strane drugih ljudi, Woyzeck totalno gubi vezu sa svojim vlastitim ja. On, koji je žrtva nemorala i iskorištavanja, a konstantno se upozorava da se ponaša moralno i odgovorno, on, koji iskreno voli i koji se žrtvuje za svoju porodicu, a optužen je za to, on koji brani svoju čast i zbog toga je ismijan, počinje se smatrati objektom jačih i žrtvom natprirodnih sila:

*Povreda njegovog fizičkog, psihičkog i intelektualnog integriteta, potpuno negiranje njegove ličnosti, dovode ga do spoznaje da je on samo objekt - u ludilu se počinje smatrati instrumentom nadprirodnih sila.*¹⁷

Woyzeck čuje glasove i njih optužuje za ubistvo koje će počiniti. Büchner postiže željeni efekt, jer nas kao čitaoce navodi ne samo da suosjećamo s Woyzeckom nego i da bolje razumijemo njegove postupke. Istovremeno bolje upoznajemo moguće krivce za ovakav razvoj situacije.

Satiričnim prikazima autor nas navodi na preispitivanje društvenog poretka koji i sami podržavamo, te na preispitivanje morala i pravila ponašanja koja svi slijedimo. Srednja klasa je, čini se, za Büchnera osnovni krivac, jer s jedne strane oni su podanici sistema i vladara, ali s druge strane za proletarijat oni imaju moć i sredstva da raspolazu sudbinom podređenih, i u našem slučaju to i čine.

Kapetan i doktor kao predstavnici te srednje klase jesu tipovi,

¹⁷ Gerhard Jancke: *Georg Büchner. Genese und Aktualität seines Werkes. Einführung in das Gesamtwerk*, navedeno djelo, str. 283.

Die Verletzung seiner physischen, psychischen und intellektuellen Integrität, die vollständige Aufhebung seiner Person läßt ihn die Erfahrung machen, daß er ein Objekt ist - im Wahn wird er zum Instrument überirdischer Mächte.

ali su ponekad previše monstruozi da bi ih se moglo posmatrati samo kao nosioce ideje. A ono što je najtragičnije Henry J. Schmidt objašnjava na sljedeći način:

U klasičnim dramama tipovi su šifre ljudskih bića, ali u Büchnerovim dramama ljudsko biće je proketo jer i nije ništa više do tip.¹⁸

Dakle, oni i ne mogu biti nešto drugo nego monstruozi proizvodi društva u kojem žive. Njihove mane su mane cijelog društva, jer su oni tipični predstavnici najgorih mana ovog uređenja: tlačenja, iskorištavanja, lažnog morala i neljudskosti.

Büchner ističe programirani način života i razmišljanja svojih likova, a time i svih ljudi koji samo igraju svoju ulogu u društvu. Za naglašavanje ovog automatskog života Büchner koristi ponavljanje koje npr. primjećujemo kod kapetana:

*Zanimacija, Woyzeck, zanimacija! Vječno je vječno, to je vječno, to uviđaš; ali onda opet to i nije vječno, nego je jedan trenutak, da jedan trenutak. Woyzeck, naježim se kad pomislim da se svijet okrene u jednom danu. Kakvo je to traćenje vremena! Kamo to vodi?*¹⁹

Iz ovog monologa vidimo ne samo površnost i ograničenost kapetana nego i automatsko ponašanje i ponavljanje uvijek istih misli koje najvjerojatnije i nisu njegove vlastite, pa su zbog toga i potpuno nejasne i nedorečene.

Automati su u društvu prisutni jer nas društvo čini automatima i Büchner je toga svjestan do te mjere da čak i ne vjeruje u mogućnost promjene, nego i sebe smatra jednim od njih.

¹⁸ Henry J. Schmidt: *Satire, caricature and perspectivism in the works of Georg Büchner*, navedeno djelo, str. 58.

In classical drama the type is a cipher of human being, but in Büchners dramas the human being is condemned because he is nothing more then a type.

¹⁹ Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 198

Beschäftigung, Woyzeck, Beschäftigung! Ewig das ist ewig, das ist ewig, da siehst du ein; nun ist es aber wieder nicht ewig und das ist ein Augenblick, ja ein Augenblick- Woyzeck, es schaudert mich, wenn ich denk, dass sich die Welt in einem Tag herumdreht, was eine Zeitverschwendung, wo soll das hinaus?

Georg Büchner: *Woyzeck*, navedeno djelo, str. 15.

On kreira *fatalističnu sliku svijeta, u kojem čovjek nije ništa drugo nego lutka bez identiteta koja funkcionira mehanički u okviru determiniranog svijeta.*²⁰

S tim u vezi je i pesimističan stav autora, on ne vjeruje u promjene jer smatra da se ljudi ne mogu osloboditi svog automatizovanog načina razmišljanja i ponašanja. Woyzeck postaje ubica, a time još produbljuje svoj podređeni stav, dok ga doktor i njemu slični i dalje iskorištavaju u svoje svrhe.

Napomenimo tu stvarni slučaj u kojem je Woyzeck i nakon svoje smrti služio lekarima kao objekt oko kojeg su se svađali i na kojem su dokazivali svoje stavove. Pa i sâm Büchner, koji je svojim djelom stao u odbranu čovjeka i žrtve sistema, ga koristi za dokazivanje svoje teorije.

Ali, ne moramo ići izvan djela. U drami na kraju imamo scenu u kojoj se sudski vještak i policajac naslađuju ljepotom zločina, gledajući Mariein leš:

*Na kraju barem ove prve verzije dakle nije Marieina smrt u prvom planu, nego nagovještaj beskrajnih debata koje će njeno ubistvo izazvati.*²¹

Najjasniji primjer izrabljivanja čovjeka u Woyzecku je eksperiment kojem ga podvrgava doktor i koji na najdrastičniji način prikazuje objektiviranje jednog ljudskog bića od strane drugog, samo zbog toga što je ovaj prvi u boljoj poziciji.

Međutim, postavlja se pitanje koja je svrha doktorovog eksperimenta, kao i zbog čega Büchner posvećuje pažnju jednom iznimno monstruoznom eksperimentu koji sigurno nije najčešći primjer izrabljivanja u društvu?

O svrsi doktorovog eksperimenta govori Alfons Glück koji

²⁰ Mathias Morgenroth: *Formen und Funktionen des Komischen in Büchners Leonce und Lena*, Stuttgart: Hans-Dieter-Verlag, 1995., str. 47-48.

... entwirft Büchner ein fatalistisches Weltbild, in dem der Mensch nicht mehr ist, als eine identitätslose, mechanisch funktionierende Puppe innerhalb einer determinierten Welt.

²¹ Theresia Maria Guntermann: *Arbeit-Leben-Sprache. Eine diskursanalytische Untersuchung zu Texten Georg Büchners im Anschluss an Michael Foucault*, navedeno djelo, str. 135.

Am Ende zumindest dieses ersten Entwurfs steht also nicht der Tod von Margreth/Marie, sondern ein Ausblick auf die endlosen Debatte, die der Mord an ihr auslösen wird.

smatra da eksperimentu o mogućnosti kontrolisanja nagona za mokrenjem i posljedicama jednolične ishrane nije cilj samo otkriće na polju hemije, nego je krajnji cilj kontrola i upotreba ovih saznanja u vojne svrhe.

...meso, skupi sastojak prehrane vojske zamijeniti jeftinim surogatom mahunarki - to je bit! ²²

Time djelimično odgovaramo i na pitanje zbog čega Büchner povezuje tragičnu sudbinu jednog proletera s naukom i nemoralom u nauci. Dakle, Büchnera interesuju svi načini i sve mogućnosti kojima vladajuća klasa kontrolira i izrabljuje svoje podanike. Doktor i nauka kao objekti kritike ovdje su samo produžena ruka stvarnih moćnika koji na podmukao način pokušavaju iznaći nove načine za produbljenje svoje moći. Koliko je Büchner bio ispred svog vremena, otkrivajući ovo značajno pitanje, vidjeli smo tokom II svjetskog rata, kada će Hitlerovi naučnici usavršiti ovakve metode na najmonstruozniji način.

Dalje Alfons Glück pojašnjava zbog čega je Büchnerova satira u vezi s doktorom u Woyzecku toliko oštra i zbog čega je treba shvatiti ozbiljno:

Smisao je racionaliziranje - određeno od strane onih koji privređuju i vladaju najnižom klasom ljudskog roda, koja se ugnjetava i iskorištava. Hrana za topovsko meso se mora pojeftiniti. Povećati nivo izrabljivanja, to je časn zadatak ove nauke. Zbog toga Büchner hladnim satiričnim svjetlom demaskira predstavnike ovakve nauke. ²³

²² Alfons Glück: *Die Rolle der Wissenschaft in Georg Büchners „Woyzeck“* u: *Georg Büchner Jahrbuch 5/1985* Thomas Michael Mayer (ur.), navedeno djelo, str. 161.

...das Fleisch, den kostenintensiven Bestandteil der Armeeverpflegung, durch das billige Surrogat Hülsenfrüchte zu verdrängen. Das ist der springende Punkt!

²³ Alfons Glück: *Die Rolle der Wissenschaft in Georg Büchners „Woyzeck“* u: *Georg Büchner Jahrbuch 5/1985* Thomas Michael Mayer (ur.), navedeno djelo, str. 161.

Der Zweck ist Rationalisierung- verhängt von denen, die wirtschaften und herrschen, über die unterste Stufe vom menschlichen Geschlecht, die niedergehalten und bewirtschaftet wird. Das Futter für Kanonenfutter soll verbilligt werden. Die Ausbeutungsrate zu steigern, das ist die würdige Aufgabe dieser Wissenschaft. Daher das kalte satirische Licht, in dem Büchner den Repräsentanten einer solchen Wissenschaft auftreten läßt.

Dakle, ono što Büchner, ustvari, želi postići nije samo zgražavanje nad ovim eksperimentom, niti osuđivanje jednog lošeg doktora i naučnika, nego je demaskiranje čitavog sistema koji

omogućava i čak podržava izrabljivanje i pretvaranje ljudi u brojke i objekte.

Kritika je u ovom djelu usmjerena prije svega protiv srednje klase (čiji su predstavnici doktor i kapetan), koja agira na sličan način kao i vladari, umjesto da bude nosilac promjena i borac za bolji sistem u državi. Radi se o problemu koji je Büchnera mučio cijelog života, a to je nemogućnost pojedinca da se oslobodi svoje predodređene uloge u društvu. Jasno, Büchner ovdje kritizira i društvo koje je svijet uredilo na takav način, ali i svakog pojedinca koji to prihvata. Objektiviranje individue u društvu nije nešto što počinje ili završava u Büchnerovoj epohi, to je stvarni problem koji se nastavlja i do danas.

Može se reći da je, otkrivajući učešće nauke u tom procesu, Büchner razotkrio samo jednu od brojnih metoda koje društvo u međuvremenu koristi u istu svrhu. Danas su metode mnogo suptilnije i savršenije, ali ne manje efektne i ne manje pogubne za svakog od nas.

Upravo zbog toga Büchner se, kao autor 19. stoljeća, po brojnim odlikama i temama svoga djela može smatrati aktuelnim i danas. Njegova borba za drugačiji svijet i za bolji sistem može poslužiti kao primjer i opomena da još nismo otišli daleko od klasnog društva u kojem oni jači ugnjetavaju slabije.

Literatura:

- Brinkmann, Karl: *Erläuterungen zu Georg Büchners „Dantons Tod“ und „Woyzeck“* Hollfeld, C. Bange Verlag, 1959.
- Büchner, Georg: *Woyzeck*, Stuttgart, Philipp Reclam jun, 2005.
- Büchner, Georg: *Woyzeck*, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, 2000.
- Glück, Alfons: *Die Rolle der Wissenschaft in Georg Büchners „Woyzeck“ u: Georg Büchner Jahrbuch 5/1985* Thomas Michael Mayer (ur.), Frankfurt a. M, Europäische Verlagsanstalt, 1986.
- Guntermann, Theresia Maria: *Arbeit-Leben-Sprache. Eine diskursanalytische Untersuchung zu Texten Georg Büchners im Anschluss an Michael Foucault*. Essen, Die blaue Eule, 2000.

- Hinderer, Walter: *Büchner-Kommentar zum dichterischen Werk*, München, Winkler Verlag, 1977.
- Jancke, Gerhard: *Georg Büchner. Genese und Aktualität seines Werkes. Einführung in das Gesamtwerk*, Kroneberg, Scriptor Verlag, 1975.
- Morgenroth, Mathias: *Formen und Funktionen des Komischen in Büchners Leonce und Lena*, Stuttgart, Hans-Dieter-Verlag, 1995.
- Schmidt, Henry J.: *Satire, caricature and perspectivism in the works of Georg Büchner*, The Hague, Mouton, 1970.

TEORIJA VIŠESTRUKKE INTELIGENCIJE I NJEN ZNAČAJ ZA UČENJE ENGLESKOG JEZIKA U PREDŠKOLSKOM I RANOM ŠKOLSKOM DOBU

Teorija višestruke inteligencije podrazumijeva da svako dijete ima svoje posebne talente i sklonosti, ali, isto tako, i određena ograničenja, što sve daje nastavniku engleskog jezika korisne informacije za planiranje nastave koja najbolje odgovara određenom profilu učenika. Moderne teorije inteligencije uključuju sljedeće teme:

1. Kapacitet za učenje
2. Postignuti stepen znanja
3. Sposobnost adaptacije, prilagođavanja i nalaženja rješenja u novim situacijama.

Samo značenje pojma inteligencije izaziva mnoge kontraverze koje su bila tema simpozijuma o inteligenciji (1986 godine)¹ na kojem su dvadeset i četiri edukacijska psihologa ponudili dvadeset i četiri različita pristupa i moguća objašnjenja. Najveći broj učesnika seminara su spominjali značaj apstraktnog razmišljanja, rješavanja problema i donošenja odluka kao važne aspekte teorije inteligencije, ali je izraženo veliko neslaganje u pokušaju da se precizno definiše broj inteligencija. Pojedini stručnjaci iz domena edukacijske psihologije su potencirali inteligenciju kao singularnu sposobnost koja se može izraziti na više načina, dok su drugi predlagali koncepte višestruke inteligencije o čemu su pisali Gustafson i Undheim 1996 godine.

Neki eksperti smatraju da se inteligencija može shvatiti kao jedinstvena sposobnost koja se koristi u rješavanju različitih kognitivnih zadataka, tako da inteligentna osoba uspješno savladava matematičke probleme, analizira poeziju, rješava zagonetke, usvaja istorijska, lingvistička i druga znanja bez velikih poteškoća.

¹ Anita E. Woolfolk (1998), *Educational Pssychology* (str. 113)

Charles Spearman (1927)² je prvi inicirao pojam *general intelligence* (opšte inteligencije) koja je neophodna za uspješno rješavanje različitih kognitivnih problema, ali sa dodatkom specifičnih sposobnosti koje se, izdvojeno, ne mogu posmatrati kao zasebne inteligencije. Jedan od renomiranih istraživača u domenu teorije inteligencije John Carrol (1993) je naveo čak sedamdeset različitih sposobnosti koje nadopunjavaju opštu inteligenciju i koje su potrebne za uspješno rješavanje različitih zadataka, od logičkih i matematičkih do lingvističkih i umjetničkih.

Koncept višestruke inteligencije ima više modela koje datiraju iz prve polovice dvadesetog stoljeća, kada se spominju i sljedeće sposobnosti (kao zasebne inteligencije): razumijevanje sadržaja jezika (što, u modernom smislu, odgovara pojmu lingvističke inteligencije), sposobnost pamćenja velikog broja činjenica, sklonost ka rješavanju matematičkih problema, tečnost u govoru (urođena retorička vještina), vizualiziranje prostornih odnosa, izvlačenje logičkih zaključaka i sl.

Guilford³ je spominjao tri bazične kategorije koje se odnose na intelektualnu sposobnost;

1. Mentalne operacije ili sam proces razmišljanja
2. Sadržaj ili ono o čemu razmišljamo
3. Proizvod kao konačni cilj procesa razmišljanja.

Mentalne operacije Guilford je podijelio u šest različitih skupina: kognitivna sposobnost (prepoznavanje starih i otkrivanje novih informacija), konvergentno razmišljanje (pronalaženje jednog odgovora), divergentno razmišljanje (pronalaženje više mogućih rješenja), evaluacija (procjenjivanje tačnosti, značaja i sl.), neposredno pamćenje (kratkoročna ili „radna memorija“) i dugoročno pamćenje.

Howard Gardner je razvio koncept sedmostruke inteligencije koja je značajan okvir za bolje razumijevanje različitih sposobnosti učenika svih uzrasta. Prilikom analize Gardnerove teorije višestruke inteligencije povezaćemo svaku pojedinu inteligenciju sa učenjem engleskog jezika u predškolskom i ranom školskom dobu.

² Ibid. (str. 113)

³ J.P. Guilford (1988) i Howard Gardner (1983) su najznačajniji pobornici ideje višestruke inteligencije

Osnovne karakteristike i pojmovi koji se vezuju za sedam inteligencija:

1. Logičko-matematička inteligencija

Razmišljanje, učenje, razumijevanje obrazaca i zakonitosti, sposobnost apstraktnog razmišljanja i deduktivnog zaključivanja, rješavanje zagonetki, sklonost ka logičkim igrama i pitalicama, istraživanju, misterijama, konceptualnom učenju itd.

2. Verbalno lingvistička

Sklonost ka auditivnom učenju, intenzivno razmišljanje, sposobnost vladanja riječima i brzo usvajanje leksike, čitanje, igre riječi (povezivanje, na prvo slovo, „zmija“ i sl.), kompjuterske igre koje zahtijevaju solidno znanje leksike, ljubav prema učenju novih pojmova itd.

3. Vizuelno-prostorna

Razmišljanje u okviru fizičkog prostora, svjesnost okoline, obraćanje pažnje na vanjski svijet (predmete, ljude, prirodne fenomene), crtanje, slagalice, imaginacija, sanjarenje, modeliranje, gledanje filmova, multimedijalno učenje, video igre itd.

4. Muzička inteligencija

Senzitivnost za ritam i melodiju, ljubav prema muzici, obraćanje pažnje na zvukove iz okoline, učenje uz muziku, sklonost ka lirici, učenju i slušanju pjesama, multimedijalno učenje (CD i sl), osjećaj za akcent, ritam i melodiju jezika itd.

5. Interpersonalna inteligencija

Razumijevanje drugih, sklonost ka pomaganju i grupnom radu, interaktivnost, komunikativnost, ekstravertnost, druželjubivost, snažna volja i samopouzdanje, osjećaj empatije, rječitost, seminari, dijalozi, elektronska pošta, intenzivan društveni život itd.

6. Intrapersonalna inteligencija

Samorazumijevanje i samoanaliza, introspekcija i introvertnost, intuicija, mudrost, sklonost ka samoći, kreativno razmišljanje, izražena individualnost, vođenje dnevnika itd.

7. Tjelesno-kinestetička

Pokreti, dinamičnost, osjećaj za prostor, ravnotežu i koordinaciju pokreta, fizičke aktivnosti, sport, igre, jezik tijela, mimika, gestikulacija, pantomima, igranje uloga, sklonost ka učenju pomoću stvarnih predmeta itd.

Primjena teorije višestruke inteligencije u nastavi engleskog jezika u predškolskom i ranom školskom dobu:

1. *Logičko matematička inteligencija* podrazumijeva sposobnost logičkog zaključivanja, dedukcije i analize. U nastavi engleskog jezika za najmlađi uzrast ova inteligencija pomaže učenicima da na osnovu određenih pokazatelja donose samostalne zaključke. Kao primjer primjene ove inteligencije može poslužiti pojam množine imenica u drugom razredu osnovne škole. Nastavnik pokazuje olovku (realija) i govori: *This is a pencil*, a zatim uzima dvije ili više olovaka i govori: *These are pencils*. Iste pojmove nastavnik piše na školskoj tabli zajedno sa još nekoliko učenicima poznatih riječi u jednini i množini (*chair – chairs, book – books, rubber – rubbers, dog – dogs, boy – boys* itd). Na osnovu primjera učenici donose samostalan zaključak da se množina imenica gradi sa nastavkom *s*. Učenici koji imaju izraženu logičko matematičku inteligenciju brže donose zaključke i raduju se prilici da mogu sami razumijevati određene zakonitosti. Ovaj način učenja je u kontekstu induktivne metode (*bottom-up strategy*⁴ koja potiče učenike da razmišljaju, analiziraju i zaključuju, a da nastavnik sve vrijeme pomaže predlažući primjere i postavljajući jednostavna pitanja.

⁴ *Bottom-up strategy* je induktivni proces donošenja zaključaka – od pojedinačnih činjenica do određenih zakonitosti, za razliku od *top-down strategy* ili deduktivnog zaključivanja koji počine od pravila i zakonitosti do aplikacija, primjera i upotreba.

2. *Verbalno – lingvistička inteligencija*⁵ posebno pomaže u procesu učenja engleskog jezika. Učenici koji imaju sklonost ka učenju jezika pokazuju poseban interes i raduju se učenju novih leksičkih i gramatičkih pojmova, brže napreduju od ostalih učenika koji ne pokazuju tako visok stepen verbalno lingvističke inteligencije. Neke karakteristike ove inteligencije su ljubav prema čitanju, slušanju jezika, rano razvijanje fluentnosti, brzo učenje novih riječi i savladavanje kompleksnih jezičkih zahtjeva bez velikog napora. Nastavnici trebaju prepoznati ove učenike i omogućiti im da u formi dodatne nastave i dodatnih aktivnosti napreduju u engleskom jeziku tempom koji odgovara njihovim kapacitetima.

3. *Vizuelno-prostorna inteligencija* se izražava u sklonosti učenika da uče engleski jezik pomoću crteža, slika, simbola, dijagrama i sl. Ova inteligencija je posebno značajna u predškolskom i ranom školskom dobu kada se usvajaju osnovni konkretni pojmovi koje je moguće predstaviti crtežom, slikom ili simbolom. Nastavnik engleskog jezika mora intenzivno koristiti učenje bazirano na desnoj moždanoj hemisferi (centru imaginacije) tako da omogući učenicima (posebno onima koji imaju izraženu vizuelnu inteligenciju) da povezuju slike i pojmove. Učenici čija je vizuelno prostorna inteligencija jaka rado uče pomoću slikovnih rječnika, vole bojiti, crtati i zamišljati pojmove koje uče. Osim navedenih aktivnosti poseban značaj u procesu učenja engleskog jezika su i realije (predmeti) koje nastavnik donosi na sat da bi pokazao pojmove koje treba naučiti. Učenici prvo vide predmet a onda izgovaraju riječi i tako uspostavljaju vezu između desne i lijeve moždane hemisfere – što je najprirodniji i najlakši način učenja u predškolskoj i ranoj školskoj dobi.

4. *Muzička inteligencija* se izražava u sklonosti učenika da pomoću pjesmica uče engleski jezik koje vole slušati i koje nastoje naučiti napamet. Ova inteligencija se odnosi i

⁵ Verbalno-logistička inteligencija odgovara lijevoj moždanoj hemisferi u kojoj je smješten „centar za jezik i logičko zaključivanje“. Holistički pristup učenju i nastavi naglašava značaj i desne moždane hemisfere (centar za imaginaciju, emocije i pokrete), odnosno povezivanje obe moždane hemisfere u procesu usvajanja novih znanja i vještina. Podrazumijeva se da je nastava za predškolsku i ranu školsku dob uglavnom smještena u desnoj moždanoj hemisferi (zbog ograničenih kognitivnih mogućnosti najmlađih učenika).

na razvijen osjećaj za ritam i melodiju engleske rečenice, tako da učenici sa snažnom muzičkom inteligencijom brže usvajaju akcent riječi i rečenica kao i specifične ritmično melodične karakteristike engleskog jezika. Nastavnik treba imati nekoliko pjesmica na engleskom jeziku za svaku godinu učenja engleskog jezika (što je posebno važno od prvog do četvrtog razreda osnovne škole). Pjesmice⁶ sadržavaju leksičke i gramatičke sadržaje koji se postepeno i prirodno usvajaju zajedno sa izvornim akcentom. Značaj pjesmica za usvajanje pravilnog akcenta je od velike važnosti jer učenici imaju priliku više puta slušati izvornu varijantu engleskog jezika i tako razvijati osjećaj za specifične engleske glasove.

5. *Interpersonalna inteligencija*⁷ je značajna u predškolskom i ranom školskom dobu jer naglašava potrebu za komunikacijom i grupnim radom. Učenici koji imaju posebno razvijenu ovu vrstu inteligencije rado uče u parovima ili u grupama, pokazuju sklonost ka natjecanjima i zajedničkom radu, komunikativni su i uživaju u raznim varijantama govornih i drugih aktivnosti koje zahtijevaju kooperativno učenje. Interpersonalna inteligencija u velikoj mjeri pomaže ranom razvijanju govorne vještine i sposobnosti komunikacije na engleskom jeziku. Nastava engleskog jezika se ne smije svoditi samo na frontalni rad nego i na sve druge oblike rada (kao što je učenje u parovima i grupama). Na ovaj način se razvija kooperativnost, potiče timski duh i zajednički napor učenika da savladaju određene jezičke sadržaje.
6. *Intrapersonalna inteligencija* je karakteristika introvertnih učenika koji imaju sklonost ka samoanalizi i samostalnom učenju. Ova inteligencija podrazumijeva i sposobnost introspekcije koja se često izražava u formi ličnih dnevnika. Savremena nastava engleskog jezika nastoji povezivati i

⁶ Poznati su slučajevi ljudi sa ozbiljnim oštećenjem lijeve moždane hemisfere (centra za govor), koji ne mogu smisleno govoriti (ili to čine sa velikim naporom), a da mogu savršeno pjevati (bez zamuckivanja, zastajanja i gubljenja koncentracije), što samo dokazuje da je centar za pjevanje u desnoj moždanoj hemisferi ostao netaknut.

⁷ Interpersonalna inteligencija ima ključnu ulogu u razvijanju koncepta kooperativnog učenja koji, za razliku od tradicionalnog modela, insistira na saradnji i razvijanju „duha grupe“ čiji je princip *we all sink or we all swim*.

koristiti sve vrste inteligencija da bi svi učenici imali prostora za dokazivanje i podsticanje samopouzdanja – kao jednog od ključnih preduslova uspješnog učenja. Intrapersonalnu inteligenciju nastavnik primjenjuje kada traži od učenika da o sebi govore ili nešto napišu. Jedan od načina je da učenici vode spomenar ili dnevnik na engleskom jeziku i da postavljaju određena pitanja (u drugom razredu to je već moguće ostvariti u pismenoj formi). Pitanja su jednostavna kao što su; *What is your favourite animal (subject, colour, food), Who is your best friend, What is your phone number, Do you like English (Maths, cakes, juice, oranges* itd). Sva navedena pitanja se odnose na neposredan život učenika i tako se povezuje učenje engleskog jezika sa svakodnevnim životom i iskustvom⁸.

7. Tjelesno-kinestetička inteligencija je izražena kod velikog broja učenika u predškolskom i ranom školsko dobu. Potreba za pokretom i kinestetičkim igrama, plesom, trčanjem, skrivanjem i drugim sličnim aktivnostima koristi se kao pomoć u učenju engleskog jezika – što se posebno odnosi na neke od metoda kao što je TPR⁹ (Total Physical Response – cjeloviti fizički odgovor). Kroz formu imperativa učenici ponavljaju određene fraze koje mogu brže zapamtiti jer su povezane sa odgovorajućim pokretima. Mnogo je lakše usvojiti izraze kao što su; *Touch your nose (eyes, ears, head, knee), Run, Stand up, Sit down, Stop, Open your books, Close the door, Open the window, Turn around, Jump* itd; ako učenici ponavljaju određene pokrete i tako usvajaju osnove engleskog jezika. Veliki je prostor za primjenu tjelesno kinestetičke inteligencije u procesu učenja engleskog jezika posebno u raznim jezičkim igrama koje zahtijevaju pokret.

⁸ Intrapersonalna inteligencija je osnova za razvijanje personaliziranog modela učenja, odnosno povezivanja informacija sa realnim svijetom učenika. Ovo podrazumijeva neprestani napor da se leksička i gramatička znanja povezuju sa autentičnim osjećanjima, vrijednostima, činjenicama i sl. U strogom intrapersonalnom smislu engleski nije više govor o drugom i drugačijem, nego se uvijek vraća onome koji uči taj jezik, što je smisao kontekstualiziranja i stvaranja personalnih linkova. Jedan od najvažnijih razloga personaliziranja jeste činjenica da duže pamtimo ono što je povezano sa našim svijetom, a sam proces učenja tako postaje zanimljiviji.

⁹ TPR metoda najbolje odgovara najmlađim učenicima koji kroz kratke komande i upute tjelesnim pokretima potvrđuju svoje razumijevanje i tako cjelovito učestvuju u nastavi.

Završni zaključci

1. Osim navedenih sedam vrsta inteligencije Gardner je naknadno dodao još dvije – prirodnu i egzistencijalističku. Za učenje engleskog jezika zanimljiva je ideja i prirodne inteligencije koju nastavnik može koristiti tako da povremeno izvodi djecu u prirodu gdje mogu učiti pojmove kao što su: *grass, tree, river, mountain, lake, bush, bird, insect, bee, flower, sun, moon, cloud, sky* itd. Na ovaj način učenje engleskog jezika postaje uzbudljiva avantura jer djeca sa velikim entuzijazmom odlaze na izlete u prirodu gdje se mogu igrati i ujedno usvajati engleski jezik. Izlete nastavnici engleskog jezika trebaju organizovati najmanje dva puta godišnje sa preciznim jezički ciljevima – tako da se učenje engleskog jezika ne svodi samo na prostor učionice i, manje-više, tradicionalne metode i tehnike.
2. Nastavnik nastoji ohrabriti učenike da koriste svoje individualne sklonosti u procesu učenja engleskog jezika i da ujedno razvijaju svoje „slabe tačke“ (zanemarene i manje izražene inteligencije).
3. Oblici, metode i tehnike nastave moraju biti raznovrsni i tako se potiče razvoj svih osnovnih inteligencije kao i uvažavanje individualnih sklonosti učenika
4. Ocjenjivanje (usmenog i pismenog tipa) nužno uključuje različite vrste inteligencija (primjena slikovnog riječnika, bojenja, pjesmica, pokreta, igrokaza, igara i sl.)

POSTMODERNISTIČKI DISKURS U POEZIJI JOZEFINE DAUTBEGOVIĆ

Ključne riječi: *postmoderna, postmodernizam, modernizam, konceptualizam, lirski identiteti, diskurs, tehnoestetika.*

Sažetak

Poezija (Čemerike, 1979, Uznesenje, 1985, Od Rima do Kapue, 1989, Ručak s Poncijem, 1994, Prizori s podnog mozaika, 1997, Božja televizija, 2001, Vrijeme vrtnih strašila, 2004, Različite ljubavi, 2006) Jozefine Dautbegović u kontekstu suvremenog bosanskohercegovačkog stvaralaštva raskida sa modernističkim poetskim modelom artikulirajući etički i antropološki angažiran direktan pjesnički iskaz zacrtan u ispisu traume rata i postratnog, tranzicijskog beznađa. Hermetične, socijalnorealistične stihove iz prvih zbirki, zamijenila je pjesma otvorenog poetskog govora u kojoj ratna drama postaje dramom uma, emocije, metafizike, ali i dramom tijela u koje je ubilježen ratni kaos.

Key words: *Postmodern, postmodernism, modernism, conceptualism, poetest identitete, discourse, tehnoesthetics.*

Summary

In this paper we tried to look some parts of the poetic opus of Jozefina Dautbegovic from different points of view, and through different interpretations of literature theoreticians and critics who talk about postmodern. So, the primary assignment of this paper was: to recognize elements of postmodern poetics in poetry of Jozefina Dautbegovic. Direct poetic statement outlined in the poetry of Polish poet (Milosz, Symborska, Zbigniew, Zagajewski) necessarily appears in print strategies of war trauma. But, in order to avoid direct ideology or condemnation of the war poets used and the proceedings of intertextuality, allusion, quotation.

Postmoderna ocrtava i potcrtava *condition kulture* redefinirajući/razarajući je i otvarajući nove smjerove, a čija je bazna intencija preosmišljanje, eufemistički kazano, kulture moderne. Etimologijski konsenzus određuje modernu kao novinu, suvremenost, odgovarajući najnovijem ukusu i potražnji, pri tom joj nametnuvši epitet (pred)posljednje velike književne epohe obilježene tendencioznošću ka industrijskim revolucijama, tehnološkim dostignućima, društvenim i ekonomskim promjenama. Utemeljena na prosvjetiteljstvu, markirana *historijskim relativizmom* (Calinescu), moderna se, usljed antagonističkih projekata avangarde i dekadentnih nasrtaja na samu sebe, destabilizirala i destruirala pretendujući tako na *fenomen krajologija* (Oraić Tolić), odnosno fokusirajući se na začetak kraja svega, povjesti, moderne, nauke, čovjeka, arhitekture, i sl. U svojoj knjizi *Postmoderno stanje* Fransoa Lyotard, a koja problematizira status i legitimnost znanja, govori o nepovjerenju u (grand narratives) velike pripovjesti/priče/istine Zapada koje su dokinute/ubijene/ranjene, i na čijim je tjelesima iznikla postmoderna, a one su: emancipacija čovječanstva, hermeneutika smisla, teleologija duha, de/stabiliziranje subjekta, i sl.. „Pojednostavimo li do krajnosti, možemo reći da se nepovjerenje prema metanaracijama smatra ‘postmodernim’. Ono je zasigurno posljedica napretka znanosti, no i napredak sa svoje strane pretpostavlja nepovjerenje“¹.

Postmodernistička poezija jest riznica postmodernog, ali, ipak, ne u onoj mjeri u kojoj je to postmoderni roman. Ono po čemu se postmoderna poezija razlikuje od svoje moderne predhodnice sigurno jeste okretanje jeziku kao jedinom pouzdanom sredstvu spoznaje i pisanja. Jezik u postmodernoj poeziji postaje intendant ne samo strukture pjesme nego i njene semantike. Postmoderni pjesnici i pjesnikinje se fokusiraju na otkrivanje načina na koje jezik konstruira svijet (pa i kulturu, i svijest) nego što ga opisuje. Jezik više nije sredstvo kroz/putem koje/g se spontano izljevaju osjećanja (Kolridž) nego je jezik konkretna armatura emocije. Disperzni glas, glas množine u postmodernoj poeziji dolazi na mjesto jastva modernog „lirskog Ja“, koji se „s jedne strane teško identificira, jer je sasvim neutralan i koji, s druge strane, skoro nikad ne ostaje isti. Umjesto da se ‘drži ujedno’ pjesma se zbog toga razbija u fragmente, pri čemu svaki od njih često konstruira svoje vlastito ‘ja’“².

¹ Fransoa Lyotard, *Postmoderno stanje*, izvještaj o znanju, str 6., Novi Sad, 1988.

² Zdenko Lešić, *Postrukturalistička čitanka*, str. 519, Sarajevo, 2003.

Strateške inovatore postmoderne poezije odlikuju improvizacija i neponovljivost koji deformiraju ustaljeni poredak riječi u rečenici, dopuštajući i čitateljske introjekcije u tekst gdje čitatelji u samom procesu čitanja pjesme konstruiraju značenja (pa i smisao) pjesme. Teško da bismo o Dautbegovićkonj poeziji mogli govoriti kao o izrazito jezički orijentiranoj³ ako nam je polazište stav američkih postmodernih jezičkih pjesnika i pjesnikinja⁴ prema kojima je i pjesma društveni tekst. „Oni su konstruisali društvenu ‘scenu’ koja bi mogla služiti kao kontekst poezije, i u radu su se kretali između teorije i prakse. Njihova poezija je stalno uplitala teoriju u praksu, jer je bila puna motiva koji ne kulminiraju samo u estetskom. Od samog početka jezička scena je na posebne načine socijalizovala pesmu, pre svega konstituišući se kao jedna ‘scena’ – predlažući javni, društveni prostor za evoluciju čitanja i pisanja, shvatajući ga kao politički prostor“⁵. Ako pjesmu posmatramo kao društveni konstrukt a društveni kao politički, onda će se paradigma razumijevanja književnosti bitno promijeniti. Međutim, ono što Dautbegovička radi jest da pažnju sa političkog usmjerava na estetsko, ‘literarno’ u jakobsonovskom smislu (pretvoriti jezički materijal u pjesmu nizom odgovarajućih postupaka), ali i na subjekciju artikulišući sebe kao grupni subjekt e da bi pridobila moć univrezaliziranja (Kašić: 2002). U Dautbegovićkinj poeziji moguće je govoriti i o koegzistenciji postmodernizma i feminizma. Feministička teoretičarka Seyla Benhabib protivi se koncepciji postmodernog feminizma odnosno postmoderne feminističke teorije, ali ističe:“ posmatrano unutar intelektualne i akademske kulture zapadnih kapitalističkih demokratija, feminizam i postmodernizam su dva vodeća toka našeg vremena (...) svaki je na svoj način duboko kritičan prema principima i metanarativima zapadnog prosvjetiteljstva i modernosti“ (Benhabib 1992: 203). Ona ističe tri glavne teze koje su karakteristične za postmodernizam, a to su: a) smrt Čovjeka ili kraj humanizma, što će označiti kraj filozofija subjektiviteta, b) smrt Historije, odnosno kraj grandioznih naracija i c) smrt Metafizike, koja označava smrt pokušaja na putu ka esencijalnim otkrićima.

Nasuprot ovim koncepcijama ona će ponuditi feminističku alternativu gdje smrt Čovjeka zamjenjuje „demistifikacija muškog

³ Iako se to ne nekim primjerima ipak potvrđuje.

⁴ Vidi: Dubravka Đurić, *Poezija, teorija, rod* (moderne i postmoderne američke pesnikinje), Beograd, 2009.

⁵ Ibid. str. 283.

subjekta uma“, smrt historije zamjenjuje „proizvodnja historijske naracije“, smrt metafizike u feminističkoj koncepciji zamijenit će „feministički skepticizam spram teze o transcedentalnom umu“ (Benhabib 1992: 212 – 213). S druge strane Nancy Fraser i Linda Nicholson tvrde da u okrilju feminističkog poststrukturalizma, odnosno ‘metateorija’ feministkinja drugog talasa, postoje zajedničke „esencijalističke i ahistorijske odlike metanarativa, jer ne obraćaju dovoljno pažnju na historijske i kulturalne raznolikosti“ (Fraser/ Nicholson 1999/ 37). Zato one sugerisu kreiranje jedne nove feminističke teorije, koja bi odgovarala postmodernističkim nomenklaturama, ali bi se istovremeno oslobodila težnje za univerzalizacijom, u kojoj se „postmoderna kritika ne mora odreći historijskih naracija niti analiza društvenih makrostruktura“ (Fraser/ Nicholson 1999/ 35). Međutim, kao politička praksa „feminizam se ne može sasvim okrenuti protiv ‘prosvetiteljske’ modernosti. Da bi bio delotvoran kao emancipatorski pokret, feminizam mora održati veru u mogućnost ‘ljudske delatnosti’ i njenu učinkovitost, i važnost istorijskog kontinuiteta i istorijskog progresu“⁶. Ali, prije svega, važno je istaći da u Dautbegovićinoj poeziji postoje tri faze pjesničkoga stvaranja, odnosno usvajanja poetika modernizma, postmodernizma i nove osjećajnosti. Poetika visokog modernizma, sa svojim estetskim konceptom larpulartizma, prepoznaje se u prve tri Dautbegovićine zbirke (*Čemerike, Uznesenja, Od Rima do Kapue*), koje ne-potpuno asimiliraju trenutak slobodnog, autonomnog pjesničkog genija, i na tragu su onoga što Miško Šuvaković, ili pak Epštejn, nazivaju konceptualnom umetnošću. Preispitujući materijalne, estetske, vizualne pretpostavke kvalitete umjetničkog djela Lucy Lippard *dematerijalizira umjetničko djelo*⁷ apstrahujući tako objekte za gledanje a ne objekte za čitanje, decentrirajući ulogu autora u procesu produkcije i recepcije djela. Konceptualistička strategija demistifikacije pozicije autora priskrbit će sebi mjesto između moderne i postmoderne paradigme, dakle prijelaza, ili granice od koje počinje.

Destabilizovanu centralnu modernističku figuru autora razorit će postmodernistička ideja partikularnosti i pluralnosti. Rane modernistički i simbolistički orijentisane zbirke utjelovljuju objektivni, vidljivi svijet kao palimpsest nevidljivih univerzalnih

⁶ Dubravka Đurić, *ibid.*, str. 244.

⁷ pogledati Lucy Lippard „The Dematerialization of Art“, *Conceptual Art: A Critical Anthology*, the MIT press, Cambridge, 1999. 46-50

vrijednosti koje je moguće dosegnuti u upotrebi i podudaranju čula. Baš zato Bodler Kolridžovom terminu „konstruktivna imaginacija“ pripisuje metafizičku oznaku „pozitivnog odnosa sa beskonačnim“. Umjetnost tako postaje entitet koji humanizuje prirodu, ukida jaz između subjekta i objekta, čovjeka i prirode. Umjetnost prema Bodleru treba da stvara „sugestivnu magiju“ u kojoj su istovremeno sadržani i objekt i subjekt, spoljašnji svijet i umjetnik njim samim; ona treba da transformiše, posreduje između čovjeka i prirode. Medij kroz koji se ispoljava temeljna doktrina simbolizma i splinovskog ambijenta egzistencije jesu simboli. Simbolisti u prvi plan stavljaju snagu i ljepotu doživljaja. Tako se priroda shvata kao potsticaj, a simboli kao veza između potsticaja i pjesnikova raspoloženja. U bogatstvu i razuđenosti preciznih slika koje nam simbolisti nude, nostalgija je, mada u drugom planu, fenomenalno inkorporirana inačica u pretpostavljeni dualističkokozmogonijski udes svijeta. Nostalgijom i idilom nastoji se significirati veza između vidljive i nevidljive pojavnosti svijeta, pri čemu se ovi simboli oduhovljavaju potencirajući pri tome samo pjesništvo, ali i kozmopolitsku suštinu čovjeka. Filozofija simbolizma, da zaključimo, inicira kulturu dekadencije, s obzirom na to da odbacuje ideju ljepote koja je hranila poeziju romantizma smislenost iznalazeći u jedinstvu najviših vrijednosti: dobrote, ljepote i istine. Rane su zbirke primjer međuprožimanja modernističkih filozofija u cilju obračunavanja sa egzistencijalnim dihitomijama jer kako kaže Zvonko Kovač: „Poezija je uvijek predstavljala pokušaj razrješavanja te nesloge preobraćanjem dva termina: onog *ja* iz dijaloga i *ti* iz monologa. Poezija ne kaže: *ja sam ti*, nego: *ti si moje ja*. Poetska slika je drugost. Zato nije čudo da suvremena interpretacija književnosti govori o ukrštanju perspektiva *ja* i drugoga“. Drugu fazu Dautbegovićkina poetskog stvaralaštva čine zbirke koje strukturalno i semantički odgovaraju asortimanu postmoderne. To su zbirke: *Ručak s Poncijem*, *Božja Televizija*. Ovaj period Jozefinina stvaranja stigmatizovan je ratnim haosom, i svim njegovim posljedicama, a karkteriziraju ga egzilantska nostalgija, osjećaj bezdomovinstava i izdaje, egzistencijalna pustoš i iznevjerena povjest.

Treću, i posljednju fazu kojom će ostati zaokupljena sve do smrti čine pjesme (*Prizori s podnog mozaika*, *Vrijeme vrtnih strašila*) ambijentalno podložne novoj sentimentalnosti, ili, novoj iskrenosti. To su pjesme kojima se nastoji prodrijeti u nepatvorene iskonske

predjele poetskog bića uhvaćenog u hijatusu povjesne kataklizme (apokalipse rata), ili početka kraja svega. Nedugo prije smrti objavila je zbirku ljubavnih pjesama, kojima nikako nije potvrdila prijeratni status intimističke modernističke poetese, no naprotiv prokazala jedini ispravan put egzistencijalnog beznada, kreiranog *kulturom katastrofe* (prema Zerzan).

Ciklus *Pokušaj mosta* podarit će nam najbolju Dautbegovićkinu pjesmu prve zbirke, *Čemerike*. Potpuno oduhovljene materije, precizno izvedeno metaforama zidova, vrata, stolica, nalazimo u pjesmi *U sobi ljubav*, u kojoj pjesnikinja dosjetljivom igrom razdaleke planove stvarnosti dovodi u vezu. Ovakva konstrukcija rezultira dovođenjem u svezu statičnih i dinamičnih aspekata govora/djelanja implicirajući svršen čin svijeta bez ljubavi.

*U mojoj sobi spava jedna tajna,
Sve stvari u njoj miruju i šute.
Zidovi se dodiruju ramenima,
Vrata se s prozorima gledaju,
Stol stolice obgrlio drvenim nogama,
Jastuk pamti oblik jedne glave,
Od poda do stropa soba puna ljubavi.*

Vizualiziranjem trenutne drame egzistencije, lirski subjekt intezivira erotski naboj pjesme radikalizirajući smislenost zavoda, dodira, seksa u svijetu bez ljubavi. Lirski subjekt ne legitimizira svijet bez ljubavi, već nastoji da ljubav kaže drugome što postaje samo njezino objašnjenje, i Smisao. Kao tema s varijacijama u Dautbegovićkinim pjesmama neprekidno se izmjenjuje mučninovski shvaćena sartrovska filozofija, a prema kojoj se čovjek, kad pokuša ili se čak natjera na identifikaciju sa stvarima, naposljetku redovno identifikuje sa samim sobom. U skromnom obliku igre, kako Hajdeger naziva poetsko stvaranje, lirski subjekt suprotstavio je jedan drugom dva kraja proticanja vremena spojivši ga dokumentarnom tačnošću u jednu istu tačku, sobu – svemir. Lirski subjekt nadilazi objektivne i subjektivne elemente deskripcije promičući prvobitnu funkciju stanovanja, koja erudira sobu kao kosmos sa vlastitim sistemima i pravilima. Eksterioriziranje dijalektike intimnosti u prostor povlači njegovu pokretljivost, pa se tako inače nepokretniji predmeti poduhovljuju, i vode ljubav međusobno. Polaritet poda i stropa

determinira utisak vertikalnosti, gdje se racionalnost stropa može suprotstaviti iracionalnosti poda⁸. Strop direktno otkriva svoj uzrok postojanja, kao zaklon, zaštita, utjeha, dok pod, iako ne beskoristan, najčešće distribuira iskustvo uniženosti, patnje, inferiornosti. Fuzija suprotnosti rađa dijalektiku gore i dole, integrišući tako dijalektiku sanjarenja i strahova. Međutim, ne-lirski subjekt već tajna budi usnule predmete. Nastali iz intimne neizmjernosti, oni propagiraju novu dimenziju bića, tako što „ne zauzimaju samo svoje mjesto u nekom redu, nego u nekoj zajednici reda“⁹. Dvije zanimljive pjesme u zbirci jesu i *Nedjelja i Uznesenja*, u kojima čitamo pjesnikinjinu zaokupljenost fenomenom svjetlosti, a koja će kulminaciju doživjeti s njenom narednom zbirkom *Uznesenja*.

*Sazidao si mi kuću
Od svjetlosti*

Težnja ka iluzijama stabilnosti determinira kuću kao sklonište intimnosti. (O)pisati kuću znači dopustiti ili omogućiti drugom/ima da uđe/u naše prostore intimnosti. Ali, lirski subjekt ide dalje i dublje, koncentrišući dijalektiku kuće u prostore intimne neizmjernosti drugog. *Kuća od svjetlosti* u sebe uvlači fundamentalne principe na osnovu kojih se realizuje intimitet, tako što je poduhovljena, njezino svjetlo omogućuje joj da vidi, nadgleda unutrašnjost bića. Posredstvom kuće koja vidi uspostavljen je dijalog bića. Međutim, pretjerana svjetlost koja dolazi od vazda budnog bića, od bića koje uporno bdi „dobija hipnotičku vrijednost“¹⁰. Hipnotiše nas, dakle, njena samoća.

Drugi dio pjesme upravo će dokazati hipotetičku ulogu kuće, odnosno njen kontrapunkt u uglovima, koji svojom skućenošću odbijaju, negiraju Svemir¹¹, i obezbjeđuju nepokretnost bića (intime) svojom polovičnošću.

*Nema
Ugla za tugu*

⁸ G. Bašlar govori o polaritetu tavana i podruma, ali imaginativnu sliku kuće analogno posmatramo kao sobu, i značenja koja iz nje prizilaze.

⁹ Gaston Bašlar, *Poetika prostora*, str. 101, Beograd, 1965.

¹⁰ Ibid. str. 67.

¹¹ Već je bilo govora o tome da je kuća-soba naš prvi, osnovni Svemir.

Naime „svaki kut u kući, svaki ugao u sobi, svaki ograničen prostor u kome čovek voli da se šćućuri, da se povuče u sebe – sve je to za imaginaciju jedna samoća“¹², ali koju nam lirski subjekt donosi u jednoj obrnutoj mimezi. Kuća koja neprestano čeka direktno se suprotstavlja svojoj negaciji uglova, fenomenološki se realizujući u pre-egzistenciji, kao čista svijest. Ili u pjesmi *Nedjelja*, gdje poduhovljeno svjetlo ima moć preuzimanja uloge bića:

*Stojiš mi ispred oba oka
Samo svjetlo
Obrubljuje tvoj lik*

Već u sam naslov zbirke *Božija televizija* „ugurala“ se postmodernistička poetika negirajući humanizam traumatizirajući čovjeka pretendujući na kulturu ekrana. Tehnoestetiziranje relativizirajuće kulture prepoznat ćemo u prvom ciklusu, u kome dekonstrukcija manipulatorskih metoda postmoderne rezultira spektaklom poetskog jezika. No, prije toga važno je pokušati definisati tehnoestetiku. Prema Mišku Šuvakoviću „tehnoestetika je postmodernistička teorija koja savremeno društvo, kulturu i umjetnost opisuje, objašnjava i interpretira posredstvom tehnoloških informacijskih modela prikazivanja sveta i generisanja nove (druge, veštačke) tehnorealnosti sveta ljudi i sveta mašina“¹³. Tehnoestetika postmoderniteta jest intertekstualna utoliko što nastaje kombinacijom različitih diskursa, koji označavaju „historijski razvijen skup međupovezanih i uzajamno podržavajućih stavova koji se koriste da se definira i opiše određeni predmet“¹⁴, a to su: estetika, specijalne kompjuterske nauke, teorije umjetnosti i kulturalni studij.

Šuvaković govori o tri moguća tehnoestetska koncepta XX-tog vijeka:

- a) Tehnoestetika avangarde (od futurizma do konstruktivizma) projektuje utopijsku viziju novog industrijskog društva
- b) Tehnoestetika neoavangarde ostvarit će utopijsku viziju sinteze nauke i umjetnosti kroz artikulaciju laboratorijskog istraživanja umjetnika

¹² Ibid. str. 181.

¹³ Miško Šuvaković, „Tehnoestetika i tehnoumetnost“, *Razlika/Difference*, časopis za kritiku i umjetnost teorije, br.1, Tuzla, 2001.

¹⁴ Catherine Belsey, *Poststrukturalizam*, str. 45. Šahinpašić, 2003.

- c) Tehnoestetika postmoderne elektronskim informacionim sistemima pristupa kao sredstvima masovne kulture i potrošnje informacija

Dalje, Šuvaković će reći da je postmoderni umjetnik (a prema tome i pjesnik) „potrošač koji se ne razlikuje mnogo od hakera ili producenta. On ne stvara već organizuje medijski poredak koji omogućava proizvodnju, razmenu i potrošnju umetničkih ili estetskih efekata“¹⁵

Prostor kulture omeđen iznalaskom novih medija (komjuterskog ekrana, televizijskog ekrana, video ekrana, ekrana projektora i terminala) izgradio je svijet nove realnosti ili kako kaže Epštejn hiperrealnosti, koja na mjesto ljudske želje nudi bezbroj varijanti elektronske mogućnosti želje. Tako tri prve pjesme prvog ciklusa (*Božja TV, Jedan prilično dobronamjeran Bog, Držać daljinskog upravljača*) eklektički poništavaju interpretaciju svijeta „mogućnostima transformacije predstave. Transformacija zamjenjuje interpretaciju. Ali, tehničko je i otpor istoriji u onom smislu u kome se mašinsko vreme suprotstavlja realnom (iskustvenom, fizičkom, njuťnovom) vremenu.“¹⁶

*Mi smo Božija televizija
On nas je sigurno konstruirao samo zato
Da ima u što gledati kad ne pada
Kiša meteora na nebesima (Božja TV)*

Indoktrinacija potrošačko-globalizovanog svijeta današnjice priskrbiti će televiziji ulogu prve ikone - ulogu Boga. Dehumanizacijski projekt zakona tržišta i gomilanja tehnologije ljudski će život svesti samo „na brojku za manipulaciju i sredstvo od koga može ili ne može biti neke koristi u tom tehnološkom razvoju (profitu), a koji se podstiče kroz ritual gledanja televizije“¹⁷. Međutim, u motivskom regulisanju izvraćen konstrukt/koncept pjesme performativnim činom informativne recepcije „nas“ transformiše u programski sadržaj:

*Što ima danas na programu pita se
Na prvom ljubavni film na drugom rat
Na trećem prijenos nogometne utakmice*

¹⁵ Šuvaković, ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Lejla Panjeta, *Potruga za smislom, mit manipulacija film*, str. 61., Sarajevo, 2006.

Prema Žanu Bodrijaru današnjica je prognala Scenu i Ogledalo i na njihovo mjesto postavila Ekran i Mrežu, što bi značilo da je realnost (vi(o)đena pjesmom!) zapravo preslika imaginativnog, dakle svijeta televizijskih programa, koji su u svojim baznim, mitotvoračkim nakama manipulatorski i razarajući. Modeli mogućih načina življenja proizvod su kontrolirajućih televizijskih ekrana, jer televizijski prozor (ekran) stavit će i gledaoca u položaj Boga, koji u svakom trenutku na svakom mjestu može saznati šta se zbiva.

*Dok sjedi zavaljen u fotelji kojoj opruge otkazuju poslušnost
(što ga primorava na povremeno vrpoljenje)
On se ipak osjeća kao gazda u kući jer drži daljinski upravljač
I o njemu ovisi sudbina lica i događaja na tv ekranu
Jednim suverenim potezom kažiprsta može smaknuti
Predsjednika usred govora
Pritiskom na drugo dugme ostaviti parlament da zijeva
Bez tona i bespomoćno maše rukama (Držac daljinskog
upravljača)*

Bijeg u televizijske programe vratit će čovjeku ono što je izgubio onog momenta kada je prestao da vjeruje u mit (Panjeta) a to su privid smisla, iluzija kontrole i izbora, bijeg od ništavila i stvarnosti. Dakle, daljinski upravljač nije ništa drugo do prvo sredstvo uspostave privida kontrole nad svijetom zbivanja koji nudi svoje sopstveno etičko uporište, i smisao. Ali sa druge strane taj svijet zbivanja „regulisan je onim ko pravi takvu komunikaciju – novi medij je Svevideće oko, koje determinira Dobro i Zlo, daje stvarima značenja i obrazuje zaključke, stvara vrijednosti i nameće zaokružen svijet smisla i demoniziranih ili božanskih stvari“¹⁸. Simbol „Svevidećeg oka“ ima korijene u starom Egiptu, kao Ozirisovo ili Izidino oko, zatim na oznakama grčkih brodica, kao Kiklopovo oko, „Fatimino oko“ u islamu, babilonsko oko, etc. Ono, od antike do danas, funkcionira kao prostor preko kojeg moćne sile kontrolišu cijeli svijet. Suvremeno svevideće oko novog svjetskog (postmodernog) poretka jest televizijski ekran „prozor kroz koji Bog i sveci vide Nas, ne Mi Njega/Njih“¹⁹. Televizija nam, ponovit ćemo, pruža privid kontrole kroz daljinski upravljač istovremeno nas kroz svoj vlastiti prozor kontrolirajući gotovim idejama na ponuđenim

¹⁸ Ibid.str. 61.

¹⁹ Ibid. str. 63.

programima. No, pored prvog plana, pjesma prati i odnos muškarca i žene ili – dvojaku želju za uspostavom kontroliranja. S jedne strane, to je privid kontrole nad televizijskim ekranom (*Međutim bilo bi dovoljno da baterija otkáže poslušnost/ pa da držač daljinskog upravljača/ odjednom shvati ograničenost slobode/ u svakom smislu*), a s druge to je realni prizor kontrole nad ženskim subjektom. Dok on, *držač daljinskog upravljača sjedi zavaljen u fotelju*, ona *slomljena preko struka nad kadom pere rublje*, čime se implicira na muško-žensku psihičku poodvojenost, jer on želi uspostaviti kontrolu, on (želi) vlada(ti) svijetom. Dokidanjem ženskog roda u imenici Bog, nastupilo je jednobojstvo, koje favorizira izuzetno muško²⁰ i inaugurira simbiozu muškog i informacijsko-tehnološkog (otud kompjuter, hardver, softver, kiborg, robot), a sve s namjerom amapiranja ženskog čiji je glas eklektični, rani postmodernizam legitimirao, i kultivirao.

Bog – *nijemi i gluhi* posmatrač antropomorfiziran je u pjesmi *Jedan prilično dobronamjeren Bog*, zamišljen kao kompjutoraš u čije je računalo pohranjena genetska i evolutivna povjest čovječanstva. On softverskim sistemom zapisa (u svome *umreženom svemirskom računalu*) prima, obrađuje i saopštva određene sadržaje – molitve, jer je metaforički kazano, u ontološkom smislu, softver duh kompjutera, ili njegova unutrašnja nužnost. Oduzimanjem hardvera Bogu se oduzima materijalno. „Softver pretvara hardver (telo sa organima i interfejsima) u želeću mašinu (želeći želju) i postaje telo bez organa (virtuelno telo predstave bez reference u ljudskom ili životinjskom ili objektnom telu).“²¹ Otud božja kompleksnost i izmještenost u drugu ikonu novog poretka – kompjuter.

*Postoji jedan prilično dobronamjeren Bog
koji nakon popodnevnog odmora uključi
svoje već umreženo svemirsko računalo
i otvori file s mojim imenom da se podsjeti
što je zapisano.*

²⁰ Proglasivši kult boga Atona jedinim bogom Ehnaton je ukinuo sve ostale bogove, i ostavio mjesto Allahu, Diosu, Ishvaru...

²¹ Šuvaković, ibid.

Izvori

Jozefina Dautbegović, *Čemerike, Druga svjetlost, Doboj*, 1979.
Jozefina Dautbegović, *Uznesenje, Druga svjetlost, Doboj*, 1985.
Jozefina Dautbegović, *Od Rima do Kapue, Druga svjetlost, Doboj*, 1989
Jozefina Dautbegović, *Božja televizija, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb*, 2001.

Literatura

- Fransoa Lyotard, *Postmoderno stanje*, Svetovi, Novi Sad, 1988.
- Christofer Butler, *Postmodernizam*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.
- Mihail Epstein, *Postmodernizam*, Zepter world book, Beograd, 1998.
- Ihab Hassan, *Komadanje Orfeja*, Globus, Zagreb, 1992.
- Linda Hutcheon, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi Sad, 1996.
- Dubravka Đurić, *Poezija, teorija i rod, moderne i postmoderne američke pjesnikinje*, Orion art, Beograd, 2009.
- Zdenko Lešić, *Poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2003.
- Lejla Panjeta, *Potreba za smislom (mit manipulacija film)*, Svjetlost, Sarajevo, 2006.
- *Umjetnost tumačenja poezije*, priredili Dragan Nedeljković i Miodrag Radanović, Beograd, 1979.
- Gaston Bašlar, *Poetika prostora*, Beograd, 1965.

Tekstovi u časopisima

Miško Šuvaković, „Tehnoestetika i tehnoumetnost“, *Razlika/Differance*, časopis za kritiku i umjetnost teorije, br.1, Tuzla, 2001.
Nirman Moranjak Bamburać, „Signature smrti i etičnost ženskog pisma“, *Sarajevske sveske*, Sarajevo, 2003.
Nira Yuval Davis, „Nacionalistički projekti i rodni odnosi“, *Treća*, Časopis centra za ženske studije, broj 1-2, Zagreb, 2003.
Emili Martin, „Naracije tijela, granice tijela“, *Razlika – Difference*, Časopis za kritiku i umjetnost teorije, br 3 -4, Tuzla, 2003.
Dubravka Đurić, „Marginalizacija poezije i uspon pesnikinja u Srbiji na prelazu iz 20. U 21. vek“, *Srajevske sveske*, Medicentar, Sarajevo, 2003.

PLANIRANJE I PROGRAMIRANJE POJEDINIH SADRŽAJA RITMIČKE GIMNASTIKE

Sažetak

Ritmička gimnastika kao vid rada pozitivno utiče na svestran razvoj ličnosti ženske populacije. Služi kao izvanredno sredstvo za ostvarenje ciljeva u nastavi tjelesnog i zdravstvenog odgoja. Pošto se vježba uz muziku, u velikoj je korelaciji sa sadržajima muzičkog vaspitanja. Savremenost života nosi i svoju negativnu stranu u kojoj najmlađi najviše stradaju. Aktivnosti koje su programirane i igre koje djeca danas koriste više su statične, nego dinamične. U progresivnoj fazi rasta i razvoja trivijalno je ponavljati šta ta statika za dijete znači, šta znači kad se u tim godinama urođene sposobnosti zanemare. Najmlađa populacija ženske djece rijetko je uključena u aktivnosti specifične za ženski organizam. Značaj i vrijednost ritmičke gimnastike, ciljevi i zadaci koji se ostvaruju u toku vježbanja su stručni i naučni arsenal činjenica, ali bez praktičnog rada i stručne primjene ciljevi se ne mogu ostvariti. Upravo zato nosioci vaspitno-obrazovnog rada koji se bave djecom različitih uzrasnih dobi putem ovog edukativnog materijala treba da se pripreme i osposobe da daju svoj doprinos, kako bi djeca zavoljela i bavila se ritmičkom gimnastikom kao sredstvom za dobar biološko-zdravstveni status.

Summary

Rhythmic gymnastics as a form has positive impact on a versatile development of the female population personalities. It is an excellent way for achieving goals in physical and health education, and because it is exercised to music, it is in a great correlation with the contents of musical education. Modern life has its negative sides which mostly affects the youngsters. Programmed activities and games which children are using these days are more static than

dynamic. It is trivial to repeat over again what the static activities do to a child in the phase of progressive growth and development, and what it means when the congenital ability is ignored at such a young age. The youngest populations of female children are rarely involved in activities specific for the female body. Goals and tasks which are achieved during the exercises, and the importance and value of rhythmic gymnastics are professional and arsenal of scientific facts, but without practice and professional appliance, goals cannot be achieved.

That is why teachers that work with children of different ages should give their contribution and prepare through these educational materials, so that children could embrace rhythmic gymnastics as a good way to stay healthy.

Ključne riječi: ritmička gimnastika, razvoj ličnosti, rekviziti, muzika, plan, program.

UVOD

Ritmička gimnastika besprijeekorno povezuje sport i umjetnost; klasični balet sa najvišim nivoom sportskog majstorstva u rukovanju rekvizitima; eleganciju sa kompleksnim formama skokova, ravnoteža, pirueta i elemenata maksimalne pokretljivosti; povezuje pokrete izuzetne ljepote sa savršenom motorikom i izdržljivošću. Postoji opravdan razlog da se ovaj ženski sport afirmiše, uključi u plansko-programsku strukturu rada sa djecom svih uzrasta, a ovaj rad je poticaj da se ciklus ritmičke gimnastike i realizuje.

Ritmička gimnastika je vid vježbanja u kome je harmonično izvedeno kretanje povezano s muzikom, a nadahnuto odgovarajućim emocijama i kreativnošću djeteta. Pri ovome tehnika i psihofiziološka spremnost treba da budu usavršeni do nivoa koji omogućava stvaralački pristup vježbanja, kako bi sve to predstavljalo svojevrsnu umjetnost. Ona, svakako, utiče na svestrani razvoj organizma. Elementi koji se koriste prilikom vježbanja razvijaju osnovne psihofiziološke osobine u opštim i specifičnim oblicima. Razvija se snaga, pokretljivost, preciznost, brzina, koordinacija, agilnost, ravnoteža, izdržljivost. Vježbanje u ritmičkoj gimnastici treba da bude izvedeno sa maksimalnim amplitudama u sigurnoj ravnoteži, sa

perfektnom koordinacijom i preciznošću te osećajem za ritam, takt, tempo, vrijeme i prostor.

CIKLUS RITMIČKE GIMNASTIKE

Ritmička gimnastika sadrži jednostavna i složena kretanja bez i sa različitim rekvizitima. Svi zadaci (elementi) koje obuhvata **ritmika** mogu se generalno podijeliti u tri grupe:

1. zadaci koji pretežno utiču na razvoj cijelog organizma: specijalna primjena prirodnih oblika kretanja (hodanje, trčanje, poskoci skokovi,);
2. zadaci koji su pretežno orijentisani na usavršavanje specifične tehnike (plesni koraci:

valcer, polka, tango, mazurka, elementi nacionalnog folklora itd), okreti (pivoti, piruete), ravnoteže, skokovi;
3. zadaci u kojima se pretežno uvježbava tehnika rada sa rekvizitima, individualni stvaralački izraz u vezi sa pokretima.

Neizbježna osnova za programiranje ciklusa iz ritmičke gimnastike koji sadrži 8-10 časova u toku mjeseca u okviru nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja u vrtićima i školama su zadaci iz grupe 1 i 2.

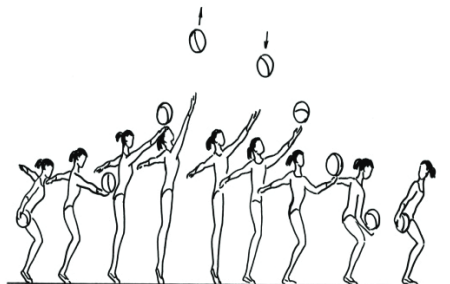
Osnovna postavka u obučavanju tehnike rada sa rekvizitom (lopta,obruč,vijača, traka čunjevi) zadaci iz grupe 3 je da se prvo obučavaju jednostavniji i lakši elementi, a zatim sve složeniji i teži pokreti i kretanja.

Operativni plan i program iz ciklusa ritmičke gimnastike

	SEDMICA	TEME
M	1.	Tehnika rada sa loptom – zamasi sa izbacivanjem i hvatanjem lopte – kruženja, kotrljanja, udaranja (odbijanja) lopte.
J	2.	Tehnika rada sa obručem – obrtanja, zamasi, kruženja sa obručem – izbacivanja i hvatanja, preskakanja i kotrljanja obruča.
E	3.	Tehnika rada sa vijačom – obrtanje vijače, izbacivanje i hvatanje – zamahivanje, prebacivanje, ukrštanje vijače kombinovati sa: hodanjem, trčanjem, skokovima.
S	4.	Tehnika rada sa čunjevima – mali krugovi iz zgloba šake u svim ravnima, veliki krugovi(zamasi, mlinovi) sa čunjevima – izbacivanje i hvatanje čunjeva.
E	5.	Tehnika rada sa trakom – zamasi u bočnoj i čeonoj ravni, osmice sa trakom – spirale“zmije“ izbacivanja trake.
C		Napomena: Svi zadaci (Elementi) koje obuhvata ciklus ritmičke gimnastike, povezuju se sa zadacima iz predhodno naznačene grupe zadataka 1,2.

TEHNIKA RADA POJEDINIH ELEMENATA SA REKVIZITIMA

Izbacivanje i hvatanje lopte jednom rukom

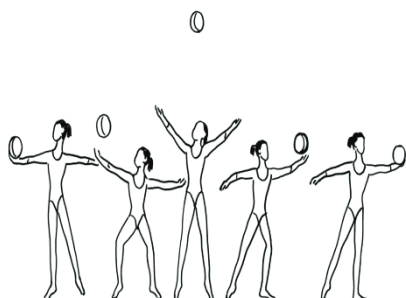

Počučanj, sa ispruženom rukom i loptom u desnoj ruci bočno.

Zamahom desne ruke u bočnoj ravni izbaciti loptu u vis. Prilikom izbačaja ruka se zadržava u predručenju gore, pratiti loptu do najviše tačke izbačaja. Noge iz počučnja opružiti u skladu sa izbačajem i završiti na prstima. Nakon izbačaja lopta se hvata tako što dlan dolazi u kontakt sa loptom dok je ruka u predručenju gore i meko prihvata loptu (prati slobodan pad lopte, ne smije se čuti kontakt lopte sa dlanom). Trup je uspravan pri izbačaju i prihvatanju lopte. Istu vježbu izvesti lijevom rukom. Visinu izbačaja lopte treba povećavati.

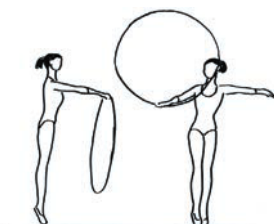
Lopta se može izbaciti jednom, a hvatati drugom rukom, izbaciti jednom a hvatati objema rukama u kombinaciji sa raznim vrstama kretanja: hodanje, trčanje, poskoci, skokovi, okreti i ravnoteže.

Izbacivanje lopte preko glave u čeonj ravni

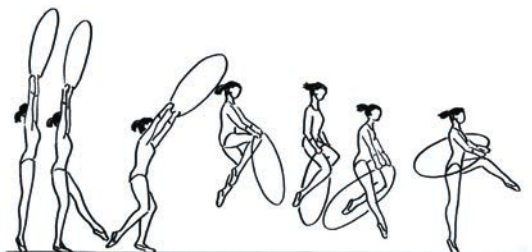
Stav raznožni, odručiti obema sa loptom na dlanu desne ruke. Kroz počučanj zamahom desne ruke loptu izbaciti iznad glave. Lijevom rukom prihvatiti loptu u najvišoj tački, mekano ispruženom rukom (ispratiti njen slobodan pad), dlan je otvoren prema gore (supinacija) u produžetku ruke. Let lopte treba da je dug tako da su ruke stalno pružene. Pri hvatanju lopte meko saviti koljena. Visinu izbačaja lopte treba povećavati.

Obrtanje obruča na šaci u čeonj ravni

Sunožni uspon, predručiti obema nadhvat. Zamahom desne obrtati obruč na šaci u čeonj ravni, lijevom odručiti. Izvesti obrtanje u smjeru kazaljke na satu i suprotno, jednom i drugom rukom. Treba napomenuti da su šaka i obruč pri obrtanju stalno u kontaktu.

Mačiji skok kroz obruč

Sunožni uspon, uzručiti objema sa obručem u nathvatu. Iskorakom i odrazom lijeve uvis prednožiti zgrčeno desnom. Doskok je na desnu nogu, istovremeno prednožiti zgrčeno lijevom (mačiji skok). U fazi izvođenja skoka preskočiti obruč zamahom kroz predručenje objema, tako da ruke ostaju u priručenju, a obruč prolazi iza leđa ka naprijed do početnog stava.

Sunožni skok preko vijače

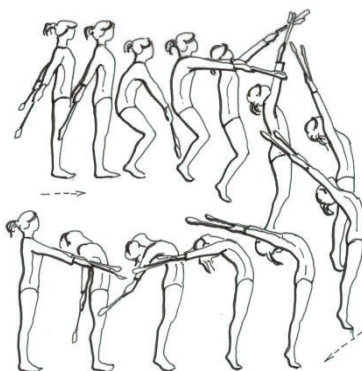
Stav spetni, prurčiti objema sa vijačom iza tijela. Sunožnim odrazom preskočiti vijaču, vijača se obrće naprijed. U fazi leta noge su pružene, tijelo stegnuto, obrtanje vijače izvesti iz zgloba šake. Sunožni skok preko vijače može se izvesti u kretanju ka naprijed, nazad, u jednu i drugu stranu. Vijača se može obrtati ka nazad, ili se obrnuti dva puta u jednom sunožnom skoku.

Trčanje preko vijače

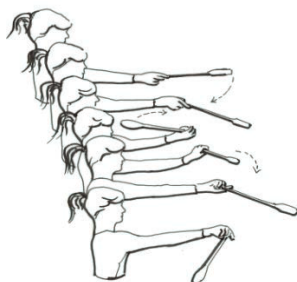
Stav spetni, priručiti objema. Krajevi viječe drže se objema iza tijela. Izvesti odraz desnom, prednožiti zgrčeno lijevom i obrnuti vijaču ka naprijed (preskočiti vijaču lijevom). Nastaviti kretanje i izvesti odraz lijevom, prednožiti zgrčeno desnom, obrnuti vijaču ka naprijed (preskočiti vijaču desnom). Nastaviti ciklično kretanje tako da trčimo i istovremeno obrćemo vijaču ka naprijed.

Veliki bočni krug sa čunjevima

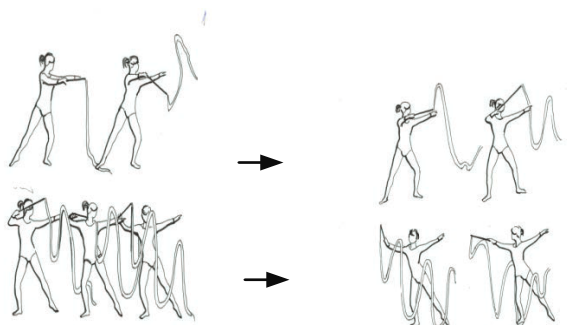
Stav spetni, zaručiti objema sa čunjevima. Zibom u počučnju, „talasom „ izvesti veliki bočni krug ispred tijela nagore, kroz zaručenje do predručenja. Čunjevi su u produžetku ruke, a glava prati rad trupa i čunjeva.

Bočni spoljni krug nadole

Stav spetni, predručiti sa čunjem u desnoj ruci. Savijajući malo lakat, pokretom iz šake pomjeriti čunj da dođe između kažiprsta i palca i pustiti ga da, „padajući“ nadole sa spoljne strane ruke izvede mali bočni krug i dođe u početni položaj. Ponavljati vježbu boljom rukom sa jednim čunjem, zatim slabijom rukom. Kad se savlada tehnika sa jednim čunjem jednom rukom, istu vježbu uraditi sa oba čunja u rukama.

Čeona „zmija“ sa trakom

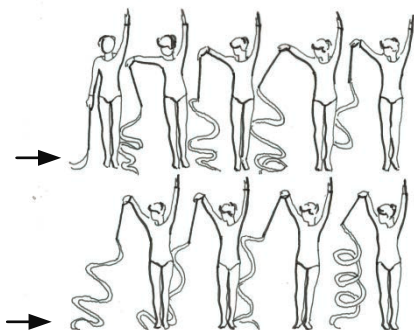

Čeoni ispad na lijevoj nozi, predručiti lijevo objema sa trakom u desnoj ruci. Polako otvarati desnu ruku do odručenja, a trakom iz zgloba šake izvoditi „zmiju“ slijeva udesno, prenoseći težinu tijela sa lijeve noge na desnu. Izvesti vježbu drugom rukom.

Napomena: Izvođenje zmijolikih pokreta trakom vrlo je efektno. Svodi se na rad šake, odnosno prstiju, a traka treba da izvodi zmijoliki lik, pri čemu nabori mogu biti veći i manji, što zavisi od brzine rada šakom (prstima).

„Zmija“ može biti izvedena sa rukama u različitim položajima, sa prebacivanjem trake iz ruke u ruku, ispred tijela ili iza tijela. Može se izvesti u mjestu, pozi, dobro se vezuje sa hodanjem i trčanjem naprijed nazad u stranu, kretanje može biti naprijed, dok traka izvodi (zmiju) iza tijela.

„Spirale“ sa trakom

Stav spetni, uzručiti lijevom, desnom predručiti sa trakom koja je spuštена na pod. Postepenim podizanjem i okretanjem ruke u zglobu šake izvoditi spiralu. Izvesti vježbu drugom rukom.

Napomena: „Spirale se mogu izvesti horizontalno i vertikalno tako da šakom opisujemo krug unutra i upolje, a traka proizvede utisak krugova. Izvode se u mjestu: poze, ravnoteže, kombinuju se sa svim vrstama kretanja: hodanjem, trčanjem poskocima, skokovima, okretima.

Literatura

- Mađarević, M., Maksimović, S. (2012). *Ritmička gimnastika: teorija i praksa*. Šabac: Grafika Šabac.
- Hadžikadunić, M., Mađarević, M. (2004). *Metodika nastave tjelesnog odgoja sa osnovama fiziologije tjelesnog vježbanja*. Zenica: Pedagoški fakultet u Zenici.
- Mađarević, M. i Mehmedić, U. (1998). *Teorija i metodika tjelesnog odgoja*. Zenica: Pedagoški fakultet Zenica.

- Maksimović, S. (1997). *Priručnik za nastavnike fizičkog vaspitanja u osnovnoj školi*. Šabac: Viša škola za obrazovanje vaspitača Šabac.
- Maksimović, S. (2006). *Praktikum za metodiku fizičkog vaspitanja*. Šabac: IKP Zaslon Šabac.
- Maksimović, S. (2008). *Sprave i rekviziti u fizičkom vaspitanju predškolske dece*. Šabac: IKP Zaslon Šabac.
- Radisavljević, L. (1992). *Ritmičko sportska gimnastika*. Beograd: Fakultet fizičke kulture Univerziteta u Beogradu.
- Radisavljević, L. (1995). *Ritmičko sportska gimnastika u školi*. Beograd: Fakultet fizičke kulture Univerziteta u Beogradu
- Radisavljević, L. (2005). *Dečji sport od prakse do akademske oblasti – 11 poglavlje, osnove ritmike (265-282)*. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu

Dževad Burgić
Edin Tabak

TEORIJA BIFURKACIJA

Sažetak

Diferentne jednačbe i sistemi diferentnih jednačbi imaju sve širu primjenu u mnogim područjima nauke prije svega u matematičkoj biologiji, epidemiologiji i ekonomiji gdje $(n+1)$ -va generacija ili stanje sistema zavisi od n -prethodnih generacija ili stanja. Imajući na umu značaj proučavanja diferentnih jednačbi i sistema diferentnih jednačbi, u ovom radu smo se odlučili da detaljnije izučimo fenomen bifurkacije, odnosno bifurkacije udvostručenja perioda.

Ključne riječi: *bifurkacija, preslikavanje, globalno stabilna mnogostrukost, monotonost, rješenje perioda dva.*

Summary

Difference equation and systems of difference equations, have increasing use in many areas of science primarily in mathematical biology, epidemiology and economy where $(n+1)$ – st generation or system state depends of n -previous generations or states. Having in mind importance of studying difference equations and systems of difference equations, in this work we have decided further to investigate phenomenon of bifurcation, or period-doubling bifurcation.

Key words: *bifurcation, map, globally stable multiplicity, monotone, solution of period two.*

Uvod

Proučavanje promjena o kvalitativnom ponašanju rješenja diferentne jednačine kada parametar varira naziva se *teorija bifurkacija*. Kaže se da diferentna ili diferencijalna jednačina ima stabilnu periodičnu strukturu ako se kvalitativna struktura rješenja ne mijenja za male promjene (varijacije) parametara. Vrijednost parametra za koju se kvalitativna struktura rješenja mijenja naziva se *bifurkaciona vrijednost*.

Postoji korisna grafička metoda za opisivanje kvalitativnih promjena u globalnom ponašanju diferentne jednačine

$$x_{n+1} = F(\lambda, x_n), \quad n = 0, 1, \dots \quad (1)$$

u zavisnosti od parametra λ . Metoda se sastoji iz crtanja krivih u (λ, x) – ravni, gdje krive opisuju granične vrijednosti za svaku vrijednost parametra λ iz nekog intervala. Crtanjem ovih krivih dobijamo *dijagram bifurkacije*.

1. Teorija bifurkacija i monotona preslikavanja

Posmatrajmo diferentnu jednačinu

$$x_{n+1} = f(x_n), \quad n = 0, 1, \dots \quad (2)$$

gdje je $f \in C[J, J]$ za neki interval J realnih brojeva.

Definicija 1. Neka je $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ rješenje jednačine (2).

1. $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ je monotono neopadajući niz ako je $x_{n+1} \geq x_n$ za svako $n \geq 0$.
2. $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ je monotono nerastući niz ako je $x_{n+1} \leq x_n$ za svako $n \geq 0$.
3. $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ je monotoni niz ako je niz $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ ujedno i monotono neopadajući ili monotono nerastući.

Lema 1. Pretpostavimo da je f neopadajuća funkcija, i neka je $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ rješenje jednačine (2). Onda je $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ monoton niz.

Dokaz: Pretpostavimo da je $x_0 \leq x_1$. Onda je

$$x_1 = f(x_0) \leq f(x_1) = x_2.$$

Matematičkom indukcijom se lako dokazuje da je niz $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$

monotono neopadajući. Dokaz da $\{x_n\}_{n=0}^{\infty}$ je monotono nerastući ako $x_0 \geq x_1$ je sličan i bit će izostavljen.

Primjer 1. Slučaj kada je f opadajuća funkcija je značajno drugačiji od toga kada je funkcija rastuća.

1. Diferentna jednačina

$$x_{n+1} = -x_n, \quad n = 0, 1, \dots$$

ima jedinstveno rješenje-tačku ravnoteže ili ekvilibrijum 0. Svako netrivialno rješenje ove jednačine je periodično sa primarnim periodom 2. Ustvari, svako rješenje ove jednačine je oblika $\{a, -a, a, -a, \dots\}$, gdje $a \in \mathbb{R}$ je polazna tačka.

2. Diferentna jednačina

$$x_{n+1} = \frac{1}{x_n}, \quad n = 0, 1, \dots$$

ima dva ekvilibrijuma -1 i 1. Svako netrivialno rješenje ove jednačine je periodično sa primarnim periodom 2. U stvari, svako rješenje ove jednačine ima oblik $\{a, \frac{1}{a}, a, \frac{1}{a}, \dots\}$, gdje je $a \neq 0$ polazna tačka.

Ovdje ćemo proučavati kako promjene parametra λ jednačine (1) utječu na rješenje jednačine (1). Radi jednostavnosti izlaganja, pretpostavimo da preslikavanje f ima fiksnu tačku $\bar{x} = 0$. Inače, možemo koristiti zamjenu $y_n = x_n - \bar{x}$. Pretpostavimo da je $f'(0) > 0$ odnosno da je f monotono rastuća u dovoljno maloj okolini fiksne tačke 0. Ako je $F(\lambda, x)$ je neprekidna diferencijabilna funkcija, onda slijedi da je $F(\lambda, x)$ također monotona u x za sve male vrijednosti λ .

Naime, po Taylor-ovoj formuli imamo

$$F(\lambda, x) = F(\lambda, 0) + \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda, 0)x + \frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda, 0)\frac{x^2}{2} + \frac{\partial^3 F}{\partial x^3}(\lambda, 0)\frac{x^3}{6} + G(\lambda, 0) = \\ = a(\lambda) + b(\lambda)x + c(\lambda)x^2 + d(\lambda)x^3 + G(\lambda, x)$$

gdje je

$$a(\lambda) = F(\lambda, 0), \quad b(\lambda) = \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda, 0), \quad c(\lambda) = \frac{1}{2} \frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda, 0), \quad d(\lambda) = \frac{1}{6} \frac{\partial^3 F}{\partial x^3}(\lambda, 0)$$

i $G(\lambda, x)$ označava članove višeg reda u Taylor-ovom razvoju funkcije $F(\lambda, x)$. Sada, za svako fiksno λ , analiza fiksnih tačaka u ekvivalentna je analizi nule funkcije $F(\lambda, x) - x$. Ako se može riješiti jednačina $F(\lambda, x) - x = 0$

za x , onda dobijamo eksplicitnu zavisnost $x = x(\lambda)$. Nažalost, u mnogo slučajeva ne možemo naći eksplicitnu zavisnost i moramo razmatrati implicitnu zavisnost. U tom slučaju, analiza se bazira na *teoremu implicitnih funkcija*.

Sada ćemo analizirati bifurkacije nula funkcije $F(\lambda, x) - x = 0$ ili, ekvivalentno, bifurkacije odgovarajuće diferentne jednačine

$$x_{n+1} = F(\lambda, x_n), \quad n = 0, 1, \dots \quad (3)$$

pod raznim modelima hipoteza za linearne - $b(\lambda)$, kvadratne - $c(\lambda)$, i kubne - $d(\lambda)$ uslove.

1.1 Slučaj hiperboličke fiksne tačke

Pretpostavimo da je f monotono preslikavanje sa $f(0) = 0$ i $f'(0) \neq 1$. Onda, perturbirano preslikavanje $F(\lambda, x)$ zadovoljava

$$F(0, x) = f(x) \quad \text{i} \quad b(\lambda) = \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda, 0) \approx \frac{\partial F}{\partial x}(0, 0) = f'(0) \neq 1,$$

takvo da je

$$F(\lambda, x) \approx F(\lambda, 0) + f'(0)x,$$

za $|\lambda|$ dovoljno malo. Približna perturbirana jednačina u ovom

slučaju je

$$x_{n+1} = F(\lambda, 0) + f'(0)x_n, \quad n = 0, 1, \dots$$

koja ima jedinstvenu fiksnu tačku u okolini nule a stabilnost je ista

kao i stabilnost fiksne tačke nule neperturbiranog preslikavanja f .

Jednostavan primjer koji ilustruje ovaj slučaj je sljedeći.

Primjer 2. Linearna diferentna jednačina

$$x_{n+1} = \lambda + px_n, \quad n = 0, 1, \dots$$

može biti posmatrana kao perturbirana diferentna jednačina

$$x_{n+1} = px_n, \quad n = 0, 1, \dots$$

gdje je $0 < p < 1$ i λ je realni parametar. Za svaku realnu vrijednost parametra λ , postoji jedinstvena hiperbolička fiksna tačka

$\bar{x} = \bar{x}(\lambda) = \frac{\lambda}{1-p}$. Stabilnost ekvilibrijuma $\bar{x}(\lambda)$ je ista kao stabilnost ekvilibrijuma $\bar{x}(0)$.

1.2 Slučaj nehiperboličke fiksne tačke

Pretpostavimo da je f monotono preslikavanje sa $f(0) = 0$, $f'(0) = 1$, i $f''(0) \neq 0$. Onda, perturbirano preslikavanje $F(\lambda, x)$ zadovoljava

$$F(0, x) = f(x) \text{ i } b(\lambda) = \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda, 0) \approx \frac{\partial F}{\partial x}(0, 0) = f'(0) \neq 1, \text{ i } \frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(0, 0) = f''(0)$$

takvo da je

$$F(\lambda, x) \approx F(\lambda, 0) + x + f''(0)x^2,$$

za $|\lambda|$ dovoljno malo. Približna perturbirana jednačina u ovom slučaju je

$$x_{n+1} = F(\lambda, 0) + x_n + f''(0)x_n^2, \quad n = 0, 1, \dots$$

Ako postoji funkcija $p(\lambda)$, takva da je $p(0) = 0$, koja odgovara ekstremnoj vrijednosti $F(\lambda, x) - x$ zadovoljavajući uslove:

$p(\lambda)f''(0) < 0 \Rightarrow$ *dvije fiksne tačke od F*

$p(\lambda)f''(0) = 0 \Rightarrow$ *jedna fiksna tačka od F*

$p(\lambda)f''(0) > 0 \Rightarrow$ *nema fiksne tačke od F*

za $|\lambda|$ dovoljno malo.

Primjer 3. Diferentna jednačina

$$x_{n+1} = \lambda + x_n + x_n^2, \quad n = 0, 1, \dots \quad (4)$$

može se posmatrati kao pertrubacija diferentne jednačine

$$x_{n+1} = x_n + x_n^2, \quad n = 0, 1, \dots$$

u dovoljno maloj okolini nule tako da funkcija $f(x) = x + x^2$ je monotona. Možemo uzeti da je $p(\lambda) = \lambda$. Dakle, za $\lambda < 0$ imamo dva rješenja ravnoteže; kada je $\lambda = 0$ imamo jedno rješenje ravnoteže; i za $\lambda > 0$ jednačina (4) nema rješenja ravnoteže.

Slično, možemo naći primjere gdje je $f'''(0) = 0$ ali $f''''(0) \neq 0$ i gdje će kubni uslovi uticati na stabilnost rješenja ravnoteže.

Primjer 3. je prikazao opštu situaciju gdje su fiksne tačke nastale kada parametar λ prolazi kroz neke kritične vrijednosti. Ovaj tip bifurkacija je jedan od dva koja se najčešće pojavljuju u jednodimenzionalnim preslikavanjima i naziva se *sedlasta* ili *tangentna bifurkacija*.

Klasični primjer je sljedeći.

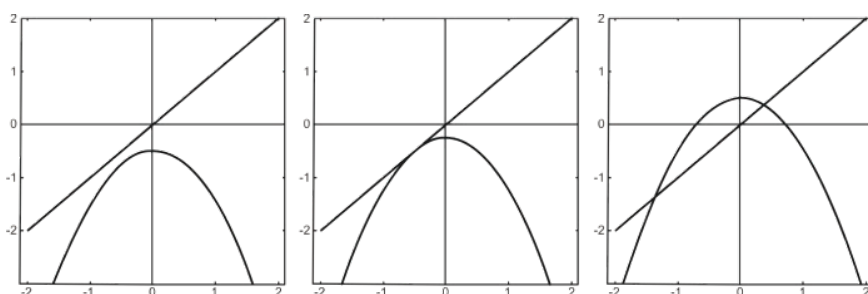
Primjer 4. Odrediti rješenja ravnoteže diferentne jednačine

$$x_{n+1} = \lambda - x_n^2, \quad n = 0, 1, \dots \quad (5)$$

i diskutujte njihovo postojanje. Fiksne tačke jednačine (5) su

$$\bar{x}_\lambda = \frac{-1 \pm \sqrt{1 + 4\lambda}}{2}. \quad (6)$$

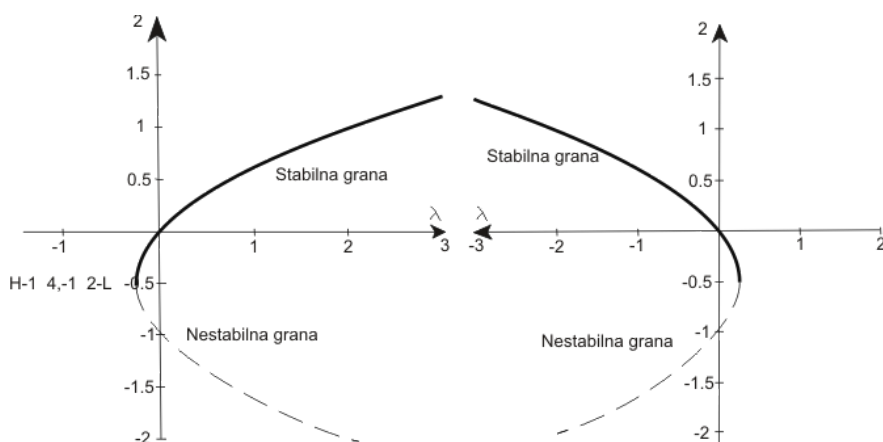
Iz jednačine (6) slijedi da za $\lambda < -\frac{1}{4}$ jednačina (5) nema fiksnih tački. Kada $\lambda = -\frac{1}{4}$ ima tačno jednu fiksna tačku $\bar{x}_{-1/4} = -\frac{1}{2}$. Kada je $\lambda > -\frac{1}{4}$ jednačina (5) ima dvije fiksne tačke date formulom (6). Ova tri slučaja predstavljena su na slici 1.

Slika 1. Grafik familije funkcija $F(\lambda, x) = \lambda - x_n^2$ dok parametar λ prolazi kroz vrijednost $\lambda = -\frac{1}{4}$.

Tačka $(\lambda, x) = \left(-\frac{1}{4}, -\frac{1}{2}\right)$ je tačka bifurkacije za preslikavanje $F(\lambda, x) = \lambda - x_n^2$ jer se broj fiksnih tačaka $N(\bar{x}_\lambda)$ mijenja u okolini bifurkacione vrijednosti parametra $\lambda = -\frac{1}{4}$.

Ova bifurkacija se nekada naziva i tangentska bifurkacija, a predstavljena je na slici 2. Odnosno, ova bifurkacija opisuje generalni scenario kada dvije fiksne tačke preslikavanja $F(\lambda, x)$, jedna stabilna i jedna nestabilna, nastale kada se parametar λ povećava ili smanjuje prolazeći kroz kritičnu vrijednost λ_0 . Termin „sedlasta“ nastaje iz sličnog tipa bifurkacije u dvodimenzionalnim preslikavanjima, gdje je nestabilna fiksna tačka sedlasta a stabilna fiksna tačka je privlačna (atraktor) ili „čvor“.

Slika 2. Dijagram bifurkacije familija funkcija $F(\lambda, x) = \lambda - x^2$ (odnosno $F(\lambda, x) = -\lambda - x^2$) kada parametar λ prolazi kroz kritičnu vrijednost $\lambda = -\frac{1}{4}$ (odnosno $\lambda = \frac{1}{4}$). Postoje dvije grane fiksnih tački koje potiču iz tačke $(-\frac{1}{4}, -\frac{1}{2})$ (odnosno $(\frac{1}{4}, -\frac{1}{2})$), jedna stabilna i jedna nestabilna.

Sljedeći teorem opisuje uslove koji impliciraju postojanje tangentne bifurkacije.

Teorem 1. Neka je $F : \mathcal{R} \times \mathcal{R} \rightarrow \mathcal{R}$ jednoparametarska familija jednodimenzijskih C^2

$$F(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = \bar{x}_{\lambda_0}, \text{ i } \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = 1, \quad (7)$$

$$A = \frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) \neq 0, \text{ i } B = \frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) \neq 0. \quad (8)$$

Onda dvije krive fiksnih tački, jedna stabilna i jedna nestabilna mnogostrukost, koje prolaze kroz tačku $(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})$. Fiksa tačka postoji za $\lambda > \lambda_0$ ako $AB < 0$ i za $\lambda < \lambda_0$ ako $AB > 0$.

Dokaz: Definišimo novu funkciju $G(\lambda, x) = F(\lambda, x) + \lambda - x$. Iz uslova (7) i (8) za $F(\lambda, x)$ imamo da G zadovoljava uslove:

$$G(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = \lambda_0, \quad \frac{\partial G}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = 0, \quad \frac{\partial^2 G}{\partial x^2}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = A, \quad i \quad \frac{\partial G}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = 1 + B$$

Koristeći teorem implicitne funkcije, prvi i zadnji od ovih uslova za funkciju G sadrži i uslov za egzistenciju jedinstvene C^2 funkcije $p(x)$ za x u okolini $\bar{x}_{\lambda_0}$, sa osobinama

$$p(\bar{x}_{\lambda_0}) = \bar{x}_{\lambda_0} \quad i \quad G(p(x), x) = p(x).$$

Druga jednačina odgovara $F(p(x), x) = p(x)$.

Diferenciranjem ove jednačine i računajući je za $(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})$ dobijamo

$$\frac{\partial F}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) + \frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})p'(\bar{x}_{\lambda_0}) = 1,$$

što implicira da je $p'(\bar{x}_{\lambda_0}) = 0$. Dakle funkcija $p(x)$ ima kritičnu tačku za $x = \bar{x}_{\lambda_0}$. Uzimajući drugi izvod jednačine $F(p(x), x) = p(x)$

po x i računajući ga u tački $(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})$ dobijamo

$$\frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) + \frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})p''(\bar{x}_{\lambda_0}) = 0,$$

$$\text{da je } Bp''(\bar{x}_{\lambda_0}) + A = 0 \quad i \quad p''(\bar{x}_{\lambda_0}) = -\frac{A}{B}.$$

$Bp''(\bar{x}_{\lambda_0}) + A = 0 \quad i \quad p''(\bar{x}_{\lambda_0}) = -\frac{A}{B}$. Stoga $AB < 0$ znači da je $p''(\bar{x}_{\lambda_0}) > 0$ i da $p(x)$ dostiže minimum u $x = \bar{x}_{\lambda_0}$. Crtajući putanju $(p(x), x)$ u (λ, x) – ravni zaključujemo da za $AB < 0$ putanja $p(x)$ otvara se na desno, kao na slici 2. Ako je $AB > 0$ putanja je obrnuta kao na slici 2.

Dokažimo stabilnost grana. Diferencirajući jednačinu

$F(p(x), x) = x$ po x , dobijamo

$$\frac{\partial F}{\partial x} + \frac{\partial F}{\partial \lambda} \frac{\partial \lambda}{\partial x} = 1$$

$$\frac{\partial F}{\partial x} = 1 - \frac{\partial F}{\partial \lambda} \frac{\partial \lambda}{\partial x} = 1 - \frac{\partial F}{\partial \lambda} p'(x). \quad (9)$$

Kako $p(x)$ dostiže svoj minimum u $x = \bar{x}_{\lambda_0}$ onda postoji $\delta_1 > 0$ takvo da je $p'(x) < 0$ za

$x \in (\bar{x}_{\lambda_0} - \delta_1, \bar{x}_{\lambda_0})$ i $p'(x) > 0$ za $x \in (\bar{x}_{\lambda_0}, \bar{x}_{\lambda_0} + \delta_1)$. Osim toga u uslovu (8) postoji $\delta_2 > 0$

takvo da je $\frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda, x) \neq 0$ za $x \in (\bar{x}_{\lambda_0} - \delta_2, \bar{x}_{\lambda_0} + \delta_2)$. Uzmimo da je $\delta = \min\{\delta_1, \delta_2\}$. Onda jednačina (9) implicira da za

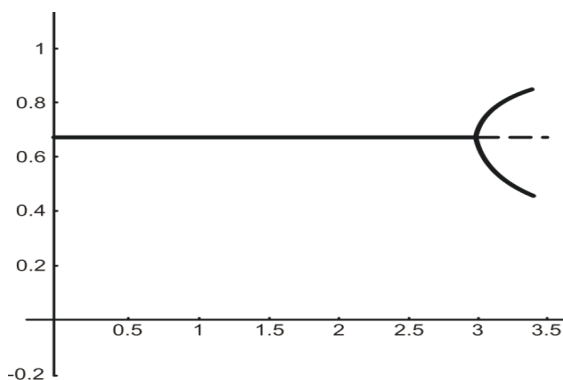
$B > 0$, $\frac{\partial F}{\partial x} < 1$ (fiksna tačka je stabilna) kada $x \in (\bar{x}_{\lambda_0}, \bar{x}_{\lambda_0} + \delta)$ i $\frac{\partial F}{\partial x} > 1$ (fiksna tačka je nestabilna) kada $x \in (\bar{x}_{\lambda_0} - \delta, \bar{x}_{\lambda_0})$.

Slično, za $B > 0$, $\frac{\partial F}{\partial x} > 1$ (fiksna tačka je nestabilna) kada $x \in (\bar{x}_{\lambda_0}, \bar{x}_{\lambda_0} + \delta)$ i $\frac{\partial F}{\partial x} < 1$ (fiksna tačka je stabilna) kad $x \in (\bar{x}_{\lambda_0} - \delta, \bar{x}_{\lambda_0})$.

1.3 Bifurkacija udvostručenja perioda

U ovom dijelu ispitat ćemo važnu bifurkaciju na nehiperbolički ekvilibrijum $\bar{x}$ sa $f'(\bar{x}) = -1$ i šta će se desiti kada se f perturbira.

Kako smo vidjeli ranije, kada $f'(\bar{x}) < 0$, preslikavanje ff je oscilatorno u nekoj okolini tačke $\bar{x}$. Ako tačka ravnoteže $\bar{x}$ postane nestabilna, putanja ne može da pristupi $\bar{x}$. Međutim, ako putanja ostane ograničena, moguće je da parne iteracije konvergiraju ka nekoj graničnoj vrijednosti, recimo p , i neparne iteracije konvergiraju ka $q = f(p) \neq p$. U tom slučaju će biti $f^2(p) = p$ sa $f(p) \neq p$, i onda je pp periodična tačka sa primarnim periodom 2. Ova bifurkacija se naziva *bifurkacija udvostručenja perioda*. Tipični dijagram bifurkacije ove važne bifurkacije je prikazan na slici 3.

Slika 3. Dijagram bifurkacije udvostručenja perioda logističkog preslikavanja

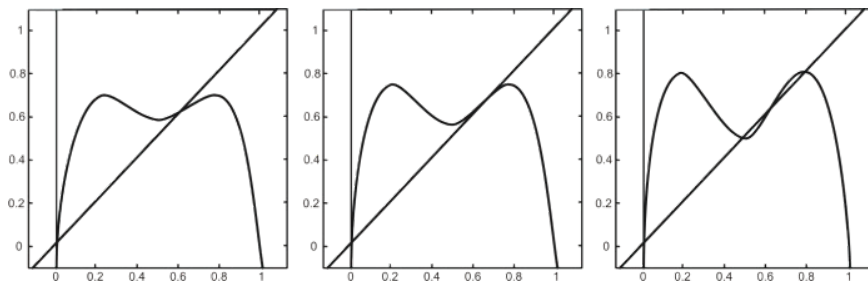
$F(\lambda, x) = \lambda x(1 - x)$ kada λ prolazi kroz vrijednost $\lambda = 3$. Gornja grana

rješenja dvostrukog perioda ima jednačinu $\frac{1}{2} \frac{p+1+\sqrt{-3-2p+p^2}}{p}$ i donja

grana rješenja dvostrukog perioda ima jednačinu $\frac{1}{2} \frac{p+1-\sqrt{-3-2p+p^2}}{p}$.

Debele krive su stabilne u odgovarajućem rasponu parametra dok isprekidane krive su nestabilne.

S obzirom na činjenicu da rješenje udvostručenja perioda je fiksna tačka druge iteracije preslikavanja dovoljno je posmatrati drugu iteraciju preslikavanja u bifurkaciji udvostručenja perioda. Grafik druge iteracije familije funkcija $F(\lambda, x)$, kada parametar λ prolazi kroz kritičnu vrijednost, je prikazan na slici 4.

Slika 4. Grafik druge iteracije familije funkcija

$F(\lambda, x) = \lambda x(1 - x)$ kada parametar λ prolazi kroz vrijednost $\lambda = 3$. Vrijednost λ je 2.8, 3, i 3.2 na gornjim slikama s lijeva na desno.

Sljedeći teorem tvrdi da bifurkacija udvostručenja perioda se događa za tipične perturbacije nehiperboličkog ekvilibrijuma $\bar{x}$ sa $f'(\bar{x}) = -1$.

Teorem 2. Neka $f(x)$ bude C^3 funkcija sa fiksnom tačkom koja zadovoljava sljedeće uslove:

$$(a) f(0) = 0, \quad f'(0) = -1;$$

$$(b) [f^2(0)]''' \neq 0.$$

Posmatrajući jednoparametarsku perturbaciju $F(\lambda, x)$ od $f(x)$ sa

$$(c) F(0, x) = f(x), \quad F(\lambda, 0) = 0,$$

$$(d) \frac{\partial F(\lambda, 0)}{\partial x} = -1 - \lambda.$$

Onda postoji okolina $(\lambda, x) = (0, 0)$, u kojoj, za svaku vrijednost λ sa $\lambda[f^2(0)]''' < 0$, postoji jedinstvena periodična orbita $\{p_\lambda, F(\lambda, p_\lambda)\}$ primarnog perioda 2 perturbacije $F(\lambda, x)$, koja je asimptotski stabilna (odnosno nestabilna) ako je izvorno nestabilna (odnosno asimptotski stabilna). Osim toga, za vrijednosti λ sa $\lambda[f^2(0)]''' > 0$, ne postoji periodična orbita primarnog perioda 2.

Dokaz: Periodične tačke udvostručenja perioda preslikavanja $F(\lambda, x)$ su fiksne tačke druge iteracije $F^2(\lambda, x) = F(\lambda, F(\lambda, x))$, to jest, nule od $F^2(\lambda, x) - x$. S obzirom na uslov (c), $x = 0$ je nula ove jednačine sa primarnim periodom 1. Ovo implicira da će Taylor-ov razvoj funkcije $F^2(\lambda, x) - x$ imati oblik:

$$F^2(\lambda, x) - x = xG(\lambda, x),$$

gdje je $G(\lambda, x)$ adekvatna funkcija, čije ponašanje će odlučiti karakter bifurkacije naše jednačine.

Sada ćemo odrediti prvih nekoliko članova Taylor-ovog razvoja funkcije $F^2(\lambda, x) - x$. Svi izvodi koji će se pojaviti bit će u zavisnosti

od x .

$$(F^2(\lambda, x))' = F'(\lambda, F(\lambda, x))F'(\lambda, x),$$

$$(F^2(\lambda, x))'' = F''(\lambda, F(\lambda, x))(F'(\lambda, x))^2 + F'(\lambda, F(\lambda, x))F''(\lambda, x).$$

U slučaju kada je $x = \lambda = 0$, dobijemo:

$$(F^2(0,0))' = (f^2(0))' = 1, \quad (F^2(0,0))'' = (f^2(0))'' = 0.$$

Sada, Taylor-ov razvoj funkcije $F^2(\lambda, x)$ u tački $(0,0)$ je dat sa:

$$F^2(\lambda, x) = (1 + \lambda)^2 x + \frac{a_2(\lambda)}{2} x^2 + \frac{a_3(\lambda)}{6} x^3 + \dots,$$

gdje funkcije $a_2(\lambda)$ i $a_3(\lambda)$ zadovoljavaju uslove

$$a_2(0) = 0, \quad a_3(0) = (f^2(0))'''.$$

Prema tome Taylor-ov razvoj koji nas interesuje postaje

$$F^2(\lambda, x) - x = xG(\lambda, x)$$

gdje je

$$G(\lambda, x) = \lambda(\lambda + 2) + \frac{a_2(\lambda)}{2} x^2 + \frac{a_3(\lambda)}{6} x^3 + R(\lambda, x),$$

sa $a_2(0) = 0$ i za svako $\varepsilon > 0$, postoji $\delta > 0$ i $\mu > 0$ takvi da funkcija R zadovoljava uslove

$$|R(\lambda, x)| < \varepsilon x^2, \quad \text{za } |\lambda| < \delta \quad \text{i} \quad |x| < \mu.$$

Sada ćemo pokazati da funkcija $G(\lambda, x)$ kao funkcija od x u okolini $x = 0$ za svako malo λ ima grafik koji je otprilike parabola. Ovo će biti postignuto pokazivanjem postojanja jedinstvene ekstremne tačke funkcije $G(\lambda, x)$, kao funkcije od x , u okolini tačke $x = 0$ za malo λ .

Ekstremna tačka funkcije G se nalazi među rješenjima x jednačine:

$$\frac{\partial G}{\partial x}(\lambda, x) = 0, \tag{10}$$

Neka je

$$H(\lambda, x) = \frac{\partial G}{\partial x}(\lambda, x) = \frac{a_2(\lambda)}{2} + \frac{a_3(\lambda)}{6}x + \frac{\partial R}{\partial x}(\lambda, x).$$

Onda imamo

$$H(0,0) = 0 \quad i \quad \frac{\partial H}{\partial x}(0,0) = f''(0) \neq 0.$$

Prema teoremu implicitnih funkcija slijedi da postoje konstante $\delta_1 > 0$ i $\mu_1 > 0$, i C^1 funkcija $g(\lambda)$ definisana za $|\lambda| < \delta_1$ takvo da je $g(0) = 0$ i $H(\lambda, g(\lambda)) = 0$, to jest,

$$\frac{\partial G}{\partial x}(\lambda, g(\lambda)) = 0.$$

Osim toga, svako rješenje (λ, x) jednačine (10) sa $|\lambda| < \delta_1$ i $|x| < \mu_1$ je dato sa $x = g(\lambda)$.

Za svako fiksno λ , funkcija $G(\lambda, x)$ ima minimum u $x = g(\lambda)$ ako je $(f^2(0))''' > 0$ ili maksimum ako je $(f^2(0))''' < 0$. Broj nula funkcije $G(\lambda, x)$ zavisi od ekstremne vrijednosti funkcije $G(\lambda, g(\lambda))$. Ako je $\lambda(f^2(0))''' > 0$, onda funkcija $G(\lambda, x)$ nema nula. Ako je $\lambda(f^2(0))''' < 0$, onda funkcija $G(\lambda, x)$ ima dvije nule koje odgovaraju jednom rješenju dvostrukog perioda $\{p(\lambda), F(\lambda, p(\lambda))\}$.

Napomena: Specijalni slučaj globalno bifurkacionog rezultata se može dobiti za opštu diferentnu jednačinu drugog reda oblika

$$x_{n+1} = f(x_n, x_{n-1}), \quad n = 0, 1, \dots$$

kada funkcija f zadovoljava izvjesne uslove monotonosti koji garantuju egzistenciju i stabilnost osnovnog rješenja perioda dva za kritičnu vrijednost parametra. U slučaju bifurkacije udvostručenja perioda, koja je izučavana u ovom radu, tipični događaj se dešava u sistemu nelinearnih diferentnih jednačina kada promjena parametra ili parametara uzrokuje da svojstvena vrijednost karakteristične

jednačine pridružena lineariziranoj jednačini u ekvilibrijumu prolazi kroz -1. U tom slučaju tipični ekvilibrijum gubi stabilnost a stabilna orbita perioda dva se pojavljuje. Nastavljajući mijenjanje parametra možemo dobiti kao rezultat kaskade bifurkacije udvostručenja perioda i početak haosa.

1.4 Transcritical i Pitchfork bifurkacija

Tangenta bifurkacija i bifurkacija udvostručavanja perioda su dvije tipične bifurkacije kojima odgovaraju dva opšta slučaja gdje nagib postaje +1 (sedlasta ili tangenta bifurkacija) ili -1 (obrnuta ili bifurkacija udvostručavanja perioda) u fiksnoj tački. Kažemo da su ovi tipovi bifurkacija opšti. Dodavajući specijalne simetrije ili ograničenja na funkcije dobivaju se ostali tipovi bifurkacija. Posmatramo dva tipa koja se mogu pojaviti sa $\frac{\partial F}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = 1$. Sljedeći rezultat opisuje generalnu situaciju u jednom slučaju.

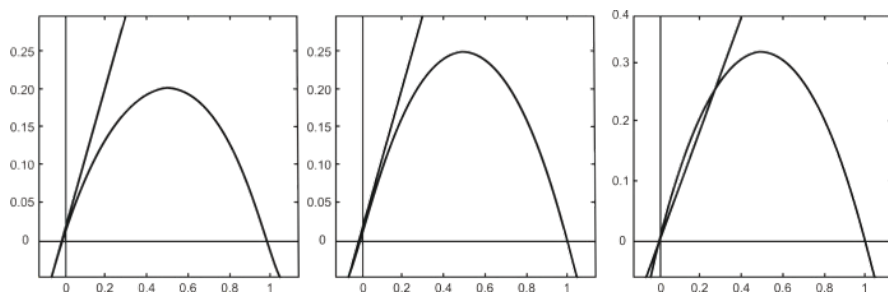
Teorema 3. (Transcritical bifurkacija) *Neka je $F : \mathcal{R} \times \mathcal{R} \rightarrow \mathcal{R}$ jednoparametarska familija jednodimenzionalnih C^2*

$$F(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = \bar{x}_{\lambda_0}, \quad i \quad \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = 1, \quad (11)$$

$$\frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) > 0, \quad i \quad \frac{d}{d\lambda} \left(\frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) \right) > 0. \quad (12)$$

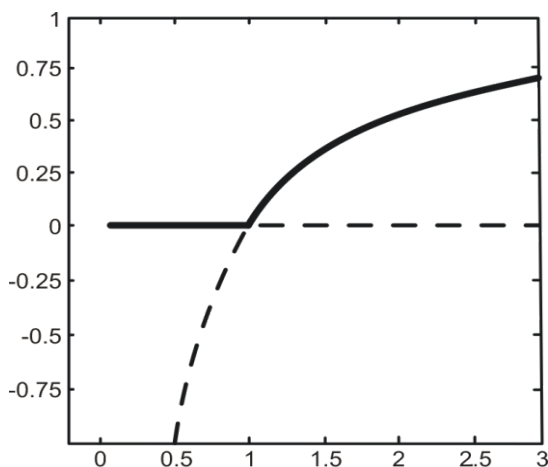
Onda $F(\lambda, x)$ ima dvije grane fiksni tački za λ blizu λ_0 . Prva grana je $x = \bar{x}_{\lambda_0}$ za sve λ , i druga grana zadovoljava $x_2(\lambda) \neq \bar{x}_{\lambda_0}$, ako $\lambda \neq \lambda_0$ i $x_2(\lambda_0) \neq \bar{x}_{\lambda_0}$. Prva grana $x = \bar{x}_{\lambda_0}$ je stabilna ako je $\lambda > \lambda_0$, dok fiksne tačke na drugoj grani $x(\lambda)$ imaju suprotnu stabilnost.

Bifurkacija koja zauzima mjesto u logističkoj jednačini $\lambda = 1$ je transcritical bifurkacija. Ovaj fenomen je predstavljen na slici 5.

Slika 5. The transcritical bifurkacija fiksne tačke $1 - 1/\lambda$ familije logističkih funkcija $F(\lambda, x) = \lambda x(1 - x)$ dok parametar λ prolazi kroz vrijednost $\lambda = 1$. Vrijednosti λ su 0.8, 1 i 1.3 u gornjim slikama sa lijeva na desno.

Familija logističkih funkcija $F(\lambda, x) = \lambda x(1 - x)$, $\lambda > 0$ ima tačno dvije fiksne tačke 0 i $1 - 1/\lambda$, osim $\lambda = 1$, kada se ove dvije fiksne tačke podudaraju. Za ovu vrijednost λ , fiksna tačka 0 gubi stabilnost (postaje nestabilna) i druga fiksna tačka $1 - 1/\lambda$ postaje atraktor. Pojam transcritical se koristi da naglasi mijenjanje stabilnosti ove dvije putanje fiksnih tački koje se susreću u kritičnoj vrijednosti parametra. Dijagram bifurkacije za logistički familiju, koji je tipičan za ovu situaciju, je dat na slici 6.

Slika 6. Transcritical bifurkacijski dijagram fiksnih tačaka za logističko preslikavanje $F(\lambda, x) = \lambda x(1 - x)$ kada λ prolazi kroz vrijednost $\lambda = 1$. Debele krive su stabilne i odgovaraju rasponu parametara dok isprekidane krive su nestabilne. Postoji promjena stabilnosti dvaju fiksnih tačaka za $\lambda = 1$.

Primijetimo da promjena smjera nejednakosti u prvom uslovu (12) mijenja nagib od $\frac{dx}{d\lambda}$ druge grane iz negativnog u pozitivan. Druga vrsta ograničenja na familiju funkcija je ta da je to neparna funkcija uzimajući u obzir parametar λ , na primjer, $F(-\lambda, x) = -F(\lambda, x)$. U ovom slučaju imamo sljedeći rezultat.

Teorem 4. (Pitchfork bifurkacija) Neka je $F : \mathcal{R} \times \mathcal{R} \rightarrow \mathcal{R}$ jednoparametarska familija jednodimenzijskih $\mathcal{C}^2$

$$F(-\lambda, x) = -F(\lambda, x), \text{ i } \frac{\partial F}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = 1, \quad (13)$$

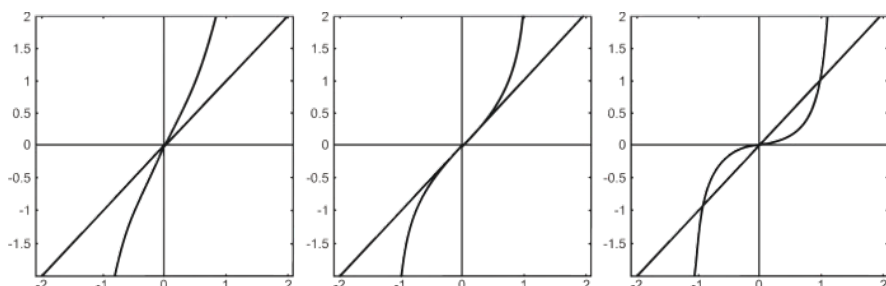
$$\frac{\partial^3 F}{\partial x^3}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) < 0, \text{ i } \frac{d}{d\lambda} \left(\frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) \right) > 0. \quad (14)$$

Onda postoje intervali $(\lambda_-, \lambda_0), (\lambda_0, \lambda_+)$ i $\delta > 0$ takvo da je

1. ako je $\lambda \in (\lambda_-, \lambda_0)$, onda $F(\lambda, x)$ ima jednu fiksnu tačku u $\bar{x}_{\lambda_0} \in (\bar{x}_{\lambda_0} - \delta, \bar{x}_{\lambda_0} + \delta)$,
2. ako je $\lambda \in (\lambda_0, \lambda_+)$, onda $F(\lambda, x)$ ima tri fiksne tačke za svako $\bar{x}_{\lambda_0} \in (\bar{x}_{\lambda_0} - \delta, \bar{x}_{\lambda_0} + \delta)$.

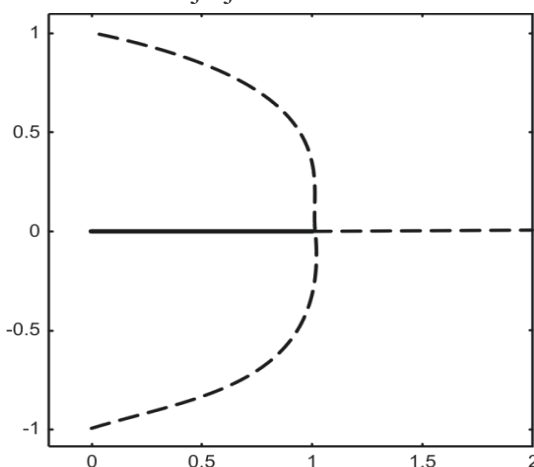
Fiksna tačka $\bar{x}_{\lambda_0}$ je nestabilna dok su ostale dvije fiksne tačke stabilne.

Bifurkacija koja se dešava u familiji preslikavanja $F(\lambda, x) = \lambda x + x^5$ u $\lambda = 1$ naziva se Pitchfork bifurkacija. Ilustracija ovog fenomena je prikazana na slici 7. Ova familija funkcija ima jednu fiksnu tačku za $\lambda \leq 1$ i tri fiksne tačke za $\lambda > 1$.

Slika 7. Pitchfork bifurkacija familije funkcija $F(\lambda, x) = \lambda x + x^5$ dok parametar λ prolazi kroz vrijednost $\lambda = 1$. Vrijednosti λ su 2, 1 i 0.2 u gornjima slikama s lijeva na desno.

Dijagram bifurkacije za familiju funkcija $F(\lambda, x) = \lambda x + x^5$ koji je tipičan za ovu situaciju je dat na slici 8.

Slika 8. Dijagram Pitchfork bifurkacije fiksnih tačaka za familiju preslikavanja

$F(\lambda, x) = \lambda x + x^5$ dok λ prolazi kroz vrijednost $\lambda=1$. Debele krive su stabilne u odgovarajućim parametarskom rasponu dok su isprekidane krive nestabilne. Postoji promjena stabilnosti u fiksnim tačkama 0 i porijeklo dvije fiksne tačke u $\lambda = 1$.

Sumirat ćemo rezultate o tipovima bifurkacija u obliku tabele 1. Bazirano na teoriji stabilnosti koju smo do sad izgradili, bifurkacije mogu nastati kada izvod postane 1 ili -1. Tangentna i bifurkacija dvostručenja perioda su tipične bifurkacije, jer ne trebaju dodatne uslove na početku bifurkacije. Pitchfork Bifurkacija se može desiti samo ako je drugi uslov i uslov (14) zadovoljen. Treba naglasiti da varijacije ponašanja koje se mogu desiti u neizvornim bifurkacijama su vjerovatno beskonačne. Transcritical i Pitchfork bifurkacija su vjerovatno dva najčešća tipa.

Tip	$\frac{\partial F}{\partial x}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})$	Fiksna tačka	$\frac{\partial F}{\partial \lambda}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})$	$\frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0})$
Tangentni	1	$F(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = \bar{x}_{\lambda_0}$	$\neq 0$	$\neq 0$
Period- udvostručenja	-1	$F(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) = \bar{x}_{\lambda_0}$	$\neq 0$	$\neq 0$
Transcritical	1	$F(\lambda, \bar{x}_{\lambda_0}) = \bar{x}_{\lambda_0}$	0	$\neq 0$
Pitchfork	1	$F(-\lambda, x) = -F(\lambda, x)$	0	$0 \cdot \frac{\partial^2 F}{\partial x^2}(\lambda_0, \bar{x}_{\lambda_0}) \neq 0$

Tabela 1. Tabela tipičnih bifurkacija za jednodimenzionalna preslikavanja

1.5 Bifurkacije logističkih preslikavanja

Posmatrajmo logističku jednačinu oblika:

$$x_{n+1} = f(\lambda, x_n) = \lambda x_n(1 - x_n), \quad \lambda > 1 \quad n = 0, 1, \dots \quad (15)$$

Kao što je poznato jednačina (15) ima dva ekvilibrija

$\bar{x} = 0$ i $\bar{x}_\lambda = 1 - \frac{1}{\lambda}$. Ako je $1 < \lambda < 4$, onda $x_n \in (0, 1)$ ako

$x_0 \in (0, 1)$ i nula ekvilibrijum je nestabilan. Ukoliko je $1 < \lambda < 2$ onda nakon barem jednog člana rješenje konvergira monotono ka

$\bar{x}_\lambda$. Ako $2 < \lambda < 3$, onda rješenje konvergira oscilatorno ka $\bar{x}_\lambda$.

Prijetimo da je

$$f'(\lambda, 0) = \lambda, \quad i \quad f'(\lambda, \bar{x}_\lambda) = 2 - \lambda. \quad (16)$$

Ako je $\lambda = 3$, onda nula ekvilibrijum je nestabilan, a stabilnost pozitivnog ekvilibrija $\bar{x}_\lambda$ ne može biti određena iz teorema Linearizirane stabilnosti kada je $f'(\lambda, \bar{x}_\lambda) = -1$, a što sugerira da $T = 3$ je moguća vrijednost bifurkacije.

Ako je $3 < \lambda_1 + \sqrt{6}$, onda nula ekvilibrijum i pozitivni ekvilibrijum $\bar{x}_\lambda$ su istovremeno nestabilni, ali sve iteracije rješenja ostaju u intervalu $(0, 1)$. U ovom intervalu parametara također imamo jedinstveno periodično rješenje minimalno dvostrukog perioda. Prema tome, shvatljivo je da kako se λ povećava kroz vrijednost 3, pozitivni ekvilibrijum $\bar{x}_\lambda$ biva podvrgnut bifurkaciji udvostručenja perioda dajući porast asimptotski stabilnim periodičnim rješenjima minimalno dvostrukog perioda.

Sada želimo utvrditi postojanje bifurkacije udvostručenja perioda koristeći teorem 2. Da bi smo mogli da primijenimo teorem 2., translahirat ćemo rješenje $\bar{x}_\lambda$ i vrijednost bifurkacije λ ka 0. Transformacijama

$$y = x - \bar{x}_\lambda = x - 1 + \frac{1}{\lambda}, \quad \mu = \lambda - 3, \quad (17)$$

dovodimo logističku funkciju na oblik

$$f(\mu, y) = -(1 + \mu)y - (3 + \mu)y^2.$$

Odgovarajuća diferentna jednačina je

$$y_{n+1} = f(\mu, y_n). \quad (18)$$

Ova funkcija može biti posmatrana kao jednoparameterska perturbacija

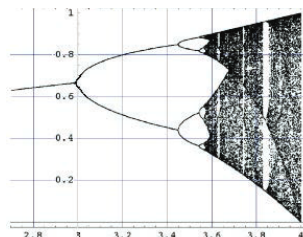
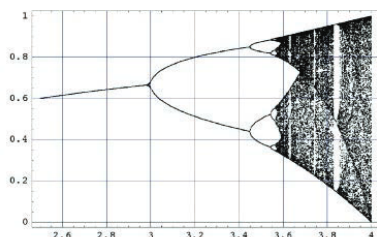
$$f(0, y) = -y - 3y^2,$$

pa jednačinu (18) možemo posmatrati kao perturbaciju od

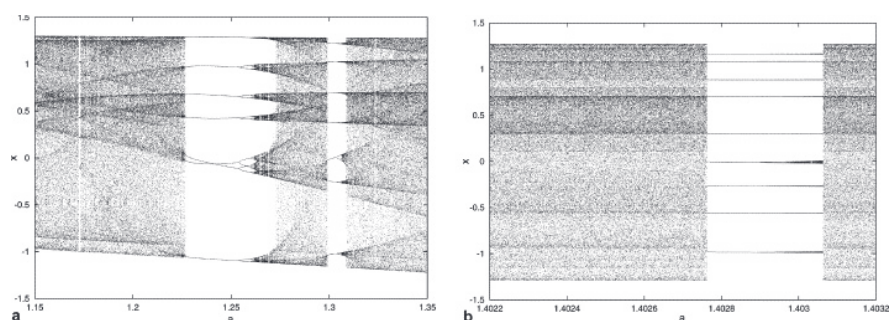
$$y_{n+1} = f(0, y_n) = -y_n - 3y_n^2. \quad (19)$$

Fiksna tačka $\tilde{x} = 0$ je nehiperbolička sa $f'(0) = -1$. Izvor je asimptotski stabilan, kao što možemo vidjeti posmatrajući drugu iteraciju preslikavanja $f^2(x) = x - 18x^3 - 27x^4$. Očigledno da je $(f^2(0))''' = -108$, i tako su svi uslovi teorema 2. zadovoljeni. Kao posljedica toga, za svaku malu pozitivnu vrijednost μ , to jest za svaku vrijednost λ u malom intervalu na desno od 3, postoji jedinstvena periodička orbita minimalno dvostrukog perioda koja je asimptotski stabilna.

Sljedeće dvije slike su dijagrami bifurkacije za različite vrijednosti parametra λ predstavljaju način kako od perioda udvostručenja se može doći do haosa za logističko preslikavanje.

Slika 9. Dijagram bifurkacije za logističku jednačinu prikazuje put od udvostručavanja perioda do kaosa.

Slika 10. Dijagram bifurkacije za logističku jednačinu, prikazuje stvaranje rješenja perioda 7.

Literatura

- Dž. Burgić, S. Kalabušić and M. R. S. Kulenović, *Global Non-hyperbolic Dynamics for Competitive Systems in the Plane and Global Period-doubling Bifurcation of Second Order Difference Equations*, Advances in Dynamical Systems and Applications, 3(2008)
- E. A. Grove and G. Ladas, *Periodicities in Differentne Equations*, CRC Press, Boca Raton, London, New York 2005.
- E. A. Grove, M. R. S. Kulenović and G. Ladas, *Periodicities in Nonlinear Difference Equations*, CRC Press, Boca Raton, London, New York 2005.
- J. K. Hale and H. Kocak, *Dynamics and Bifuracation*, Speinger-Verlag, New York, Berlin, Tokyo 1991.
- K. T. Alligood, T. Sauer and J. A. Yorke, *CHAOS An Introduction to Dynamical Systems*, Springer-Verlag, New York, Berlin, Tokyo 1997.
- M. Hirsc and H. Smith, *Monotone Dynamical Systems*, Handbook of Differential Equations (second volumen), Amsterdam 2005.
- S. Elaydi, *Discrete Chaos*, Chapman and Hall-CRC, Boca Raton, London 2000.
- S. N. Chow and J. K. Hale, *Methods of Bifurcation Theory*, Springer-Verlag, New York, Heidelberg, Berlin 1982.

Amir Suljičić
Meliha Vočić

INTERAKTIVNO UČENJE I TRADICIONALNI PREDAVAČKO-RECEPTIVNI OBLIK POUČAVANJA TEORIJSKE OSNOVE

Sažetak

Interaktivno učenje je reverzibilan proces u kojem nastavnik mijenja pristup nastavnom procesu kao odgovor na potrebe i mogućnosti učenika. Nastavnik koji primjenjuje interaktivno učenje/ nastavu, svjestan je učeničkih sposobnosti i njihovih različitih stilova učenja. Može se reći da su dobri nastavnici, interaktivni nastavnici. Jednostavno rečeno, nemoguće je predavati bez ikakve interakcije. Pri interaktivnom učenju, učenik može biti u interakciji sa nastavnikom, sa vršnjacima, sa postojećim resursima, a moguća je i interakcija sva tri postojeća faktora. Veličina dobrog i kvalitetnog nastavnika ogleda se u zastupljenosti interaktivnog rada sa učenicima, jer najnovija istraživanja i iskustva nepobitno ukazuju na manjkavosti dosadašnjeg tradicionalnog odgojno-obrazovnog rada u školama.

Ključne riječi: Škola, obrazovanje, odgoj, učenje, interakcija, strategija.

Summary

Interactive learning is a reversible process in which the teacher changes the approach to the teaching process in response to the needs and capabilities of students. A teacher who uses interactive learning/teaching, is aware of the students' abilities and their different learning styles. It can be said that interactive teachers are good teachers. Simply put, it is impossible to teach without any interaction. In interactive learning, students can interact with the teachers, with peers, with exciting resources, and there is the possibility of interaction between the existing three factors. The magnificence of a good and quality teacher is reflected in the representation of the interactive work with the students, because the latest research and experience conclusively point out that there are deficiencies in the current traditional educational work in schools.

Key words: school, education, learning, interaction, strategies.

Tradicionalna nastava (sa pozitivnim obilježjima) upućuje učenike na savladavanje programskih sadržaja koja su ranije isplanirana u formi nastavnih planova i programa. Učenici su u sklopu realizacije nastavnih jedinica uglavnom pasivni slušaoci uz relativno rijetko stavljanje u položaj nastavnika. O efektima takvog rada uglavnom se nije puno vodilo računa u sferama koje bi učeniku pružile sve one kompetencije koje su mu potrebne za nastavak školovanja, rada ili drugih aktivnosti koje su potrebne za jedan moderan i kvalitetan život.

Dvadeset prvi vijek u kojem već jesmo predstavlja vijek mnogih nadanja, očekivanja, kao i strahova, jer se po prvi put u historiji ljudskog društva i civilizacije, čovjek, njegove intelektualne sposobnosti, znanje i inovacije stavljaju u prvi plan i postaju pokretačka snaga svega što nas okružuje. Tradicija i savremeni zahtjevi, materijalni i duhovni svijet, globalni i lokalni interesi, sukobi civilizacija, sukobi poimanja i shvatanja, samo su neki od problema savremenog društva kojima se moraju naći adekvatna rješenja. To je veliki izazov koji nije stavljen pred generacije koje dolaze (teza koja se već godinama provlači), već je to izazov i za generaciju koje jesu. U tom kontekstu vaspitno-obrazovni proces se pojavljuje kao važan faktor daljnjih društvenih tokova i garant kvalitetnije i sretnije budućnosti. Da li škole ovakve kakve jesu, svojim načinom rada, sadržajima, korelativnim odnosima između ponuđenog što se uči i onoga što se traži, mogu zadovoljiti zahtjeve današnjice, a pogotovo sutrašnjeg društva? Dio rješenja navedenog problema bi se mogao pronaći u inovativnoj nastavi. Inovativna nastava je društveno potrebna, afirmativna i radnostvaralačka djelatnost. Pri inovativnom radu obrazovanje, pa time i nastavni proces, ne smije nazadovati i zaostajati, nego tražiti nova, savremenija i efikasnija rješenja. Ukoliko škola nastavi raditi samo po principu tradicionalizma, to neće pozitivno djelovati na razvoj savremenog društva kao i na kompletan razvoj ličnosti mladih u budućnosti.

Nema sumnje da je jedan od problema u raskoraku između zaostajanja i traženja novih efikasnijih rješenja. Kako ovaj raskorak prevazići i krenuti dalje? Analizirajući probleme škola, Glezer ističe sljedeće: „Učenici razmišljaju o kvaliteti i dobro znaju šta se u njihovoj školi smatra kvalitetom. Često sam o tome razgovarao sa učenicima srednjih škola. Većina nalazi kvalitetu u atletici, glazbi i glumi, dio pak u boljem uspjehu kao odskočnoj dasci za upis na fakultet, ali

gotovo je nitko ne nalazi u redovnoj nastavi. Iako smatraju da su sposobni za kvalitetan rad u razredu, gotovo svi priznaju da nikada nisu kvalitetno radili i ni ne namjeravaju“ (Glasser, 1994, str. 13). Vlastito iskustvo nam ukazuje da u stavove učenika koje navodi Glezer, ne treba sumnjati. Šire gledano, vaspitanje i obrazovanje, kao sastavni dio cjelokupnog društvenog sistema, nosi, ne slučajno, epitet jedne od najsloženijih i najodgovornijih ljudskih djelatnosti. Nameću se pitanja: Da li mu se dovoljno daje pažnje? Kakva je struktura našeg obrazovanja? U efikasnom i efektom djelovanju jedne takve strukture najveću ulogu igra unutrašnja organizacija kao i način funkcionisanja te organizacije. Ma koliko se njena uloga marginalizira, ipak svi su svjesni da je škola kao vaspitno-obrazovna organizacija nezamjenjiva, samo se nameće pitanje dokle će funkcionisati po načelima ovakvog načina rada.

Ako se promjene nameću same po sebi (one su neminovnost), zašto ne iskoristiti takvu situaciju, te u okviru osposobljavanja učenika za jedno moderno današnje, kao i sutrašnje doba oblikovati ličnost i sa jakim stvaralačkim mogućnostima? Za jedno takvo oblikovanje ključnu ulogu bi odigrala prvenstveno stvaralačka nastava, koja bi ponudila tri ključna elementa uspješnog obrazovanja: analizu-podsticaj-samostvaranje. U ovakvom obliku rada svaki vaspitanik nalazi svoje mjesto u procesu vaspitanja i obrazovanja, jer je nastava prilagođena različitim nivoima. Na kojem će se nivou naći konkretan vaspitno-obrazovni proces u formi prelaska sa pokazivanja (analize) do samostvaranja, ovisi od mnogo faktora. U suštini ta problematika ima uticaj na cilj i zadatke vaspitanja, psihofizičke sposobnosti učenika, prirodu i karakter sadržaja nastave, kao i nivo osposobljenosti nastavnika za izvođenje nastavnog procesa zasnovanog na novim strategijama (Suzić, i saradnici 2004, str. 96). Nesumnjivo da bi stvaralačka nastava naišla na plodno tlo kroz interaktivnu saradnju naročito među učenicima, čime bi do izražaja došle individualne sposobnosti koje bi se međuučeničkom saradnjom uklopile u stvaralački rad. Naime, kako navodi autor: „Individualno stvaralačko učenje nije učenje koje se ostvaruje u školi na principu “tihog rada“ da bi se “popunila“ određena vremenska ili druga “praznina.“ U takvom učenju ne postoji međuzavisnost i međudejstvo sa drugim učenicima koji uče. Individualno stvaralačko učenje zasniva se na saznanju da učenik može biti u interakcija „sam sa sobom“ (Ibidem, str. 113). Iz navedenog se da zaključiti, da sa

aspekta socijalne psihologije, interakcija „sam sa sobom” je održiva i predstavlja veoma plodno tlo za stvaralačko učenje, pri čemu treba njegovati socijalnu stranu rada u okruženju u kojem se učenik nalazi. Drugim riječima, međusobnom komunikacijom, razmjenom ideja, međusobnim pomaganjem, uvažavanjem tuđih stavova i tome slično do izražaja dolazi kooperativnost među učenicima što rezultira njegovanjem i nadgradnjom kompetencija neophodnih za XXI vijek.

Neosporno je da galopirajući tempo razvoja svih sfera ljudskog života pred obrazovne sisteme nameće sve veće i veće zadatke koje, nažalost, nije moguće zadovoljiti samo tehničkim opremanjem školskih ustanova. Mora se, rukovodeći se jasnim preciznim zadacima, nalaziti odgovarajući put u blagovremenoj promjeni metoda rada sa učeničkim populacijama. Iskustva pa i istraživanja odgoja i obrazovanja u današnjici potvrdili su da u škole koje rade po tradicionalnom sistemu nastave učenici odlaze nevoljno, sa strahom i osjećajem neugode, a pravo oduševljenje slijedi kad nemaju časa ili kad se nastava ne održi iz bilo kojeg razloga. Dakle, škola postaje učenicima veliki problem i teret i trauma, s kojom se teško nose, pa se time i broj učenika s različitim poremećajima u ponašanju stalno povećava. Da li se ovo dešava samo na ovim našim prostorima ili je ovakva problematika širih razmjera?

Da tradicionalna nastava u obliku u kojem je danas dominantna ima manjkavosti, te da su potrebne promjene koje se osjećaju zadnjih godina ukazuju mnogi.

Tradicionalna nastava preferira frontalni oblik rada sa izraženom predavačkom funkcijom nastavnika, što, ne ostavlja dovoljno prostora za neophodnu interakciju sa učenicima niti pruža priliku za samostalne aktivnosti učenika sve s ciljem kvalitetnijeg ovladavanja nastavnim sadržajem. Znači, jedna od negativnih konotacija tradicionalne nastave je nedostatak interakcije među učenicima.

Za stimulisanje interaktivnog učenja i grupnog rada pokazalo se da je veliku pomoć pružilo uvođenje interaktivne kompjuterske nastave, uz korištenje multimedija. Kompjuteri potiču saradnju i diskusiju, omogućavaju učenicima razmjenu ideja, postizanje konsenzusa oko različitih prijedloga i naravno podstiču razvoj socijalnih vještina. Osim toga, korištenje multimedija u nastavnom procesu doprinosi tome da učenici marljivije prate multimedijску prezentaciju, bolje pamte nastavne sadržaje i aktivnije učestvuju u

procesu saznanja novih sadržaja. Dakle, škole kao odgojno-obrazovne institucije trebaju među prioritetne zadatke prihvatiti pronalazak adekvatnih rješenja u cilju preusmjerenja ka kompjuterskoj tehnologiji. Također, trebaju pripremiti nastavnika za njenu upotrebu i stvoriti situaciju u kojoj će kompjuter imati u školi onu funkciju koju ima u drugim djelatnostima kao što su: industrija, poljoprivreda i društvene djelatnosti. Osnovni zadatak naučno-tehnološke revolucije i informacione ere trebalo bi da bude u kvalitetnom obrazovanju koje će imati ulogu da savremenim obrazovanjem čovjeka osposobi da shvati i usvoji naučna dostignuća, da njima razvija i obogaćuje vlastitu ličnost, te da ta dostignuća koristi u procesu formiranja i razvijanja novih saznanja, unapređenja proizvodnje, kvaliteta društvenog života te stvaranja uslova za potvrđivanje vlastite ličnosti.

Dakle, nužnost povećanja efikasnosti, efektivnosti kao i fleksibilnosti vaspitno-obrazovnog procesa nije upitna. Naša razmišljanja su još uvijek pod jakim uticajem mjesta i uloge u široj društvenoj zajednici, no futuristički gledano, nije isključeno da jaki univerziteti „padnu” pod dominantan uticaj jakih firmi (danas takvih pojava već imamo u Americi), što bi za posljedicu imalo da se većina škola sa svojim zastarjelim načinima funkcionisanja jednostavno u sferi interesa „jakih“ ostave na milost i nemilost vremena. Za stanje ovakvo kakvo jeste uzroka ima mnogo, a posljedice se već osjećaju. Da li su škole, ovakvim načinom rada, u pojavi opšte trke za materijalnim, izgubile bitku i uklopile se u stereotip stvaranja članova društvene zajednice koji preferišu nerad i neaktivnost? Da li su škole načinom svoga rada od djeteta kao biološki predodređene ličnosti za aktivnošću načinile i čine članove društvene zajednice koji su obučeni za nerad i neaktivnost? Da li su škole krive za porast kriminala, korupcije, gubljenje osnovnih moralnih kodeksa? Nesumnjivo, za navedene negativnosti i škole moraju snositi svoj dio odgovornosti.

Manjkavosti tradicionalnih škola ne moraju da djeluju obeshrabrujuće, naprotiv, treba ih tretirati isključivo kao moguće prepreke na koje škole moraju djelovati u smislu njihovog blagovremenog otklanjanja ili svođenja na minimalnu mjeru.

Jedan od razloga složenosti problematike u školama jeste i nedostatak kvalitetnog rada. Najprihvatljivije rješenje u ovom momentu jeste unošenje kvalitetnog rada u škole, koji bi se za početak mogao ostvariti promjenom načina učenja. O nužnosti promjena

Drago Branković navodi: „U drugoj polovini ovog vijeka objavljena je impozantna pedagoška i psihološka literatura o potrebi promjena u pedagoškim strategijama vaspitanja, obrazovanja, nastave i učenja. Umjesto strategije ‚poučavanja‘ koja je dominantno uticala na sve pedagoške tokove od Komenskog do druge polovine ovog vijeka, postepeno se afirmišu strategije učenja i samoučenja. Te pedagoške strategije nisu (kako neki pedagozi misle) uvijek bile suprostavljene i ne pripadaju samo različitim vremenima (pedagoška prošlost – savremena pedagoška stvarnost – pedagoška futurologija)“ (Suzić, i saradnici, 2004, str. 96).

Kvalitet bilo kojeg novog oblika rada u školama ne treba posmatrati kao način povećanja broja učenika sa povećanim prosječnim ocjenama, već na prvo mjesto staviti broj učenika koji će svojim aktivnim radom pokazati svoju uspješnost u cjelokupnom vaspitno-obrazovnom procesu. „U školama, kao i u većini tvornica, nastavnicima i učenicima upravlja se kao što se uvijek i upravljalo i stoljećima postupalo s ljudima, metodom utemeljenom na prastaroj »zdravorazumskoj« teoriji o tome kako čovjek funkcionira, najbolje ju je nazvati teorijom podražaja i reakcije“ (Glasser, 1994, str. 21).

Ovdje se ne treba previše kritički negativno odnositi prema, kako Glezer navodi, »zdravorazumskoj« metodi, jer je metoda utemeljena na relaciji podražaj – reakcija u određenom vremenu i mjestu pokazala svoje kvalitete. O dominantnom načinu rada u školama Mandić navodi: „U tradicionalnoj nastavi dominira frontalni oblik rada sa izraženom predavačkom funkcijom nastavnika, što ne obezbeđuje dovoljnu interakciju sa učenicima niti ostavlja dovoljno vremena za samostalne aktivnosti učenika u funkciji kvalitetnijeg ovladavanja nastavnim sadržajem“ (Suzić i saradnici, 2004, str.215).

Ovdje se Mandić posebno osvrće na pomanjkanje interakcije, a što se javlja kao posljedica dominantnosti učitelja u učionici. Bitno je naglasiti i činjenicu koje mnogi nastavnici nisu svjesni, da bez obzira na vještinu i kreativnost koji upražnjavaju u vaspitno-obrazovnom procesu uspjeh prvenstveno zavisi od interaktivne saradnje u učionici. Škola mora postati ustanova koja će biti u funkciji rada i stvaralaštva, a rad i stvaralaštvo se uglavnom pojavljuju kao produkt sveobuhvatne vaspitno-obrazovne aktivnosti, koja je garancija kvalitetnog rada. Šta između ostalog daje kvalitetni ekipni rad? O kvalitetnim ekipama Brajša navodi sljedeće: „U kvalitetnim ekipama uz verbalno i sadržajno, poklanja se dužna pažnja i neverbalnom, odnosnom i

osobnom u međusobnoj komunikaciji. Njeguje se kongruentnost tj. iskrenost komuniciranja. Komunikacija je dvosmjerna. Razvija se razgovor. Ona je razumljiva, a to znači jednostavna, pregledna, kratka i zanimljiva. U takvim se ekipama međusobna komunikacija njeguje pomoću metakomunikacije tj. razgovora o razgovoru, međusobnim slušanjem te intenzivnim davanjem, primanjem i traženjem objašnjenja” (Brajša, 1995, str. 145). Ovdje ekipu trebamo posmatrati kao grupu koja u načinu interaktivnog učenja predstavlja garanciju efikasnog i efektnog rada. Ovdje je vrlo bitno napomenuti da se bez obzira na pojmovne sličnosti aktivne i interaktivne nastave moraju naglasiti elementi koji ukazuju na različitosti ova dva načina učenja. O nužnosti razlikovanja aktivne i interaktivne nastave, Milijević navodi sljedeće: „Ako je naglasak na aktivnosti i nastavnika i učenika i pri tome ih veže interaktivnost (interakcija) na relaciji nastavnik – učenik (učenici, grupe, parovi i svi zajedno); učenik – učenik (učenici); učenik (učenici) – nastavnik, onda smo bliže određenju interaktivnosti, interaktivnim vezama i razmjenama, interaktivnom učenju, interaktivnoj nastavi“ (Milijević, 2003, str. 36). Možemo zaključiti da je aktivan oblik rada u učionici jedan od potrebnih, ali nikako nije dovoljan uslov za uspostavljanje interakcije, odnosno interaktivnog učenja. Da bi učenje imalo karakteristike interaktivnog, potrebno je da „se radi o učenju kao socijalnom procesu, o učenju kao kao interakciji između učenika i nastavnika, učenika međusobno, učenika i roditelja, vršnjaka. Ustvari, osnovna svrha interaktivnih metoda i interaktivnog načina rada jest prenošenje akcije (rada, aktivnost) sa nastavnika na učenike“ (Ibidem, str. 37).

Drugim riječima, sve aktivnosti koje se neposredno realizuju u nastavnoj praksi, sa kombinacijama aktera u obavljanju vaspitno-obrazovnog procesa, a to su aktivnosti koje se uspostavljaju prvenstveno između nastavnika i učenika, učenika i učenika, učenika i nastavnika kao i druge komunikacije, postanu svjesne i počnu se realizovati, dolazi do procesa koji nazivamo interakcija.

Rad ima prevashodni cilj da „baci“ malo više svjetla na potrebu uvođenja interaktivnog učenja u naše škole čime bi i učinci u nastavnom procesu bili efikasniji. Interaktivno učenje ni u kom slučaju ne smijemo prihvatiti kao potpunu zamjenu ostalih oblika nastavnog rada, već se interaktivno učenje prihvata kao kompenzacija za nedostatke tradicionalnog načina obrazovanja.

Pojam interaktivno učenje u svom vrlo širokom značenju

možemo definisati kao: „To je učenje u socijalnoj interakciji gdje se osnovni transfer znanja i iskustva obavlja putem socijalnih kontakata, za razliku od individualnog učenja, gdje se interakcija ostvaruje prvenstveno na relaciji učenik-gradivo ili učenik-medij, odnosno izvor informacije ili saznanja” (Suzić, 2002, str. 86).

Sva dosadašnja iskustva pokazala su da produbljivanjem interaktivnog učenja u odjeljenju, i ne samo u odjeljenju već i šire, dolazi do intenziviranja međuučeničke saradnje, povećanja odgovornosti, povećanja motivacije za radom (koja je na zabrinjavajućem nivou), povećanja međusobnog uvažavanja, kako na relaciji učenik–učenik tako i na relaciji učenik–nastavnik, učenik–roditelj i tako dalje.

Da bi se napravio barem mali pomak u primjeni interaktivnog učenja u nastavi, nužno je, prije svega, da kreatori i realizatori obrazovnog sistema vrše permanentne promjene u intelektualnim sklopovima, te da se konačno stavi tačka na dosadašnji stereotipni predavačko-receptivni način učenja i podučavanja, koji se svodi na pasivnost slušača, čije su aktivnosti uglavnom zapisivanje dijela onoga što mu se diktira.

U ovom radu nam je bila namjera da se konačno i jasno ukaže na najbitnije dosadašnje manjkavosti dugovjekovne „pedagogije poučavanja” u odnosu na „pedagogiju učenja”. Ne bismo pogriješili ako bismo dosadašnju tradicionalnu nastavu okarakterisali kao proces koji se uglavnom orijentisao ka reprodukovanju i razvoju kognitivnih kompetencija učenika, većim dijelom zanemarujući ličnosti u slobodnoj i kreativnoj dimenziji. Tako je osnovno svojstvo svake ličnosti gledano kroz lupu interpersonalnih kao i intrapersonalnih svojstava zanemarivano, pri čemu sloboda pojedinca nije mogla da dođe do izražaja.

Tradicionalna, predavačko-receptivna nastava u svakom slučaju mora više mjesta ustupiti drugim oblicima vaspitno obrazovnog rada, bez velike bojazni za svoj opstanak. „Naš vaspitno-obrazovni sistem nosi obilježja nastala još u vrijeme Jana Amosa Komenskog i Johana Fridriha Herberta. To su: razredno-časovni sistem, predavačka ili frontalna nastava, tradicionalizam, scientizam, pansofija” (Suzić, 2005, str. 607). Drugim riječima, ni jedna inovacija nije uspjela da smijeni sistem tradicionalne nastave sa osnovnim obilježjima razreda, nastavnih planova i programu, časova, školskog zvona, udžbenicima i drugim karakteristikama. Ustaljena su mišljenja

da škole kakve danas jesu ispunjavaju zadatke i obaveze koje su pred njih stavljene. U stvarnosti to nije tako, naprotiv, škole ovakve kakve danas jesu davno su izgubile trku sa stvarnošću. Naime, sve sfere ljudske djelatnosti u svakom momentu su podložne promjenama, osim škola koje su danas po svome načinu rada skoro identične školama od prije nekoliko desetljeća.

Literatura

- Brajša, P. (1995). *Sedam tajni uspješne škole*. Zagreb: Školske novine.
- Glasser, W. (1994). *Kvalitetna škola*. Zagreb: Educa.
- Miličević, S. (2003). *Interaktivna nastava matematike*. Banja Luka: Društvo pedagoga RS.
- Osmić, I. (2002). *Komunikacije i interakcije u nastavnom procesu sukob ili saradnja*. Tuzla:
- GRIN.
- Suzić, N. (2002). *Emocije i ciljevi učenika i studenata*. Banja Luka: TT – Centar.
- Suzić, N. (2004). Učenje učenja putem interakcije. U knjizi: *Interaktivno učenje IV učenje učenja* (str. 7-49). Banja Luka: TT- Centar.
- Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT – Centar

IZRAČUNAVANJE VRIJEDNOSTI TRIGONOMETRIJSKIH FUNKCIJA POMOĆU TEORIJE GALOA

Sažetak: U ovom radu ćemo pokazati računanje vrijednosti broja $\sin 6^\circ$, korištenjem teorije Galoa.

Ključne riječi: Teorija Galoa, nule polinoma, sinus ugla

Summary: In this paper we will show how to calculate $\sin 6^\circ$, by applying Galois theory.

Keywords: Galois theory, roots of polynomial, sine of angle

Uvod

Elementarne metode u trigonometriji nam dopuštaju da pronađemo tačnu vrijednost svih trigonometrijskih funkcija za uglove $9^\circ, 18^\circ$, itd. Međutim, upotrebom teorije Galoa, možemo izračunati $\sin 6^\circ$, pa zatim i vrijednosti ostalih osnovnih trigonometrijskih funkcija (kosinusa, tangensa i kotangensa) za ugao od 6° . Zatim, kombinujući uglove 6° i 9° možemo dobiti vrijednosti trigonometrijskih funkcija i za ugao 3° i mnoge druge.

Osnovne definicije i teoreme u teoriji polja

Ako je K potpolje polja L , onda se kaže da je L proširenje polja K . Svako proširenje L polja K može se shvatiti kao vektorski prostor nad poljem K . Ako je dimenzija tog vektorskog prostora konačna, onda kažemo da je L konačno proširenje polja K , a dimenziju vektorskog prostora L nad poljem K označavamo sa $(L : K)$ i zovemo stepen proširenja L u odnosu na K . Algebarsko proširenje L polja K je proširenje takvo da je svaki element iz L korijen nekog polinoma stepena većeg od nula sa koeficijentima iz K . Svako konačno proširenje je algebarsko.

Ako je K bilo koje potpolje polja C kompleksnih brojeva, onda prema osnovnoj teoremi algebre za svaki polinom $f(x)$ sa

koeficijentima iz K (*oznaka: $f(x) \in K[x]$*) stepena većeg od 0 postoji minimalno potpolje L polja C koje sadrži sve nule polinoma $f(x)$ i samo polje K , pa se u prstenu polinoma sa koeficijentima iz L , polinom $f(x)$ razlaže na linearne faktore. To polje L se naziva polje razlaganja polinoma $f(x)$ u odnosu na K .

Minimalni polinom $f_\alpha(x) \in K[x]$ elementa α iz L je polinom najnižeg stepena pri čemu je najstariji koeficijent jednak jedinici, takav da je element α nula tog polinoma. Ako je $g(x) \in K[x]$ drugi polinom za koji vrijedi $g(\alpha) = 0$, tada $f_\alpha(x) \mid g(x)$.

Neka je L proširenje polja K . Za element α iz L kažemo da je separabilan nad K , ako je α algebarski element nad K , a osim toga minimalni polinom $f_\alpha(x) \in K[x]$ elementa α u odnosu na K ima samo jednostruke nule. Ako je svaki element iz polja L separabilan onda za polje L kažemo da je separabilno. Svako konačno separabilno proširenje polja K je jednostavno tj. postoji $\alpha \in L$ tako da je $L = K(\alpha)$.

Za polje K kaže se da je algebarski zatvoreno ako nema pravih tj. strogih algebarskih proširenja. Za svako polje K postoji algebarski zatvoreno algebarsko proširenje $\bar{K}$ polja K .

Neka su L i M dva proširenja polja K . Izomorfizam (monomorfizam) $\varphi: L \rightarrow M$ zove se relativni izomorfizam (monomorfizam) u odnosu na K , ako ostavlja na miru sve elemente polja K .

Ako je L algebarsko, a M algebarski zatvoreno proširenje polja K , tada postoji relativni monomorfizam $\varphi: L \rightarrow M$ u odnosu na K . Ukoliko je $L = K(\alpha)$ jednostavno algebarsko proširenje polja K , tada takvih relativnih monomorfizama ima upravo onoliko koliko minimalni polinom $f(x) \in K[x]$ elementa α u odnosu na K ima različitih nula (u bilo kom polju razlaganja L' toga polinoma u odnosu na K).

Neka je L algebrasko proširenje polja K . Reći ćemo da je L normalno proširenje polja K , ako je L invarijantno u odnosu na svaki relativni monomorfizam $\varphi: L \rightarrow \bar{L}$ u odnosu na K .

Ako je $f(x) \in K[x]$ separabilan polinom (tj. ako svaki nesvodljiv faktor tog polinoma ima samo jednostruke nule), tada je

polje razlaganja L polinoma $f(x)$ u odnosu na K konačno, normalno i seperabilno proširenje polja K . Postoji teorema koja kaže: Konačno algebarsko proširenje L polja K je normalno ako i sako ako je to polje razlaganja nekog polinoma sa koeficijentima iz K .

Relativni automorfizmi polja L u odnosu na K čine grupu u odnosu na kompoziciju morfizama. Ta grupa se naziva Galoova grupa polja L u odnosu na K i označava se sa $Gal(L/K)$. Ta grupa ima upravo $(L:K)$ elemenata i K je polje invarijantna te grupe (tj. elementi polja K ostaju nepromijenjeni pod djelovanjem bilo kojeg elementa iz te grupe). Ako je n broj različitih korijena algebarske jednačine $f(x) = 0$ u polju L , tada je Galoova grupa izomorfna sa nekom podgrupom grupe permutacija od n elemenata.

Neka je K polje karakteristike p , a L (normalno) proširenje polja K . Reći ćemo da je L (normalno) polje radikala nad K , ako postoji niz međupolja $K = K_0 \subseteq K_1 \subseteq \dots \subseteq K_r = L$ takav daje K_i polje razlaganja nekog čistog polinoma $f_i(x) = x^{n_i} + a_i \in K_{i-1}$ ($i = 1, 2, \dots, r$) nad K_{i-1} . U tom slučaju kaže se da je polje radikala L nad K zadano nizom međupolja. Svako polje radikala L nad K je konačno i seperabilno proširenje polja K . Ako je L normalno polje radikala nad poljem K tada je Galoova grupa rješiva.

Prisjetimo se pojma rješive grupe. Neka je data grupa $(X, +)$. Tada se podgrupa $(X', +)$ te grupe generisana svim elementima oblika $x + y - x - y$, ($x, y \in X$) naziva komutatorska podgrupa grupe $(X, +)$. Komutatorska podgrupa grupe $(X', +)$ označava se sa $(X'', +)$ i naziva komutatorska podgrupa drugog reda grupe $(X, +)$. Rekurzivno se definiše komutatorska podgrupa $(X^{(i)}, +)$ i – tog reda kao komutatorska podgrupa grupe $(X^{(i-1)}, +)$, tj. $X^{(i)} = (X^{(i-1)})'$, s tim što se dogovorom uzima $X^{(0)} = X$. Za grupu $(X, +)$ kažemo da je rješiva ako postoji prirodan broj r takav da je $X^{(r)} = \{0\}$.

Zahtjev da se svi korijeni algebarske jednačine $f(x) = 0$ nad poljem K mogu iz koeficijenata te jednačine dobiti u konačnom broju koraka uzastopnom primjenom operacija sabiranja, oduzimanja, množenja, djeljenja i korjenovanja, može se formulisati i u obliku zahtjeva da sve nule polinoma $f(x)$, a time i L polje razlaganja tog polinoma budu sadržani u nekom polju radikala nad poljem K .

Teorem: Neka je $f(x) \in K[x]$ polinom nad poljem K karakteristike 0. Tada se algebarska jednačina $f(x) = 0$ može riješiti pomoću radikala nad poljem K , ako i samo ako je Galoaova grupa te jednačine (u odnosu na K) rješiva.

Teorem (osnovna teorema Teorije Galoa): Neka je L konačno normalno i separabilno proširenje polja K , a $G = \text{Gal}(L/K)$. Tada $H \mapsto L_H$, H je podgrupa grupe $G = \text{Gal}(L/K)$, a

$$L_H = \{\alpha \in L, \sigma(\alpha) = \alpha, \sigma \in H\}$$

predstavlja bijektivno preslikavanje skupa svih podgrupa H grupe G na skup svih međupolja L_H ($K \subseteq L_H \subseteq L$). Pri tome je $H = \text{Gal}(L/L_H)$. Osim toga, H je normalna podgrupa grupe $G = \text{Gal}(L/K)$, ako i samo ako je L_H normalno proširenje polja K ; u tom slučaju je $\text{Gal}(L_H/K) \cong G/H$.

Kako izračunati $\sin 6^\circ$

Prvo ćemo pronaći polinom sa racionalnim koeficijentima tako da je $\sin 6^\circ$ njegov korijen.

Primijetimo da je

$$\begin{aligned} \sin 30^\circ &= \sin(5 \cdot 6^\circ) = \sin(3 \cdot 6^\circ) \cos(2 \cdot 6^\circ) + \cos(3 \cdot 6^\circ) \sin(2 \cdot 6^\circ) = \dots = \\ &= 16\sin^5 6^\circ - 20\sin^3 6^\circ + 5\sin 6^\circ \end{aligned}$$

$$= \frac{1}{2}.$$

Odavde dolazimo do polinoma čiji je korijen $\sin 6^\circ$:

$$p(x) = 32x^5 - 40x^3 + 10x - 1 \quad (1)$$

To je očigledno, da ako je $\sin 6^\circ$ korijen polinoma (1), da su

tada i brojevi $\sin\left(6^\circ + \frac{360}{5} \cdot k\right) = \sin\left(6^\circ + \frac{2\pi}{5} \cdot k\right)$, $k = 1, 2, 3, 4$ korijeni

polinoma (1), jer je $\sin 5 \cdot \left(6^\circ + \frac{360}{5} \cdot k\right) = \sin(30^\circ + 360 \cdot k) = \sin 30^\circ$

$\sin 5 \cdot \left(6^\circ + \frac{2\pi}{5} \cdot k\right) = \sin(30^\circ + 2k\pi) = \sin 30^\circ$. Dakle,

korijeni polinoma (1) su $\sin 6^\circ$, $\sin 78^\circ = \cos 12^\circ$, $\sin 150^\circ = \frac{1}{2}$,
 $\sin 222^\circ = -\cos 48^\circ$, $\sin 294^\circ = -\cos 24^\circ$.

Jedan od ovih korijena je racionalan, pa je polinom (1) reducibilan nad $\mathbb{Q}$ (skup racionalnih brojeva) i ima linearan faktor $x - \frac{1}{2}$. Zbog udobnosti razmatranja, uvodimo novu varijablu $2x = t$. Tada dobijamo polinom

$$\begin{aligned} f(t) &= p\left(\frac{t}{2}\right) = 32\left(\frac{t}{2}\right)^5 - 40\left(\frac{t}{2}\right)^3 + 10\left(\frac{t}{2}\right) - 1 = t^5 - 5t^3 + 5t - 1 = \\ &= (t - 1) \\ t^4 + t^3 - 4t^2 - 4t + 1 &= (t - 1) \cdot g(t) \end{aligned}$$

gdje je

$$g(t) = t^4 + t^3 - 4t^2 - 4t + 1 \quad (2)$$

Korijeni polinoma $g(t)$ su

$$2 \cdot \sin 6^\circ, 2 \cdot \sin 78^\circ = 2 \cdot \cos 12^\circ, 2 \cdot \sin 222^\circ = -2 \cdot \cos 48^\circ, 2 \cdot \sin 294^\circ = -2 \cdot \cos 24^\circ$$

Prema teoremu o racionalnim korijenima polinoma, jedine moguće racionalne nule su 1 i -1, no uvrštavanjem ovih vrijednosti u polinom vidimo da 1 i -1 nisu korijeni polinoma $g(t)$.

Prema tome, polinom $g(t)$ je seperabilan i ireducibilan nad $\mathbb{Q}$. Neka je L polje razlaganja polinoma $g(t)$. Tada je $L = \mathbb{Q}(\sin 6^\circ, \cos 12^\circ, \cos 24^\circ, \cos 48^\circ)$. Izračunajmo stepen proširenja.

Iz teorema spomenutih iznad slijedi da je

$$(\mathbb{Q}(\sin 6^\circ, \cos 12^\circ, \cos 24^\circ, \cos 48^\circ) : \mathbb{Q}) = 4$$

, broj elemenata u pripadnoj Galovoj grupi 4, i da je $L = \mathbb{Q}(\sin 6^\circ, \cos 12^\circ, \cos 24^\circ, \cos 48^\circ)$ jednostavno polje, pošto je polje razlaganja seperabilnog polinoma seperabilno, konačno i normalno algebarsko proširenje.

$$\cos 12^\circ = 1 - 2\sin^2 6^\circ, \cos 24^\circ = 2\cos^2 12^\circ - 1,$$

$$\cos 48^\circ = 2\cos^2 24^\circ - 1, -\sin 6^\circ = 2\cos^2 48^\circ - 1$$

Racionalna transformacija $t \mapsto 2 - t^2$ prevodi

korijene polinoma $g(t)$ u druge korijene. Ova transformacija definiše Q - automorfizam σ polja L tako da

$$\begin{aligned}\sigma(2 \cdot \sin 6^\circ) &= 2 - (2 \cdot \sin 6^\circ)^2 = 2(1 - 2\sin^2 6^\circ) = 2 \cos 12^\circ, \\ \sigma(2 \cdot \cos 12^\circ) &= 2 - (2 \cdot \cos 12^\circ)^2 = 2(1 - 2\cos^2 12^\circ) = -2\cos 24^\circ, \\ \sigma(-2 \cdot \cos 24^\circ) &= 2 - (-2 \cdot \cos 24^\circ)^2 = 2(1 - 2\cos^2 24^\circ) = -2\cos 48^\circ, \\ \sigma(-2 \cdot \cos 48^\circ) &= 2 - (-2 \cdot \cos 48^\circ)^2 = 2(1 - 2\cos^2 48^\circ) = 2 \cdot \sin 6^\circ\end{aligned}\quad (3)$$

Ovdje vidimo da svi korijeni polinoma $g(t)$ pripadaju $g(t)$ pripadaju polju $Q(\sin 6^\circ)$, te da je polje razlaganja polinoma $g(t)$ jednostavno proširenje, tj. $L = Q(\sin 6^\circ)$, Galoaova grupa sadrži 4 elementa $\{1, \sigma, \sigma^2, \sigma^3\}$, gdje je σ automorfizam dat sa (3). Pošto je Galoaova grupa ciklička, to je ona Abelova, a sve Abelove grupe su rješive, pa je Galoaova grupa pridružena polju razlaganja našeg polinoma rješiva, to znači da se njegove nule mogu dobiti pomoću radikala.

Iz Lagranžeove teoreme o redu podgrupe u konačnim grupama slijedi da naša Galoaova grupa od netrivialnih podgrupa može sadržavati samo podgrupe drugoga reda. Svaka grupa mora sadržavati neutralni element, u našem slučaju to je identično preslikavanje. I nakon kraćeg razmatranja zaključujemo da ciklička grupa reda četiri ima tačno jednu pravu podgrupu $H, (H \neq 1, H \neq G)$: $H = \{1, \sigma^2\}, |H| = 2$. Podgrupi H prema osnovnoj teoremi Teorije Galoa odgovara međupolje M takvo da je to maksimalno potpolje u $Q(\sin 6^\circ)$ čiji su elementi invarijantni u odnosu na transformacije iz H , tj u odnosu na transformaciju σ^2 . Na osnovu iste teoreme slijedi da je $(Q(\sin 6^\circ):M) = 2, (M:Q) = 2$. Dakle, međupolje je kvadratno. To znači da svaki element iz $Q(\sin 6^\circ)$ je nula nekog kvadratnog polinoma sa koeficijentima iz M .

Naime, ako je $(L:K)=2$, onda za proizvoljno $\alpha \in L$, elementi $1, \alpha, \alpha^2$ su linearno zavisni, tj. postoje p, q i r iz polja K tako da $p + q\alpha + r\alpha^2 = 0$.

Kvadratni polinom je reducibilan nad M ako i samo ako

elemenat pripada M . Specijalno i za $\sin 6^\circ$ postoji kvadratni polinom sa koeficijentima iz M tako da je $\sin 6^\circ$ nula tog polinoma. Na isti način koeficijenti od ovog kvadratnog polinoma su korijeni kvadratnog polinoma sa racionalnim koeficijentima. Dakle, mi možemo izračunati svaki elemenat polja $Q(\sin 6^\circ)$ rješavajući dvije kvadratne jednačine.

Posmatrajmo elemente α i β u $Q(\sin 6^\circ)$ tako da $\alpha = 2 \sin 6^\circ - 2 \cos 24^\circ = t_1 + \sigma^2(t_1)$, gdje je $t_1 = 2 \sin 6^\circ$, $\beta = t_1 \cdot t_3$, $t_3 = -2 \cos 24^\circ$. To je evidentno da su t_1 i t_3 korijeni kvadratnog polinoma $p(t) = t^2 - \alpha t + \beta$. S druge strane $\sigma^2(\alpha) = \alpha$, $\sigma^2(\beta) = \beta$, tj. α i β su invarijanta u odnosu na σ^2 . Pa pripadaju međupolju M . Zbog toga postoje polinomi sa racionalnim koeficijentima tako da su α i β korijeni tih polinoma.

$$\begin{aligned}\alpha &= 2 \sin 6^\circ - 2 \cos 24^\circ = 2 \sin 6^\circ - 2 \sin 66^\circ = 4 \sin \frac{6-66}{2} \cos \frac{6+66}{2} = -2 \cos 36^\circ = 4 \sin^2 18^\circ - 2 \\ \beta &= 2 \sin 6^\circ \cdot (-2 \cos 24^\circ) = -2(\sin 30^\circ - \sin 18^\circ) = 2 \sin 18^\circ - 1\end{aligned}$$

Vidimo iz ovih relacija da $M = Q(\sin 18^\circ)$. Ovo znači da je $\sin 18^\circ$ korijen kvadratnog polinoma sa racionalnim koeficijentima. Umjesto da računamo α i β kao korijene kvadratnog polinoma, izračunaćemo $\sin 18^\circ$, a onda ćemo izračunati α i β preko $\sin 18^\circ$. Pronađimo kvadratni polinom sa racionalnim koeficijentima za $\sin 18^\circ$. Možemo vidjeti da je $\sin 18^\circ$ nula polinoma $4t^2 + 2t - 1$

. Dakle $\sin 18^\circ = \frac{\sqrt{5}-1}{4}$.

Polinom $4t^2 + 2t - 1$ možemo dobiti iz:

$$\begin{aligned}0 &= \cos 36^\circ - \sin 54^\circ = (1 - 2 \sin^2 18^\circ) - (3 \sin 18^\circ - 4 \sin^3 18^\circ) \\ &= (\sin 18^\circ - 1)(4 \sin^2 18^\circ + 2 \sin 18^\circ - 1)\end{aligned}$$

Sada

$$\alpha = -\frac{1 + \sqrt{5}}{2} \qquad \beta = \frac{\sqrt{5} - 3}{2}$$

Kvadratni polinom čije su nule $t_1 = 2 \sin 6^\circ$ i $t_1 = -2 \cos 24^\circ$ glasi:

$$t^2 + \frac{1 + \sqrt{5}}{2} t - \frac{3 - \sqrt{5}}{2} = 0$$

Pozitivni korijen prethodne jednakosti je

$$2\sin 6^\circ = \frac{\sqrt{30-6\sqrt{5}}-\sqrt{5}-1}{4}, \text{ pa je } \sin 6^\circ = \frac{\sqrt{30-6\sqrt{5}}-\sqrt{5}-1}{8}.$$

Literatura

- Hovhannes M. Khudaverdian, *Applying Galois Theory to Elementary Problems*, 2012.
- Veselin Perić, *Algebra II*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

ORTOGONALNI POLINOMI I RAZVIJANJE PROIZVOLJNE FUNKCIJE U RED PREKO ORTOGONALNIH POLINOMA

Sažetak

U ovom radu pojmu ortogonalnosti pristupamo preko definicije iz matematičke analize, i uopšte ne spominjemo geometrijsko značenje ortogonalnosti i ostavljamo ga negdje u pozadini. Značenje ortogonalnost prihvatamo na isti način kao što smo prihvatili značenje sistema linearnih jednačina, ili kvadrat broja, bez obaveze da geometrijski predstavimo te figure a time i vizuelno prikažemo sebi date pojmove. Glavni dio rada je rezultat da se svaka kvadratno integrabilna funkcija $f(x)$ na (a,b) može napisati u obliku reda

$$\sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x) \text{ gdje je skup } \{p_0(x), p_1(x), \dots, p_n(x), \dots\}$$

proizvoljan ortonormiran sistem polinoma u odnosu na težinsku funkciju $\rho(x)$.

Ključne riječi: *ortogonalni polinomi, razvijanje proizvoljne funkcije u red, težinska funkcija, Gram-Schmidtov proces ortogonalizacije*

Summary

In this work we accept the word orthogonal as a term of mathematical analysis, on the basis of its definition, with a geometric association only in the remote background or temporarily in abeyance. Recall that we have already learned to speak of a linear equation or the square of a number without feeling obliged to visualize a geometric figure in connection with every occurrence of the words. Main part of this work is result that every square summable (integrable) function

$f(x)$ defined on (a,b) we can write in the form of series $\sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x)$ where set $\{p_0(x), p_1(x), \dots, p_n(x), \dots\}$ is arbitrary orthonormal system of polynomials with respect to an arbitrary weight function $\rho(x)$.

Keywords: orthogonal polynomials, development of an arbitrary function in series, weight function, Gram-Schmidt process

1. Težinska funkcija

Posmatrajmo polinome $H_n(x) = (-1)^n e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2}$ za $n = 0, 1, 2, \dots$ i pokažimo da je

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = 0 \quad \text{za } n \neq m.$$

Bez gubitka opštosti izračunat ćemo integral za $m > n$. Imamo

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = (-1)^{m+n} \int_{-\infty}^{\infty} e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \frac{d^m}{dx^m} e^{-x^2} dx.$$

Ako primijenimo parcijalnu integraciju sa smjenama

$$u = e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2}, \quad dv = \frac{d^m}{dx^m} e^{-x^2} dx,$$

$$du = \frac{d}{dx} \left(e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \right) dx, \quad v = \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} e^{-x^2}$$

dobićemo

$$(-1)^{m+n} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} e^{-x^2} \Big|_{-\infty}^{\infty} - \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d}{dx} \left(e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \right) \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} e^{-x^2} dx.$$

Sad primijetimo da je

$$\frac{d}{dx} e^{-x^2} = e^{-x^2} (-2x),$$

$$\frac{d^2}{dx^2} e^{-x^2} = e^{-x^2} (-2x)(-2x) + e^{-x^2} (-2) = e^{-x^2} ((-2x)^2 - 2),$$

$$\frac{d^3}{dx^3} e^{-x^2} = e^{-x^2} (-2x)(4x^2 - 2) + e^{-x^2} (8x) = e^{-x^2} ((-2x)^3 + 12x),$$

...

$$\frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} = e^{-x^2} ((-2x)^n + \dots)$$

pa imamo

$$e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} e^{-x^2} \Bigg|_{-\infty}^{\infty} = e^{x^2} e^{-x^2} ((-2x)^n + \dots) e^{-x^2} ((-2x)^{m-1} + \dots) \Bigg|_{-\infty}^{\infty} = 0$$

zato što za svaki fiksirani $k \in \mathbb{N}$ vrijedi

$$x^k e^{-x^2} \rightarrow 0 \quad \text{kad } x \rightarrow \infty.$$

Prema tome

$$(-1)^{m+n} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = - \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d}{dx} \left(e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \right) \frac{d^{m-1}}{dx^{m-1}} e^{-x^2} dx.$$

Ako parcijalnu integraciju ponovimo još $n-1$ puta dobit ćemo

$$(-1)^{m+n} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = (-1)^n \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d^n}{dx^n} \left(e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \right) \frac{d^{m-n}}{dx^{m-n}} e^{-x^2} dx.$$

Sad primijetimo da je

$$\frac{d^n}{dx^n} \left(e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2} \right) = \frac{d^n}{dx^n} ((-2x)^n + \dots) = (-1)^n 2^n n!,$$

iz čega slijedi

$$(-1)^{m+n} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = (-1)^n (-1)^n 2^n n! \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d^{m-n}}{dx^{m-n}} e^{-x^2} dx = 2^n n! \left(\frac{d^{m-n-1}}{dx^{m-n-1}} e^{-x^2} \right) \Bigg|_{-\infty}^{\infty} = 0.$$

Možemo zaključiti

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-x^2} H_n(x) H_m(x) dx = 0,$$

ako je $m \neq n$. Ovu relaciju možemo opisati tako što ćemo reći da su funkcije $(e^{-x^2})^{1/2} H_n(x)$, međusobno ortogonalne na intervalu $(-\infty, \infty)$. Istu relaciju možemo opisati i na drugi način, koji je mnogo važniji za tekst koji slijedi, tako što ćemo reći da su polinomi $H_n(x)$, međusobno ortogonalni na intervalu $(-\infty, \infty)$ u odnosu na težinsku funkciju e^{-x^2} . Koncept sistema ortogonalnih polinoma u odnosu na težinsku funkciju će biti dominantan od sad pa nadalje.

Formalizujmo prethodno napisano:

(1.01) Definicija (ortogonalnost u odnosu na težinsku funkciju)

Za dvije funkcije $f_1(x)$ i $f_2(x)$ kažemo da su međusobno ortogonalne na intervalu (a, b) u odnosu na težinsku funkciju $\rho(x)$ ako i samo ako

$$\int_a^b \rho(x) f_1(x) f_2(x) dx = 0. \quad \diamond$$

(1.02) Problem

Pokazati da su polinomi

$$H_n(x) = (-1)^n e^{x^2} \frac{d^n}{dx^n} e^{-x^2}$$

međusobno ortogonalni na intervalu $(-\infty, \infty)$ u odnosu na težinsku funkciju e^{-x^2} za $n = 0, 1, 2, \dots$ $\diamond$

Sljedeće što želimo pokazati je da se funkcija $\cos m\theta$, za proizvoljno $m \in N_0$, može izraziti kao polinom C_m stepena m po promjenljivoj $\cos\theta$, a poslije toga želimo pokazati da za takve polinome vrijedi sljedeća jednakost:

$$\int_{-1}^1 (1-x^2)^{-1/2} C_m(x) C_k(x) dx = 0.$$

Primjenom adicijonih teorema na izraze $\cos((n+1)\theta)$ i $\cos((n-1)\theta)$ dobijamo

$$\cos((n+1)\theta) = \cos(n\theta + \theta) = \cos n\theta \cos \theta - \sin n\theta \sin \theta,$$

$$\cos((n-1)\theta) = \cos(n\theta - \theta) = \cos n\theta \cos \theta + \sin n\theta \sin \theta.$$

Sabiranjem zadnje dvije jednakosti i premještanjem elemenata, imamo

$$\cos((n+1)\theta) = 2\cos n\theta \cos \theta - \cos((n-1)\theta).$$

Ova jednakost će nam pomoći, da pomoću matematičke indukcije pokažemo sljedeću tvrdnju: Za svaki fiksirani ne-negativni cijeli broj n , postoje cijeli c_{ni} , $i = 0, 1, 2, \dots, n$, takvi da

$$\cos n\theta = \sum_{i=0}^n c_{ni} \cos^i(\theta).$$

BAZA INDUKCIJE

Za $n = 0$ imamo $\cos 0\theta = 1 = 1 \cdot \cos^0(\theta)$. Prema tome $c_{00} = 1$. Za $n = 1$ imamo $\cos 1\theta = \cos \theta = 1 \cdot \cos^1(\theta)$. Prema tome $c_{10} = 0$, $c_{11} = 1$. Jednakost je tačna za $n = 0$ i $n = 1$.

Korak indukcije

Pretpostavimo da je jednakost tačna za sve $k = 1, 2, \dots, n$ tj. pretpostavimo da za svaki fiksiran cijeli k ($1 \leq k \leq n$) postoje cijeli brojevi c_{ki} , $i = 0, 1, 2, \dots, k$, takvi da

$$\cos k\theta = \sum_{i=0}^k c_{ki} \cos^i(\theta),$$

i na osnovu ove pretpostavke pokažimo da je jednakost tačna za $n+1$. Imamo:

$$\begin{aligned} \cos((n+1)\theta) &= 2\cos n\theta \cos \theta - \cos((n-1)\theta) \quad \begin{array}{l} \text{na osnovu} \\ \text{pretpostavke} \end{array} = \\ &= 2 \left(\sum_{i=0}^n c_{ni} \cos^i(\theta) \right) \cos \theta - \sum_{i=0}^{n-1} c_{n-1,i} \cos^i(\theta) \\ &= \sum_{i=0}^n 2c_{ni} \cos^{i+1}(\theta) - \sum_{i=0}^{n-1} c_{n-1,i} \cos^i(\theta) \end{aligned}$$

iz čega možemo vidjeti da postoje cijeli brojevi $c_{n+1,i}$, $i = 0, 1, 2, \dots, n+1$, takvi da

$$\cos(n+1)\theta = \sum_{i=0}^{n+1} c_{n+1,i} \cos^i(\theta).$$

Možemo zaključiti da je jednakost tačna za svaki $n \in N_0$. Drugim riječima funkcija $\cos n\theta$, za proizvoljno $n \in N_0$, može izraziti kao polinom C_n stepena n po promjenljivoj $\cos \theta$.

Za $m \neq k$ izračunajmo integral $\int_0^\pi \cos m\theta \cos k\theta d\theta$:

$$\begin{aligned}
 \int_0^{\pi} \cos m\theta \cos k\theta d\theta &= \int_0^{\pi} \left(\frac{1}{2} \cos(m-k)\theta + \frac{1}{2} \cos(m+k)\theta \right) d\theta = \\
 &= \frac{1}{2} \int_0^{\pi} \cos(m-k)\theta d\theta + \frac{1}{2} \int_0^{\pi} \cos(m+k)\theta d\theta = \\
 &= \frac{1}{2(m-k)} \sin(m-k)\theta \Big|_0^{\pi} + \frac{1}{2(m+k)} \sin(m+k)\theta \Big|_0^{\pi} = 0.
 \end{aligned}$$

U relaciji

$$\int_0^{\pi} \cos m\theta \cos k\theta d\theta = 0, \quad m \neq k$$

neka je $x = \cos\theta$. Tada je $dx = -\sin\theta = -(1-x^2)^{1/2} d\theta$ tj. $d\theta = -(1-x^2)^{-1/2} dx$. Funkcija $\cos m\theta$ se može izraziti kao polinom stepena m po promjenljivoj $\cos\theta$:

$$\cos m\theta = C_m(\cos\theta) = C_m(x),$$

i slično imamo za $\cos k\theta$. Prema tome $\int_0^{\pi} \cos m\theta \cos k\theta d\theta = 0$ postaje

$$\int_{-1}^1 (1-x^2)^{-1/2} C_m(x) C_k(x) dx = 0.$$

Polinomi $C_m(x)$, $m = 0, 1, 2, \dots$, su međusobno ortogonalni na intervalu $[-1, 1]$ u odnosu na težinsku funkciju $(1-x^2)^{-1/2}$. Time smo dokazali Lemu 1.03 i riješili Problem 1.04.

(1.03) Lema

Funkcija $\cos m\theta$, za proizvoljno $m \in N_0$, se može izraziti kao polinom C_m stepena m po promjenljivoj $\cos\theta$.

◇

(1.04) Problem

Pokazati da su polinomi C_m iz Leme 1.03 međusobno ortogonalni na intervalu $(-1,1)$ u odnosu na težinsku funkciju $(1-x^2)^{-1/2}$. $\diamond$

Skoro na isti način (kao u tekstu iznad), može se pokazati sljedeće: Funkcija $\sin(m+1)\theta$ zadovoljava jednakost

$$\sin(m+1)\theta = \sin\theta S_m(\cos\theta),$$

gdje je S_m polinom stepena m po promjenljivoj $\cos\theta$.

Relacija

$$\int_0^\pi \sin(m+1)\theta \sin(k+1)\theta d\theta = 0, \quad m \neq k,$$

je ekvivalentna sa

$$\int_{-1}^1 (1-x^2)^{1/2} S_m(x) S_k(x) dx = 0.$$

Polinomi $S_m(x)$ su međusobno ortogonalni na intervalu $[-1,1]$ u odnosu na težinsku funkciju $(1-x^2)^{1/2}$.

Na kraju posmatrajmo polinome definisane sa

$$P_0(x) = 1,$$

$$P_n(x) = \frac{1}{2^n n!} \frac{d^n}{dx^n} (x^2 - 1)^n, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

Pokažimo da za ove polinome vrijedi

$$\int_{-1}^1 P_n(x) P_m(x) dx = 0, \quad \text{za } n \neq m.$$

Zbog pogodnosti pišemo $(x^2 - 1)^n = p_n(x)$, tako da je

$$\int_{-1}^1 P_n(x) x^m dx = \frac{1}{2^n n!} \int_{-1}^1 p_n(x) x^m dx.$$

Ovaj integral ćemo izračunati za $m < n$ pomoću rekurzije. Prvo primijetimo da

$$p_n^{(k)}(x) = 0 \quad \text{za } x = \pm 1 \text{ i } k = 0, 1, 2, \dots, n-1.$$

Potom parcijalnom integracijom, sa smjenama

$$u = x^m, \quad dv = p_n^{(n)}(x)dx$$

$$du = mx^{m-1}dx, \quad v = p_n^{(n-1)}(x)$$

dobijamo

$$\int_{-1}^1 p_n(x) x^m dx = -m \int_{-1}^1 p_n^{(n-1)}(x) x^{m-1} dx.$$

Ponavljajući još parcijalnu integraciju $m-1$ puta, dolazimo do

$$(-1)^m m! \int_{-1}^1 p_n^{(n-m)}(x) dx = (-1)^m m! \left[p_n^{(n-m-1)}(x) \right]_{-1}^1 = 0 \quad (m < n).$$

Prema tome,

$$\int_{-1}^1 P_n(x) x^m dx = 0, \quad \text{za } m < n.$$

Kako je P_m polinom stepena m , slijedi da

$$\int_{-1}^1 P_n(x) P_m(x) dx = 0, \quad \text{za } n \neq m.$$

Polinomi $P_n(x)$ su međusobno ortogonalni na intervalu

$[-1, 1]$ u odnosu na težinsku funkciju 1. U tekstu iznad smo pokazali rješenje Problema 1.05:

(1.05) Problem

Pokazati da su polinomi definisani sa

$$P_0(x) = 1,$$

$$P_n(x) = \frac{1}{2^n n!} \frac{d^n}{dx^n} (x^2 - 1)^n, \quad n = 1, 2, 3, \dots$$

međusobno ortogonalni na intervalu $(-1, 1)$ u odnosu na težinsku funkciju 1. ◇

Napomena: Polinomi $H_n(x)$ se zovu Hermitovi polinomi reda n . Ovi polinomi se mogu dobiti kao rješenja Hermit-ove diferencijalne jednačine reda n

$$y'' - 2xy' + 2ny = 0.$$

Prvih šest Hermitovih polinoma su

$$H_0(x) = 1,$$

$$H_1(x) = 2x,$$

$$H_2(x) = 4x^2 - 2,$$

$$H_3(x) = 8x^3 - 12x,$$

$$H_4(x) = 16x^4 - 48x^2 + 12,$$

$$H_5(x) = 32x^5 - 160x^3 + 120x.$$

Polinomi $C_m(x)$ i $S_m(x)$ zovu se trigonometrijski polinomi ili Chebichef-ovi polinomi prve i druge vrste reda n . Ovi polinomi se mogu dobiti kao rješenja Chebichef-ove diferencijalne jednačine reda n

$$(1 - x^2)y'' - xy' + n^2y = 0.$$

Chebichef-ovi polinomi se također, mnogo opštije, primjenjuje u sistemima ortogonalnih polinoma u odnosu na proizvoljnu težinsku funkciju. Prvih šest Chebichef-ovi polinomi prve vrste izraženih preko stepena promjenjive x su:

$$C_0(x) = 1,$$

$$C_1(x) = x,$$

$$C_2(x) = 2x^2 - 1,$$

$$C_3(x) = 4x^3 - 3x,$$

$$C_4(x) = 8x^4 - 8x^2 + 1,$$

$$C_5(x) = 16x^5 - 20x^3 + 5x.$$

Polinomi $P_n(x)$ se zovu Legendre-ovi polinomi reda n . Ovi polinomi se dobiju kao rješenja Legendre-ove diferencijalne jednačine reda n

$$(1-x^2)y'' - 2xy' + n(n+1)y = 0.$$

Prvih šest Legendre-ovih polinoma su

$$P_0(x) = 1,$$

$$P_1(x) = x,$$

$$P_2(x) = \frac{1}{2}(3x^2 - 1),$$

$$P_3(x) = \frac{1}{2}(5x^3 - 3x),$$

$$P_4(x) = \frac{1}{8}(35x^4 - 30x^2 + 3),$$

$$P_5(x) = \frac{1}{8}(63x^5 - 70x^3 + 15x).$$

2. Gram-Schmidt-ov proces ortonormalizacije

Neka je $\phi_0(x), \phi_1(x), \phi_2(x), \dots$ proizvoljan niz funkcija na intervalu (a, b) , takav da su sve funkcije u nizu integrabilne i linearno nezavisne. U tekstu koji slijedi, interval (a, b) se može zamjeniti beskonačnim intervalom (a, ∞) ili sa intervalom $(-\infty, \infty)$, ali pod uslovom da svi integrali koji se posmatraju postoje. Pretpostavićemo da je svaka linearna kombinacija $\psi = \alpha_0\phi_0 + \dots + \alpha_m\phi_m$, konačnog broja ϕ -jeva sa konstantnim koeficijentima $\alpha_0, \dots, \alpha_m$ ne svi nula, različita od nule na skupu tački koje su dovoljne da naprave određen integral od ψ^2 , nad posmatranim intervalom, različit od nule.

U tekstu koji slijedi simboli $P\phi_0P, PG_1P, \dots, PG_nP$ predstavljaju realne brojeve, kao i simboli $\langle \phi_i, g_j \rangle$, za $i, j = 1, 2, \dots, n$.

Neka je

$$d_0 = \mathbf{P}\phi_0 \mathbf{P}^2 = \int_a^b [\phi_0(x)]^2 dx,$$

$$g_0(x) = \frac{\phi_0(x)}{d_0^{1/2}} = \frac{\phi_0(x)}{\mathbf{P}\phi_0 \mathbf{P}},$$

tako da je $\int_a^b [g_0(x)]^2 dx = 1$. Neka je

$$c_{10} = \langle \phi_1, g_0 \rangle = \int_a^b \phi_1(x) g_0(x) dx,$$

$$G_1(x) = \phi_1(x) - c_{10} g_0(x) = \phi_1(x) - \langle \phi_1, g_0 \rangle g_0(x),$$

$$d_1 = \mathbf{P}G_1 \mathbf{P}^2 = \int_a^b [G_1(x)]^2 dx,$$

$$g_1(x) = \frac{G_1(x)}{d_1^{1/2}} = \frac{G_1(x)}{\mathbf{P}G_1 \mathbf{P}}.$$

Tada je

$$\int_a^b G_1(x) g_0(x) dx = \int_a^b (\phi_1(x) - \langle \phi_1, g_0 \rangle g_0(x)) g_0(x) dx = 0,$$

$$\int_a^b g_1(x) g_0(x) dx = \int_a^b \frac{G_1(x)}{\mathbf{P}G_1 \mathbf{P}} g_0(x) dx = \frac{1}{\mathbf{P}G_1 \mathbf{P}} \int_a^b G_1(x) g_0(x) dx = 0,$$

$$\int_a^b [g_1(x)]^2 dx = 1.$$

U opštem slučaju neka su funkcije $g_2(x)$, $g_3(x)$, ... definisane uzastopno sa relacijama

$$c_{nk} = \langle \phi_n, g_k \rangle = \int_a^b \phi_n(x) g_k(x) dx,$$

$$G_n(x) = \phi_n(x) - \sum_{k=0}^{n-1} c_{nk} g_k(x) = \phi_n(x) - \sum_{k=0}^{n-1} \langle \phi_n, g_k \rangle g_k(x),$$

$$d_n = \mathbf{P}G_n \mathbf{P}^2 = \int_a^b [G_n(x)]^2 dx,$$

$$g_n(x) = \frac{G_n(x)}{d_n^{1/2}} = \frac{G_n(x)}{\mathbf{P}G_n \mathbf{P}}.$$

Matematičkom indukcijom nije teško pokazati da je svaka od funkcija $g_n(x)$ ortogonalna na $g_0(x), \dots, g_{n-1}(x)$

$$\begin{aligned} \int_a^b g_n(x) g_m(x) dx &= \int_a^b \frac{G_n(x)}{P_{G_n} P} g_m(x) dx = \frac{1}{P_{G_n} P} \int_a^b G_n(x) g_m(x) dx = \\ &= \frac{1}{P_{G_n} P} \int_a^b \left(\phi_n(x) - \sum_{k=0}^{n-1} \langle \phi_n, g_k \rangle g_k(x) \right) g_m(x) dx = \\ &= \frac{1}{P_{G_n} P} \int_a^b \phi_n(x) g_m(x) dx - \frac{1}{P_{G_n} P} \sum_{k=0}^{n-1} \langle \phi_n, g_k \rangle \int_a^b g_k(x) g_m(x) dx = \\ &= \frac{1}{P_{G_n} P} \langle \phi_n, g_m \rangle - \frac{1}{P_{G_n} P} \sum_{k=0}^{n-1} \langle \phi_n, g_k \rangle \int_a^b g_k(x) g_m(x) dx, \end{aligned}$$

i da je svaka od funkcija $g_0(x), \dots, g_n(x)$ normalizovana, tj. imaju vrijednost 1 kao integral njihovih kvadrata nad intervalom (a, b) . Kako je relacija ortogonalnosti simetrična, isto tako možemo reći da su proizvoljne dvije funkcije g_i, g_j međusobno ortogonalne, za $i \neq j$. Činjenica da su g -ovi oboje, i međusobno ortogonalne i normalizovane, se sumira u jednu riječ, koju zovemo ortonormirane funkcije.

Ako kao ϕ -ove uzmemo konkretno funkcije $1, x, x^2$ i x^3 ,

na intervalu $(-1, 1)$ tada kao odgovarajuće g -ove ćemo dobiti $\frac{1}{\sqrt{2}}$,

$$\sqrt{\frac{3}{2}}x, \frac{1}{2}\sqrt{\frac{5}{2}}(3x^2 - 1) \text{ i } \frac{1}{2}\sqrt{\frac{7}{2}}(5x^3 - 3x). \text{ Pokažimo ovo.}$$

$$d_0 = P\phi_0 P = P1 P = \int_{-1}^1 1^2 dx = 2,$$

$$g_0(x) = \frac{\phi_0(x)}{d_0^{1/2}} = \frac{1}{\sqrt{2}},$$

tako da je $\int_{-1}^1 [g_0(x)]^2 dx = 1$. Dalje

$$c_{10} = \langle x, g_0 \rangle = \int_{-1}^1 x \frac{1}{\sqrt{2}} dx = 0,$$

$$G_1(x) = \phi_1(x) - c_{10}g_0(x) = x - 0 \cdot g_0(x) = x,$$

$$d_1 = \mathbf{P}x\mathbf{P} = \int_{-1}^1 x^2 dx = \frac{2}{3},$$

$$g_1(x) = \sqrt{\frac{3}{2}}x,$$

tako da je $\int_{-1}^1 g_1(x)g_0(x)dx = 0$, $\int_{-1}^1 [g_1(x)]^2 dx = 1$. Dalje

$$c_{20} = \langle x^2, g_0 \rangle = \int_{-1}^1 x^2 \frac{1}{\sqrt{2}} dx = \frac{\sqrt{2}}{3},$$

$$c_{21} = \langle x^2, g_1 \rangle = \int_{-1}^1 x^2 \sqrt{\frac{3}{2}} x dx = 0,$$

$$G_2(x) = x^2 - c_{20}g_0(x) - c_{21}g_1(x) = x^2 - \frac{1}{3},$$

$$d_2 = \mathbf{P}x^2 - \frac{1}{3}\mathbf{P} = \int_{-1}^1 \left(x^2 - \frac{1}{3}\right)^2 dx = \frac{8}{45},$$

$$g_2(x) = \sqrt{\frac{45}{8}} \left(x^2 - \frac{1}{3}\right) = \frac{1}{2} \sqrt{\frac{5}{2}} (3x^2 - 1),$$

tako da je $\int_{-1}^1 g_2(x)g_0(x)dx = 0$, $\int_{-1}^1 g_2(x)g_1(x)dx = 0$,

$\int_{-1}^1 [g_2(x)]^2 dx = 1$. Na kraju

$$c_{30} = \langle x^3, g_0 \rangle = \int_{-1}^1 x^3 \frac{1}{\sqrt{2}} dx = 0,$$

$$c_{31} = \langle x^3, g_1 \rangle = \int_{-1}^1 x^3 \sqrt{\frac{3}{2}} x dx = \frac{\sqrt{6}}{5},$$

$$c_{32} = \langle x^3, g_2 \rangle = \int_{-1}^1 x^3 \frac{1}{2} \sqrt{\frac{5}{2}} (3x^2 - 1) dx = 0,$$

$$G_3(x) = x^3 - c_{30}g_0(x) - c_{31}g_1(x) - c_{32}g_2(x) = x^3 - \frac{\sqrt{6}}{5} \sqrt{\frac{3}{2}} x = x^3 - \frac{3}{5}x,$$

$$d_3 = \mathbf{P}x^3 - \frac{3}{5}x\mathbf{P} = \int_{-1}^1 \left(x^3 - \frac{3}{5}x\right)^2 dx = \frac{8}{175},$$

$$g_3(x) = \sqrt{\frac{175}{8}} \left(x^3 - \frac{3}{5}x\right) = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{7}{2}}(5x^3 - 3x),$$

$$\text{tako da je } \int_{-1}^1 g_3(x)g_0(x)dx = 0, \quad \int_{-1}^1 g_3(x)g_1(x)dx = 0,$$

$$\int_{-1}^1 g_3(x)g_2(x)dx = 0, \quad \int_{-1}^1 [g_3(x)]^2 dx = 1. \text{ Primijetimo da su dobijeni}$$

polinomi $\frac{1}{\sqrt{2}}, \sqrt{\frac{3}{2}}x, \frac{1}{2}\sqrt{\frac{5}{2}}(3x^2 - 1)$ i $\frac{1}{2}\sqrt{\frac{7}{2}}(5x^3 - 3x)$ u stvari prva

četiri normirana Legendre-ova polinoma.

Opisana procedura za konstrukciju ortogonalnog sistema iz proizvoljnog datog skupa funkcija je poznata pod imenom Gram-Schmidt-ov proces ortogonalizacije. Formalizujmo prethodno napisani tekst:

(2.01) Teorema (Gram-Schmidt-ova postupak ortogonalizacije)

Neka je $\phi_0(x), \phi_1(x), \phi_2(x), \dots, \phi_n(x)$ proizvoljan niz funkcija na intervalu (a, b) , takav da su sve funkcije iz niza integrabilne na (a, b) i linearno nezavisne. Tada je Gram-Schmidt-ov niz definisan sa

$$g_0(x) = \frac{\phi_0(x)}{\int_a^b [\phi_0(x)]^2 dx},$$

$$g_k(x) = \frac{\phi_k(x) - \sum_{i=0}^{k-1} \left(\int_a^b \phi_k(x)g_i(x)dx \right) g_i(x)}{\int_a^b \left[\phi_k(x) - \sum_{i=0}^{k-1} \left(\int_a^b \phi_k(x)g_i(x)dx \right) g_i(x) \right]^2 dx} \quad \text{za } k = 1, 2, 3, \dots, n$$

ortonormiran niz.

◇

(2.02) Vježba

Primjenom Gram-Schmidtovog postupka ortogonalizacije konstruisati ortonormiran sistem polazeći od skupa funkcija $\{1, x, x^2, x^3\}$, koristeći interval $(-1, 1)$. $\diamond$

Funkcija g_n je u stvari linearna kombinacija od $\phi_0, \dots, \phi_n$ (pod frazom linearna kombinacija će se uvijek podrazumijevati linearna kombinacija sa konstantnim koeficijentima)

$$g_0(x) = \frac{1}{\sqrt{d_0}} \phi_0(x),$$

$$g_1(x) = \frac{1}{\sqrt{d_1}} G_1(x) = \frac{1}{\sqrt{d_1}} \phi_1(x) - \frac{c_{10}}{\sqrt{d_1}} g_0(x),$$

$$g_2(x) = \frac{1}{\sqrt{d_2}} G_2(x) = \frac{1}{\sqrt{d_2}} \phi_2(x) - \frac{c_{20}}{\sqrt{d_2}} g_0(x) - \frac{c_{21}}{\sqrt{d_2}} g_1(x),$$

...

$$g_n(x) = \frac{1}{\sqrt{d_n}} G_n(x) = \frac{1}{\sqrt{d_n}} \phi_n(x) - \frac{c_{n0}}{\sqrt{d_n}} g_0(x) - \frac{c_{n1}}{\sqrt{d_n}} g_1(x) - \dots - \frac{c_{n,n-1}}{\sqrt{d_n}} g_{n-1}(x),$$

i obrnuto, s obzirom da su koeficijenti uz ϕ_n u izrazu za g_n , u svim slučajima različiti od nule, relaciska veza ϕ -eva sa g -ovima se može uspješno riješiti, svaki ϕ_n je linearna kombinacija od $g_0, \dots, g_n$. Pokažimo ovo zadnje.

Već smo primjetili da je svaki $g_n(x)$ linearna kombinacija od $\phi_0(x), \phi_1(x), \dots, \phi_n(x)$. Drugim riječima za svaki $g_n(x)$ postoje koeficijenti $a_{ni} \in R$, ($i = 0, 1, \dots, n$) takvi da

$$g_n(x) = a_{n0}\phi_0(x) + a_{n1}\phi_1(x) + \dots + a_{nn}\phi_n(x),$$

tj. ako posmatramo funkcije $g_0(x), g_1(x), \dots, g_n(x)$ imamo

$$g_0(x) = a_{00}\phi_0(x),$$

$$g_1(x) = a_{10}\phi_0(x) + a_{11}\phi_1(x),$$

$$g_2(x) = a_{20}\phi_0(x) + a_{21}\phi_1(x) + a_{22}\phi_2(x)$$

...

$$g_n(x) = a_{n0}\phi_0(x) + a_{n1}\phi_1(x) + \dots + a_{nn}\phi_n(x).$$

Jednakosti iznad možemo napisati u matričnom obliku

$$\begin{bmatrix} g_0(x) \\ g_1(x) \\ g_2(x) \\ \vdots \\ g_n(x) \end{bmatrix} = \underbrace{\begin{bmatrix} a_{00} & 0 & 0 & \dots & 0 \\ a_{10} & a_{11} & 0 & \dots & 0 \\ a_{20} & a_{21} & a_{22} & \dots & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots \\ a_{n0} & a_{n1} & a_{n2} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix}}_{=A} \begin{bmatrix} \phi_0(x) \\ \phi_1(x) \\ \phi_2(x) \\ \vdots \\ \phi_n(x) \end{bmatrix}.$$

Ako napisanu gornje-trougaoanu matricu označimo sa A , kako je a_{ii} različit od nule za svaki $i = 0, 1, 2, \dots, n$, matrica A je nesingularna, pa dati sistem ima jedinstveno rješenje. Matrica koja je inverzna gornje-trougaoanoj matrici mora biti gornje-trougona. Prema tome svaki ϕ_n se može napisati kao linearna kombinacija od $g_0, g_1, \dots, g_n$. Iz ovoga slijedi da je g_n ortogonalan na svaku linearnu kombinaciju od $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$. Time smo dokazali sljedeće dvije leme:

(2.03) Lema

Neka su $\phi_0, \dots, \phi_n, g_0, \dots, g_n$, funkcije iz Teoreme 2.01. Tada svaka funkcija $g_k, k = 0, 1, \dots, n$, se može napisati kao linearna kombinacija od $\phi_0, \dots, \phi_k$, i obrnuto, svaka funkcija $\phi_k, k = 0, 1, \dots, n$, se može napisati kao linearna kombinacija od $g_0, \dots, g_k$. $\diamond$

(2.04) Lema

Neka su $\phi_0, \dots, \phi_n, g_0, \dots, g_n$, funkcije iz Teoreme 2.01. Tada je funkcija $g_k, k = 0, 1, \dots, n$, ortogonalna na svaku linearnu kombinaciju od $\phi_0, \dots, \phi_{k-1}$. $\diamond$

Ako je $\gamma(x)$ neka linearna kombinacija od $\phi_0, \dots, \phi_n$ koja je ortogonalna na svaku od funkcija $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$, ona mora biti konstanta pomnožena sa $g_n(x)$. Ovo možemo vidjeti iz procesa konstrukcije $g_n(x) = G_n(x)/d_n^{1/2}$, gdje su c_{10} i ostali koeficijenti niza c_{nk} u funkcijama $G_n(x)$ jedinstveno određeni zbog zahtjeva ortogonalnosti u svakom koraku, a koeficijenti uz $\phi_n(x)$ su jedinice ($G_n(x) = \phi_n - \sum_{k=0}^{n-1} c_{nk} g_k$). Iako osobina ortogonalnosti sama po sebi dozvoljava množenje čitavog izraza $G_n(x)$ sa proizvoljnim konstantnim faktorom, da je $\gamma(x)$ konstanta pomnožena sa $g_n(x)$ možemo pokazati i na sljedeći način. Ako su $a_n > 0$ i $a_{n'}$ koeficijenti uz ϕ_n u g_n i γ -i redom

$$g_n(x) = a_n \phi_n(x) + \dots + a_0 \phi_0(x),$$

$$\gamma(x) = a_{n'} \phi_n(x) + \dots + a'_0 \phi_0(x),$$

izraz $\gamma - \frac{a_{n'}}{a_n} g_n$ ne sadrži ϕ_n ; i on je linearna kombinacija od $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$ koji je ortogonalan na svaku od ovih funkcija (kako je γ ortogonalna na svaku od $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$ i kako je g_n ortogonalna na svaku od $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$ slijedi da je i $\gamma - \frac{a_{n'}}{a_n} g_n$ ortogonalna na svaku od $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$), pa je ortogonalna i na sebe, tj. integral njezinog kvadrata nad posmatranim intervalom je nula. Ovo znači da je $\gamma - \frac{a_{n'}}{a_n} g_n = 0$, pa kako su ϕ -jevi linearno nezavisni svi koeficijenti po kojima je ova funkcija izražena, preko članova od $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$, moraju biti nula. Dalje, ako je posmatrana γ normalizovana i vrijedi da je $a'y_n \leq 0$, γ mora biti identički jednaka sa g_n . Time smo dokazali Lemu 2.05:

(2.05) Lema

Ako je $\gamma(x)$ linearna kombinacija od $\phi_0, \dots, \phi_n$ koja je ortogonalna na svaku od funkcija $\phi_0, \dots, \phi_{n-1}$, tada postoji konstanta $\alpha \in \mathbb{R}$ takva da $\gamma(x) = \alpha g_n(x)$, za svako x . $\diamond$

3. Ortogonalni polinomi koji odgovaraju proizvoljnoj težinskoj funkciji

Neka je $\rho(x)$ ne-negativna funkcija koja je integrabilna nad (a, b) , i koja ima osobinu da je vrijednost određenog integrala $\rho(x)$ nad (a, b) u stvari pozitivan. U većini važnih primjena $\rho(x)$ će biti neprekidan i pozitivan kroz čitav interval, osim možda u krajnjim tačkama, gdje može nestati ili postati beskonačan. U slučaju beskonačnog intervala obično se pretpostavi da je proizvod $\rho(x)$ sa proizvoljnim polinomom, integrabilan, nad posmatranim intervalom. Neka je proizvod $[\rho(x)]^{1/2} x^k$, $k = 0, 1, 2, \dots$ uzeta kao funkcija iz Teoreme 2.01. Odgovarajuće funkcije $g_n(x)$, koje su u stvari linearne kombinacije ovih (Lema 2.03), će biti oblika $[\rho(x)]^{1/2} p_n(x)$, gdje su $p_n(x)$ polinomi stepena n . Izračunajmo prvih nekoliko polinoma.

$$d_0 = \langle \phi_0, \phi_0 \rangle = \langle [\rho(x)]^{1/2} x^0, [\rho(x)]^{1/2} x^0 \rangle = \int_a^b \rho(x) dx,$$

$$g_0(x) = \frac{[\rho(x)]^{1/2} x^0}{d_0^{1/2}} = \frac{1}{\sqrt{d_0}} [\rho(x)]^{1/2} = [\rho(x)]^{1/2} p_0(x),$$

gdje je $p_0(x) = \frac{1}{\sqrt{d_0}}$. Izračunajmo $g_1(x)$

$$c_{10} = \langle \phi_1, g_0 \rangle = \int_a^b [\rho(x)]^{1/2} x^1 \frac{1}{\sqrt{d_0}} [\rho(x)]^{1/2} dx = \frac{1}{\sqrt{d_0}} \int_a^b \rho(x) x dx,$$

$$G_1(x) = \phi_1(x) - c_{10}g_0(x) = [\rho(x)]^{1/2}x^1 - c_{10}\frac{1}{\sqrt{d_0}}[\rho(x)]^{1/2} = [\rho(x)]^{1/2}\left(x - \frac{c_{10}}{\sqrt{d_0}}\right),$$

$$d_1 = \mathbf{P}G_1\mathbf{P}^2 = \int_a^b [G_1(x)]^2 dx,$$

$$g_1(x) = \frac{G_1(x)}{d_1^{1/2}} = [\rho(x)]^{1/2}\left(\frac{1}{\sqrt{d_1}}x - \frac{c_{10}}{\sqrt{d_1d_0}}\right) = [\rho(x)]^{1/2}p_1(x),$$

$$\text{gdje je } p_1(x) = \frac{1}{\sqrt{d_1}}x - \frac{c_{10}}{\sqrt{d_1d_0}}. \text{ Izračunajmo } g_2(x)$$

$$c_{20} = \langle \phi_2, g_0 \rangle = \int_a^b [\rho(x)]^{1/2}x^2[\rho(x)]^{1/2}p_0(x)dx = \int_a^b \rho(x)x^2p_0(x)dx,$$

$$c_{21} = \langle \phi_2, g_1 \rangle = \int_a^b [\rho(x)]^{1/2}x^2[\rho(x)]^{1/2}p_1(x)dx = \int_a^b \rho(x)x^2p_1(x)dx,$$

$$G_2(x) = \phi_2(x) - c_{20}g_0(x) - c_{21}g_1(x) = [\rho(x)]^{1/2}x^2 - c_{20}[\rho(x)]^{1/2}p_0(x) - c_{21}[\rho(x)]^{1/2}p_1(x) =$$

$$= [\rho(x)]^{1/2}\left(x^2 - c_{20}p_0(x) - c_{21}p_1(x)\right) = [\rho(x)]^{1/2}\left(x^2 - \frac{c_{20}}{\sqrt{d_0}} - \frac{c_{21}}{\sqrt{d_1}}x - \frac{c_{21}c_{10}}{\sqrt{d_1d_0}}\right),$$

$$d_2 = \mathbf{P}G_2\mathbf{P}^2 = \int_a^b [G_2(x)]^2 dx,$$

$$g_2(x) = \frac{G_2(x)}{d_2^{1/2}} = [\rho(x)]^{1/2}\left(\frac{1}{\sqrt{d_2}}x^2 - \frac{c_{21}}{\sqrt{d_2d_1}}x - \frac{c_{21}c_{10}}{\sqrt{d_2d_1d_0}} - \frac{c_{20}}{\sqrt{d_2d_0}}\right) = [\rho(x)]^{1/2}p_2(x),$$

$$\text{gdje je } p_2(x) = \frac{1}{\sqrt{d_2}}x^2 - \frac{c_{21}}{\sqrt{d_2d_1}}x - \frac{c_{21}c_{10}}{\sqrt{d_2d_1d_0}} - \frac{c_{20}}{\sqrt{d_2d_0}}.$$

Ako pretpostavimo da su $g_k(x) = [\rho(x)]^{1/2}p_k(x)$, $k = 0, 1, \dots, n-1$, funkcije dobijene Gram-Schmidtovim postupkom ortogonalizacije pomoću funkcija $\phi_k(x) = [\rho(x)]^{1/2}x^k$, $k = 0, 1, 2, \dots, n-1$, gdje je svaki $p_k(x)$ polinomi stepena k , tada za

$g_n(x)$ imamo

$$c_{nk} = \langle \phi_n, g_k \rangle = \int_a^b [\rho(x)]^{1/2} x^n [\rho(x)]^{1/2} p_k(x) dx = \int_a^b \rho(x) x^n p_k(x) dx,$$

$$G_n(x) = \phi_n(x) - \sum_{k=0}^{n-1} c_{nk} g_k(x) = [\rho(x)]^{1/2} x^n - \sum_{k=0}^{n-1} [\rho(x)]^{1/2} p_k(x) = [\rho(x)]^{1/2} \left(x^n - \sum_{k=0}^{n-1} p_k(x) \right)$$

$$d_n = \mathbf{P} G_n \mathbf{P}^2 = \int_a^b [G_n(x)]^2 dx,$$

$$g_n(x) = \frac{G_n(x)}{d_n^{1/2}} = [\rho(x)]^{1/2} \left(\frac{1}{\sqrt{d_n}} x^n - \frac{1}{\sqrt{d_n}} \sum_{k=0}^{n-1} p_k(x) \right).$$

Prema tome matematičkom indukcijom sad nije teško pokazati teoremu 3.01.

(3.01) Teorem

Neka je dat skup funkcija

$$\{[\rho(x)]^{1/2}, [\rho(x)]^{1/2} x, [\rho(x)]^{1/2} x^2, \dots, [\rho(x)]^{1/2} x^n, \dots\}$$

i neka je $\rho(x)$ ne-negativna funkcija takva da integral proizvoda proizvoljnog polinoma sa $\rho(x)$ nad intervalom (a, b) uvijek postoji. Tada Gram-Schmidtovim postupkom iz datog skupa funkcija možemo konstruisati ortonormiran sistem

$$\{[\rho(x)]^{1/2} p_0(x), [\rho(x)]^{1/2} p_1(x), [\rho(x)]^{1/2} p_2(x), \dots, [\rho(x)]^{1/2} p_n(x), \dots\}$$

gdje su $p_k(x)$, $k = 0, 1, 2, \dots, n, \dots$, polinomi stepena k . $\diamond$

Polinomi $p_n(x)$ su normirani ortogonalni ili ortonormirani polinomi sa $\rho(x)$ kao težinskom funkcijom. Oni zadovoljavaju uslove

$$\int_a^b \rho(x) p_m(x) p_n(x) dx = 0, \quad m \neq n,$$

$$\int_a^b \rho(x) [p_n(x)]^2 dx = 1.$$

Svaki od polinoma je stepena prikazan kao njegov subskript,

i koeficijent uz član x^n je pozitivan. Ove osobine potpuno određuju sistem polinoma $p_n(x)$.

Pokažimo da je proizvoljan ortogonalan sistem funkcija $\{f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)\}$ linearno nezavisan. Pretpostavimo da je suma $\sum_{k=1}^n \alpha_k f_k(x) = 0$ za neke $\alpha_1, \dots, \alpha_n$. Tada

$$0 = \sum_{k=1}^n \int_a^b \alpha_k f_k(x) dx = \sum_{k=1}^n \int_a^b \left(\sum_{i=1}^n \alpha_i f_i(x) \right) \alpha_k f_k(x) dx = \sum_{k=1}^n |\alpha_k|^2 \int_a^b [f_k(x)]^2 dx.$$

Ovo povlači da je $\alpha_k = 0$ za svaki $k = 1, 2, \dots, n$, prema tome $\{f_1(x), f_2(x), \dots, f_n(x)\}$ je linearno nezavisan skup. Time je dokazana Teroema 3.02.

(3.02) Teorem

Ortogonalni sistemi su linearno nezavisni.

◇

Prema tome možemo zaključiti da je sistem

$$\{[\rho(x)]^{1/2} p_0(x), [\rho(x)]^{1/2} p_1(x), [\rho(x)]^{1/2} p_2(x), \dots, [\rho(x)]^{1/2} p_n(x)\}$$

linearno nezavisan, pa je i skup polinoma

$$\{p_0(x), p_1(x), p_2(x), \dots, p_n(x)\}$$

linearno nezavisan. Ili drugim riječima, svaki polinom n -tog stepena se može izraziti kao linearna kombinacija od $p_0(x)$, ..., $p_n(x)$. Svaki $p_n(x)$ je ortogonalan na svaki polinom nižeg stepena u odnosu na težinsku funkciju $\rho(x)$, tj. ako je $q(x)$ bilo koji takav polinom,

$$\int_a^b \rho(x) p_n(x) q(x) dx = 0.$$

Ove činjenice su direktne posljedice opštih rezultata dobijenih u Lemama 2.03 i 2.04. U tekstu iznad smo pokazali sljedeće dvije tvrdnje:

(3.03) Propozicija

Neka su $p_k(x)$, $k = 0, 1, \dots, n$, polinomi iz Teoreme 3.01. Tada se svaki polinom n -tog stepena može napisati kao linearna kombinacija od $p_0(x)$, ..., $p_n(x)$. ◇

(3.04) Posljedica

Neka su $p_k(x)$, $k = 0, 1, \dots, n$, polinomi iz Teoreme 3.01. Tada je svaki $p_k(x)$ ortogonalan na proizvoljan polinom nižeg stepena, u odnosu na težinsku funkciju $\rho(x)$. ◇

4. Razvijanje proizvoljne funkcije u red

Polinomi $p_n(x)$ iz Teoreme 3.01 se mogu koristiti za formalno razlaganje proizvoljne funkcije u red. Formule su komplikovanije zbog prisustva težinske funkcije, ali su u drugu ruku, jednostavnije zbog činjenice da su p -ovi normalizovani. Želimo znati kada se proizvoljna funkcija $f(x)$ može napisati u obliku reda

$$f(x) = c_0 p_0(x) + c_1 p_1(x) + \dots = \sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x)$$

tj. kada se funkcija $f(x)$ može razviti u red po ortogonalnim polinomima $p_n(x)$. Pretpostavimo da se $f(x)$ može razviti u ovakav red i da su sljedeće operacije opravdane. Množenjem sa $\rho(x)p_k(x)$ i integriranjem u granicama od a do b dobijemo

$$\int_a^b \rho(x) f(x) p_k(x) dx = \sum_{n=0}^{\infty} c_n \int_a^b \rho(x) p_k(x) p_n(x) dx.$$

Zbog ortonormiranih osobina polinoma $p_k(x)$, svi integrali na desnoj strani jednaki su nuli, osim kada je $k = n$, i u tom slučaju

$$\int_a^b \rho(x) p_k(x) p_k(x) dx = 1.$$

Prema tome

$$c_k = \int_a^b \rho(x) f(x) p_k(x) dx.$$

Koeficijenti $c_n(x)$ se nazivaju Furijerovi koeficijenti koeficijenti funkcije $f(x)$ u odnosu na ortonorirane polinome $p_n(x)$ sa težinskom funkcijom $\rho(x)$. Red $\sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x)$, gdje su c_n Furijeovi koeficijenti funkcije $f(x)$ naziva se Furijeov red funkcije $f(x)$. Furijeovi koeficijenti postoje za svaku funkciju $f(x)$ koja je kvadratno sumabilna na (a, b) sa težinskom funkcijom $\rho(x)$. Na osnovu nejednakosi Cauchy-Bunjakovskog

$$\left| \int_a^b f_1(x) f_2(x) dx \right| \leq \left(\int_a^b [f_1(x)]^2 dx \right)^{1/2} \left(\int_a^b [f_2(x)]^2 dx \right)^{1/2}$$

integral $\int_a^b \rho(x) f(x) p_k(x) dx$ konvergira za ovakve funkcije. Dalke, za svaku ovakvu funkciju $f(x)$ možemo napisati njen Fourierov red, ali bez daljeg ispitivanja ne znamo da li je red konvergira i ako konvergira da li mu je suma $f(x)$.

Ako je $\sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x)$ Furierov red funkcije $f(x)$ (tj. ako su

$$c_n = \int_a^b \rho(x) f(x) p_n(x) dx) \text{ onda pišemo } f(x): \sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x).$$

Prethodni tekst možemo sumirati sljedećom teoremom:

(4.01) Teorema

(Furieroovo razlaganje u odnosu na ortogonalne polinome)

Neka je

$$\{[\rho(x)]^{1/2} p_0(x), [\rho(x)]^{1/2} p_1(x), [\rho(x)]^{1/2} p_2(x), \dots, [\rho(x)]^{1/2} p_n(x), \dots\}$$

ortonormirani sistem iz Teoreme 3.01. Tada se svaka kvadratno sumabilna funkcija $f(x)$ na (a, b) može napisati u obliku

$$\sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x).$$

Ovo zovemo Furijerovo razlaganje funkcije $f(x)$ na intervalu (a, b) u odnosu na ortogonalne polinome i pišemo

$$f(x) : \sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x).$$

Skalare

$$c_n = \int_a^b \rho(x) f(x) p_n(x) dx,$$

zovemo Furierovi koeficijenti funkcije $f(x)$ u odnosu na ortogonalne polinome $p_n(x)$ sa težinskom funkcijom $\rho(x)$. $\diamond$

Neka $s_n(x)$ označavaju parcijalnu sumu reda $\sum_{k=0}^{\infty} c_k p_k(x)$ sve do člana n -tog stepena: $s_n(x) = c_0 p_0(x) + c_1 p_1(x) + \dots + c_n p_n(x)$.

Ako umjesto x uzmemo varijablu t u formuli za Furijerove koeficijenet $c_k = \int_a^b \rho(t) f(t) p_k(t) dx$, i dobijeni izraz zamjenimo umjesto c -ova u prethodnu jednakost, dobićemo

$$s_n(x) = p_0(x) \int_a^b \rho(t) f(t) p_0(t) dx + \int_a^b p_1(x) \rho(t) f(t) p_1(t) dx + \dots + p_n(x) \int_a^b \rho(t) f(t) p_n(t) dx,$$

$$s_n(x) = \int_a^b \rho(t) f(t) [p_0(x) p_0(t) + p_1(x) p_1(t) + \dots + p_n(x) p_n(t)] dx,$$

$$s_n(x) = \int_a^b \rho(t) f(t) K_n(x, t) dt,$$

gdje je

$$K_n(x, t) = K_n(t, x) = \sum_{k=0}^n p_k(t) p_k(x).$$

U stvari, ako je $f(x)$ polinom n -tog ili nižeg stepena, $f(x) = \pi_n(x)$, iz prethodnog dijela je poznato da postoji reprezentacija oblika $f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} c_n p_n(x)$ gdje je desna strana konačna suma umjesto

beskonačnog reda. Procedura za određivanje koeficijenata tada se primjenjuje uz pitanja konvergencije, i koeficijenti su dati sa

$c_k = \int_a^b \rho(x) f(x) p_k(x) dx$. U ovom slučaju $s_n(x)$ je isti kao $\pi_n(x)$, i $\pi_n(x)$ je identički proizveden pomoću formule

$$\pi_n(x) = \int_a^b \rho(t) \pi_n(t) K_n(x, t) dt.$$

Na primjer, posmatrajmo ortonormirane Legendreove polinome koje smo dobili u vježbi 2.02

$$P_0(x) = \frac{1}{\sqrt{2}},$$

$$P_1(x) = \sqrt{\frac{3}{2}}x,$$

$$P_2(x) = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{5}{2}}(3x^2 - 1)$$

$$P_3(x) = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{7}{2}}(5x^3 - 3x).$$

Ako razvijamo polinom $p(x) = x^3 - 1$ preko P_0 , P_1 , P_2 i P_3 imamo

$$c_0 = \int_{-1}^1 (x^3 - 1) P_0(x) dx = -\sqrt{2},$$

$$c_1 = \int_{-1}^1 (x^3 - 1) P_1(x) dx = \frac{\sqrt{6}}{5},$$

$$c_2 = \int_{-1}^1 (x^3 - 1) P_2(x) dx = 0,$$

$$c_3 = \int_{-1}^1 (x^3 - 1) P_3(x) dx = \frac{2\sqrt{14}}{35}.$$

Prema tome

$$x^3 - 1 = -\sqrt{2}P_0(x) + \frac{\sqrt{6}}{5}P_1(x) + 0P_2(x) + \frac{2\sqrt{14}}{35}P_3(x).$$

Time smo riješili zadatak 4.02.

(4.02) Zadatak

Polinom $p(x) = x^3 - 1$ napisati kao linearnu kombinaciju

Lagendreovih ortonormiranih polinoma $P_0(x) = \frac{1}{\sqrt{2}},$

$$P_1(x) = \sqrt{\frac{3}{2}}x, \quad P_2(x) = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{5}{2}}(3x^2 - 1) \quad i \quad P_3(x) = \frac{1}{2}\sqrt{\frac{7}{2}}(5x^3 - 3x).$$

Literatura

- T. M. Apostol: “*Mathematical Analysis*”, second edition, China Machine Press, 2004., strana 104-121
- L. Debnath, P. Mikusinski: “*Hilbert Spaces with Applications*”, Elsevier Academic Press, 2005., strana 98-143
- D. Jackson: “*Fourier series and orthogonal polynomials*”, Third Impression, The Mathematical Association of America, 1948., strana 149-184
- P. Junghanns: “*Lecture Notes from Orthogonal Polynomials*”, Summer Term 2012, skinuto sa web stranice www-user.tu-chemnitz.de/~peju/skripte/orthopol/OrthPoly_Engl.pdf, strana 15-27
- S. Kalabušić, M. Malenica: “*Specijalne funkcije (Teorija i zadaci)*”, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 2010., strana 309-349

AUTIZMI OVDAŠNJIH MONOTONOTEIZAMA

Prikaz: Željko Škuljević, *Manifest ateizma. (Ne)mogućnost umskog vjerovanja*, Hijatus, Zenica, 2012. godine

Kada je prije više od dvije godine u Zenici u organizaciji *Centra za društvena i interreligijska istraživanja Univerziteta u Zenici*, na čijem je čelu Željko Škuljević, održan okrugli sto pod naslovom *Drama a/teizacije*, iz naslovike izlaganja profesora Škuljevića već se dala naslutiti tematika jedne od narednih njegovih knjiga. Tekst, koji je ubrzo poslije skupa štampan u zborniku, nosio je naslov *Kratko uvođenje u ateizam*. Ovaj, za bosanske društvene prilike heretični naslov, izazvao bi i veće reakcije u javnosti da Škuljevićeva ireligioznost već uveliko nije poznata.

Taj rad je odisao ničeanskom porukom da između ponuđenih teizama ne moramo birati, pitanjem kakav je stvarni razlog historiografskog zanemarivanja ateističke filozofije, te slutnjom da će u najavljenoj knjizi jedno od centralnih mjesta biti posvećeno „božanstvenom“ Holbachu, ličnom neprijatelju gospodina boga (kako ga nazvaše savremenici) i prosvjetitelju koji se gorljivo razračunava kako sa različitim formama religije, tako i sa filozofskim koketiranjem tipa deizma. Knjiga o kojoj je riječ, dakle *Manifest ateizma*, o kojoj će se, po mome sudu, više govoriti nego li recimo o *Pozornici kirenaičke misli*, *Dijalogu sa Sokratom* ili *Sofistici kao istini privida*, nosi i vrlo bitan podnaslov */Ne/mogućnost umskog vjerovanja*. On čitaocu u samom uvodu, odnosno a/teističkom sporu: filozofija i/ li teologija želi sugerirati važnost distinkcije između teološkog vjerovanja i vjerovanja uopšte. Neupitno je, tvrdi Škuljević, da je sam pojam vjerovanja u sadržajnom smislu i mogućnostima veoma raznovrstan, te je tako u filozofiji vjera polazište jednog generalnog uvjerenja u skrivenost evidencije, te spoznatljivost istine i, kao takva, neodvojiva je od metodičke sumnje koja potiče upravo spoznavanje.

S druge strane, „kod religiozne svijesti“, piše Škuljević, „upravo je odsustvo sumnje vrlinom, tu se vjeruje baš zbog toga što objekt vjerovanja nije evidentan“. Moglo bi se također reći da je problem religije nametanje stava da je transcendentno „poznata“

veličina dokučiva obredom. Sa ovakvom napomenom treba čitati *Manifest ateizma*, njime Škuljević ne daje nikakve didaktičke upute, nego podsjeća na današnje odveć rigidno, apriorno odbijanje primisli o bilo kakvom ireligioznom svjetonazoru. Ta se rigidnost ponajprije vidi u, kako on zapisa i u zaključnim riječima, kao „zatečenost, zblanutost i konsterniranost većine teologa pokretom novog ateizma“ (dakako i bilo kojeg drugog) i, naravno, u svakodnevnom javnom linču svih onih koji religioznost ne vide kao primaran odnos čovjeka i svijeta. Iz ovih razloga će Željko Škuljević i zaključiti kako „tu *vjernost čovjeku* možemo nazvati humanizmom, koja nije religija već moral. Bez te vjernosti, takođe, i bez ambicija za uklanjanjem boga onima koji vjeruju, nijedna religija niti ateizam ne bi bili ljudski prihvatljivi“. No, problem je u tome što se religija postavlja iznad te vjernosti čovjeku, ona nam govori o neopisivosti boga vazda ga opisujući i istovremeno sugerišući kako je on ekskluzivno naš. Drugi bog ili bog drugih nije bog. Paradoks se vidi i po tome što je za svakog vjernika bog jedno, a iz vizure religije drugo čime generalno bog nije.

Ova nas situacija neodoljivo podsjeća na poznatu karikaturu u kojoj Immanuel Kant zabrinut dijalogizira sa onim bićem koga mnogi nazivaju bogom. Pita Kant u toj karikaturi nije li vrijeme da se ljudi, umjesto na boga, pozivaju na čovjeka. Ova briga, izrečena u formi karikature, bez obzira na božije olakšanje Kantovim prijedlogom, sugerira kako iracionalno postaje dominirajuće a ono, po svojoj „prirodi“, bježeći od stvarnosti i potirući je, postaje s jedne strane nadomjestak za nedostatak socijalne hrabrosti i s druge, savremena forma Platonove pećine. Raspravljajući o odnosu same filozofije i teologije Škuljević vrlo iscrpno upućuje čitaoca u dva oprečna pristupa religiji kao predmetu filozofske refleksije, prvi potencira filozofiju religije kao religioznu, a druga kao antireligioznu filozofiju. Uprkos tome da oba pristupa predstavljaju zapostavljanje same filozofije religije, nepobitno je da se religija vazda služila filozofijom. Škuljević s tim u vezi postavlja vrlo važno pitanje – zašto filozofija uopšte treba religiji. U duhu one Hobbesove iz *Leviathana* da su klice religije u čovjeku, odnosno da je ona utemeljena na vjerovanju u sablasti, nepoznavanju uzroka i neracionalnom strahopoštovanju, Škuljević konstatira kako se teologija temelji na takozvanoj tajni vjere koja je nedostupna nevjerniku. Na ovaj način ona sebi želi priskrbiti

filozofsku ozbiljnost ali i vlasništvo nad konačnim tumačenjem svijeta u čemu joj filozofija treba samo kao *ancilla theologiae*. Zato filozofija religije nije izbor „između teizma i antiteizma, još manje o unaprijed zadatoj negaciji religije“, decidan je Škuljević. Činjenice filozofskog promišljanja, naravno, po sebi ne mogu biti niti religijske, niti antireligijske, one su za filozofiju kao fenomeni jednako relevantne.

Zato je opasno insistirati na brisanju distinkcije između sadržaja filozofije religije i religije, jer ona, dakle filozofija religije, time postaje religiozna filozofija. Ako se, kaže dalje Škuljević, filozofija i religija odnose na isto, te ako se probabilistički složimo kako su obje upućene na pitanje totaliteta, kako imanentnog, iskustvenog, tako i transcendentnog, nadiskustvenog, ostaje „problem različitog pristupa bez obzira koji se argumentacioni niz koristio. Radi se o nekoj vrsti nekongruentnosti između filozofije religije i religije“.

U toj filozofskoj kritici religije uočavaju se dva osnovna pravca: prvi je racionalizacija, odnosno demitologizacija mitološke vjere, a drugi je odbacivanje religije u ime razuma i iskustva.

Na tom tragu je i sučeljavanje pedagoga Richarda Schwartza koji govori o dekristijanizaciji društva i sociologa Petera Bergera koji tvrdi da će religija preživjeti. Na ovom mjestu u filozofsku igru Škuljević uvodi ateizam i pitanje zašto se ateističkom svjetonazoru vazda podmeće, zašto se demonizira i falsifikuje. Odgovarajući na njega, posebno u dijelu knjige koji naslozof Škuljević imenova *Ateizam razuma*, sa poglavljima *Protagorin udes ili a/teologija grčkih filozofa*, *Politeistički monoteizam ili: (ne)vjervanje u jednog boga i Hrišćanski ateizam*, on pravi originalni filozofski portret ateizma i njegovih manifestacija od Protagore i Teodora atheosa, preko Sexta Empirika do Ludwiga Feuerbacha, Karla Marxa, Roberta Escarpita, Christopfera Hitchensa, Richarda Dawkinsa i Mishela Onfraya. Ne slučajno, Škuljević posebnu pažnju posvećuje „ličnom neprijatelju gospodina boga“, njemačkom prosvjetitelju, „božanstvenom“ Holbachu, kako nosi i naslov posebnog poglavlja knjige.

Epitet „božanstveni“ nije nikakav cinizam, upozorava Škuljević, nego se radi o nekome koji je „cijeli svoj stvaralački život posvetio demontiranju ideje boga proglasivši je proturječnom i najnemogućnijom“.

„Kao neskriveni ateista, kaže dalje Škuljević, Holbach smatra da su teologija i religija najveći neprijatelji ljudske sreće i napretka, takođe dokazuje da je ateizam temeljom prirodnog morala“. Upućujući na drugi dio Holbachovog *Sistema prirode*, on vrlo slikovito opisuje boga istovremeno kao onoga koji voli i mrzi, nagrađuje i kažnjava, priziva i proklinje, obećava i obmanjuje, ukratko „doima se rastrgan najrazličitijim strastima, čudima i smjeranjima“.

U poglavlju po naslovom *Opium des Volks* Škuljević u kratkim crtama izlaže najbitnija mjesta Marxovog razumijevanja religije kao društvene ideologije upućujući čitaoca prije svega na *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* i doktorsku disertaciju *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode*.

U Marxovoj doktorskoj disertaciji očita je nakana njegovog kasnijeg obračuna sa ideološkom pozicijom religije, onog prometejevskog mučeničkog, ali i herojskog suprotstavljanja dogmi koju širi Hermes, sluga bogova. Prometej je time metafora revolta slobodno mislećeg čovjeka koji se suprotstavlja dehumanizirajućoj ulozi religije. Religija je ideologija po tome što ovovremeno potura kao vanremeno, odnosno što svoju ovostranu društveno-ekonomsku poziciju pravda „onostranim“ usudom. Zato je stvarna suština religije, ali i paradoks, u tome što ona, s jedne strane, ljudsko hipostaziranje vlastitih krajnjih nadanja i mogućnosti gura u ruke tvorca, dajući mu „ovlaštenje“ da ozbilji pojedinačne nade poslije smrti, a s druge strane što, istovremeno, u interesu ovozemaljskih povlastica sebe hipostazira u tom istom „neostvarenom“ svijetu. Religiozni čovjek je proizvod nadnaravnih nadanja obespravljenih a bogovi su tek iracionalna posljedica takvih pogleda u nebo. Takav podvostručeni svijet stvara novi, zamišljeni svijet. Iza nade da će se u njemu naći pravda i nagrada stoji ideološka poruka da se stvarni svijet, kao iskušenje i volja božija, ne mijenja. Propovijed o tobožnjoj nemoći čovječanstva da ostvari pravdu smjera na ideološko opravdanje bilo koje vrste otuđenja. U pitanju je, dakako, blagoslov nepravdi. Pozicija religije je gora time što, pribavljajući sebi ovozemaljske koristi, propovijeda i protežira grješnost čovjeka u svijetu kao kazni. Ne radi se više o religiji kao opijumu nego je u pitanju pogubno zatvaranje svakog puta ka ovozemaljskoj sreći, njena je zadaća da spriječi svaku nezavisnost čovjeka navodeći ga infantilnu poslušnost.

Religija je danas sve manje u stanju izbjeći evidentnu prazninu svojih propovijedi. Ta je praznina suštinska, jer, kao izraz potrebe za utjehom, ona ne nudi stvarne naputke ka ostvarenju ovozemaljske sreće, ona ne potiče nadu u radikalnu transformaciju na zemlji, nego tek odr(a)žava imaginarni ideal, iluzornu sreću, samoobmanu i mistifikaciju.

Ona je, dakle, kao nusproizvod društvenog poretka, kao svojevrsna duhovna „aroma“ države, gotovo u pravilu maska za opravdanje dominacije, odnosno represije „bogomdanih“ društvenih projekata. Na ovaj način ona, u stvari, podjarmljuje čovjekovu evidentnu potrebu za nadom tako što je dislocira na neki drugi svijet i time nepravdu u ovom deterministički tumači božjim određenjem.

Ovaj monotonoteizam i njegova obredna mimika bili bi danas dostojni sažaljenja da religija nije ideološki uzor za druge forme otuđenja. Njena idiosinkrazija je uočljiva i u zamjenjivanju posljednjeg i prvog, odnosno *causa sui* ili *ens realissimum* je najviši princip, prvorazredni ideal koji udahnuje život realitetima. Na ovaj način religija potiče da se čovjek sveti životu „fantasmagorijom nekog ‘drugog’, ‘boljeg’ života“ (Nietzsche) i time sugerira dekadenciju kao rezultat nametnute podjele svijeta na pravi i prividni.

Poricati drugi svijet, kao što to čine ateisti, odnosno bogohuliti, kako to kažu teolozi, ne znači i homohuliti, odnosno kada ateisti poriču boga oni poriču odgovornost u bogu te, na taj način, kako to sjajno primjećuje Friedrich Nietzsche, spašavaju svijet. Ipak, religija u ogledalu stada danas još uvijek ne vidi prijekor svojih praznih očiju, ona ne vidi očite simptome jedne teopauze, ali, na žalost, i, kako to primijeti Robert Escarpit, „gojaznost andropauze“. Sljepilo za stvarni je istovremeno i sljepilo za bilo koji svijet.

Bogova ima koliko ima ljudi, oni su, metaforično rečeno, individualne perspektive pogleda u nebo, to su neponovljivi nazori apsoluta. Zato je svaki zahtjev za kanalisanjem tih perspektiva nehuman, totalitaran, a najrevnosnije to čini religija. Ovakvi zahtjevi po svome su porijeklu i po svojoj prirodi povijesni, odnosno oni su, kao totalitarizmi, manifestacije moći, ideologije, nerijetko objesti i ludila. Zato, teško je ne složiti se sa francuskim romantičarem

Victorom Hugoom koji negdje reče: u svakom selu je svjetlost – učitelj, a gasitelj svjetlosti – sveštenik.

Na kraju, *Manifest ateizma* autora Željka Škuljevića teško da će koga ostaviti ravnodušnim, knjiga će naprosto izazivati na to da se izriču stavovi o danas nepoželjnom, stigmatiziranog pogledu na svijet kakav je ateizam, ona će, uvjeren sam, dovoditi u kušnju proklamovani princip tolerancije koji je, očito, ispražnjen od značenja i koji, shodno Lockovom tumačenju, netolerantno odbacuje svaku pomisao na trpljenje ateizma.

KULTURNA BAŠTINA – DOKUMENTARNA OSNOVA ZA PROUČAVANJE I POUČAVANJE

Sažetak

Ovaj rad fokusiran je na pitanje izvora za izučavanje kulturne baštine koja je sve više predmet interesovanja ne samo u akademskim krugovima nego i u široj javnosti općenito. Iako je sa nama više od jednog stoljeća, pojam „kulturne baštine“, dakle, još od osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1887. godine, i dalje nema na odgovarajući način definiranu svoju poziciju u nastavnim programima visokoškolskih ustanova u BiH. Čak ni potrebe utilitarne prirode, kao što je kulturni turizam, nisu spriječile nakane da se neke od institucija sa višedecenijskom historijom zatvore (u godini 2012). Otuda je prirodna nužnost da se reafirmira uloga „kulturne baštine“ u cilju kontinuiranog održanja civiliziranog društva, ne samo u akademskim krugovima nego i u javnosti generalno.

CULTURAL HERITAGE: DOCUMENTARY BASIS FOR RESEARCH AND TEACHING

Summary

This article is focussed on the basic question of sources relevant for research and study of Cultural heritage which is getting increasing attention, not only in academic circles, but also among general public. In spite of the fact that the key word „Cultural heritage“ is with us more than one century, or to be more exact since the establishment of the State Museum (Landesmuseum) in Sarajevo 1887. this subject is almost absent from the curriculum of University institutions in Bosnia and Herzegovina. Even the utilitarian necessity required by something as of recently called Cultural tourism has not prevented the intention to close (in the year 2012.) some of the cultural institutions in Sarajevo with year long tradition in existence. From this facts follows the natural necessity to reaffirm the role of the Cultural heritage in the continuation of

Civilized Society, not only within the academic community, but also among the public at large.

Uvod

U modernijoj historiji razvoj i društveni progres općenito isuviše dugo, i to često bez rezerve, bili su izjednačavani sa procesom modernizacije, a u geografskom smislu vesternizacije i, uglavnom, bili su posmatrani u ekonomskim kategorijama. Postulati ekonomske nauke bili su glavni i skoro jedini oslonac za pripremanje recepata razvojne strategije donositelja političkih odluka na različitim razinama upravljačke strukture. Međutim, u novije vrijeme ekonomisti i društveni planeri sve više u koncepte i metodologiju svojih razvojnih dokumenata inkorporiraju postulate humanistike i etičkih vrijednosti onako kako su se oni kroz stoljeća pokazali djelotvornim za održavanje kohezije i funkcionalnosti društvenih zajednica na različitim stranama svijeta.

Naime, razumijevanje razvoja isključivo u ekonomskim kategorijama pokazalo se neadekvatnim za cjelinu ljudske egzistencije koja inkorporira ne samo materijalna dobra nego i duhovne vrijednosti - što i dalje ukazuje na potrebu razrješenja dileme sadržane u pitanju: da li je imati dobra isto što i biti dobar ?

Dakle, novi i sve kompleksniji izazovi - društveni, kulturni, klimatološki, a posebno oni koje je donijela informacijska paradigma, temeljito mijenjaju uvjete u kojima je moguće kontinuirano trajanje i očuvanje ljudskog znanja i bihevioralnog iskustva nataloženog u sedimentima prošlosti.

Vijekovima nataloženo ljudsko iskustvo koje uobičajeno imenujemo humanističkom tradicijom može ponuditi nedostajuću kariku efikasnijeg odgovora modernog čovjeka na brojne izazove sa kojima je on prisiljen da se suočava u sve više globaliziranom svijetu čija dominantna obilježja sve očitije postaju nezaustavljive klimatske promjene, siromaštvo i manjak svijesti o zajedničkoj sudbini čovječanstva. Inkorporiranje postulata humanistike u rješavanje spomenutih problema podrazumijeva i metodologiju i naučna istraživanja, ali i mogućnost korištenja adekvatnih informacijskih resursa.

Pri tome posebnu važnost za očuvanje, pristup i afirmaciji zabilježenih formi sadržaja ukupnog ljudskog iskustva, uključujući i ono naučne provenijencije, i dalje pored obrazovnih ustanova - u prvom redu univerziteta - imaju upravo memoriološke ustanove (biblioteke, muzeji, arhivi, galerije i slično) koje UNESCO, inače, imenuje **institucijama memorije**.

Raznoliki oblici manifestacija čovjekove egzistencijalne zbilje kroz historiju su pohranjivani u tim ustanovama, dok se njihov unutarnji smisao i pojavni izraz nalazi u humanističkom naslijeđu i umjetnosti. Istraživanja tog naslijeđa neodvojiva su od njegove dokumentarne osnove koja čuva nataložene sedimente zabilježene memorije minulih vijekova. Biblioteke, muzeji, arhive i galerije igraju vitalnu ulogu u prakticiranju istraživanja u humanistici i imaju komparativno gledajući istu važnost koju laboratorije igraju u ekperimentalnim naukama. Memoriološka građa koju čine bibliotečke, muzejske, arhivske i galerijske zbirke nezaobilazna je za bolje razmišljanje kako prošlosti tako i sadašnjosti koju neposredno živimo.

Istraživačima danas, kao temeljni informacijski resursi, na raspolaganju stoje tradicionalni izvori informacija - tipa monografskih publikacija (dakle, knjige - štampane i rukopisne), zatim časopisi, radovi sa naučnih skupova, referentni izvori različite vrste - bibliografije, katalozi, klasifikacijske sheme, enciklopedije, biografski leksikoni... U novije vrijeme, zahvaljujući sve prisutnijem World Wide Webu i Internetu, na važnosti dobijaju baze podataka, indeksi, apstrakti, tezaursi, terminološki rječnici, kao i različite vrste nositelja zabilježenog sadržaja - produkti savremenog digitalnog doba.

U poslu oko dokumentiranja pamćenja, posebno u izradi i diseminaciji stručnih normi i smjernica za obradu, čuvanje i prezentaciju memoriološke građe, dragocjenu ulogu igraju i različite međunarodne i nacionalne profesionalne asocijacije (bibliotekara, arhivista, muzealaca i kustosa različite vrste), kao što su Međunarodna organizacija za standardizaciju - ISO, Međunarodna federacija bibliotečkih društava - IFLA, Fondacija za identifikaciju digitalnih objekata - DOI, Međunarodno arhivsko vijeće - ICA, Međunarodno muzejsko vijeće - ICOM, Međunarodni savjet za spomenike i lokalitete - ICOMOS i drugi.

Nauka za svoju argumentaciju više se ne ograničava samo na prikupljanje činjenicanog, sve više upućen na potrebu razumijevanja kompleksne aglomeracije njihovog sadržaja – razumijevanje, čije uzajamno prožimanje je dodatno olakšano korištenjem dostignuća informacijske tehnologije. Naučna djelatnost i danas je, kao što je to bilo u prošlosti, nezaobilazna za potpuno razumijevanje ljudske sudbine, da bi rezultirala kvalitativnim ostvarenjima treba da je oslonjena na temelje koje postavile prethodne generacije istraživača. Pri tome, za razliku od minulih vremena, danas su, zahvaljujući dostignućima informacijske tehnologije, istraživači u prilici da, u vezi sa svojim idejama i istraživačkim radom, komuniciraju sa kolegama u realnom vremenu. Rezultati istraživačkog rada koji nastaju na osnovu analitičkih promišljanja kreativnih pojedinaca i stručnih timova, za svoje polazište i ishodište imaju, između ostalog, dokumentarne izvore, literarne tekstove, djela umjetnosti, artefakte raznorodnih oblika, dokumente različite vrste, multimedijalnu građu i slično. Pri tome to gradivo prati povijest njihovog nastanka, kao i podaci o osobama, organizacijama i ustanovama koje ih pohranjuju i njima se stručno bave uključujući i njihovu interpretaciju i javno predstavljanje.

Dakako teško je udovoljiti potrebi da se bude sveobuhvatan u navođenju svih sadržajnih i formalnih obilježja takvog gradiva. To je posebno evidentno u svjetlu sve nestabilnije kategorizacije odavno uspostavljenih klasifikacija naučnih disciplina koje se tom građom bave i sve češćeg naglaska na interdisciplinarnosti. Pored toga, ne završavaju sva kreativna ostvarenja pojedinog autora - istraživača u javno dostupnoj formi, kako bi bila dostupna sudu zainteresirane javnosti, a objektivno nisu ni sva ostvarenja niti djela istraživača i kreativnih ljudi na polju humanistike uvijek mjerljiva određenim kvantitativnim pokazateljima. Pa otuda i njihovo vrednovanje treba da bude usmjereno na inherentne vrijednosti karakteristične za svaki pojedinačni slučaj.

Kao dio profesionalnog bibliotečkog, arhivističkog, i u novije vrijeme multimedijalnog vokabulara *memoria*, čini okosnicu u poduhvatima tipa *Pamćenje svijeta = Memory of the World*, koje je pokrenuo UNESCO, kao i *Američko pamćenje = American Memory*, što je ideja stručnjaka Kongresne biblioteke u Vašingtonu,

a dominantno mjesto zauzima i u osnovnoj zamisli koncepta Evropske biblioteke *The European Library* - kreacija koja je ne tako davno nastala u krugu aktivnosti Konferencije direktora nacionalnih biblioteka Evrope - CENL. Tome se pridružuju i nedavno inaugurirani kulturološki projekti *Europeana* i *World Digital Library*.

Iako knjiga u tradicionalnoj formi smještena između korica i dalje ostaje primordijalna forma za očuvanje ljudskog pamćenja i komunikaciju znanja onog sačuvanog iz prošlosti i onog koje kontinuirano nastaje, danas se oko 90% znanja u svijetu publicira u digitalnoj formi, čime se na očigledan način podcrtava važnost nove informacijske tehnologije i za područje humanistike i umjetnosti. Iz toga nije teško izvući zaključak o važnosti edukacije za svrsishodno korištenje Interneta - tog informacijsko-komunikacijskog instrumenta koji omogućava pristup širokoj lepezi resursa i pruža raznolik spektar usluga većinom povezujući hypertext dokumente prezentirane u Svjetskoj informacijskoj mreži (World Wide Web), istovremeno podržavajući i strukturu elektronske pošte (e-mail).

Dinamične promjene koje generira informacijska tehnologija u različitim domenima društvenog života, a posebno u akademskom ambijentu, dovele su i do pojave kovanice *Digitalna humanistika* (Digital humanities), koja u semantičkom smislu označava interdisciplinarno naučno i istraživačko područje koje proučava teoriju i praksu korištenja digitalnih tehnologija, posebno u istraživanju, edukaciji i prezentiranju humanističke baštine. Digitalni naučni sadržaji opredmećeni u digitalnoj biblioteci stvaraju pretpostavke za pristup širokoj lepezi intelektualnih resursa kao osnove za sinegrijska prožimanja znanosti i umjetnosti - kombiniranjem teksta, slike, zvuka i performansa.

Kulturološke studije

Sintagma *kulturološke studije* upućuje na interdisciplinarnu akademsku naučno-istraživačku disciplinu koja, nakon određenih lutanja u orijentaciji sedamedesetih godina prošlog stoljeća, danas pruža prilično zadovoljavajući okvir za kreiranje i aktivno djelovanje refleksivne mreže mislećih ličnosti koje pokušavaju utvrditi koje to i kako kulturne silnice oblikuju ljudsku svakidašnjicu.

Inicijalni podsticaj za potpunije određenje ove discipline u savremenom razumijevanju tog pojma dovodi se najdirektnije u vezu sa djelatnošću Centra za savremene kulturološke studije na Univerzitetu Birmingham, kojeg je 1964. godine osnovao Richard Hoggart njegov prvi direktor, a koji se ugasio 2002. godine. Važnu ulogu u idejnom profiliranju i ostvarenim naučnim rezultatima Centra imali su još i Raymond Henry Williams, E. P. Thompson i Stuart Hall.

Od samog početka djelovanja Centra kulturološke studije su bile shvaćene kao interdisciplinarni poduhvat. Sam obrazovan primarno u domenu književne kritike, Hoggart je imao ideju da se projekat kulturalnih studija uobliči u tri dijela: „jedan bi u osnovi bio historiografski i filozofski, drugi uglavnom okvirno sociološki, a treći i najznačajniji spadao bi u domen književne kritike.“ ¹⁾

Ovakvo stajalište ustvari podrazumijevalo bi da književna kritika, posebno ona u Velikoj Britaniji, dođe u aktivan odnos prema savremenom dobu, u čemu nije teško detektirati težnju da se podvrgne kritici elitistički koncept kulturološke misli u Engleskoj u kojoj je dominirala ideja separacije između visoke kulture i stvarnog života, između historijske prošlosti i savremenog doba, ili između teorije i prakse, zavisno od toga kako se pristupalo složenom pitanju definiranja sadržaja kulturoloških studija.

U Bosni i Hercegovini je, barem u ovoj fazi, teško pojam *kulturološke studije* razlučiti od pitanja kulturne historije Bosne i Hercegovine i njenog civilizacijskog naslijeđa. Na to upućuju dosadašnja istraživanja ovih i njima srodnih područja unutar šireg okvira humanističkih nauka i njima pripadajućih disciplina. Važan doprinos boljem razumijevanju višestoljetnog, inače složenog, bh. kulturnog mozaika unazad više od jednog stoljeća davali su i daju stručnjaci okupljeni oko institucija koje UNESCO naziva institucijama memorije, a to su muzeji, biblioteke, arhivi, galerije i slično. Pri tome treba podsjetiti da je Zemaljski muzej u Sarajevu osnovan još davne 1888. godine.

Unutar šireg okvira kulturoloških studija okosnicu još uvijek čini sintagma kulturna baština čija je osnovna sadržinska kontura detektirana još u antici, tačnije u 6. stoljeću nove ere, a pripisuje se Teodoriku Velikom, prefektu Rima koji je živio u periodu između 455. i 526. godine. Njeno povremeno izranjanje na svjetlost ispod naslaga ljudske nebrige i zaboravnosti može se pratiti preko renesanse, zatim odredbi o antikvitetima švedskog kralja Karla XI (1655-97), nakon čega su uslijedile smjernice koje su izdali voditelji francuske revolucije (1789-99), pa sve do 6. međunarodnog kongresa arhitekata održanog u Madridu 1904. godine.

Godine 1926. je, na inicijativu Međunarodnog instituta za intelektualnu saradnju Lige naroda u Parizu, osnovan Međunarodni muzejski ured. Njegova misija je bila da se pokrenu aktivnosti muzeja i javnih zbirki svake zemlje kako bi se organizovao zajednički rad i istraživanja u datim oblastima.

UNESCO je u Hagu 14. maja 1954. godine usvojio Konvenciju za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba. Prema odredbama ove konvencije izraz „kulturno dobro“ bez obzira na porijeklo ili vlasništvo označava: „pokretno ili nepokretno kulturno dobro velike važnosti za kulturno naslijeđe svakog naroda, kao što su spomenici graditeljstva, umjetnosti ili historije, bilo vjerskog ili sekularnog karaktera, arheološka nalazišta, grupe zgrada koje su, kao cjelina, od historijskog ili umjetničkog interesa, djela umjetnosti, rukopisi, knjige i drugi umjetnički predmeti historijskog ili arheološkog značaja, kao i naučne zbirke i važne kolekcije knjiga i arhiva ili reprodukcije naviše definiranih dobara...“

Ovome su pridodati i zgrade „čiji je glavni stvarni cilj da sačuvaju ili prezentiraju pokretna kulturna dobra definira u podparagrafu (a) kao što su muzeji, značajne biblioteke i arhivski depozitoriji i skloništa čija je svrha da, u slučaju oružanog sukoba, sačuvaju pokretna kulturna dobra definirana u navedenom paragrafu (a).

Također su ovom Konvencijom obuhvaćeni i centri sa bogatim obimom kulturnih dobara onako kako su ona definirana u podparagrafu (a) i (b) koji su poznati kao „centri u kojima se nalaze spomeničke vrijednosti“.

Posljednjih decenija primjetno je da koncept naslijeđa, kao uostalom i koncept kulture općenito, prolazi kroz temeljitu transformaciju. Prvobitno, se sintagma „kulturna baština“ odnosila

u najvećoj mjeri na spomeničke ostatke prošlosti, da bi vremenom izraz naslijeđe sve više poprimao nove odrednice tipa nematerijalno, etnografsko, pa i industrijsko naslijeđe. U tom periodu poseban napor je ulagan da se konceptualizira i opiše nematerijalna kulturna baština. I to ponajviše zbog toga kako bi se pažnja značajnije fokusirala na čovjekovu sudbinu kao takvu, a posebno na dramske umjetnosti, jezike i tradicijsku muziku, kao i duhovne i misaone sisteme na osnovu kojih nastaju različiti kulturni obrasci i izrazi.

Koncept kulturne baštine u savremeno doba je nužno otvoren da bi obuhvatio kako različite aspekte svakidašnje žive kulture tako i spomenička svjedočanstva prošlosti.

U nastavnim programima koji se nude studentima na australijskom Curtin univerzitetu, naprimjer, kulturna baština je definirana jednostavno kao nešto što se fokusira na istraživanja svih aspekata kulture koji povezuju prošlost i sadašnjost sa budućnošću.

To uključuje: muzeje, zbirke kulturološke građe, historijske lokalitete i građevine, tradicionalne kulturne forme, uključujući umjetnost, urbane cjeline i ritualne običaje, prirodni ambijent, koji je kulturno oblikovan i bez izuzetka modificiran zahvaljujući ljudskim aktivnostima, javne ustanove putem kojih pulsira i zahvaljujući kojima se obogaćuje svakidašnji život.

Sferi kulturne baštine pripada i sistem znanja, obuhvatajući i ono koje nazivamo tradicionalnim, a koje je u osnovi neformalno i po sadržaju i po načinu transmisije, uključujući one aspekte društvenog života kao što su sistem vjerovanja, folklor, običaji i popularna kultura, zajednica i društveni život, i na kraju historija i identitet. U kontekstu opće globalizacije i brojnih mogućnosti za pristup raznorodnim izvorima znanja, koje nudi savremena informacijska tehnologija, tema kulturnog naslijeđa i edukacije stručnjaka za njegovo očuvanje i promociju postavlja se kao važno pitanje, ne samo zato što se danas u BiH tako mnogo govori o reformi visokog obrazovanja, nego i zbog rizika uniformizacije kulturnih obrazaca i gubitka vlastitog identiteta kojem su izloženi posebno mali narodi, zemlje i jezici. Naslijeđe je katalizator jednog dinamičnog procesa koji omogućava povezivanje prošlosti sa sadašnjošću i otvara vrata ka budućnosti. Kao riznica kolektivne memorije ono opredmećuje simboličke vrijedosti kulturnog identiteta i konstituira fundamentalno važno polazište za strukturiranje i harmoniziranje odnosa unutar složene potke jednog društva. U onoj mjeri u kojoj nam omogućava da razumijemo sebe kulturno naslijeđe je jedan od ključnih instrumenata

za razumijevanje drugih. Shodno tome, ono doprinosi neprekidnom dijalogu između civilizacija i kultura i uspostavlja racionalan oslonac za uspostavljanje i održavanje trajnog mira u svijetu.

Izučavanje različitih aspekata kulturoloških studija, kao sastavnog dijela ukupne humanističke tradicije, posebno je aktuelizirano i nalazi svoje uporište u činjenici da kulturnih dimenzija ljudske egzistencije ima naglašen udio u političkoj dinamici savremenog bh. društva. Ova tema dobiva naglašen značaj u raspravama o aktuelnom statusu kulturnih institucija koje UNESCO imenuje institucijama memorije, kao i u nužnosti rekonstrukcije i osavremenjavanja univerzitetske nastave u okviru takozvanog Bolonjskog procesa.

Pri tome se ne mogu zaobići višestoljetni historijski sedimenti bh. kulturnog pamćenja i raznolikost sadržaja civilizacijskih obrazaca koje u zajedničkoj memoriji čuvaju i sa sobom nose sudionici u građenju i korištenju njenog multikulturalnog sadržaja.

Pojmovi *kulturna baština* i *kultura pamćenja*, koji su izravno predmet interesa kulturoloških istraživanja, posebno posljednjih decenija, stekli su u javnosti pravo građanstva, ne samo u akademskim krugovima. Oni su sve češće predmet rasprava i na forumima brojnih vladinih i međunarodnih organizacija, naročito u slučajevima namjerne ili prirodnim katastrofama izazvane destrukcije kulturnih dobara različite vrste na različitim stranama svijeta. 2)

Adekvantnijem definiranju i razumijevanju tema iz kulturne sfere, pa i izvedenice *kulturna baština*, i njihovom situiranju u naučno-nastavni proces na univerzitetu, doprinose smjernice i normativni instrumenti sa odgovarajućim sadržajima kako profesionalnih udruženja kulturnih djelatnika i istraživača na nacionalnoj i globalnoj razini tako i pojedinih međunarodnih organizacija kakve su UNESCO i Vijeće Evrope.

Napomene

1) Citirano prema: Schulman, Norma. „Conditions of their Own Making: An Intellectual History of the Center for Contemporary Cultural Studies at the University of Birmingham.“ *Canadian Journal of Communication*, North America, 18, Jan. 1993.

www.cjc-online.ca/index.php/journal/rt/printfriendly/717/623 (26.11.2012)

2) U vezi s tim treba pogledati: Derek Gillman. *The Idea of Cultural heritage*. Revidirano izdanje. Cambridge: Cambridge University Press,

2010, kao i web stranice: UNESCO World Heritage Centre (<http://whc.unesco.org>), www.heritage-organizations.eu, www.michael-culture.org; www.europeana.eu; (www.athenaeurope.org)

Dokumentarna osnova za izučavanje kulturne baštine

S pravom se ističe da je najvažnije bogatstvo Evrope njena kulturna i humanistička baština. Isto to može se reći i za Bosnu i Hercegovinu, uz podsjećanje da se u ovom trenutku te dvije kulturne matice razlikuju u načinu kako se prema tome naslijeđu i jedna i druga odnose. Evropa zasigurno pruža brojne primjere afirmativnog odnosa prema vlasitom kulturnom naslijeđu, kao i prema naslijeđu drugih kultura čija su se civilizacijska dobra različitim kanalima kroz stoljeća akumulirala u njenim baštinskim ustanovama, dok Bosna i Hercegovina, iako predstavlja značajnu evropsku tačku sa prepoznatljivim mozaikom naslijeđenih kulturnih vrijednosti koje su na njenom tlu nastajale i dozrijevale kroz stoljeća, u nedovoljnoj mjeri priznaje relevantnost tih vrijednosti.

Otuda potreba da se iznova baci pogled na status humanistike u društvenom, kulturnom, a posebno obrazovnom sustavu u BiH, a odgovor se čini očiglednim svakome ko i sa malo odgovornosti nastoji odgonetnuti zagonetku zaostajanja ove zemlje, posebno u kulturnoj sferi, za ostatkom Evrope i svijeta.

Odgovor na pitanje šta je to humanistika, baština i krug disciplina, znanja i iskustva koji su njome obuhvaćeni, može se potražiti u definiciji koju je svojevremeno javnosti prezentirala Nacionalna fondacija za humanistiku u Sjedinjenim Američkim Državama. Po toj definiciji humanistika uglavnom podrazumijeva izučavanje: jezika - savremenih i klasičnih, lingvistiku, književnost, historiju, jurisprudenciju, filozofiju, arheologiju, komparativnu religiju, etiku, historiju, kritiku i teoriju umjetnosti, one aspekte društvenih nauka koji imaju humanistički sadržaj i koriste metode humanistike, fenomena primjene humanistike na ljudski habitat sa posebnom pažnjom na razumijevanje raznolikog nasljeđa, tradicija i historije.

Evropska naučna fondacija precizira da je humanistika zasnovana na principima koji podstiču radoznalost za fundamentalnim istraživanjima tradicionalnih temeljnih disciplina ljudskog znanja i iskustva kao što su: antropologija, etnologija i folklor, arheologija,

umjetnost i njena historija, klasične i kognitivne studije, historija, i filozofija znanosti, književnost, lingvistika, muzika i muzikologija, orijentalističke i afričke studije, pedagoška i obrazovna istraživanja, filozofija, psihologija, religijske i teološke studije.

U najnovije vrijeme područje humanistike dodatno je dinamizirala kreativna korelacija sa istraživanjem regionalnih specifičnosti, analizama medija i kulture, rodnim temama, studijem naslijeđa i digitalne humanistike.

Pri tome istraživači aktivni na polju humanistike daju dragocjen doprinos boljem razumijevanju nadolazećih interdisciplinarnih područja kao što su: istraživanja kompleksnih struktura, kognitivnih znanosti, studija razvoja, okoliša i krajolika, istraživanja zdravstva i društva blagostanja, studija migracija, istraživanja odnosa između kulture i tehnologije i interakcije između čovjeka i mašine.

U sažetom vidu humanistika oslonjena na tradicionalne vrijednosti **prosvjetiteljstva** se može posmatrati i u svjetlu nasušne potrebe savremenog čovjeka da kritički i imaginativno razmišlja o pitanjima s kojima se on suočava i kao pripadnik šire zajednice i kao građanin jedne zemlje. To mu otvara prostor za iznošenje razumnog i otvorenog mišljenja o osnovnim vrijednostima društva kojem pripada uz nastojanje da razumije i prihvati iskustva drugog, različitih vremenskih perioda, mjesta i kultura. Dakle, slijedeći vrijednosti humanistike, kao načina mišljenja, čovjek pokazuje interesovanje za ukupnost ljudskog iskustva u isto vrijeme nastojeći da mu da vlastiti doprinos.

Povoljnu priliku za reafirmaciju humanistike u nas nude reformski procesi koji su zahvatili posebno univerzitete i ovdje se sugerira da kao polazište za to može poslužiti vraćanje u fokus pažnje, u prvom redu, kulturne baštine uključujući dokumentarnu osnovu koja čuva stoljećima bilježeno pamćenje bosanskohercegovačke **kulturne memorije**. Tu osnovu u najvećem obimu čine knjige, rukopisi, muzejska, arhivska i audiovizuelna građa različite vrste.

Imajući u vidu jednu od bitnih značajki tog kulturnog blaga - njegovu raznovrsnost i raznolikost koji su plod kako vlastitih tradicija, mudrosti i iskustvu tako i rezultat vjekovnih prožimanja divergentnih utjecaja koji su dolazili kako sa Istoka tako i sa Zapada, potreba za preispitivanje aktualnog u osnovi nedovoljno afirmativnog odnosa prema takvom kulturnom dobru nameće se kao nužnost.

U aktuelnom bh. društvenom kontekstu **institucije pamćenja**, kako ih imenuje UNESCO, pored toga što imaju teškoća da ostvare osnovne postulate svoje misije, suočavaju se i sa neophnošću prilagođavanja tehnološkim promjenama koje snažno utječu na njihovu djelatnost, a tiču se nečega što se već izvjesno vrijeme naziva digitalnom paradigmom, koja je sve prisutnija, ne samo u komunikaciji ideja i znanja nego i u promociji cjeline, posebno kulturne baštine.

Pitanje savremene uloge baštinskih ustanova, posebno muzeja, biblioteka i arhiva, svakim danom je sve aktuelnije kako se zahvaljujući napretku informacijske tehnologije umnožavaju mogućnosti pohranjivanja, obrade, korištenja i kreiranja sve šire lepeze kulturoloških sadržaja u digitalnoj formi.

Međutim, kako vrijeme protiče, sve više smo svjedoci da kulturna i naučna komunikacija danas više ne zavise isključivo od usluga kulturnih institucija, kakve smo naslijedili iz prošlosti, nego je sve više i više oslonjena na različite segmente nečega što se već izvjesno vrijeme naziva umreženim svijetom.

Digitalno okruženje stvorilo je brojne nove mogućnosti, posebno u pristupu kulturološkim sadržajima, a praksa ove vrste sve češće će biti primjenjivana kako informacijska tehnologija bude naglašenije korištena posebno u prezentaciji i promociji različitih sadržaja - tvorevina kreativnog ljudskog duha i iskustva. Otuda i potreba da se pitanje statusa i sposobnosti institucija memorije u Sarajevu i drugim univerzitetskim centrima u BIH da preoblikuju svoje servise, u skladu sa mogućnostima koje nudi digitalni ambijent općenito, bude razmatrano posebno iz stručnog ugla.

Nije, dakle, bez razloga činjenica da se ovo pitanje dovodi u vezu sa tekućim reformskim procesima na univerzitetima koji se suočavaju sa neophodnošću veće zastupljenosti humanističkih nauka, a posebno tema iz kulturne baštine na teorijskoj i praktičnoj razini u nastavnim planovima i programima.

Za preciznije određenje pojma *kulturno naslijeđe* kao dijela sveukupne humanističke tradicije jednog društva, kao i evoluciju te sintagme u 20-tom stoljeću uporište je moguće naći u normativnim instrumentima koje su u posljednjih nekoliko decenija kreirale međunarodne institucije i profesionalne asocijacije kao što su UNESCO, Vijeće Evrope, Međunarodna asocijacija bibliotečkih društava – IFLA, Međunarodni savjet arhiva – ICA, Internacionalno vijeće za muzeje – ICOM, Međunarodni savjet za spomenike i

lokalitete – ICOMOS, zatim Evropska naučna fondacija – ESF, koje su i same nastajale u prvom redu kako bi se na adekvatan način odgovorilo na pustošenja kulturnog ambijenta Evrope i svijeta do kojega je došlo tokom Drugog svjetskog rata.

Inicijalni podsticaj za razmišljanje o potrebi pisanja ovog teksta nastao je na tragu tragičnih ratnih okolnosti koje smo u periodu od 1992. do 1995. proživjeli u Bosni i Hercegovini. Tokom rata razorena Vijećnica u Sarajevu i uništenje glavnine njenog dragocjenog dokumentarnog sadržaja (25/26. avgusta 1992), kao i uništavanje rukopisnih i arhivskih zbirki Orijentalnog instituta u maju iste godine i destrukcija Starog mosta u Mostaru (9. novembra 1993), kao i razaranje brojnih drugih formi kulturnog blaga, na drastičan način su podsjetili na krhkost vrhunskih tvorevina ljudskog uma i ruku bosanskohercegovačkog čovjeka.

Ovaj tekst se nužno oslanja na prethodna dostignuća bosanskohercegovačkih naučnih istraživanja humanističke tradicije i u njenom okrilju kulturne baštine, pri čemu je posebno apostrofirana uloga baštinskih institucija u očuvanju zabilježenog pamćenja. Pri tome ne treba zanemariti važnu ulogu koju u ovim poslovima po prirodi stvari igraju oficijelne strukture Bosne i Hercegovine, bilo da su na državnoj bilo na nekoj drugoj razini upravljanja i organizacije.

Inače, interes za sudbinu bosanskohercegovačke **kulturne baštine**, njen sadašnji status, i načine i metode njenog očuvanja i prezentiranja, neophodno je smjestiti u širi kontekst kontinuiranog dijaloga među pripadnicima raznolikog bosanskohercegovačkog kulturnog habitusa, što se nužno dotiče i nedavno lansirane inicijative pod nazivom „Dijalog civilizacija“.

Kulturna baština u okrilju humanističke tradicije

Postojanje svijesti o kulturnoj baštini, kao neodvojivom dijelu ukupne humanističke tradicije jednog društva, pa time i briga o njenom očuvanju i kontinuiranom trajanju, u velikoj mjeri je ovisno je o različitim formama dokumentarne građe na kojima je ta tradicija zabilježena.

Procesi njenog dokumentiranja tokom različitih faza u razvoju ljudske zajednice su iznjedrili pismenost koja se s pravom smatra jednom od temeljnih odrednica humanističke baštine kao cjeline.

Metodološku i intelektualnu potporu razumijevanju i istraživanjima kulturne tradicije pružaju već odavno etablirana područja ljudskog znanja i iskustva kao što su teologija, historiografija, umjetnost i njena historijai, filozofija, književnost i književna kritika, filologija, arheologija, etnologija, historija umjetnosti, folkloristika, koji su sa svoje strane nezamislivi bez pisanog teksta neovisno od formata na kome se on pojavljuje.

Historičari sistematiziranjem izvora svojim analizama prošlih događanja uspijevaju osigurati kredibilitet i otvoriti put do povjerenja čitalaca. Teolozi istražuju posebno predjele ljudske duhovnosti u nastojanju da pobliže odrede svrhu ljudske egzistencije u prostoru i vremenu.

Filozofi pak na bazi izvora istražuju koherenciju i logičnu osnovu sistema ljudskih vrijednosti i ideja.

Književni kritičari, također, na bazi teksta nastoje da odgonetnu suštinu i prodube vlastito razumijevanje, ali i za potrebe drugih, posljedice, vrijednosti i ideale sadržane u književnim djelima – također, u formi tekstova koji su predmet njihove pažnje.

Dokumentarnu osnovu svekolikih ustraživanja obezbjeđuju bibliotekari, arhivisti, muzejski radnici i općenito kustosi koji po prirodi svoje misije organiziraju memoriološku građu, predstavljaju je javnosti i nastoje da joj osiguraju mjesto kako u sadašnjosti tako i u budućnosti. Sve to ne bi bilo moguće da na raspolaganju nema dokumenta, grafičkog zapisa, slike, muzičkog zapise i artefakta koji se svakodnevno u procesu generiranja, ili su na ovaj ili onaj način sačuvani iz prošlosti.

Cjelokupna intelektualna djelatnost ostala bi bez kontinuiteta da nije bilo i da danas nema dokumentirane memorije kao fizičke osnove za trajanje i vitalnost kulture pamćenja.

Inače, nivo razvijenosti kulture pamćenja unutar neke zajednice posvjedočen je njenim konkretnim odnosom prema sačuvanim zapisima prošlosti. Pri tome treba podsjetiti da kulturu samu nije jednostavno definirati, niti postoji opća saglasnost među učenjacima, filozofima i sociolozima šta bi taj pojam trebao sadržavati. Dosta je rasprostranjen i široko prihvaćen je koncept kulture onako kako je on artikuliran u zapadnoevropskoj naučnoj i filozofskoj tradiciji dvadesetog stoljeća, ali treba znati da i u drugim dijelovima svijeta sa razvijenom kulturnom tradicijom nije teško prepoznati elemente od kojih je sagrađena i zapadnoevropsko mišljenje o kulturi pamćenja.

Pri tome treba podsjetiti da elementi učenog ponašanja pa i pogleda na svijet nisu i ne moraju na svim geografskim meridijanima biti oblikovani na istovjetan način.

Britanski antropolog Edward B. Tylor je 1871. godine u svojoj knjizi *Primitive Culture* (Primitivna kultura) postavio teorijski okvir za razumijevanje kulture čije neke odrednice u savremeno doba prepoznamo i kao osnovu za definiranje kulturnog naslijeđa, određujući je kao: “Kultura... je ona složena cjelina koja obuhvata znanje, vjerovanja, umjetnost, moral, zakone, običaje, i svaku drugu sposobnost i ponašanje koje čovjek usvoji kao član društvene zajednice.” ¹⁾

Za razumijevanje odnosa kulture i kulturne baštine, kao njenog fundamentalnog dijela, neophodno je imati u vidu da je kultura i sama nešto što se nasljeđuje. Njena suština je društveno uvjetovana, jer je to u osnovi pojam koji se odnosi na sistem na osnovu kojega neko živi – dakle, na strukturu življenja, dok je kulturno naslijeđe nešto što se prenosi sa generacije na generaciju. Jedna od opasnosti shvatanja kulturnog naslijeđa svedenog samo u okvire nečega što je naslijeđeno, uronjeno, dakle, u prošlost, sadržana je u činjenici da je ono kao takvo bez stvarnog vlasnika, što za posljedicu dovodi u pitanje njegovu kontinuiranu egzistenciju. Otuda se razumljivo javlja potreba za djelatnim dijalogom, uključujući i međugeneracijsku solidarnost svih članova jedne zajednice u cilju očuvanja, razumijevanja i komunikacije njihove baštine kao zajedničkog dobra, bilo da je ona nematerijalne, ili materijalne prirode.

Vitalnost kulture pamćenja

Kontinuitet svijesti o baštini pohranjenoj u memoriji ostvaruje se njenom identifikacijom, istraživanjem i promocijom, što su djelatnosti koje se realizuju unutar humanističkog diskursa, dok je briga o njenoj dokumentarnoj osnovi, njenom pohranjivanju, čuvanju i omogućavanju pristupa po prirodi stvari u domenu baštinskih, naučnih i obrazovnih institucija.

Dokumentiranje kulturne baštine odvija se osloncem na teorijska znanja, tehnička umijeća i normativne instrumente koji se generiraju i razmjenjuju u krugovima bibliotekara, arhivista i kustosa baštine različite vrste.

Pamćenje i njegov latinski kolateral *memoria* su riječi čije je i simboličko i suštinsko značenje u vezi sa kulturom pismenosti koja predstavlja okosnicu za kontinuirano trajanje kulturne baštine.

Pored toga što pripada području kognitivne psihologije, memorija ima svoje mjesto i u leksici informatologije u kojoj označava kapacitet čipa ili diska za pohranu podataka. Ovdje pak tu riječ primarno shvatamo u značenju kakvo ona ima u razumijevanju kreatora projekata fokusiranih na kulturnu baštinu, odnosno onaj njen dio koji pobliže određujemo kao dokumentarno naslijeđe.

Različita gledanja na humanističku tradiciju

Posebnu važnost za afirmaciju i očuvanju dokumentarne osnove svekolike memorije jednog društva imaju upravo baštinske kulturne ustanove koje UNESCO, inače, imenuje *institucijama memorije*. U poslu oko dokumentiranja pamćenja, posebno u izradi i diseminaciji stručnih normi i smjernica za obradu, čuvanje i prezentaciju memoriološke građe, dragocjenu ulogu, pored onih na nacionalnoj razini, imaju i različite međunarodne profesionalne asocijacije bibliotekara, arhivista i kustosa baštine različite vrste.

Kao dio profesionalnog bibliotečkog i arhivističkog vokabulara *memorija* čini okosnicu u poduhvatima tipa *Pamćenje svijeta* = *Memory of the World* koji je pokrenuo UNESCO, kao i Američko pamćenje = *American Memory* što je ideja i projekat osmišljen u stručnim krugovima Kongresne biblioteke u Vašingtonu, a dominantno mjesto zauzima i u osnovnoj zamisli koncepta Evropske biblioteke *The European Library* - kreacija koja je ne tako davno nastala u krugu aktivnosti Konferencije direktora nacionalnih biblioteka Evrope – CENL. Tome se pridružuju i nedavno inaugurirani kulturološki projekti *Europeana* i *World Digital Library*.

Evropska gledanja na humanistiku

Kada je prije više od 40 godina osnivana Evropska naučna fondacija, u programskoj orijentaciji ove institucije posebno mjesto je zauzimala *humanistika*, i to naročito kao podsticajna osnova za razmjenu ideja među učenjacima različitih tradicija i disciplina. Pošto se Evropa danas pozicionira u sve više globaliziranom svijetu, bilo je i očekivati da se misija spomenute Fondacije širiti kako bi se

podstakla intelektualna razmjena među naučnicima ne samo unutar Evrope nego i izvan njenih granica.

Kako su vremenom granice između humanistike i drugih istraživačkih područja postajale sve poroznije, i fokus interesa humanistike pomjerao se kako bi se našao što djelotvorniji odgovor na nove društvene i političke izazove koji svoje ishodište sve više nalaze u kulturnoj sferi. Interdisciplinarnost i multidisciplinarnost su kategorije koje se sve češće čuju i u koridorima političkog odlučivanja o projektima koji trebaju biti kratkoročno ili dugoročno podržavani i finansirani, ali i u sadržajima ozbiljnijih diskusija o reformi univerzitetske nastave, najočiglednije prisutnih u okviru takozvanog Bolonjskog procesa. Nije onda neočekivano što u brojnim područjima humanističkih istraživanja Stalni komitet za humanistiku ove Evropske naučne fondacije „ohrabruje učenjake da identifikuju i rade u područjima u kojima humanistika može doprinijeti generiranju novih znanja i produkciji konstruktivnih rezultata.“ **2)**

Iako može zvučati naglašeno birokratski i prilično suhoparno, ovaj postulat može se bez teškoća primijeniti na kovanicu koju je neko imenovao *digitalnom humanistikom*, zahvaljujući čemu nije nemoguće kreirati interfejse koji grupišu zajedno književnu umjetnost, dizajn, muziku, pozorišnu predstavu i film.

U semantičkom smislu kovanica *Digitalne humanističke nauke (Digital humanities)* može se objasniti kao „interdisciplinarno naučno i istraživačko područje koje proučava teoriju i praksu korištenja digitalnih tehnologija posebno u istraživanju, edukaciji i prezentiranju humanističke baštine“.

Digitalna tehnologija, oličena u digitalnoj biblioteci, nudi, dakle, mogućnosti za mnoga nova područja aktivnosti, posebno i sinegrijskom prožimanju znanosti i umjetnosti - kombiniranjem teksta, slike, zvuka i performansa. Zahvaljujući informacijskoj tehnologiji, pitanju kulturnog, vjerskog i etničkog identiteta, također, moguće je prići na kreativniji način. Upravo djelatnici na polju humanistike mogu rezultatima svojih istraživanja očiglednim primjerima političkim strukturama skrenuti pažnju na specifičnosti i skrivena značenja nekih društvenih, u osnovi retrogradnih koncepcija, koji često služe kao opravdanje za poticanje međusobne netrpeljivosti i suprotstavljanje među pojedincima i zajednicama unutar šire društvene strukture.

Slijedeći nove raznorodne forme društvene komunikacije i pristupa informacijskim resursima, koju omogućuje World Wide

Web, čija je jedna od bitnih značajki upravo digitalna biblioteka, u krugovima Evropske unije došlo su do uvjerenja da su: “Evropsko raznoliko kulturno naslijeđe i dinamične kulturne industrije važno bogatstvo u današnjem sve više globaliziranom i digitaliziranom svijetu. Evropa, prema tome, mora povesti računa o ovom bogatstvu, pomoći svoju kulturnu industriju kako bi napredovala i osigurala da svi Evropljani od toga imaju koristi.”

Takva opredjeljenja nalaze svoju potvrdu upravo u poduhvatu kakav je, naprimjer, „*Inicijativa Evropske unije za digitalne biblioteke - (i2010)*“, za koju je rečeno da ima cilj „da glavninu Evropskih digitalnih resursa i naučnih dokumenata (knjige, časopisi, filmovi, mape, fotografije, muzika itd.) učini dostupnim svima i da to sačuva za buduće generacije.“**3)**

Inicijativa je fokusirana na dva područja djelovanja:

- kulturno naslijeđe, što podrazumijeva kreiranje elektronskih verzija građe koju čuvaju evropske biblioteke, arhivi i muzeji s ciljem da im se obezbijedi pristup online za istraživanje, učenje i zabavu i da se ta građa sačuva za buduće generacije;

- naučne informacije, što u praktičnom smislu znači stvoriti uvjete da se rezultati naučnih istraživanja učine dostupnim online što širem krugu korisnika i omogućiti njihova kontinuirana dostupnost. **4)**

Nedavno je u okviru svoje djelatnosti ova Fondacija inicirala kreiranje Evropskog referentsnog indeksa za humanistiku – ERIH, s ciljem da identifikuje i učini vidljivijim visokokvalitetna istraživačka dostignuća u oblasti humanističkih nauka objavljena u akademskim časopisima na potencijalno svim evropskim jezicima. ERIH je rezultat recenzentskog procesa tokom kojeg 15 ekspertnih grupa pregledaju radove koje dostavljaju različite vladine agencije za finansiranje, profesionalne asocijacije i specijalizirani istraživački centri diljem Kontinenta. Pored toga što predstavlja referentni indeks za najkvalitetnije časopise iz 15 područja humanistike, očekuje se da indeks obuhvati i publikacije u formi knjiga i netradicionalne formate.

Inače, namjera njegovih kreatora je da ERIH postane okosnica jednog cjelovitog informacijskog sistema za humanistiku u Evropi. Nakon što se pojavio, Index je naišao i na određene kritike u kojima je istaknut problem kriterija i evaluacije koji se primjenjuju u rangiranju pojedinih časopisa. **5)**

Američko gledanje na humanistiku i umjetnost

Prilikom osnivanja Nacionalne fondacije za umjetnosti i humanistiku Američki Kongres je 1965. godine donio zakon (United States Code 20/951), u kojem se kaže: "Napredna civilizacija ne smije ograničiti svoja nastojanja samo na znanost i tehnologiju, nego mora na pravi način pružiti podršku drugim velikim ograncima naučne i kulturne aktivnosti da bi se postiglo bolje razumijevanje prošlosti, kvalitetnija analiza sadašnjosti i omogućio jasniji pogled u budućnost".

Kasnije je ovaj zakon doživio brojne dopune, a u međuvremenu formirane su zasebno Nacionalna fondacija za umjetnosti i Nacionalna fondacija za humanistiku.

Prema statutu Američke nacionalne fondacije za humanistiku „Izraz humanistika (Humanities) uključuje ali nije ograničen na slijedeće: Jezici - savremeni i klasični, lingvistika, književnost, historija, jurisprudencija, filozofija, arheologija, komparativna religija, etika, historija, kritika i teorija umjetnosti, oni aspekti društvenih znanosti koji imaju humanistički sadržaj i koriste metode humanistike, studij primjene humanistike na ljudski habitat sa posebnom pažnjom na razumijevanje raznolikog naslijeđa, tradicija i historije i važnost humanistike za tekuće stanje nacionalnog života SAD.“ 6)

Umjetnosti su, pak, definirane na slijedeći način: "Izraz umjetnost obuhvata, ali nije ograničen na muziku (instrumentalnu i vokalnu), ples, dramu, folklor, kreativno pisanje, arhitekturu i njoj srodne discipline, slikarstvo, skulpturu, fotografiju, grafiku i njoj srodne umjetnosti, produkt dizajn, kostimografiku i modni dizajn, pokretne slike, televiziju, radio, fil, video, magnetne i zvučne snimke, umjetnosti vezane za prezentaciju, izvođenje, realizaciju i izlaganje takvih umjetničkih formi, sve vrste tradicijske umjetnosti koju prakticiraju različite zajednice u ovoj zemlji (USA!) i izučavanje i praktična primjena tih umjetnosti na ljudski ambijent." (20 U.S.C. 952, b)

U američkom javnom životu važnu ulogu kao baštinske institucije igraju muzeji i biblioteke. Ovim ustanovama vitalnu podršku pruža Institut za muzejske i bibliotečke servise (www.ims.gov) sa sjedištem u Vašingtonu. Ova Institucija je glavni izvor federalne pomoći Federalne vlade za rad i funkcioniranje 123.000 biblioteka i 17.500 muzeja. Uloga ovih ustanova je, prema stajalištu ovog Instituta, da su, „kao čuvari kulturnog naslijeđa, informacija i

ideja, muzeji i biblioteke tradicionalno igrali vitalnu ulogu pomažući nam da iskusimo, istražimo, otkrijemo i razumijemo svijet u kome živimo. Ta uloga je danas važnija nego ikada prije. Izgrađujući tehnološku infrastrukturu i jačajući društvenu solidarnost, biblioteke i muzeji mogu ponuditi javnosti neograničen pristup resursima i ekspertizu za transformaciju informacijske građe u znanje.“ 7)

Humanistika i održivi razvoj

Uzajamna veza između humanističkih disciplina i razvoja odnosno implikacije koje one imaju za društveni razvoj općenito, argumentirano je istaknuta u odgovoru koji je Britanska akademija uputila Savjetu za istraživanja u oblasti umjetnosti i humanističkih znanosti (AHRC) u povodu rasprava na temu doktorantskih istraživanja u oblasti umjetnosti i humanistike.

U tom dokumentu kao argument za veću podršku doktorskim studijama u ovim oblastima istaknuto je da: „Humanistika daje vitalan doprinos ekonomiji i društvu Ujedinjenog kraljevstva, obezbjeđujući visokostručna umijeća koja daju podršku jednom društvu i ekonomiji sve više baziranim na znanju.“ 8)

Da je humanistika sve više prisutna na visokoškolskim institucijama u svijetu svjedoči, naprimjer, *Škola za humanistiku* Univerziteta u Kaliforniji u gradu Irvinu na kojoj se, između ostalog, izučavaju i teme kao što su : Evropske studije, Globalne kulture, Humanistika i umjetnost, Humanistika i pravo i Religijske studije. 9)

Simbolička veza između humanistike i nauke iskazana je na zastavi *Škole za humanistiku i nauku* Univerziteta Stanford u Kaliforniji. Na ovoj zastavi bijelom bojom su predstavljene umjetnosti, zlatna predstavlja nauku, a dvije unakrsne crvene trake simboliziraju važnost koja se u ovoj Školi pridaje pomenutim studijskim disciplinama posebno na dodiplomskom nivou. 10)

U tekućoj reformi visokog obrazovanja, takozvanom Bolonjskom procesu u BiH, bilo bi dragocjeno pristupiti temeljitoj rekonstrukciji edukacije za naslijeđe uz učešće svih zainteresiranih subjekata. Pri tome bi bilo uputno da se u reformi visokoškolske nastave, koja je u toku, uzmu u obzir i definicije humanističkih nauka koje su prihvatile institucije i organizacije kao što su: Evropska naučna fondacija i UNESCO, a ne samo ona koju donosi *Frascati manual*, čiji je izdavač OECD (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj) sa sjedištem u Parizu.

Ne bi bilo naodmet da se tom novom proširenom razumijevanju humanistike prilagode nastavni planovi i programi na filozofskim, pedagoškim i arhitektonskim fakultetima, kao i na akademijama umjetnosti kod nas, i time studentima otvore daleko šire mogućnosti za edukaciju i angažovanje u oblasti kulturnog naslijeđa, kulturne industrije i turizma.

Napomene

- 1) Edward B. Tylor, *Primitive Culture*. 3rd. ed. London, 1889. Vidi, također, jednu raniju definiciju kulture iz pera Metthewa Arnolda objavljenu u knjizi *High Culture*. London, 1869. (www.gutenberg.org/ebooks/4212) (12.02.2011)
- 2) European Science Foundation. Standing Committee for the Humanities (SCH). *Position paper* (2007)
- 3) „Digital agenda: Digital Libraries Initiative“: (<http://ec.europa.eu/information-society/activities/digital-libraries/index-en.htm>) (2.02.2011)
- 4) Ibid, (2.02.2011)
- 5) O tome vidjeti u tekstu: „ERIH, un classement conteste“: (www.fabula.org/actuelites/article25025.php)
- 6) Vidjeti: (www.neh.gov/whoweare/overview.html)
- 7) Vidjeti opširnije na web stranici: (www.ims.gov/about/) (8.08.2010)
- 8) The British Academy. “Response to the AHRC’s consultation on doctoral research in the arts and humanitiars:“(online) (www.britac.ac.uk/reports/ahrc2005/ahrcdocres.html.) (23.09.2010)
- 9) Pregledan na web adresi: (www.humanities.uci.edu) (23.09.2010)
- 10) Više podataka o obrazovnim aktivnostima ove Škole može se saznati posjetom web stranici ([www.stanford.edu/dept/humsci/...](http://www.stanford.edu/dept/humsci/))

Kulturna baština u okviru UNESCO-a

Još od svoga osnivanja 16. novembra 1945. godine Organizacija ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu - UNESCO, sa sjedištem u Parizu, poduzimala je niz inicijativa koje su u fokusu pažnje imale kulturnu baštinu, što je rezultiralo nizom normativnih instrumenata (konvencija, preporuka, deklaracija, smjernica), koji su se bavili različitim aspektima zaštite i promocije baštine. Njihovi dometi u praktičnoj primjeni često nisu bili najdjelotvorniji, ali su svakako bili korisni za formuliranje kulturne politike u nizu zemalja, posebno onih koje pripadaju takozvanom Trećem svijetu.

U okviru ove normativne djelatnosti zastupljene su najmanje tri vrste dokumenata hijerarhijski različite vrijednosti. *Deklaracije*, naprimjer, sadrže čisto moralnu i političku opredijeljenost da se određene aktivnosti vezane za kulturnu baštinu implementiraju. U domen ove normativne aktivnosti spadaju i *preporuke* kojima se određene države pozivaju da poduzmu praktične korake u nekoj specifičnoj kulturnoj sferi, ali kao takvi ovi dokumenti nisu obavezujuće za države članice.

Konvencije se smatraju za najznačajnije normativne instrumente UNESCO-a. One, nakon što budu usvojene od strane Generalne skupštine ove organizacije, idu u postupak ratifikacije od strane država članica, što podrazumijeva potvrdu država potpisnica da će se pridržavati teksta ovih pravno utemeljenih instrumenata.

Normativna aktivnost UNESCO-a u najširem smislu odnosi se na slijedeće oblasti: kulturne raznolikosti, politiku u oblasti kulture, umjetnost i kreativnost, kulturne industrije i kulturno naslijeđe.

U nizu svojih dokumenata UNESCO različitim povodima spominje sintagmu *kulturno naslijeđe*, dok je konkretna definicija *kulturne baštine* prezentirana u Srednjeročnom planu 1990-1995. (UNESCO, 25 C/4, 1989, 1151 i poslije) U tom dokumentu je rečeno da se kulturna baština može definirati kao cjelokupan korpus materijalnih znakova – bilo umjetničkih ili simboličkih – koji su naslijeđeni iz prošlosti u svaku kulturu i prema tome čitavom čovječanstvu. Kao sastavni dio afirmacije i obogaćivanja kulturnih identiteta, kao baština koja pripada čitavom čovječanstvu, kulturno naslijeđe obezbjeđuje svakom pojedinačnom mjestu njegove prepoznatljive osobine i kao takvo je riznica ljudskog iskustva. Očuvanje i prezentacija kulturne baštine je, prema tome, kamen temeljac svake kulturne politike.

Otkako je 1993. godine postala članica UNESCO-a, Bosna i Hercegovina je do sada ratifikovala niz normativnih instrumenata ove Organizacije, uključujući i one koji se u užem smislu odnose na kulturu, međutim, i dalje ostaje pitanje njihove praktične implementacije. Za oblast kulturnog naslijeđa među tim dokumentima posebno mjesto zauzimaju tri konvencije i to:

1) **Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine** (1972) - Bosna i Hercegovina je pristupila ovoj Konvenciji po osnovu sukcesije još 1993. godine.

2) **Konvencija o očuvanju nematerijalne kulturne baštine** (usvojena 2003, stupila na snagu 2006), a koju je Bosna i Hercegovina ratifikovala 23. 02. 2009. godine.

3) **Konvencija o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izražaja** (usvojena 2005, stupila na snagu 2007), a koju je Bosna i Hercegovina ratifikovala 27. 01. 2009. godine.

Konvencija UNESCO-a o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (1972)

UNESCO-ova *Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine* usvojena je 1972. godine. Bosna i Hercegovina pristupila je ovoj Konvenciji po sistemu sukcesije 12. jula 1993. godine, a o implementaciji ove Konvencije i u određenoj mjeri brine se Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH osnovana na osnovu Dejtonskog sporazuma.

Za svrhu ove Konvencije, u članu 1, pod kulturnom baštinom podrazumijevaju se:

- *spomenici*: djela arhitekture, monumentalna vajarska i slikarska djela, elementi ili strukture arheološkog karaktera, natpisi, većina i grupe elemenata koji imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa historijskog, umjetničkog, ili naučnog stajališta;

- *grupa zdanja*: kompleksi izolovanih ili povezanih građevina, koje po svojoj arhitekturi, jedinstvu i harmoničnosti sa pejzažom predstavljaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa historijskog, umjetničkog ili naučnog stajališta;

- *znamenita mjesta*: djela ljudskih ruku ili kominovana djela ljudskih ruku i prirode, kao i zone, uključujući tu arheološka nalazišta koja su od izuzetnog univerzalnog značaja sa historijske, estetske, etnološke ili antropološke tačke gledišta.

U članu dva ove *Konvencije* pod prirodnom baštinom podrazumijevaju se:

- *spomenici prirode* koji se sastoje od fizičkih i bioloških formacija ili skupina tih formacija, koji imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa estetske ili naučne tačke gledišta;

- *geološke ili fiziološke formacije* i tačno određene zone koje predstavljaju habitat ugroženih vrsta životinja i biljaka od izuzetne univerzalne vrijednosti sa naučne i konzervatorske tačke gledišta;

- *znamenita mjesta prirode* ili tačno određene prirodne zone

koje imaju izuzetnu univerzalnu vrijednost sa stajališta nauke, konzervacije ili prirodnih ljepota.

Članom 5. **Konvencije** predviđeno je osnivanje nacionalnih i regionalnih centara za obuku na polju zaštite, održavanja i popularizacije kulturne i prirodne baštine uz pružanje podrške naučnom istraživanju na tom polju.

Članom 15. predviđeno je osnivanje Fonda za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine.

Tekstom **Konvencije** (član 27) ukazano je na neophodnost da:

1) „Države potpisnice Konvencije u najvećoj mjeri, svim odgovarajućim sredstvima, a naročito obrazovnim i informativnim programima podstiču među svojim narodima poštovanje i uvažavanje kulturne i prirodne baštine koja je definirana u članu 1. i 2. ove Konvencije.

2) One se obavezuju da naširoko informiraju javnost o opasnostima koje prijete toj baštini kao i o poduzetim mjerama za primjenu ove Konvencije.“

Po osnovu ove Konvencije formiraju se liste koju čine: „Spisak svjetske baštine“ (sada je na njoj 936 dobara) i „Spisak ugrožene baštine“. Iz Bosne i Hercegovine je na „Spisku svjetske baštine“ Stari most u Mostaru i Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu.

Tentativna lista (sada je na njoj 1497 dobara) je inventar onih kulturnih i prirodnih dobara koje države članice planiraju predložiti da budu razmatrane za nominaciju na „Spisak svjetske baštine“. Iz Bosne i Hercegovine na toj listu su:

- Sarajevo kao jedinstven otvoren grad, simbol univerzalne multikulturalnosti (1997),

- Pećina Vjetrenica (2004),

- Prirodni i arhitektonski kompleks grada Jajca (2006),

- Historijska i urbana cjelina Počitelja (20007),

- Prirodna i arhitektonska cjelina Blagaja (2007),

- Prirodna i arhitektonska cjelina Blidinja (2007),

- Prirodna i arhitektonska cjelina Stoca (2007),

- Spomenik prirode pećina Vjetrenica sa arhitektonskom cjelinom sela Zavalja (2007),

- Stećci - srednjovjekovni nadgrobni spomenici predloženi od strane Bosne i Hercegovine (18/04/2011). Stećke su predložile,

također, Hrvatska (21/04/2011), Crna Gora (21/04/2011) i Srbija (07/05/2011).

Inače, Bosna i Hercegovina je pristupila **Konvenciji** po osnovu sukcesije bivše Jugoslavije 12. novembra 1993. godine.

Preporuka UNESCO-a o očuvanju tradicijske kulture i folklora

Unutar stručnih krugova UNESCO-a već nekoliko decenija činjenisupokušajidasedefiniranematerijalnabaština,kojaseprethodno uobičajeno nazivala folklorom. Na osnovu tog interesa nastala je i *Preporuka UNESCO-a o očuvanju tradicionalne kulture i folklora* (1989).

Generalna konferencija UNESCO-a usvojila je ovu *Preporuku* u Parizu 15. novembra 1989.

Prema stajalištima ove *Preporuke*: „Folklor (ili tradicionalna odnosno popularna kultura) je shvaćen kao ukupnost stvaranja kulturne zajednice baziranog na tradiciji, koje manifestuju skupine ili pojedinci a koje se priznaje kao izraz očekivanja zajednice u onoj mjeri u kojoj ona reflektiraju njen kulturni i društveni identitet, njene standarde i vrijednosti koji se prenose usmeno, imitiranjem ili nekim drugim načinom. Njene forme su, između ostalog, jezik, književnost, muzika, plesovi i kola, narodne sportske igre, mitologija, rituali, običaji, rukotvorine, tradicionalna arhitektura i druge umjetnosti.“

Snimanje postojećeg stanja uz terenska istraživanja

U *Preporuci* se ističe da države članice trebaju podržati odgovarajuće aktivnosti na snimanju postojećeg stanja u ovoj oblasti na državnoj, regionalnoj i međunarodnoj razini da bi se omogućilo:

a) osnivanje državnog registra institucija koje se bave folklorom kako bi one bile uključene u regionalne i globalne registre institucija koje se bave ovom tematikom,

b) kreiranje sistema identifikacije i snimanja (sakupljanja, katalogizacije, transkripcije) ili unaprijedili sistemi koji već postoje putem izrade priručnika, izrade uputstava za sakupljanje građe, pripreme uzorka kataloga i slično, kako bi se usaglasili klasifikacioni sistemi koje koriste različite institucije,

c) pružila podrška stvaranju standardne tipologije folklora putem:

- pripremanja općeg uvoda u folklor za generalnu upotrebu,
- izrade sveobuhvatnog registra folklor a
- kreiranja regionalne klasifikacije folklor a posebno iniciranjem terenskih pilot projekata.

Dokumentiranje folklorne tradicije

Očuvanje folklor a u ovoj *Preporuci* tretirano je posebno iz ugla dokumentiranja folklornih tradicija s ciljem da se nositeljima tradicije i istraživačima omogući adekvatan pristup građi kako bi mogli razumjeti procese promjena u tradiciji. I dok se živi folklor, zbog njegove evolutivne prirode, ne može uvijek direktno zaštititi, folklorna građa koju je bilo moguće dokumentirati trebala bi biti zaštićena na efikasan način.

Edukacija u oblasti folklor a

U cilju očuvanja folklorne tradicije ***Preporuka UNESCO-a*** državama članicama sugerira se kreiranje i uvođenje u formalnu i neformalnu školsku nastavu podučavanje i studiranje tematike folklor a, s posebnim naglaskom na poštivanje njegovih sadržajnih komponent, uzimajući, pri tome, u obzir ne samo seoske i druge ruralne kulture nego i one koje su nastale u urbanoj sredini, time promovišući bolje razumijevanje kulturnih raznolikosti, posebno onih koje nisu prisutne u dominantnim kulturnim obrascima.

Institucionalni okvir očuvanja folklorne tradicije

Preporuka državama članicama sugerira načine očuvanja folklorne tradicije uspostavljanjem nacionalnih arhiva, gdje bi sabrana folklorna gađa bila smještena i bila dostupna korisnicima kao i iniciranje funkcija, ako takve ne postoje, centralnih nacionalnih folklornih arhiva za potrebe centralizirane katalogizacije i diseminacije informacija o građi i standardima folklorističkog rada uključujući i aspekte čuvanja. UNESCO je 19. maja 2001. godine publikovao dokument sa dosta komplikovanim ali znakovitim naslovom *Report on the Preliminary Study on the Advisability of Regulating Internationally, through a New Standard-setting Instrument, the Protection of Traditional Culture and Folklore (Preliminarna studija o preporučljivosti međunarodnog reguliranja kroz nove normative standarde zaštite tradicinalne kulture i folklor a)*. Uporedo sa

naglašavanjem uloge profesionalnih folklorista i folklornih institucija da dokumentiraju i sačuvaju građu ugroženih tradicija pažnja se, što je vidljivo i iz ovog Izvještaja, u sve većoj mjeri usmjerava na održavanje same tradicije i podršku njenim nositeljima.

Folklor između lokalnog i globalnog

Da bi selektivni aspekti lokalnih folklornih tradicija bili prezentirani na svjetskoj razini i postali naslijeđem čovječanstva, UNESCO je 1997. godine inicirao program na osnovu kojeg je pripremljena lista *Remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva* (*Masterpieces of Oral and Intangible Heritage of Humanity*). Ovaj vid afirmacije svjetske baštine predstavlja u osnovi listu, koja je veoma upečatljiva forma prezentiranja naslijeđa, ne košta mnogo i ima veliko simboličko značenje, posebno za zapuštene zajednice i ugrožene tradicije.

Žive ljudske riznice (Living human treasures)

U povremenim kritikama UNESCO-ovih instrumenata za zaštitu nematerijalne kulturne baštine ukazuje se na odsustvo posebne brige za žive tradicije, koje se permanentno iznova stvaraju i predstavljaju najelementarniji oblik kontinuiteta vitalnosti tradicije i njenih vrijednosti. Kao jedan od mogućih odgovora na prigovore ove vrste 1997. godine je iniciran program pod nazivom “Žive ljudske riznice”/“Living Human Treasures”. Ovaj UNESCO-ov program ohrabruje države članice da ustanove jedan ili više inventara nematerijalnog kulturnog naslijeđa kojemu je potrebna zaštita putem programa „Žive ljudske riznice“, uspostavljanjem nacionalnog inventarija „Živih ljudskih riznica“. Program podržava implementaciju transmisije njihovih znanja mladima putem programa edukacije, dokumentiranja njihovih umijeća i znanja, promociju, distribuciju i slično. Također, program inicira i praksu dodjeljivanja zvaničnih priznanja posebno talentiranim i kreativnim pojedincima nositeljima tradicije kako bi ih ohrabrile da svoje znanje i know-how prenesu mlađim naraštajima. Pri tome se kaže da su „Žive ljudske riznice“ osobe koje posjeduju visok stupanj znanja i umijeća neophodnih za izvršenje ili kreiranje specifičnih elemenata nematerijalnog kulturnog naslijeđa koje su države članice odabrale

kao svjedočenje njihove žive kulturne tradicije i kreativnog genija grupa, zajednica i pojedinaca koji žive na njihovoj teritoriji (<http://portal.unesco.org/culture/>).

Među takve osobe mogu se ubrojati: pjevači - interpretatori, muzičari, harmonikaši, sazlije, frulaši, umjetnici – drvorezbari, vezilje, majstori za izradu predmeta tradicionalnog zanatstva i umjetnosti, majstori tradicionalnog kulinarstva, ljudi koji vješto izrađuju muzičke instrumente, grnčari, majstori koji vješto izrađuju narodne nošnje, grade kuće tradicionalnog tipa, liječe u okviru narodne tradicije itd.

Primjeri za to u našem bosanskohercegovačkom slučaju mogli bi biti neki od stanovnika sela Goduše i Lješeva u okolini Visokog, koji i dalje na tradicionalan način grade muzičke instrumente, izrađuju češljeve od kosti ili se bave grnčarijom u selu Lješevu. Ima i drugih primjera kao što je slučaj sa tradicionalnom nošnjom koju izrađuju vješte majstorske ruke bjelašničkih tkalja, posebno onih iz sela Lukomir, sela koji, nažalost, polahko odumire.

Konvencija UNESCO-a o očuvanju nematerijalne kulturne baštine

Prošlo je više od tri decenije od usvajanja ***Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine*** (1972), da bi se stvorili uvjeti za usvajanje 2003. i stupanje na snagu 20. aprila 2006. godine, nakon što ju je ratifikovalo trideset država, ***Konvencije o zaštiti nematerijalnog kulturnog naslijeđa*** (Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage). Ovu Konvenciju Bosna i Hercegovina je konačno ratifikovala 23. 02. 2009. godine.

Kao povod za usvajanje ovog dokumenta navedeno je slijedeće: „Procesi globalizacije i društvene transformacije, pored uslova koje stvaraju za obnovljeni dijalog među zajednicama, također, dovode, kao i fenomen netolerantnosti, do ozbiljnih opasnosti gubitka vrijednosti, nestajanja i uništavanja nematerijalne kulturne baštine, posebno zbog nedostatka izvora sredstava za njenu zaštitu. Pri tome treba znati da lokalne zajednice i, u nekim slučajevima pojedinci, igraju važnu ulogu u proizvodnji, zaštiti, održavanju i ponovnom stvaranju nematerijalne kulturne baštine te tako pomažu jačanju kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti.“

Naziv nematerijalna baština dolazi od prijevoda engleskog izraza *intangible cultural heritage* (doslovno neopipljiva kulturna baština), premda se u engleskom govornom području upotrebljava i izraz *living cultural heritage* (živuća kulturna baština), a ponekad i *immaterial cultural heritage* (nematerijalna kulturna baština). U vezi s tim je i sintagma *Živuće ljudske riznice*=*Living human treasures*, koju je nedavno, također, promovirao UNESCO.

Nematerijalna kulturna baština, inače, jedan je od ključnih segmenata za prepoznavanje i definiranje kulturnog identiteta koji su posebno ugroženi. Ona treba biti očuvana u interesu kulturnih raznolikosti, kako je to definirao UNESCO u Konvenciji za zaštitu i promociju raznolikosti kulturnih izraza (UNESCO, 21. 10. 2005), kao i u *Okvirnoj konvenciji o vrijednostima kulturnog naslijeđa za društvo* (Vijeće Evrope, 27.10.2005).

Definicija nematerijalnog kulturnog naslijeđa

U smislu ove *Konvencije*, pod nematerijalnim kulturnim naslijeđem se podrazumijeva: praksa, izvođenje, izražaji, znanje, vještine kao i instrumenti, objekti, rukotvorine i kulturni prostori povezani s tim, koje zajednice, grupe i, u nekim slučajevima, pojedinci priznaju kao dio svoje kulturne baštine. Ovu nematerijalnu kulturnu baštinu, koja se prenosi sa generacije na generaciju, zajednice i grupe u kontinuitetu iznova stvaraju kao odgovor na svoj ambijent, svoju interakciju sa prirodom i svojom historijom, pružajući im osjećaj identiteta i kontinuiteta, tako promovirajući poštivanje kulturne raznolikosti i ljudsku kreativnosti. Ova *Konvencija* ima u vidu isključivo takvo nematerijalno kulturno naslijeđe koje je kompatibilno sa postojećim međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, kao i potrebama uzajamnog poštivanja među zajednicama, grupama i pojedincima, i koja je u skladu sa potrebama održivog razvoja.

Forme nematerijalne kulturne baštine

Nematerijalno kulturno naslijeđe, kako je definirano, manifestuje se u slijedećim domenima:

a) usmena tradicija - predaja i izražavanje, uključujući jezik kao specifično sredstvo kulturnog duhovnog naslijeđa,

- b) izvođačke umjetnosti (tradicionalna muzika i igre, narodni igrokazi, pučko pozorište i sl.)
- c) društveni običaji, rituali i narodne svetkovine,
- d) znanje i praksa u vezi sa prirodom i univerzumom,
- e) tradicionalno zanatstvo.

Ključne odrednice baštine

- prenosi se sa generacije na generaciju,
- predstavlja kontinuiran stvaralački proces,
- neprekidno se iznova stvara u zajednicama u odnosu na ambijent,
- uključuje odnos sa prirodom,
- utemeljena je u historiji.

Kriteriji vrednovanja

- posebna vrijednost toga dijela (ili prostora) kao proizvoda kreativnog ljudskog duha,
- utemeljenost u kulturnoj tradiciji, ili kulturnoj istoriji pojedine zajednice,
- uloga kao sredstva potvrđivanja kulturnog identiteta pojedinog mjesta, područja i naroda kao cjeline,
- savremena kulturološka i sociološka uloga u pojedinoj zajednici,
- izvrsnost u primjeni pokazanih umijeća i tehnika,
- vrijednost kao jedinstvenog svjedoka žive kulturne tradicije.

Značaj nematerijalne kulturne baštine je u slijedećem:

- omogućava zajednicama osjećaj pripadnosti, identiteta i kontinuiteta,
- omogućava uzajamno poštovanje,
- pomaže vitalnosti tradicije,
- predstavlja životnu činjenicu,
- pomaže identifikaciju čovjeka sa zajednicom kojoj pripada,
- doprinosi poštivanju ljudskih prava,
- predstavlja sponu za bolje razumijevanje među kulturama i narodima.

Očuvanje nematerijalne kulturne baštine

Izraz očuvanje, prema ovoj *Konvenciji*, označava mjere čiji je cilj da se obezbijedi opstojnost i vitalnost nematerijalnog kulturnog naslijeđa, uključujući njegovu:

- identifikaciju, dokumentiranje,
- istraživanje, stručnu i fizičku zaštitu,
- promociju i popularizaciju, posebno putem formalnog i neformalnog obrazovanja,
- revitalizaciju različitih aspekata takvog naslijeđa.

Nematerijalna kulturna baština je jedan od ključnih faktora za prepoznavanje i definiranje kulturnih identiteta koji su posebno ugroženi. Zbog toga UNESCO podstiče kustose i kreatore nematerijalnog kulturnog naslijeđa da se angažuju u cilju revitalizacije njenih različitih segmenata i to u autentičnom odnosno tradicionalnom kontekstu. Pri tome se posebno naglašava uloga lokalnog stanovništva i zajednica u stvaranju, održavanju, reproduciranju i čuvanju produkata te baštine.

U članu 12. *Konvencije* ističe se da: “Kako bi osigurala identifikaciju u cilju zaštite, svaka država sastavlja, na način prilagođen vlastitoj situaciji, jedan ili više popisa (registara) nematerijalne kulturne baštine koja je prisutna na njenom teritoriju. Ti se popisi redovno ažuriraju”.

Ovom *Konvencijom* je (članom 16) predviđeno uspostavljanje *Reprezentativne liste nematerijalne kulturne baštine čovječanstva*, zatim (članom 17) utemeljuje se *Lista nematerijalne kulturne baštine kojoj je potrebna hitna zaštita*. Za primanje zahtjeva za uvrštavanje na ove liste zadužen je Međunarodni komitet za nematerijalno kulturno naslijeđe formiran za tu svrhu. Također, predviđeno je formiranje Fonda za očuvanje nematerijalnog kulturnog naslijeđa, kome svoj finansijski doprinos treba da daju zemlje potpisnice *Konvencije*, a koristit će se i drugi izvori.

Konvencija o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izražaja

Konvencija o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izražaja koja se spominje i u članu 101. *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* (sklopljenog između Evropske zajednice i Bosne i Hercegovine u junu mjesecu 2008. godine), kao dokumenat na čijoj

implementaciji će dvije strane sarađivati, a koju je BiH ratificirala 27. 01. 2009.

Ova *Konvencija*, inače, prvobitno je stupila na snagu 20. 04. 2006. godine. Njeni ciljevi, između ostalog, su:

- a) zaštita i promocija raznolikosti kulturnih izražaja,
- b) stvaranje uvjeta za unapređenje kultura i njihovo slobodno međusobno djelovanje na uzajamno koristan način,
- c) podsticanje dijaloga između kultura u cilju osiguranja širine i uravnotežene kulturne razmjene u svijetu u korist međukulturnog poštovanja i kulture mira,
- d) njegovanje interkulturalnosti radi razvijanja međusobnog kulturnog djelovanja u duhu izgradnje mostova među narodima,
- e) promocija poštivanja raznolikosti kulturnih izraza i podizanje svijesti o njezinoj vrijednosti na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini,
- f) potvrđivanje važnosti povezanosti kulture i razvoja za sve države, osobito države u razvoju, te podrška aktivnosti koje se poduzimaju na nacionalnoj i međunarodnoj razini za priznavanje stvarne vrijednosti ove povezanosti,
- g) priznanje specifičnosti prirode kulturnih djelatnosti, proizvoda i usluga kao nositelja identiteta, vrijednosti i značenja,
- h) potvrđivanje suverenog prava država da zadrže, usvajaju i provode politike i mjere koje smatraju prikladnim za zaštitu i promociju raznolikosti kulturnih izraza na svojoj teritoriji,
- i) jačanje međusobne saradnje i solidarnosti u duhu partnerstva, posebno u cilju povećanja sposobnosti zemalja u razvoju da zaštite i promoviraju raznolikosti kulturnih izražaja.

Među načelima kojima su se rukovodili kreatori *Konvencije* je i načelo jednakog dostojanstva i poštivanja svih kultura, kao i komplementarnosti ekonomskih i kulturnih aspekata razvoja. S obzirom da je kultura jedan od pokretača razvoja, a kulturni aspekti razvoja podjednako važni kao i privredni, pojedinci i narodi imaju osnovno pravo u njima sudjelovati i uživati.

U članu 11. *Konvencije* posebno se naglašava sudjelovanje civilnog društva u njejoj implementaciji, pa se kaže: „Strane potpisnice priznaju temeljnu ulogu civilnog društva u zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza. Strane će aktivno podsticati sudjelovanje civilnog društva u njihovim naporima na realizaciji ciljeva ove *Konvencije*“. 1)

Primjena *Konvencije za zaštitu i promociju raznolikosti kulturnih izražaja* (2006) dobila je dodatni podsticaj i u vezi sa realizacijom *Milenijskih razvojnih ciljeva* Ujedinjenih nacija. Naime, Evropski komesar za razvoj Andris Piebalgs nedavno je u ime Evropske unije potpisao Sporazum sa UNESCO –om, kojim se pruža konkretna podrška razvoju kulturnog sektora u manje razvijenim zemljama pod motom da je „kultura ključni faktor da se osigura održiv i human ekonomski razvoj“. 2)

Napomene

1. Cjelovit popis tekstova normativnih instrumenata UNESCO-a mogu se pogledati na web-adresi za UNESCO: “Legal instruments.”(<http://portal.unesco.org/en/ev.php>). U vezi sa temom kulturnog naslijeđa općenito treba pogledati i obimnu bibliografiju dostupnu u tekstu: “Peace Palace Library: Bibliography on the Cultural heritage.”(www.ppl.nl/bibliographies/all/?bibliography=heritage) (9. 02. 2006).
2. Vidjeti: „UN Millenium Development Summit: Commissioner Piebalgs partners UNESCO to support poverty reduction thorough culture (21/09/2010)“: (<http://ec.europa.ec/delegations/india/press-corner/all-news/news/2>).

Međunarodne profesionalne organizacije posvećene zaštiti kulturne baštine

Digitalne tehnologije mijenjaju način kako savremeni čovjek uči, zaključuje i komunicira. Šta ove promjene znače za očuvanje sjećanja na prošlost i ulogu baštinskih institucija, uključujući muzeje, biblioteke i arhive, koje pomažu u tome, tek treba da se utvrdi. Savremena informacijska tehnologija donosi muzejsku zbirku u domove ljudi, hoće li ih to učiniti više ili manje memoriocentričnim, još se ne zna. Jedan zaključak u vezi s tim, ipak, čini se neizbježnim, a to je da muzejske zbirke u digitalno doba postaju znatno dostupnije nego prije, njihovo vizuelno svjedočenje je, također, demokratskije nego prije. Međutim, virtualna kopija artefakta, kako god kvalitetna bila, ne može zamijeniti doživljaj susreta sa originalom koji nas, ipak, kroz vrijeme dovodi u vezu sa njegovim izvornim majstorom.

Važnu ulogu u implementaciji UNESCO-ove *Konvencije za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine* igra Svjetski centar za

naslijeđe (World Heritage Center (<http://whc.unesco.org>)).

Imajući u vidu važnost muzeja za očuvanje ljudskog sjećanja na sadržaje prošlosti opredmećene u muzejskim eksponatima, u Parizu je 1946. godine formiran ICOM – Međunarodni savjet za muzeje (International Council of museums) (<http://icom.museum>), nevladina organizacija za muzejske stručnjake, koja sa svojih 28.000 članova razvija djelatnost u 137 zemalja svijeta. Njena misija je konzervacija, kontinuitet i komunikacija u društvu svjetskog prirodnog i kulturnog naslijeđa, sada i ubuduće, materijalnog i nematerijalnog (<http://icom.museum/>).

S druge strane, Međunarodni savjet za muzeje i lokalitete -ICOMOS je asocijacija stručnjaka koji u fokusu svog interesa ima konzervaciju i zaštitu lokaliteta kulturne baštine. Ovo je jedna od rijetkih globalnih organizacija koja se bavi promocijom i primjenom teorije, metodologije i naučno zasnovane tehnike za zaštitu arhitektonskog i arheološkog naslijeđa. Rad ovog Savjeta temelji se na Međunarodnoj povelji o zaštiti i restauraciji spomenika i lokaliteta (Venecijanska povelja, 1964.) (www.international.icomos.org)

Određenu ulogu u vezi sa profesionalnom zaštitom i restauracijom ima Međunarodni centar za izučavanje zaštite i restauracije kulturnih dobara – ICCROM (International Centre for the Study of Preservation and Restoration of Cultural property), sa sjedištem u Rimu, čija je BiH članica postala 19. jula 2000. godine.

Za ostvarenje najčešće plemenitih ciljeva organizacija posvećenih u svojoj misiji pitanju baštine potrebna je kako oficijelna tako i podrška najšire javnosti, pa i filantropski opredijeljenih pojedinaca.

Jedan primjer dobre prakse u filantropskoj podršci muzejskoj djelatnosti predstavlja Getty muzej u Los Angelesu. U okviru tog Muzeja studentima, umjetnicima i učenjacima se pružaju brojne mogućnosti za istraživanje na polju umjetnosti. O tome dragocjene inicijalne podatke nudi web stranica ove ustanove (www.getty.edu).

Institucije u BiH i kulturno naslijeđe

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine (www.zemaljskimuzej.org)

U Bosni i Hercegovini je najstarija i najznačajnija muzejska institucija Zemaljski muzej, kojeg je osnovala austrougarska vlast

kao nezavisnu kulturnu instituciju na osnovu pravnog akta koji datira iz 1888. godine. Isprva je ova ustanova bila smještena u šest soba zgrade Penzionog fonda lociranoj u blizini sarajevske katedrale.

Poznata zgrada na Marindvoru, u kojoj je danas smješten Muzej, sagrađena je u periodu između 1908-1913. godine, a za javnost je svečano otvorena 4. oktobra 1913. godine.

U svoje vrijeme Muzej je bio najreprezentativnija istraživačka i naučna institucija u Bosni i Hercegovini. Njegovo osnivanje je imalo dalekosežne posljedice za razvoj kulturne djelatnosti i naučno-istraživačkog rada, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i na cijelom području zapadnog Balkana.

Od svog osnivanja, u drugoj polovini 19. vijeka, Muzej je bio aktivna živa institucija posvećena istraživanju i promociji kulturnog naslijeđa, naročito u oblastima historije, geografije, arheologije, etnologije, istorije umjetnosti, prirodnih nauka, etnomuzikologije, folkloru općenito, a povremeno i bibliografskih i statističkih istraživanja. Muzej je uspio sve do danas da bude glavna institucija ovog tipa u BiH i kao takva može poslužiti kao model za sve druge centre muzeologije u Bosni i Hercegovini.

Unutarnja struktura Muzeja obuhvata četiri odjela: Odjel arheologije, Odjel etnologije, Odjel prirodnih nauka sa četvrtim odjelom koji se sastoji od biblioteke, administrativnih i tehničkih službi.

Rezultati istraživanja, koje obavljaju djelatnici i saradnici Muzeja publikuju se, u više ili manje redovnim intervalima, u *Glasniku Zemaljskog muzeja* u tri serije: Arheologija, Etnologija i Prirodne nauke. Muzej, također, izdaje publikacije u obliku monografija koje održavaju različita područja interesa njegovih naučnih i stručnih radnika i vanjskih saradnika.

Odjeljenje za etnologiju čine odsjeci za materijalnu i odsjek za duhovnu kulturu, pri čemu rad ovog posljednjeg dijelom korespondira sa sadržajem aktivnosti koje tretira *Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine UNESCO-a*. U *Vodiču Zemaljskog muzeja* (Sarajevo, 2008) ovo odjeljenje je, inače, predstavljeno sa najmanjim brojem strana, a time i obimom podataka (deset od ukupno 155), što upućuje na zaključak o njegovom skromnom značaju u ukupnoj djelatnosti Muzeja.

Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa

Institut za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa osnovan je 19. septembra 1945. godine u svrhu znanstvenih istraživanja, zaštite kulturnih spomenika, pokretanja i osmišljavanja programa i projekata zaštite i rekonstrukcije istorijskih spomenika upravljanja takvim projektima u spomenutim područjima aktivnosti.

Od 1953. godine Institut objavljuje godišnju periodičnu publikaciju pod naslovom *Naše starine*, sa priložima eminentnih bosanskih i inostranih stručnjaka i naučnika iz oblasti kulturnog naslijeđa uopće. Ovaj Institut kao jedinstvena ustanova na nivou cijele Bosne i Hercegovine više ne postoji, pripojen je Federalnom ministarstvu za kulturu i sport (www.fmksa.com) pod nazivom Zavod za zaštitu spomenika.

U postdejtonskom periodu organizirani su entiteski i kantonalni zavodi sa manje ili više sličnim opisom aktivnosti vezanih za kulturno naslijeđe, što podrazumijeva i njihovu regionalnu orijentaciju. U Sarajevu je aktivan Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo (www.spomenici-sa.ba). U Banjoj Luci djeluje Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, čija je web stranica : (www.heritagers).

U Tuzli djeluje Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona (www.bastina.ba).

Slične institucije prisutne su i u nekim drugim većim centrima Bosne i Hercegovine, posebno u Banjoj Luci i Mostaru.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (www.kons.gov.ba)

Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, u novembru mjesecu 1995. godine, u Sarajevu je, na osnovu *Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, Aneks 8*, formirana Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, o čijim aktivnostima se nešto više može saznati posjetom web-adresi: (www.kons.gov.ba)

U članu VI *Sporazuma* o Komisiji navedeno je: „Slijedeći objekti dolaze u obzir da ih se proglasi nacionalnim spomenicima: pokretna i nepokretna imovina od velikog značaja za neku skupinu ljudi sa zajedničkim kulturom, povijesnim, vjerskim ili etničkim

naslijeđem, kao što su arhitektonski spomenici, umjetnička djela ili povijesni spomenici, arheološka nalazišta, skupine zgrada kao i groblja.“

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je, pod predsjedavanjem Joze Križanovića, 21. decembra 2001. godine *Odlukom o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika*, kojom se utvrđuju osnovni principi i ciljevi djelovanja, regulisalo organizaciona pitanja neophodna za postupanje u realizaciji uloge *Komisije*, utvrdilo primarne zadaci i ovlaštenja, vrijeme za koje se imenuju članovi *Komisije*, te definiraju druga pitanja značajna za rad *Komisije*. Pod predsjedavanjem Beriza Belkića, 23. 04. 2002. godine, Predsjedništvo je donijelo *Odluku o izmjenama i dopunama Odluke o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika*.

Iz mandata definiranog ovim dokumentima uočljivo je prilično usko gledanje na kulturnu baštinu naroda u Bosni i Hercegovini, također, vidljivo je da se njeno razumijevanje u znatnoj mjeri svodi na one aspekte naslijeđa kako su oni definirani u *Konvenciji za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine* UNESCO-a iz 1972. godine.

U tekstu *Pravilnika* o aktivnostima *Komisije* za očuvanje nacionalnih spomenika, koji se odnosi na međunarodnu saradnju, u članu 2. istaknuto je: „*Komisija* daje inicijativu i izvršava međunarodne ugovore, te obavlja druge poslove međunarodne saradnje u oblasti zaštite nacionalnih spomenika, naročito u vezi sa zastupanjem interesa BiH u vezi sa potpisivanjem i provođenjem međunarodnih konvencija“.

Inače, *Komisija* je na svojoj sjednici od 3. do 9. septembra 2002. godine, pod predsjedavanjem Amre Hadžimuhamedović, donijela *Kriterije za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima*, koji su usvojeni 6. maja 2003. godine.

Na osnovu ovog dokumenta *Komisija* za očuvanje nacionalnih spomenika vrši proglašenje dobra nacionalnim spomenikom na osnovu kriterija, zasnovanih na predmetu pravne zaštite, obuhvatu i vrijednosti svakog dobra.

Izvori

Časopisi:

Baština. Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Glasnik Zemaljskog muzeja (1888-),

Naše starine. Časopis Republičkog zavoda za zaštitu spomenika, koji je, nažalost, prestao izlaziti.

Kulturno naslijeđe i obrazovanje za njegovo zbrinjavanje

Tekuća nastojanja usmjerena na reformu visokog obrazovanja u BiH skrenula su pažnju stručne i naučne javnosti na skoro zanemarljivo mjesto koje je kulturnoj baštini obezbijeđeno čak i u inoviranim nastavnim planovima i programima na univerzitetima. Pogotovo je to slučaj sa postdiplomskim studijama koje bi, inače, trebale da pretrpe korjenite promjene.

Sveobuhvatan uvid u mjesto kulturnog naslijeđa u sadržaju nastavnih programa postojećih osam državnih univerziteta u Bosni i Hercegovini traži posebna istraživanja koja će, očekivati je, biti poduzeta u predstojećim aktivnostima na reformi univerziteta čije glavne postavke su javno već obznanjene. Kao posebno podsticajna za rekonstrukciju edukacije u domenu kulturnog naslijeđa u nas mogla bi biti dosljedna implementacija Bolonjske deklaracije – dokumenta kojeg su 19. 06. 1999. u Bolonji zajednički potpisalo 29 evropskih ministara obrazovanja, a posvećena je pitanju standarda u visokom obrazovanju ([www.unsa.ba/pdf/](http://www.unsa.ba/pdf/Bolonjska_deklaracija.pdf) Bolonjska deklaracija. pdf). U tom dokumentu naslovljenom *Evropski prostor visokog obrazovanja* prihvaćena je obaveza poduzimanja praktičnih mjera u cilju konvergencije visokog obrazovanja na evropskoj razini, što se odnosi i na različite oblike edukacije za domen naslijeđa. Na tragu istih procesa je i *Konvencija o priznavanju kvalifikacija u domenu visokog obrazovanja na području Evrope*, potpisana u Lisabonu 11.04.1997.

(<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/165.htm>).

Uvid u sadržaje nastave univerziteta u BiH, odnosno njihovih članica, može se najvećim dijelom steći pregledom slijedećih web adresa:

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru (www.unmo.ba),

Sveučilište u Mostaru (www.sve.mo.ba), Univerzitet u Banjoj Luci (www.unibl.org), Univerzitet u Tuzli (www.untz.ba), Univerzitet u I. Sarajevu (www.unssa.rs.ba),

Univerzitet u Bihaću (www.unbi.ba), Univerzitet u Zenici (www.unze.ba),

Univerzitet u Sarajevu (www.unsa.ba).

Važnost edukacije za potrebe kulturnog naslijeđa već odavno je priznata činjenica u međunarodno prihvaćenim dokumentima koje su usvojile različite vladine i nevladine organizacije i profesionalna udruženja.

UNESCO (<http://portal.unesco.org/culture/>) je putem *Konvencije za zaštitu svjetskog kulturnog i prirodnog naslijeđa* (1972), *Konvencije za svjetsko naslijeđe* (*Convention concerning the preservation of the world cultural and natural heritage*) preporučila formiranje i razvoj centara za obuku i podsticanje naučnih istraživanja u domenu konzervacije. Ova Organizacija i praktično nastoji da da pozitivan odgovor na zahtjeve zemalja članica za organiziranje specijalističkih kurseva i podržava upoznavanje javnosti o značaju naslijeđa i opasnostima kojima je ono izloženo.

Savjet Evrope (www.coe.int), među čijim članicama je i Bosna i Hercegovina, inaugurirao je nekoliko inicijativa čiji je cilj razvijanje vještina i obuke za zaštitu kulturnog naslijeđa o čemu je više informacija sadržano na web adresi (www.coe.int/T/E/Cultural_cooperation/Heritage/Skills/).

Evropska mreža za naslijeđe = European Heritage Network (HEREIN) (www.european-heritage.net) je stalni međunarodni informacijski sistem Savjeta Evrope, koji povezuje evropske vladine ustanove zadužene za konzervaciju kulturnog naslijeđa. Ovaj sistem sadrži informacije o različitim aktivnostima koje se vode pod akronimima: Caravela, Salambo, Reside, Agesa, Pisa, No'mad i Tourism and Heritage = Naslijeđe i turizam. Sa područja Jugoistočne Evrope u ovu mrežu su uključene, za sada, samo Hrvatska i Slovenija (www.culturalpolicies.net/project/).

U Varšavi, glavnom gradu Poljske, 1992. godine osnovana je *Evropska mreža edukativnih centara za administratore u kulturi* – ENCATC (www.encatc.org/EN/about).

Za područje edukacije i obuke stručnjaka u oblasti bibliotekarstva i arhivistike posebno su, na međunarodnoj razini, relevantne aktivnosti *Međunarodne asocijacije bibliotekarskih društava i institucija IFLA-e* (www.ifla.org) i *Međunarodnog savjeta za arhive* – ICA. Sekcija IFLA-e za edukaciju i obuku među važnim polazištima svoje misije ističe unapređenje edukacije u bibliotekskim i informacijskim znanostima s ciljem jačanja veze između obrazovanja na univerzitetskoj razini i kontinuiranog obrazovanja bibliotekarskih

profesionalaca tokom čitavog života (www.ifla.org/VII/s23/seat.htm).

Pored toga IFLA je, zajedno sa UNESCO-om, publicirala *Manifest za javne biblioteke*, u kome se kaže da su “javne biblioteke lokalni putokaz u svijet znanja koji omogućava osnovne uvjete za učenje tokom čitavog života, donošenje nezavisnih odluka i kulturni razvoj pojedinca i zajednice.”

Konferencijom održanom od 24 - 25 septembra 2001. godine u Marburgu, Njemačka, *Međunarodni savjet za arhive – ICA* (www.ica.org) započeo je seriju stručnih susreta posebno posvećenih edukaciji arhivista (www.icasae.org/marburgconfpaper.html).

Međunarodni savjet za muzeje – ICOM (<http://icom.museum/organization.html>) ima ulogu konzervacije i kontinuirane komunikacije u društvu na temu prirodnog i kulturnog naslijeđa, duhovnog i materijalnog. Osnovan je 1946. godine kao nevladina organizacija koja održava formalnu vezu sa UNESCO-om, a ima i konsultativni status sa Ekonomskim i društvenim savjetom Ujedinjenih nacija. Među aktivnostima ove organizacije je i obuka kadrova u oblasti muzeologije, kao i unapređenje profesionalnih standarda i borba protiv ilegalne trgovine kulturnim dobrima.

Međunarodni centar za studij zaštite i restauracije kulturnih dobara - ICCROM (www.iccrom.org), sa sjedištem u Rimu, kao međuvladina organizacija osnovan je 1959. godine s ciljem da promovira konzervaciju različitih vrsta kulturnog naslijeđa - pokretnog i nepokretnog. Danas ima više od sto država članica. Godine 1989, na seminaru organiziranom u Ferari, Italija, otpočeo je niz aktivnosti za nalaženje rješenja za probleme razvoja postdiplomskog obrazovanja u oblasti graditeljske i urbane restauracije.

Međunarodni savjet za spomenike i krajolike – ICOMOS, sa sjedištem u Parizu

(www.international.icomos.org/about.htm) osnovan je 1965. godine kao rezultat usvajanja povelje za konzervaciju i restauraciju spomenika i lokaliteta, do čega je došlo u Veneciji godinu dana ranije. Ova organizacija, koja ima nacionalne komisije u 107 zemalja, 1993. godine u Šri Lanki je usvojila *Uputstva za obrazovanje i obuku u domenu konzervacije spomenika, spomeničkih cjelina i lokaliteta*. Ovaj dokumenat sadrži niz smjernica za edukaciju i obuku u konzervaciji spomenika, grupe zgrada i lokaliteta, kao i podužu listu vještina i umijeća koje osoba kojoj je povjerena konzervacija

mora posjedovati. Članovi komisije za edukaciju ICOMOS-a su u posljednjih nekoliko godina prezentirali niz radova na temu edukacije i obuku za naslijeđe, u vezi s čim treba posebno skrenuti pažnju na seminar održan 1995. godine u Finskoj. U preporukama sa tog skupa skrenuta je pažnja na potrebu izgradnje mreža na regionalnom i državnom nivou, ohrabriti organe vlasti da razviju nacionalne profile svih relevantnih disciplina i poklone odgovarajuću pažnju menadžmentu u domenu konzervacije. U *Povelji iz Krakova*, usvojenoj 2000-toj godini, u članku 13. posvećenom obuci i obrazovanju naglašava se: "obrazovanje i obuka profesionalaca i tehničara u konzervatorskim disciplinama treba da uzmu u obzir evoluirajuće metodologije i tehničku ekspertizu sa punom sviješću o tekućim trendovima konzervatorske teorije i prakse." Drugi jedan dokumenat usvojen iste godine u glavnom gradu Estonije - Rigi naslovljen *Povelja o autentičnosti historijske rekonstrukcije u vezi sa kulturnim naslijeđem* ukazuje na potrebu "da zainteresirane akademske institucije uključe naslijeđe u svoje programe edukacije i obuke."

Na sličnim pozicijama je i inicijativa *Evropska edukativna mreža za konzervaciju-restauraciju* = *European Network for Conservation-Restoration Education (ENCoRE)* (www.encore-edu.org/), uspostavljena 1997. godine s ciljem promoviranja, istraživanja i edukacije u različitim područjima kulturnog naslijeđa. Utemeljena je na direktivama i preporukama sadržanim u *Uputstvu Evropske konfederacije konzervatora E.C.C.O.* i dokumenta iz Pavije iz iste godine.

U Bolonji je 1999. godine održan seminar posvećen pitanju nastavnog programa postdiplomskog studija naučnika u oblasti konzervacije. Na seminaru se tražio i odgovor na pitanja uloge naučnika involviranih u konzervaciju naslijeđa, definiciju naučnih profesionalnih profila (znanje, vještine i stavovi), koji su potrebni za uspjeh u ovoj profesiji, analizi uloge i odgovornosti tih naučnika, procjeni potreba tržišta za ovom vrstom stručnjaka, kao i razmatranju modaliteta izvodljivosti uspostavljanja akademskog programa za obuku te vrste kadrova.

Svjetska turistička organizacija WTO (www.world-tourism.org/), sa sjedištem u Madridu, promovira kulturno naslijeđe u onoj mjeri u kojoj je ono relevantno za svjetsku turističku privredu. Odnedavno je na portalu ove asocijacije moguće pogledati i

informacije odgovarajuće sadržine koje dolaze sa web adrese (www.bhtourism.ba).

Dokumentarna osnova kulturoloških studija u bazama podataka Proizvodi Thomson-Reuters kompanije

(<http://thomsonreuters.com/products-services/>)

Sadržaju citatnog indeksa za umjetnosti i humanistiku (*Arts and Humanities Citation Index*) pristupa se putem *Web of Science* baze podataka. Ovaj indeks omogućava istraživačima, administratorima, univerzitetskim nastavnicima i studentima efektan i sveobuhvatan pristup bibliografskim i citatnim informacijama koje im pomažu da pronađu naučno-istraživačke podatke, analiziraju trendove, sadržaje časopisa i istraživačkih rezultata, te da s drugima podijele svoja saznanja i ideje.

Arts & Humanities Index obuhvata slijedeće kategorije časopisa po tematici, što predstavlja i njihovu svojevrsnu klasifikaciju po sadržaju: *Arheologija, Arhitektura, Azijske studije, Klasične studije, Igra i ples, Film – radio – televizija, Folklor, Historija, Historija i filozofija znanosti, Humanistika – interdisciplinarna, Jezik, Lingvistička teorija, Književni prikazi, Književna teorija i kritika, Književnost, Književnosti: afričke, australijske, kanadske, američka, britanska, njemačka, holandska, skandinavska, romanske, slavenske, Srednjevjekovne i renesansne studije, Muzika, Filozofija, Pjesništvo, Religija i Teatar.*

Naniže je navedena lista časopisa sa tematikom „Kulturalne studije“ u „Arts and Humanities“ citatnom indeksu. Ovi naslovi su referirani i u Citatnom indeksu za društvene nauke - Social Science Citation Indexu i Current Contents indeksu za društvene i biheviorane znanosti i Citatnom indeksu za umjetnost i humanistiku (*Arts and Humanities Citation Index*):

1. Asian Studies Review; 2. Boundary -An International Journal of Literature and Culture; 3. Communication and Critical Cultural Studies; 4. Continuum: Journal of Media and Cultural Studies; 5. Critical Arts: South-North Cultural And Media Studies; 6. Critical Inquiry; 7. Cultural Critique; 8. Cultural Studies; 9. Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies; 10. European Journal of Cultural Studies; 11. European Journal of English Studies; 12. French Cultural Studies; 13. Games and Culture; 14. Identities: Global Studies in Culture and Power; 15. Inter-Asia Cultural Studies; 16. International

Journal of Cultural Policy; 17. International Journal of Cultural Studies; 18. Interventions: International Journal of Postcolonial Studies; 19. Journal of African Cultural Studies; 20. Journal of African Media Studies; 21. Journal of Australian Studies; 22. Journal of Consumer Culture; 23. Journal of Latin American Cultural Studies; 24. Journal of Material Culture; 25. Journal of Popular Culture; 26. Journal of Spanish Cultural Studies; 27. Journal of Visual Culture; 28. Memory Studies; 29. Modern Chinese Literature and Culture; 30. Parapallax; 31. Postmedieval: A Journal of Medieval Cultural Studies; 32. Public Culture; 33. Representations; 34. Science as Culture; 35. South Atlantic Quarterly; 37. Theory Culture and Society.

Iz oblasti **slavenskih književnosti**, naprimjer, u ovoj bazi indeksirani su slijedeći časopisi: *Ceska literatura* (Prag, Češka), *Književna smotra* (Zagreb, Hrvatska), *Pamiętnik Literacki* (Warsaw, Poljska), *Primerjalna književnost* (Ljubljana, Slovenija), *Russian Literature* (Amsterdam, Holandija), *Russian Studies in Literature* (Armonk, USA), *Russkaja Literatura* (St. Petersburg, Rusija), *Slavic and East European Journal* (Tucson, USA), *Teksty Drugie* (Warszawa, Poland), *Zeitschrift für Slavische Philologie* (Heidelberg, Njemačka).

Iz područja **folkloristike** u ovu bazu su uvršteni, naprimjer, slijedeći časopisi: *Asian Ethnology* (Nagoya, Japan), *Fabula* (Berlin, Njemačka), *FF Communications* (Helsinki, Finska), *Folk Life* (Cardif, Vels), *Folklore* (Abingdon, Engleska), *Folklore - Electronic Journal of Folklore* (Tartu, Estonija), *Journal of American Folklore* (Arlington, USA), *Journal of Folklore Research* (Bloomington, USA), *Lied und Populare Kultur = Song and Popular Culture* (Munster, Njemačka), *Milli Folklore* (Ankara, Turska), *Osterreichische Zeitschrift für Volkskunde* (Beč, Austria), *Revista de Dialectologia y Tradiciones Populares* (Madrid, Španija), *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* (Basel, Švicarska), *Ulster Folklife* (Holywood, Sjeverna Irska), *Voices - The Journal of New York Folklore* (Schenectady, USA), *Volkskunde* (Gravenwezel, Belgija), *Western Folklore* (Pomona, USA), *Zeitschrift für Volkskunde* (Stuttgart, Njemačka).

Social Sciences Citation Index

Social Sciences Citation Index i *Social Sci Search* baze podataka pružaju mogućnost pristupa do tekućih i retrospektivnih

informacija, apstrakata i citiranih referenci za preko 1.725 vodećih svjetskih naučnih časopisa iz oblasti **društvenih nauka**. Zastupljene su slijedeće discipline: *antropologija, primijenjena lingvistika, regionalne studije, biznis, finansije, komunikologija, kriminalistika i penologija, demografija, ekonomija, obrazovanje i istraživanja, specijalno obrazovanje, ekološke studije, ergonomija, etika, studije etničkih odnosa, studije porodice, geografija, gerontologija, politika zdravlja i usluga, historija, historija i filozofija znanosti, historija društvenih znanosti, sindikalni pokreti, informacijske znanosti i bibliotekarstvo, međunarodni odnosi, pravo, menadžment, sestinstvo (u zdravlju – Nursing), planiranje i razvoj, politologija, psihijatrija, psihologija: primijenjena, biološka, klinička, razvojna, obrazovna, eksperimentalna, matematička, interdisciplinarna, psihoanalitička, socijalna, javna uprava, ekološko i radno zdravlje, rehabilitacija, socijalna pitanja, društvene znanosti, biomedicina, interdisciplinarne i matematičke metode u društvenim znanostima, socijalni rad, sociologija, substance abuse (zloupotreba hemijskih supstanci), transport, urbane studije i ženske – gender-studije. (www.sunweb.isinet.com/cgi-bin/jrnlist/jlresults.cgi?PC=J&SC=BF) (7. 12. 2005.)*

EBSCO (<http://support.epnet.com>)

EBSCO je jedna od vodećih svjetskih korporacija koja pod određenim uvjetima omogućava pristup informacijskim resursima na svjetskoj razini, u velikoj mjeri putem pretplate na elektronske časopise i akademske baze podataka. EBSCO-host je agregat nekolicine baza podataka, koji pruža pristup sadržaju 22.000 časopisa iz različitih tematskih cjelina, podijeljenih u 12 oblasti znanja i iskustva. EBSCO pruža dodatne usluge lokalnim informacijskim servisima kroz eFL (elektronske informacije u bibliotekama). Omogućeno je pretraživanje sadržaja oko 10.000 časopisa u punom tekstu.

Na listi pod naslovom Central & Eastern European Academic Source, koja je dostupna putem web-stranice ove korporacije (www.ebscohost.com/titlelists/e5h-subject.pdf), publikovana je lista časopisa razvrstanih po sadržaju a indeksiranih u ovoj bazi.

ERIH - indeks časopisa Evropske naučne fondacije (www.esf.org)

Evropska naučna fondacija (www.esf.org), sa sjedištem u Strazburu, osnovana je 1974. godine s ciljem da koordinira panevropske naučne inicijative. Ona danas predstavlja asocijaciju 78 članica posvećenih naučnim istraživanjima u 30 evropskih zemalja.

Fondacija je usmjerila svoje aktivnosti na slijedeća područja naučnih aktivnosti: humanistika, bio-geološke i ekološke nauke, medicinske znanosti, fizičke i tehničke nauke, društvene nauke, nauka o moru, nauka o materijalima i tehnologiji, nuklearna istraživanja, polarne nauke, radio astronomija, nauka o svemiru.

Suočeni sa relativno malom zastupljenošću evropskih periodičnih publikacija u *Arts & Humanities* indeksu, bazi koja se kreira u okrilju Instituta za naučne informacije u Filadelfiji, članovi *Stalnog komiteta za humanistiku Fondacije* (European Science Foundation), na svom sastanku održanom u Strazburu, u oktobru 2000. godine, započeli su široke konsultacije o temi kriterija za evaluaciju istraživačke produktivnosti u oblasti humanističkih disciplina u evropskom intelektualnom ambijentu. Nakon pobližeg uvida u stanje stvari došlo se do saznanja da različite institucije u različim zemljama redovno objelodanjuju kvantitativne pokazatelje o publiciranoj građi u prirodnim naukama, dok to nije slučaj sa humanistikom. U stvarnosti, praktično, to sistematski rade samo kreatori jedne baze podataka, i to one koju publicira *Institut za naučne informacije* (ISI) iz Filadelfije - *Arts and Humanities Citation Index- AHCI*. Ova baza, po iznesenim stajalištima, nije u dovoljnoj mjeri širokogrudna prema potrebama standarda koji se traže u evropskim istraživanjima u oblasti humanistike. Na stručnom skupu, održanom u junu 2001. godine u Budimpešti, kome su prisustvovali predstavnici 17 zemalja, došlo se do široke saglasnosti o tome da *Arts and Humanities Citation Index* (AHCI) Instituta za naučne informacije u priličnoj mjeri ne zadovoljava potrebe kreatora naučne produkcije i naučne politike u Evropi gledano iz ugla evropskih istraživanja i odrednica bibliometrije.

Na sastanku Komiteta, održanom u aprilu 2002. godine, predloženo je da se u svakoj zemlji, koja je predstavljena u aktivnostima Evropske naučne fondacije (ESF), pripremi lista časopisa raspoređenih u tri kategorije: A, B i C, ovisno od njihovog ranga i naučne reputacije.

U maju 2004. godine visokorangirani administratori organizacija članica Evropske naučne fondacije ponovo su se saglasili da zaista postoji urgentna potreba za evropskim naučnim indeksom za humanistiku, i da je neophodno poduzeti korake da se na tome dodatno poradi.

Nakon što je kreiran ERIH indeks za humanistiku, na njegovu inicijalnu listu uvršteni su časopisi iz slijedećih oblasti: antropologija (društvena i evolutivna), arheologija, umjetnost i historija umjetnosti, klasične studije, rodne studije, historija, historija i filozofija znanosti, lingvistika, književnost, muzika i muzikologija, orijentalne i afričke studije, pedagogija i istraživanja u obrazovanju, filozofija, psihologija, studij religije i teologije. Pitanje medija, odlučeno je, bit će detaljnije tretirano u drugoj fazi konsultacija. 1)

Inače, kriteriji za odabir časopisa za uvrštavanje u ovu bazu su, otprilike, slijedeći: očekuje se da svi časopisi trebaju ispunjavati međunarodne akademske standarde, tj. selekcija priloga u njima je zasnovana na objektivnoj ocjeni. To se postiže putem recenziranja, osim u slučajevima u kojima se primjenjuje drugi standardi kvaliteta na određeni časopis.

Težnja kreatora ERIH-a je da uredništva visokorangiranih časopisa usvoje koherentnu recenzentsku praksu. Pored recenziranja, časopis treba zadovoljiti izdavačke standarde (npr., ISSN broj, redovnost izlaženja, kompletne bibliografske informacije za citirane reference, kompletnu adresu autora...).

Časopisi u ERIH-u razvrstani su u tri kategorije:

1) U kategoriji A su visokorangirane serijske publikacije međunarodnog karaktera sa dobrom reputacijom među istraživačima u datom naučnom području u različitim zemljama, a koje se redovno citiraju na globalnoj razini.

2) U kategoriji B su standardne međunarodne serijske publikacije sa solidnom reputacijom među istraživačima u području kojem je posvećen sadržaj časopisa.

3) Časopisi u C kategoriji su istraživačkog karaktera sa značajnim lokalnim/regionalnim ugledom u Evropi, a koji povremeno budu citirani i izvan zemlje u kojoj izlaze, iako je njihova glavna ciljana grupa domaća akademska zajednica.

Prema tome, međunarodnim (kategorija A i B) smatraju se oni časopisi koji ispunjavaju slijedeće zahtjeve: posjeduju istinski raznovrsnu i redovnu međunarodnu grupu saradnika i čitalaca, u

kontinuitetu donose visok kvalitetan učenjački sadržaj i imaju široko zasnovan konsenzus o njegovom mjestu u datom području znanja, uključujući međunarodni status i eksponiranost.

Nakon prevladavanja prvobitne faze i „uhodavanja“ indeksa ERIH, njegovi kreatori su došli do potrebe da časopise koji su uvršteni u Indeks budu kategorizirani u dvije široke grupe: jednu naslovljenu NATional (NAT) i drugu INTernational (INT).

Prvu kategoriju (NAT) čine publikacije sa priznatim statusom među istraživačima u odgovarajućem znanstvenom području u Evropi, koji su povremeno citirani i izvan zemlje izdanja, iako je njena ciljana grupa domaća akademska zajednica. Drugu kategoriju, ili INTernational, čine evropske i međunarodne publikacije koje su predmet korištenja i citiranja na globalnoj razini. Ovi međunarodni časopisi su dodatno podijeljeni u dvije podgrupe:

INT1 - su publikacije sa međunarodnim statusom visokog ranga i utjecaja na globalnoj razini među istraživačima u različitim domenim, a čiji prilozi su redovno predmet citiranja;

INT2 - obuhvata međunarodne publikacije sa, također, značajnim utjecajem među istraživačima u različitim područjima znanosti i u različitim zemljama.

W kategoriji časopisa pripadaju oni koji još nisu bili predmet razmatranja od strane stručnih panela.

Na web stranici ERIH indeksa 12. 05. 2012. bile su dostupne liste časopisa iz slijedećih oblasti: Antropologija, Rodne (Gender) studije, Historija, Filozofija znanosti, Lingvistika, Književnost, Muzikologija, Pedagogija i istraživanja u oblasti obrazovanja, Filozofija i Psihologija. Za slijedeće oblasti liste će biti objavljene naknadno: Arheologija, Umjetnost i Historija umjetnosti, Klasične studije, Religijske studije. **2)**

Koliko je sada poznato, bh. izdavači naučnih časopisa još ne učestvuju u kreiranju digitalne baze ERIH, pa tako nisu u prilici da njihove publikacije budu podvrgnute evaluaciji kvaliteta priloga sadržanih u njima od strane ekspertnih komisija koje su, inače, na tom poslu angažovane.

GetCITED

GetCITED (www.getcited.org) je mrežno dostupna akademska baza podataka, direktorij i diskusioni forum, čiji sadržaj grade i uređuju pripadnici akademske zajednice. To je pokušaj da sama akademska zajednica ostvari više utjecaja na to šta se dešava sa naučnom i intelektualnom produkcijom u odnosu na ponekad otuđene izdavačko-informacijske korporacije. 3)

GoogleScholar

(<http://scholar.google.com/intl/en/scholar/about.html>)

Korporacija Google je 2005. godine lansirala *Google Scholar* servis koji putem interneta omogućava traganje za naučnom literaturom. Njime se mogu pretraživati različiti izvori kao što su: članci u časopisima, doktorske disertacije, knjige, apstrakti, sudske odluke i generalno, saznati mnogo toga o relevantnoj naučnoj literaturi u bilo kojem području istraživačkog interesa. 4)

Sasvim neovisno od gorepomenutih informacijskih resursa Ane Wil Harzing, iz Melburna, Australija, 2006. godine lansirala je slobodno dostupan softverski paket pod naslovom „Publish or Perish“, koji služi za derivaciju različitih citatnih analiza uključujući i faktor utjecaja.

Međunarodna bibliografija za savremene jezike (MLA)

(www.mla.org)

Međunarodna bibliografija Asocijacije za savremene jezike (*Modern Language Association International Bibliography*, 26 Broadway, 3rd floor, New York, NY 10004-1789; e-Mail: bibliography@mla.org) može se smatrati jednom od relevantnih adresa za uključivanje časopisa iz oblasti humanističkih nauka. Ova baza nudi detaljnu bibliografiju o priložima u časopisima, knjigama, disertacijama iz oblasti književnosti, lingvistike, folklora, književne kritike, historiografije, dramske umjetnosti i slično. Način kako participirati u ovoj bibliografskoj bazi objašnjen je na web-adresi (www.mla.org/bib-inclusion). Inače, u ovoj bazi se već referira časopis Bosanskog filološkog društva *Slovo*, sa sjedištem u Sarajevu.

The SCImago journal & Country Rank

The SCImago journal & Country Rank je mrežno zasnovan portal koji publicira indikatore o rangju časopisa i zemlje. Ovaj instrument za mjerenje naučne prepoznatljivosti na svjetskoj razini razvijen na osnovu informacijski sadržanih u Scopus bazi podataka. 5)

SCOPUS (www.info.sciverse.com)

Elsevier kompanija je 2004. godine objelodanila SCOPUS, jedan od bogatijih globalnih citatnih baza podataka, koja sadrži i značajan obim apstrakata recenzirane literature i mrežno dostupnih informacijskih resursa.

U ovoj bazi je, kako sada stvari stoje, pohranjeno oko 41 milion zapisa, od kojih 70% sa apstraktima, oko 18.000 naslova knjiga od oko 5.000 svjetskih izdavača, a nudi i 3 miliona radova sa naučnih konferencija, omogućuje 100% dostupnost baze Medline. Pored toga, omogućava korištenje sofisticiranih instrumenata za pronalaženje, analizu i vizuelizaciju informacijskih resursa.

U izjavi o *Scopusovom* postupku selekcije istaknuto je da je *Scopus* „citatna baza i baza podataka sa apstraktima koja je pripremljena tako da olakša pristup istraživačima, studentima, nastavnicima i, generalno, korisnicima u akademskoj sredini u širokoj lepezi objavljenih istraživačkih rezultata i drugih resursa u čitavom spektru naučnih područja prirodnih nauka, tehnike i medicine, kao i umjetnosti i humanistike.“

Procjenjuje se da danas u svijetu izlazi više od 80.000 naučnih i stručnih, recenziranih časopisa, koji svojim sadržajem pokrivaju veoma bogat spektar tematskih područja. Od toga broja, *Scopus* danas čini dostupnim apstrakte i druge podatke za preko 18.000 časopisa. Njima se bavi savjetodavni odbor od 40 članova za selekciju sadržaja (Content Selection Advisory Board - CSAB), koji se redovno sastaju da razmatraju pitanja strateške orijentacije *Scopusa* u izboru resursa. Zahvaljujući tome, kreirana je *Scopusova* evaluacijska platforma naslova (STEP), na osnovu koje se ocjenjuje svaki časopis, vodeći računa o seriji obavezujućih standardnih procedura, posebno u vezi s dostupnošću i upotrebljivošću *Scopusove* baze podataka. Iako je u 90% slučajeva engleski danas dominantan jezik naučne komunikacije na svjetskoj razini, *Scopus* nastoji uključiti i časopise i članke

objavljene na različitim drugim jezicima, ukoliko zadovoljavaju tražene kriterije kvaliteta. 6)

„Publish or Perish“ softverski paket

Na tragu brojnih novih mogućnosti pristupa informacijskim resursima koje nudi umreženo okruženje, Ane Wil Harzing, sa Univerziteta u Melburnu, Australija, 2006. godine lansirala je slobodno dostupan softverski paket pod naslovom „Publish or Perish“, koji služi za derivaciju različitih citatnih analiza uključujući i faktor utjecaja. Umjesto Thomsonovog ISI Web of Science, da bi se došlo do različitih pokazatelja, „Publish or Perish“ koristi podatke dostupne putem Google Scholar-a. Razlog za to je, kako je objasnila autorica, između ostalog, i taj što je ovaj informacijski servis slobodno dostupan i relativno propulzivan. Google Scholar se dokazao posebno dragocjen instrument za citatne analize u području društvenih i humanističkih nauka, za što su se, već izvjesno vrijeme, Thomsonov Arts and Humanities index i Social Science citation index pokazali kao prilično tijesni. To se posebno odnosi na informacijske resurse koji nastaju na malim jezicima i kulturama. 7)

Napomene

- 1) Vidjeti: „Guidelines: European Reference Index for the Humanities – ERIH“. (Dostupno na: www.esf.org/research-areas/humanities/erih/)
- 2) Podaci o ovoj temi dostupni su na web stranici: „ERIH Foreword“. dostupno na web stranici: (www.esf.org/research-areas/humanities/erih-european-reference-index) (12.05.2012).
Koliko je sada poznato, bh. izdavači naučnih časopisa još ne učestvuju u kreiranju digitalne baze ERIH, pa tako nisu u prilici da njihove publikacije budu podvrgnute evaluaciji kvaliteta priloga sadržanih u njima od strane ekspertnih komisija koje su, inače, na tom poslu angažovane.
- 3) Pogledati web stranicu: (www.getcirted.org) (15.05.2012)
- 4) Dostupno na web stranici: (<http://scholar.google.com/intl/en/scholar/about.html>)
- 5) Pogledati: „SCImago Journal & Country Rank: About us.“ (www.scimagojr.com/aboutus.php) (14.05.2012)
- 6) Više detalja o ovom informacijskom resursu može se saznati pregledom sadržaja dostupnog na web stranici: (www.info.sciverse.com), kao i „Statement on the Scopus journal selection process“. (www.info.sciverse.com) (11. 2. 2011)
- 7) Vidjeti: Anne-Wil Harzing: „Google Scholar - a new data source for citation analysis“. (www.harzing.com/pop_gh.htm) (12.04.2012)

Elektronski resursi u BiH

Administriranje državnog top-level domenom BiH (ba) u Sarajevu povjereno je Univerzitetском teleinformatičkom centru u Sarajevu – UTIC (<http://web.utic.ba>). Taj domen koji registrira IP adrese u našoj zemlji ima oznaku „ba“, što je standardni kod za Bosnu i Hercegovinu, kojeg dodjeljuje Međunarodna organizacija za standardizaciju (ISO 3166: www.iso.org). „Ba“ domen dobiven je 1996. godine od strane Internet Assigned Numbers Authority - (IANA), organizacije koja je odgovorna za globalnu koordinaciju protokola internet-resursa. Do sada je putem ove institucije registrirano više od 10.000 korisnika „ba“- domena, što je, mora se priznati, prilično skroman rezultat, s obzirom na resurse kojima raspolaže njen administrator u Sarajevu.

UTIC je, inače, uključen u članstvo međunarodnih asocijacija koje podržavaju infrastrukturu interneta: RIPE NCC (www.ripe.net), sa sjedištem u Amsterdamu, i Internet Corporation for Assigned Names and Numbers - ICANN (www.icann.org), sa uredima u Marina del Rey u Kaliforniji, Vašingtonu, Briselu i Sidneju. Inače, Akreditirani direktorij registrara top-level domena (TLD) može se pogledati na web-adresi: (www.internic.net).

Treba podsjetiti da je državni top-level domen dragocjen informacijski resurs svake zemlje, pa i Bosne i Hercegovine. Preko UTIC-a, kao administratora državnog, tj. „ba“-domena, pristup internetu je omogućen svim drugim korisnicima domenskog prostora koda „ba“, kao što su internet-provajderi (pružaoци internet-usluga), komercijalne, edukativne, nevladine i vladine te druge organizacije i pojedinci.

Zajedno sa Nacionalnom i univerzitetском bibliotekom, uz pomoć Vlade Kantona Sarajevo, Ministarstva obrazovanja i nauke, UTIC je učestvovao u omogućavanju pristupa nekim od relevantnijih akademskih baza podataka, koji uključuju i sadržaje iz područja kulturne baštine, a među kojima su navedene:

-Web of Science(<http://thomsonreuters.com>)(Science Citation Index Expanded, Science Citation Index and Arts & Humanities Index). Ova baza osigurava istraživačima, administratorima, nastavnicima i studentima ažuran pristup vodećim citatnim bazama podataka. Pouzdan multidisciplinarni sadržaj pokriva više od 10.000 časopisa sa najsnažnijim faktorom utjecaja širom svijeta. Uključuje

i časopise sa slobodnim pristupom, kao i preko 110.000 priloga sa naučnih i stručnih konferencija. Tekući i retrospektivni sadržaj ovih publikacija tematski pokriva područja prirodnih i društvenih nauka, umjetnosti i humanistike.

- **Current Contents Connect** (<http://thomsonreuters.com>) Ovo je baza ažurne obaviještenosti, „content awarness“, koja omogućava jednostavan mrežni pristup kompletnim tabelama sadržaja, bibliografskim informacijama, apstraktima iz najnovijih objavljenih primjeraka vodećih naučnih časopisa, kao i iz više od 7.000 relevantnih i provjerenih web-adresa. Također, ovom su bazom obuhvaćene bibliografske informacije iz nekih elektronskih časopisa prije nego što oni budu publicirani.

- **EBSCO** (<http://support.epnet.com>) EBSCO je jedna od vodećih svjetskih korporacija koja pod određenim uvjetima omogućava pristup informacijskim resursima na svjetskoj razini, u velikoj mjeri putem preplate na elektronske časopise i akademske baze podataka. EBSCO-host je agregat nekolicine baza podataka, koji pruža pristup sadržaju 22.000 časopisa iz različitih tematskih cjelina, podijeljenih u 12 oblasti znanja i iskustva. EBSCO pruža dodatne usluge lokalnim informacijskim servisima kroz eIFL (elektronske informacije u bibliotekama). Omogućeno je pretraživanje sadržaja oko 10.000 časopisa u punom tekstu.

- **ScienceDirect** (www.info.sciencedirect.com) je Elsevierova vodeća baza podataka, koja nudi za korištenje puni tekst priloga u 2.500 recenziranih časopisa i poglavlja iz 11.000 knjiga.

- **IOPScience** (<http://ioscience.iop.org>) Institut za fiziku (Institut of Physics) je jedan od vodećih svjetskih lidera u naučnom izdavaštvu i elektronskoj diseminaciji informacija na polju fizike. Ova baza nudi seriju odabranih časopisa, revija i web-adresa čiji sadržaj se odnosi na različite prirodnonaučne, tehničke i medicinske discipline.

- **COBISS** (www.cobiss.ba) ustanovljen je 1987. godine u cilju stvaranja uvjeta za uzajamnu katalogizaciju i zajedničko korištenje resursa među bibliotekama povezanim u sistem naučnih i tehničkih informacija bivše SFRJ. Godine 2004, u okviru Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH, osnovana je Virtuelna biblioteka Bosne i Hercegovine (VibBiH).

Bosanskohercegovački časopisi u Centralno-istočnoevropskoj digitalnoj biblioteci

(www.cceol.com/aspx/publicationlist.aspx)

Od svoga osnivanja, 1998. godine, organizacija koja nosi naziv Questa Soft Gmbh iz Frankfurta na Majni, pruža dragocjenu uslugu izdavačima sa područja Jugoistočne Evrope, uključujući i one iz Bosne i Hercegovine, putem projekta pod nazivom Central and Eastern European Online Library (Centralna i istočnoevropska online biblioteka) (www.cceol.com). Kreiranjem ovog online arhiva omogućen je pristup punom sadržaju preko 562 časopisa iz humanističkih i društvenih nauka, kao i određenom broju elektronskih knjiga i digitaliziranih dokumenata koji se odnose na centralnu, istočnu i jugoistočnu Evropu, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Među časopisima indeksiranim u ovom digitalnom arhivu nalaze se i slijedeći: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke (Sarajevo)*, *Anali Pravnog fakulteta (Zenica)*, *Baština, (Sarajevo)*, *BH ekonomski forum (Zenica)*, *Biblioteke, Arhivi i Muzeji (Sarajevo)*, *Bosna Franciscana (Sarajevo)*, *Bosniaca - časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine (Sarajevo)*, *Bosnian Studies: Journal for Research of Bosnian Thought and Culture (Sarajevo)*, *Democrac and Security in Southeastern Europe (Sarajevo)*, *Dijalog (Sarajevo)*, *Diwan (Gradačac)*, *Duh Bosne=Spirit of Bosnia (online izdanje) (Univerzitet Witenberg, Springfield, Ohio, USA)*, *Forum Bosnae (Sarajevo)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine - Areheologija (Sarajevo)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine - Etnologija (Sarajevo)*, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ (Sarajevo)*, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka (Sarajevo)*, *Hijatus (Zenica)*, *Historijska traganja (Sarajevo)*, *Hum (Mostar)*, *ICSL: Godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu*, *Jutarnji bibliotekar (Sarajevo)*, *Kolaps (Sarajevo)*, *Motrišta (Mostar)*, *Novi Izraz (Sarajevo)*, *Novi Muallim (Sarajevo)*, *Odjek (Sarajevo)*, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo)*, *Pregled: časopis za društvena pitanja u izdanju Univerziteta (Sarajevo)*, *Prilozi Instituta za istoriju (Sarajevo)*, *Prilozi za orijentalnu filologiju (Sarajevo)*, *Riječ (Brčko)*, *Sarajevske sveske (Sarajevo)*, *Sophos : časopis mladih istraživača (Sarajevo)*, *Status: magazin za političkukulturu i društvena pitanja (Mostar)*, *Survey: Periodical for Social Stdues*

(Sarajevo), *Vizura: časopis za savremene vizuelne umjetnosti, likovnu kritiku i teoriju* (Sarajevo), *Yearbook of Balkan Human Rights Network* (Sarajevo), *Zbornik radova: Sarajevo Business and Economic Review* (Sarajevo), *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta* (Sarajevo), *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta (Istočno Sarajevo)*, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici* (Zenica), *Zbornik radova Univerziteta u Sarajevu* (Sarajevo), *Zeničke sveske* (Zenica), *Život : časopis za književnost i kulture* (Sarajevo).

(www.ceeol.com/aspx/publicationlist.aspx)

Ovaj digitalni arhiv je omogućio elektronsko arhiviranje znatnijeg broja časopisa iz područja humanističkih nauka, uključujući i one koji tematiziraju pitanje kulturne baštine.

Virtuelna biblioteka za Istočnu Evropu –Vifaost

(www.vifaost/zeitschriften/ezb/)

Vifaost – Stručna virtuelna biblioteka za Istočnu Evropu sadrži inicijalne podatke o elektronskim časopisima koji su tematski vezani za Istočnu Evropu, uključujući i neke iz Bosne i Hercegovine. Među tim časopisima su, između ostalih, navedeni: *Duh Bosne*, *Forum Bosnae*, *Kolaps*, *Most (Mostar)*, *Novi Izraz*, *Prilozi Instituta za istoriju*, *Sarajevske sveske*.

1. Hrčak : Lista časopisa iz područja humanističkih nauka

Hrčak (www.hrcak.srce.hr) je portal naučnih i stručnih časopisa Republike Hrvatske, koji nudi otvoren pristup određenom broju objavljenih radova, ili minimalno bibliografskim podacima i sažecima svojih radova. Iz područja označenog kao Humanističke nauke zastupljene su slijedeće naučne oblasti: Povijest, Arheologija, Jezikoslovlje, Znanost o umjetnosti, Etnologija i antropologija, Teologija, Znanost o književnosti, Povijest umjetnosti.

Iz oblasti etnologije i antropologije na ovom portalu su dostupne informacije o slijedećim časopisima i njihovom sadržaju: 1. *Acta Medico-Historica Adriatica*; 2. *Acta Turistica Nova*; 3. *Analiz Zavoda za povijest znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*; 4. *Bulletin of the Association for Paleontology*; 5. *Collegium antropologicum*; 6. *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci*; 7. *Drugost*; 8. *Dubrovnik Annals*; 9. *Etnološka istraživanja*;

10. Etnološka tribina; 11. Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin; 12. Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva; 13. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja; 14. Interdisciplinary Description of Complex Systems; 14. JAHR; 15. KAJ: časopis za književnost, umjetnost, kulturu; 16. Media, Culture and Public Relations; 17. Migracijske i etničke teme; 18. Muzejski vjesnik: glasilo muzeja Sjeverozapadne Hrvatske; 19. Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologije i folkloristiku; 20. Nova Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu; 21. Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja; 22. Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno nasljeđe; 23. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest; 24. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru; 25. Revija za sociologiju; 26. Senjski zbornik; 27. SIC: časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje; 28. Sociologija i prostor; 29. Studia Ethnologica Croatioca; 30. Suvremene teme; 31. TEDI - Međunarodni interdisciplinarni časopis.

Časopisi čiji su naslovi navedeni u „Hrčku“ iz područja - Odgojne znanosti: 1. Acta Iadertina; 2. Alcoholism; 3. Anali Hrvatskog politološkog društva; 4. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja; 5. Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje; 6. Interdisciplinary Description of Complex Systems; 7. Kalokagathia: časopis za društvena i pedagoška pitanja; 8. Kineziologija; 9. Kriminologija i socijalna integracija; 10. Magistra iadertina; 11. Media, Culture and Public Relations; 12. Metodički obzori; 13. Metodički ogledi; 14. Metodika: časopis za teoriju i praksu metodika u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi; 15. Napredak; 16. Odgojne znanosti; 17. Školski vjesnik: časopis za pedagoška i školska pitanja; 18. Turizam: znanstveno-stručni časopis; 19. Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja.

2. Iz oblasti humanističkih nauka - jezici i književnost zastupljeni su slijedeći časopisi:

Anali Filološkog fakulteta Facta universitatis - series: Linguistics and Literatur; Filološki pregled; Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad; Hungarologiai kozlemenyek; Južnoslovenski filolog; Književna istorija; Književnost i jezik; Naš jezik; Nasleđe, Kragujevac; Onomatološki prilozi; Philologia; Prilozi proučavanju jezika; Prilozi za književnost, jezik,

istoriju i folklor; *Primenjena lingvistika*; *Slavistika*; *Srpski jezik - studije srpske i slovenske*; *Stil*; *Studia Ruthenica*; *Tenulmanyok*.

3. Iz oblasti humanističkih nauka, ostalih, zastupljeni su slijedeći časopisi (nekolicina u punom tekstu):

Arhe; *Arhiv*; *Balcanica*; *Baština*; *Bogoslovlje*; *Crkvene studije*; *Etnoantropološki problemi*; *Filozofija i društvo*; *Filozofski godišnjak*; *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije*; *Glasnik Antropološkog društva Srbije*; *Glasnik Etnografskog instituta SANU*; *Glasnik Etnografskog muzeja u beogradu*; *Glasnik narodne biblioteke Srbije*; *Gledišta*; *Kodovi slovenskih kultura*; *Kult svetih na Balkanu*; *Kultura*; *leskovački zbornik*; *Lucida intervala - prilozi Odeljenja za klasične nauke*; *Muzički talas*; *Muzikologija*; *Nasleđe*, *Kragujevac*; *New Sound: International Journal for Music*; *Novi zvuk: Internacionalni časopis za muziku*; *Numizmatičar*; *Philologia*; *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*; *Rad Muzeja Vojvodine*; *Religija i tolerancija*; *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*; *Starinar*; *Tenulmanyok*; *Teatron*; *Teološki časopis*; *Theoria*; *Vardarski zbornik*; *Zbornik Matice srpske za klasične studije*; *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*; *Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku*; *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*; *Zbornik radova Narodnog muzeja – Istorija umetnosti*; *Živopis*.

Časopisi iz područja nauke o obrazovanju u SCIndeksu

SCIndeks (www.scindeks.ceon.rs) je srpski nacionalni citatni indeks, koji je razvijen kao dopuna međunarodnim (Thompson-ISI) citatnim indeksima. Održava ga Centar za evaluaciju u obrazovanju i nauci u Beogradu. Pored osnovnih opisa članaka, ova baza sadrži sažetke radova i sve citirane reference. U nekim slučajevima članci su dostupni u punom tekstu.

Iz oblasti obrazovanja u ovom indeksu su zastupljeni slijedeći časopisi: 1. *Andragoške studije*; 2. *Beogradska defektološka škola*; 3. *Defektološka teorija i praksa*; 4. *Exercise and Quality of Life*; 5. *Fizička kultura*; 6. *Godišnjak Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja*; 7. *Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad*; 8. *Inovacije u nastavi: časopis za savremenu nastavu*; 9. *Istraživanja u defektologiji*; 10.

Nastava i istorija; 11. Nastava i vaspitanje; 13. Nastava istorije; 14. Norma; 15. Obrazovna tehnologija; 16. Pedagogija; 17. Pedagoška stvarnost; 18. Philologia; 19. Računarski softver u obrazovanju; 20. Serbian Journal of Sport Sciences; 21. Specijalna edukacija i rehabilitacija; 22. Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja; 23. Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Priština; 24. Zbornik radova Učiteljskog fakulteta, Užice.

Selektivna lista literature na temu kulturne baštine

Apadunaj, Ardžun. *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.

Arnold, Matthew. *High Culture*. London, 1869.

(www.gutenberg.org/ebooks/4212)

(12.02.2011).

Balić, Smail. *Kultura Bošnjaka*. 2. izd. Tuzla: R&R Hamidović, 1994.

Bausinger, Herman. *Etnologija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.

Benac A. Et al. *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. 2. izd., Sarajevo: V. Masleša, 1984.

Bennet, R. *Kultura: znanosti reformatora*. Zagreb, 2006.

Bešlagić, Šefik. *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost, 2004. 304 str.

Birket - Smith, Kaj. *Putovi kulture - opća etnologija*. Zagreb: Matica hrvatska, 1960.

Bosna i Hercegovina: znamenitosti i leopte. Beograd: Narodne novine, 1965. 503 str.

Bublin, Mehmed. *Gradovi Bosne i Hercegovine: Milenijum razvoja i godine urbicida*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.

Chevalier, J., A. Cheerbrant. *Rječnik simbola*. 3. prošireno izd., Zagreb: M. hrvatska, 1989.

Čehajić, Raif. *Naši korijeni: od rodonačelnika do savremenika*. Sarajevo: Sejtarija, 2011.

Čolović, Ivan. *Balkan - teror kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.

Delibašić, Esad; Hadžikadunić, Edin. *Muzej u informatičkom okruženju*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2006.

Deretić, Jovan. *Kulturna istorija Srba*. Beograd: Narodna

knjiga, Alfa, 2005.

Duda, Dean (ur.). *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*. Zagreb, 2006.

Duda, Dean. *Kulturalni studiji*. Zagreb, 2002.

Eaghton, Terry. *Ideja kulture*. Zagreb, 2002.

Filipović, Muhamed. *Historija Bosanske duhovnosti*. Knj. I: *Prahistorija*., Knj. 4: *Epoha modernizacije*. Sarajevo: Svjetlost, 2004.

Friedlander, Henry. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, London: *The University of North Carolina Press*, 1995.

Geertz, Clifford. *Interpretation of Culture*, New York : Basic Books, 1973.

Gerz, Kliford. *Tumačenje kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998. 2. sv.

Hall, Edward T. *Nemi jezik*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1976.

Hamidović, Muhamed. *Gramatika toposa Bosne: antropološko-teorijska studija bitka mjesta*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2000. 311 str.

Historija Osmanske države i civilizacije 4. Priredio E. Ihsaonglu. Sarajevo: Orijentalni institut et. al., 2006.

Hoggart, Richard. *The uses of Literacy*. 1957.

Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*, 2. izd., Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 1998.

International Tribunal for the former Yugoslavia. Informacije dostupne na web-adresi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) sa sjedištem u Hagu: (www.un.org/icty/).

„Izdavačka djelatnost Zemaljskog muzeja u Sarajevu“: (www.zemaljskimuzej.ba).

Kapetanović –Ljubušak, Mehmed beg. *Narodno blago*. U Sarajevu na Kurban – Bajram 1304, 1887. 460 str.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. *Kulturno pamćenje – blago koje nestaje = Cultural Memory – A Vanishing Treasure*. Sarajevo: KONS, 2004. 120 str.

Kujundžić, Enes. *Bošnjačka tradicijska kultura - uspomemar*. Sarajevo: Lapis, 2009.

Kujundžić, Enes. *Humanistička baština, institucije memorije i digitalno doba*. Tuzla: „Hamidović“, 2011. 214 str.

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. 2. dop. izd., Sarajevo:

V. Masleša, 1984.

Kurto, Nedžad. *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*. Sarajevo: Sarajevo Publishing etc. 1998.

Lovrenović, Ivan. *Labirint i pamćenje: Kulturnohistorijski esej o Bosni*. Sarajevo: Oslobođenje, 1989.

Lovrenović, Ivan. *Unutarnja zemlja: Kratak pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Durieux, 1998.

Mačkić, Zoran. *Zaštita kulturnih dobara: Zbirka propisa RS sa komentarima i objašnjenjima*. Banja Luka: autor, 2003.

Muzej grada Zenice. *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura."* Zenica: Muzej grada Zenice, 1973.

Papić, Mitar. *Tragom kulturnog nasljeđa*. Sarajevo: Svjetlost. 1976.

„Proglas za očuvanje kulturne baštine Bosanskih Muslimana“. Str. 192 u:

Ratni kongres Bosanskomuslimanskih intelektualaca: 22. decembar 1992. Sarajevo:

Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, 1994.

Repovac, Hidajet. *Sociologija simboličke kulture*. Sarajevo: Magistrat, 2003. 221 str.

Rohajmi, Geza. *Nastanak i funkcija kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1976.

Said, Edvard. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek, 2008.

Sapir, Edvard. *Ogledi iz kulturne antropologije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1974, 1984.

Serdarević, Mevlida. *Pravna zaštita kulturno-historijskog nasljeđa BiH: Nastajanje, očuvanje, destrukcija*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1997. 174 str.

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983. (Ilustrirani separat iz *Enciklopedije Jugoslavije* na bosanskom i engleskom jeziku)

Stanje kulturnog blaga Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1995. 65 str.

Ševo, Ljiljana. *Kulturna baština Republike srpske*. Novi Sad: Pravoslavna reč, 2003.

Stanje kulturnog blaga Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1995. 65 str.

Tuzlansko-Podrinjski kanton = Tuzla Podrinje Canton. Tuzla: Tuzlanski kanton, 1998.

(Ilustrovana monografija).

Vodič kroz kulturno-historijsko/povijesno i prirodno naslijeđe Hercegovine. Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2007.

Zbornik radova sa međunarodnog kongresa "Katastrofe i zaštita od katastrofa u muzejima: Sarajevo 17 – 21 april, 2001." Sarajevo: Zemaljski muzej, 2000.

Dokumentarna baština BiH

Bakaršić, Kemal. *Fragmenti kulturne historije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat, 2005.

Bašagićeva kolekcija u Bratislavi: „Free will and Acts of Faith“:

(<http://www.wdl.org/en/item/2986>)

Bašović, Ljubinka. *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini: 1918-1945*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine. Zagreb: Privredni vjesnik, 1990.

Blago Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, 2010. 96 str.

Bogićević, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u BiH 1918. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1975. 313 str.

Gerc, Ana. *Biblioteka u digitalnom okruženju: Priručnik za predmet Informatizacija bibliotečke djelatnosti*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, 2008. 316 str.

Goraždanska štamparija 1519-1523. Predstavlja četverotomni komplet koji sadrži tri fitotipske knjige u izdanju Univerziteta Istočno Sarajevo i Narodne biblioteke Srbije. Postoji i digitalna kopija ovih knjiga na web stranici (<http://digital.nb.rs>).

Hadžiosmanović, Lamija. *Biblioteke u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*. Sarajevo: Veselin Masleš, 1980.

Hunski, Vjekoslava. *Ogledi iz povijesti bosanskohercegovačke knjige*. Sarajevo: Društvo bibliotekara BiH, 1987.

Kujundžić, Enes. *Gazi Husrev-begova biblioteka: pet stoljeća u misiji bošnjačke kulture*. Sarajevo: El-Kalem etc., 2000. 388 str.

Kujundžić, Enes. *Memoria Bosniaca: references of Bosnia*

and Herzegovina. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 2001. 194 str.

Kuna, Herta. *Srednjovjekovna Bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosne, 2009.

Mazalić, Đoko. *Leksikon umjetnika...* Sarajevo: "V. Masleša," 1967. 183 str.

Memija, Emina. *Od slike do knjige: iz historije pisma, knjige, štampe i biblioteke*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2003. 198 str.

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine: 60 godina u misiji culture, obrazovanja i nauke. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, 2005.

Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najsatrijih vremena do 1918. godine. Odgovorni urednici Alija Isaković, Milosav Popadić. Sarajevo etc.: V. Masleša, 1982. 303 str.

Popper, Karl. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Preveo Branimir Gligorić. Knj. 1: Čar Platona. Knj. 2: *Plima proročanstva*, Sarajevo: Pravni centar, Otvoreno društvo BiH, 1998.

Riedlmayer, Andraš. "Convivencia under Fire: Genocide and Book Burning in Bosnia." U: *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*. Ed. by Jonathan Rose (Amherst: University of Massachusetts, 2001), pp. 266-291.

UNESCO, *Opći informacioni program. Zaštita dokumentarnog naslijeđa: Vodič za standarde, preporučenu praksu i priručnike o čuvanju dokumenata svih vrsta*. Sarajevo: NUB BiH, 2004.

Stanje kulturnog blaga Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1995. 65 str.

Selektivni popis baza podataka od interesa za kulturno naslijeđe

Council of Europe (<http://www.coe.int/T/E/CulturalCooperation/Heritage/>)

Culturnet (www.culturenet.net) Mreža za kulturu je projekat koji su inicirali Ministarstvo kulture Hrvatske i Institut Otvoreno društvo Hrvatske. Objedinjuje u jednoj pristupnoj tački različite resurse iz domena kulture u Hrvatskoj i šire. Od 2004. godine projekat održava Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Entertainment Technology Center (<http://www.etc.cmu.edu/site/projects/>)

European Heritage Network (www.european-heritage.net) European Heritage Network predstavlja stalni informacijski sistem koji prikuplja i distribuira podatke o aktivnostima vlada zemalja članica Vijeća Evrope na polju kulturnog naslijeđa, posebno arhitektonskog i arheološkog.

International Federation of Arts Concils and Culture Agencies (<http://www.ifacca.org>)

Međunarodna federacija savjeta za kulturu i kulturne agencije održava bazu podataka o ekspertima na temu kulturne politike diljem svijeta.

JSTORE (<http://about.jstor.org>)

JSTOR je neprofitni servis koji „pomaže naučnicima, istraživačima i studentima da otkriju, koriste i izgrađuju široki spektar sadržaja na bazi kvalitetnog digitalnog arhiva koji obuhvata više od hiljadu akademskih časopisa i drugih naučnih resursa“.

International Union for Conservation of Nature (www.iucn.org)

Međunarodna unija za zaštitu prirode.

JURN (<http://jurnsearch.wordpress.com/about>) JURN je pretraživač posvećen indeksiranju slobodno dostupnih „open access“ elektronskih časopisa iz umjetnosti i humanistike, pored drugih umjetničkih znanstvenih publikacija koje nude slobodno dostupan sadržaj.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (www.kons.gov.nba) Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika osnovana je na osnovu Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini.

LabforCulture. (<http://www.labforculture.org>) “Laboratorija za kulturu” predstavlja umreženu platformu za informacije o umjetnostima i kulturi u Evropi. Također, sadrži adrese kulturnih institucija u Evropi uključujući kulturne organizacije i manifestacije u Bosni i Hercegovini. Posebno je zanimljiv segment ove platforme naslovljen “European Union Programmes and Institutions”.

Michael culture (www.michael-culture.org) Ovaj projekat služi da omogući pristup evropskim digitalnim kolekcijama, a dostupni resursi su relevantni za oblast obrazovanja, naučnih istraživanja i turizma.

Minerva (www.minervaeurope.org) Minerva je tematska

mreža u području kulture, naučnih informacija i drugih relevantnih sadržaja.

MUSE projekat (<http://muse.jhu.edu/about/muse/index.html>) MUSE projekat, zahvaljujući saradnji bibliotekara i izdavača, omogućava pod povoljnim uvjetima online pristup punom tekstu odabranog broju prestižnih časopisa iz humanističkih i društvenih nauka.

Nordic World Heritage Foundation (www.hf.org) Nordijska fondacija za svjetsku baštinu.

Organization of World Heritage Cities (www.ovpm.org)

World Conservation Monitoring Center (<http://unep-wcmc.org>)